

HISTORIA 41

ZNANSTVENA ZBIRKA

ODDELKA ZA ZGODOVINO FILOZOFSKE FAKULTETE UNIVERZE V LJUBLJANI

**»Bela kuga«:
Ilegalni abortusi in zmanjševanje
rodnosti na Slovenskem v obdobju med
obema vojnama**

Ana Cergol Paradiž

Ljubljana 2022

»BELA KUGA«

Ilegalni abortusi in zmanjševanje rodnosti na Slovenskem v obdobju med obema vojnama

Zbirka Historia; 41

ISSN 1408-3957 (Tiskana izd.) in ISSN 2712-388X (Spletna izd.)

Avtorica: Ana Cergol Paradiž

Urednik zbirke: Bojan Balkovec

Recenzentki: Katarina Keber, Meta Remec

Lektura: Eva Vrbnjak

Založila: Založba Univerze v Ljubljani

Za založbo: Gregor Majdič, rektor Univerze v Ljubljani

Izdala: Znanstvena založba Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani

Za izdajatelja: Mojca Schlamberger Brezar, dekanja Filozofske fakultete

Tehnično urejanje: Jure Preglau

Prelom: Petra Jerič Škrbec

Tisk: Birografika Bori, d. o. o.

Ljubljana, 2022

Prva izdaja

Naklada: 200 izvodov

Cena: 22,90 EUR

To delo je ponujeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva-Deljenje pod enakimi pogoji 4.0 Mednarodna licenca (izjema so fotografije). / This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License (except photographs).

Knjiga je izšla s podporo Javne agencije za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

Prva e-izdaja. Publikacija je v digitalni obliki prosto dostopna na <https://ebooks.uni-lj.si/ZalozbaUL>

DOI: 10.4312/9789612970369

Kataložna zapisa o publikaciji (CIP) pripravili
v Narodni in univerzitetni knjižnici v Ljubljani

Tiskana knjiga

COBISS.SI-ID=132112899

ISBN 978-961-297-038-3

E-knjiga

COBISS.SI-ID= 132012547

ISBN 978-961-297-036-9 (PDF)

Kazalo

Zahvala	5
Uvod	7
Zakonodajni okvir	13
Zakonodaja glede abortusa	13
Državna zaščita mater	30
Zaščita delavk	37
Družinski dodatki in davčne olajšave	40
Javni diskurz	43
Uvod	43
Pronatalistična maksima	47
Mnenje stroke	58
Od neomaltuzianizma in reproduktivnih pravic nazaj k »življenjski moči naroda«	69
Kanonfuter	78
Odgovor žensk	88
(Z)možnosti in znanje	119
»Pretrgano sožitje« in (periodična) abstinenca	121
Zasebno	127
Kazni	132
Ovadb	143
Intimne zgodbe obtoženk	150
O izvajalcih in izvajalkah abortusov	175
Telo kot mesto discipliniranja in telo kot mesto upora	189
Namesto sklepa: vojno in povojno obdobje	191
Summary	203
Literatura in viri	205
Kazalo osebnih imen	225

Zahvala

Pričujoče delo ne bi izšlo brez dolgoletne podpore številnih oseb, ki me spremljajo na moji raziskovalni in življenjski poti. Zahvaljujem se dr. Marti Verginelli za dolgoletno mentorstvo, vse spodbude in koristne napotke. Zahvaljujem se ji tudi za pregled rokopisa. Dr. Bojanu Balkovcu se zahvaljujem za vztrajno in natančno uredniško delo. Juretu Preglauu se zahvaljujem za iznajdljive oblikovne in tehnične rešitve v besedilu, Evi Vrbnjak za lekturo in Petri Jerič Škrbec za prelom.

Dr. Petri Testen se zahvaljujem za dolgoletno sodelovanje in tudi hiter ter natančen jezikovni pregled končne verzije teksta. Dr. Ireni Selišnik se zahvaljujem za plodne strokovne debate in tovariško podporo. Tudi dr. Urški Strle, dr. Ireni Rožman, dr. Sari Rožman, dr. Jaši Drnovšku, dr. Evi Bahovec, dr. Igorju Pribcu, dr. Mariusu Turdi, dr. Milici Antič Gaber, Lei Vrečko in Mihi Marinču se zahvaljujem za pronicljive vsebinske uvide. Prav tako se za zanimive vsebinske uvide v tematiko feminizma zahvaljujem vsem, s katerimi sem sodelovala v okviru uredništva spletnega portala *Spol.si*. Dr. Meti Remec in dr. Katarini Keber se zahvaljujem za raziskovalni navdih in kolegialni recenziji. Mami Zvezdi in možu Dejanu se zahvaljujem za vse potrpljenje in pomoč ter požrtvovalnost. Brez vaju mi ne bi uspelo.

Knjigo posvečam svoji iskrivi hčerki Lavri z upanjem, da bo odraščala v družbi, ki bo spoštovala pravice žensk.

Uvod

Po prvi svetovni vojni se je v Evropi uveljavil diskurz, ki je ilegalne abortuse opisoval v epidemičnih razsežnostih; tudi slovenski avtorji in avtorice so o problematiki pisali kot o t. i. beli kugi. Čeprav se je število t. i. tajnih splavov zaradi vrste modernizacijskih mehanizmov tedaj resnično povečalo, so po drugi strani posebne družbene okoliščine spodbudile strožji javni pregon tovrstnih rodnostnih praks, ta pa je potem tudi ustvaril zaznave, ki so bistveno presegale realne razsežnosti fenomena.

Vélíka vojna je sprožila stvarne demografske pretrese. Zakonska rodnost se je tedaj znižala zaradi visoke smrtnosti, obolenosti, vpoklica poročenih vojakov in tudi namernega izogibanja starševstvu v nepredvidljivih (po)vojnih razmerah. Ob bežnih razmerjih žensk z vojaki,¹ vojnih posilstvih² in prostituciji³ se je po drugi strani povečalo število nezaželenih nosečnosti.⁴ Toda obenem je vojna idejno in vrednostno iz drugih razlogov, torej ne glede na realne demografske razmere, poudarila pomen, ki ga je javnost pripisovala problemu t. i. padanja porodov. Kot so nakazale študije iz drugih evropskih držav, gre klic k povečani rodnosti in s tem manjšemu številu splavov razumeti v kontekstu želje po »kulturni demobilizaciji družbe«, to je opustitvi vojni naklonjenih mentalitet.⁵ Javni prostor je takoj po svetovnem konfliktu obvladovala težnja po vrnitvi v predvojni patriarhalni red,⁶ ki ga je vznemirilo vojno stanje, v katerem so ženske iz vrste razlogov uhajale tradicionalni podobi žene in matere (pogosteje so vstopale na trg delovne sile, se bolj množično vključevale v politične dejavnosti, več je bilo nezakonskih rojstev in ločitev itn.). Družina, zakon in predvsem materinstvo so tako po vojni veljali za

1 Več o (zaznavanih) razmerjih žensk z vojaki na območju današnje Slovenije v: Selišnik, Cergol Paradiž, *Womens' sexual morality*.

2 Glede vloge vojnih posilstev pri povečanem številu splavov v denimo francoskem prostoru glej: Harris, *The »Child of the Barbarian«*. Glede slovenskega prostora glej: Remec, *Posilstva v času*.

3 Glede vloge prostitucije v času vojne in njenega vpliva na (povojno) povečano število splavov glej npr. Dukovski, *Istra ,spod ponjave*.

4 Wingfield, *The World of Prostitution*.

5 Sharp, Stibbe, *Aftermaths of War*.

6 Handrahan, *Conflict, Gender, Ethnicity*.

»silo družbene stabilizacije«, za ključen člen povojne obnove.⁷ Ženske, ki so se odrekale materinstvu, so za nacionaliste predstavljale odklon od tovrstnih idealiziranih predstav, nekakšen odraz in učinek vojne »moralne degeneracije«.

A če povečan pritisk pronatalistične propagande lahko razumemo kot posledico želje po demobilizaciji družbe, predstavlja po drugi strani paradoksalno tudi nadaljevanje vojne retorike v povojno obdobje. Ann-Katrin Gembries v tem kontekstu na primeru Francije in Nemčije govori o prevladi t. i. vojne paradigme, ko vojaške zmage in poraze v povojnem obdobju zamenjajo demografske primerjave med posameznimi državami. Razlage preteklih in tudi prihodnjih vojaških dogodkov prevzemajo demografske interpretacije. Nacionalisti na eni ali drugi strani napovedujejo novo vojno, v kateri bo, kot verjamejo, zmagala številčno močnejša država, ki zato vseskozi predstavlja vojaško grožnjo. Vzpostavitev diskurzivne bližine med demografskim in vojaškim izrazjem tako okrepi antagonizme v dvojnem oziru. Ne le da se ti iz vojnega razvlečejo v povojno obdobje, pač pa se tudi premestijo z bojišč v civilno družbo in predvsem družino. V tem kontekstu javni diskurz, tako npr. francoski in nemški kot – kakor bomo videli v nadaljevanju – tudi slovenski, »militarizira materinstvo«,⁸ ga vzporeja z vojaškim služenjem narodu oziroma državi. Materam z veliko otroki pripisuje vojaške časti, ženske brez otrok ali ženske, ki prekinejo nosečnost, pa označuje za »dezerterke«.⁹ Kot ugotavlja Kathleen Canning, vojna tako brez dvoma predstavlja pomemben preobrat v politizaciji ženskega (reproduktivnega) telesa, ženske v tovrstnih okoliščinah dojemajo svoje telo kot mesto intenzivnih intervencij in regulacije, a po drugi strani ga lahko same uporabljajo kot politično orožje.¹⁰

Ob vrednostnih sodbah, ki so se razvile kot neposredna posledica vojne, gre sicer prepoznati še druge dejavnike, ki so v Evropi dolgoročno spodbujali intenzifikacijo pritiskov na žensko reproduktivno telo in so v ozadju vzpona pronatalističnega diskurza. Težnja po dvigu rodnosti se je namreč začela izrazito kazati že v času merkantilizma.¹¹ Nato se je prvenstveno zaradi demografske eksplozije v 18. in 19. stoletju politična in intelektualna elita evropskih držav postavila nekoliko bliže (neo)maltuzianskim nazorom o nevarnostih preobljudenosti. Proti koncu 19. stoletja, v dobi imperializmov, nacionalizmov in pospešene industrializacije ter z dolgoročnim zniževanjem rodnosti, pa je spet in še bolj odločno nastopil čas pronatalizma. Slovenski prostor v obdobju med obema vojnama sicer še ni zaznamovala nizka rodnost. Sploh če stanje primerjamo z razmerami v številnih drugih evropskih državah, tudi npr. v sosednji Avstriji, ki se je prav tedaj umestila med države z najnižjo nataliteto. Kljub temu se je trend

---

7 Sharp, Stibbe, *Aftermaths of War*.

8 Grayzel, *Women's Identities at War*.

9 Gembries, *Birth Control*, 27.

10 Canning, *The Body*.

11 Jurić-Pahor, *Narod, identiteta, spol*, 23.

upadanja demografske moči vendarle že nakazoval. Nataliteta na ozemlju današnje Slovenije je začela konstantno, a počasi upadati po letu 1890. V času prve svetovne vojne se je, kot že omenjeno, močno znižala, vendar je nato v t. i. kompenzacijskem obdobju takoj po vojni spet narasla. Nikoli več ni sicer dosegla vrednosti iz leta 1913. V desetletju 1921–1930 je nataliteta znašala 28,7 promila,¹² nato pa je v desetletju 1931–1940 padla na 23,4 promila.¹³ Sodni in tudi medicinski¹⁴ viri posredno kažejo, da se je obenem z zniževanjem rodnosti brez dvoma vsako leto povečevalo število abortusov. Toda obstajale so tudi znatne regionalne razlike, rodnost na Slovenskem pa je bila tedaj tudi nižja kot v večini drugih predelov novonastale Kraljevine SHS in izrazito nižja kot v sosednji Italiji, kar je pri slovenski politiki, kot bomo videli v nadaljevanju, vzbujalo skrb.

Večanje demografske moči, t. i. biološki kapital, naj bi namreč državi oziroma neki narodni skupnosti zagotavljal delovno silo, vojake, naseljence in davkoplačevalce, a pomembna ni bila samo njegova kvantiteta. Hkrati je modernistična miselnost, tj. neomajna vera v znanost v tistem času, proizvedla tudi samozavestno željo po stvaritvi nove, urejene, bolj zdrave družbe in novih, ne samo bolj številnih, pač pa tudi bolj »kvalitetnih« državljanih s pomočjo evgenike.¹⁵

Demografska vprašanja, tako v smislu pronatalizma kot tudi evgenike, so v meščanski dobi oziroma v zadnjih stoletjih¹⁶ stopila v ospredje zato, ker naj bi bili zdaj priča novemu tipu oblasti, ki ga Foucault označuje s terminom *bio-oblast*. V nasprotju z velikokrat sporadično, a hkrati agresivno oblastjo nad relativno anonimnim družbenim telesom, ki je bila značilna za stari režim, *bio-oblast* nastane kot navidezno benevolentna, a posebno invazivna in učinkovita oblika nadzora družbe, ki se v nasprotju s preteklo oblastjo, osredotočeno na smrt/usmrnitev, osredotoča na administracijo in vodenje

12 Ob 17,7 promila mortalitete je tako naravni prirastek znašal 11 promilov.

13 Mortaliteta je bila v desetletju 1931–1940 15 promila, torej je naravni prirastek znašal 8,4 promila. V bodoči Dravski banovini, torej samo na ozemlju, ki je bilo v obdobju med obema vojnama vključeno v Kraljevino Jugoslavijo, je, če sledimo ocenam Frana Zwittra, med letoma 1920 in 1924 nataliteta znašala 29,6 promila, med letoma 1925 in 1929 28 promilov in med letoma 1930 in 1934 26,3 promila. Glej: Zwitter, *Prebivalstvo na Slovenskem*, 97.

14 Alojz Zalokar je npr. v letu 1934, kakor njegove sklepe povzema Irena Rožman, »na podlagi primerjave tuje in domače zdravstvene statistike (ginekoloških oddelkov) in izpovedi bolnic, sprejetih na ljubljanski ginekološki oddelk, [...] prišel do ugotovitve, da po enem podatku pride na 100 porodov ca 24 splavov, po drugem na 100 porodov ca 40 splavov. [...] Minimalno imamo torej pri nas 24 odstotkov, maksimalno 40 odstotkov splavov. Cenitev glavnega sanitetnega sveta, da pride na bolniškem materialu ca 60 do 70 odstotkov splavov[,] je za naše razmere pretirano.« Dejansko (gibanje) tedanjega števila umetnih prekinitev nosečnosti v resnici vse do leta 1974 ostaja uganka. Med primeri hospitaliziranih žensk zaradi abortusa, ki so se sicer od dvajsetih do tridesetih let glede na število vseh bolnic zviševali, običajno ni mogoče razločiti spontanah in umetnih splavov. Rožman, *Spolno življenje*.

15 Turda, *Modernism and Eugenics*; Quine, *Population Politics*; Yuval-Davis, *Spol in nacija*.

16 Foucault, *Zgodovina seksualnosti*, 15–16.

(človeškega) življenja.¹⁷ S tem v zvezi zadeva dve med seboj tesno povezani ravni. Po eni strani se usmerja na obvladovanje celotne populacije, regulira fenomene, kot so rojstvo, smrt, bolezen, zdravje, spolni odnosi. Nanaša se torej na *telo vrste*. Po drugi strani pa se usmerja v nadzor individualnih teles, disciplinira njihovo vedenje, gibe, položaj, ter jih tako naredi močnejša in produktivnejša, hkrati pa tudi bolj uporabna in krotka.¹⁸

Foucault sicer ni bil niti prvi niti edini avtor, ki je preobrat v dojemanju človeške seksualnosti in reprodukcije povezal z vzponom neke nove oblasti v dobi kapitalizma. Na korelacijo med težnjo po množitvi prebivalstva (pronatalizmom) in s tem povezanim preganjanjem od reprodukcije ločene seksualnosti na eni ter željo po povečevanju delovne sile na drugi strani je denimo opozarjala že marksistična tradicija.¹⁹ Vendar je Foucault šel onstran tovrstnih razlag, saj je menil, da (kapitalistični) oblasti ne zadoščata samo rast in krepitev prebivalstva, pač pa obenem potrebuje tudi njegovo uporabnost in pokornost, kajti čeprav je akumulacija ljudi potrebna, je tudi *nevarna*, saj lahko hitro zaneti upor.²⁰ Njeno upravljanje je potemtakem možno samo s prikrito prisilo. Oblast, ki upravlja s človeškim življenjem oziroma *akumulacijo* človeškega življenja, je namreč »znosna šele pod pogojem, da prikrije večji del same sebe. Uspešna je sorazmerno s tem, koliko svojih mehanizmov je uspela skriti.«²¹ Zato ne sme funkcionirati kot kazen, kot zakon, ki prepoveduje, temveč kot norma. Ne sme biti represivna, pač pa mora biti produktivna.²² Povedano s Foucaultovimi besedami: razlog, da se oblast tako dobro drži, da je sprejeta, je preprosto dejstvo, da ne pritiska na nas samo kot sila, ki pravi ne, temveč da preči telesa, izumlja stvari, da »vzbuja ugodje, izoblikuje vednost, proizvaja diskurz«.²³

Če pa je, po Foucaultu, *bio-oblast* delovala kot nepogrešljiv element v razvoju moderne kapitalistične oblasti, saj je omogočala nadzorovano umestitev teles v mašinerijo produkcije, potem je bila, kakor njegovo misel nadaljuje Jana Sawicki, tudi nepogrešljiva v delovanju patriarhata, saj je omogočala nadzorovano umestitev ženskih teles v mašinerijo *reprodukcije*. In če se feministična zahteva po nadzoru nad lastnim telesom postavlja nasproti tem mehanizmom, potem je zgodovina boja za reproduktivno svobodo ključni del zgodovine *bio-oblasti*.²⁴ To bomo med drugim poskušali upoštevati tudi v pričujoči monografiji, saj bomo Foucaultove koncepte v zvezi z delovanjem mehanizmov

17 Sawicki, *Disciplining Foucault*, 67.

18 Sawicki, *Disciplining Foucault*; Weeks, *Sex, politics and society*; Foucault, *Zgodovina seksualnosti*. Glej tudi: Mills, *Michel Foucault*.

19 Weeks, *Sex, politics and society*.

20 Foucault, *Vednost-oblast-subjekt*, 156.

21 Foucault, *Zgodovina seksualnosti*, 83.

22 Munro, *On Power and Domination*, 79–99.

23 Foucault, *Vednost-oblast-subjekt*, 121.

24 Sawicki, *Disciplining Foucault*, 68.

moderne oblasti aplicirali ravno na zgodovino nadzorovalnih praks, povezanih z zlasti ženskim reproduktivnim telesom, pri čemer se bomo osredotočali na specifičen zgodovinski kontekst – na obdobje med obema vojnoma in tisti del slovenskega ozemlja, ki je tedaj pripadal Kraljevini SHS oziroma pozneje Kraljevini Jugoslaviji, čeprav bomo mestoma zašli tudi v transnacionalne primerjave. V prvem delu bomo v daljšem časovnem razponu predstavili temeljne zakonodajne koordinate, ki so okvirno določale razvoj obravnavane tematike. Pri nadaljnji podrobnejši analizi bomo upoštevali Foucaultovo razločevanje dveh v zgornjem odstavku opisanih ravni. V drugem delu bomo torej vprašanje reprodukcije obravnavali v razmerju do mehanizmov, ki so se nanašali na *telovrste* (na regulacijo prebivalstva) in v tem kontekstu povečini ostajali na ravni *javnega diskurza*. Diskurz bo v skladu s Foucaultovimi konceptijami razumljen v smislu sistema, ki strukturira načine, s katerimi zaznavamo realnost, oziroma omejuje in uokvirja naše zaznavanje s tem, da ustvarja tabuje in postavlja ločnice med norim in zdravim ter resničnim in neresničnim v skladu z relacijami moči.²⁵

V tretjem delu monografije bomo od javnih razprav prešli²⁶ k dogajanju v zasebni sferi tako, da bomo analizirali konkretni primer *discipliniranja ženskega telesa*. Prodreti bomo poskušali do intimnih zgodb žensk, ki so prekinile nosečnost in so jim zato tudi sodili ter so bile tako podvržene, kakor verjamemo, disciplinatornim mehanizmom pronatalističnega oblastnega režima.

V besedilu bomo hkrati pozorni še na naslednjo analitično raven: tako v kontekstu regulacije prebivalstva kot v kontekstu discipliniranja telesa bomo poskušali zaobjeti strategije oblasti in, v skladu s Foucaultovim prepričanjem o nezmožnosti popolne dominacije, še strategije *upora*, kar bo omogočala zlasti osvetlitev diskurza, praks in predvsem pogledov žensk.

V izhodišču predpostavljamo, da se je pogled žensk na lastna reproduktivna telesa namreč v preteklosti pomembno razlikoval od predstav v javnem in medicinskem diskurzu ter v cerkvenih naukih. Medtem ko je javnost abortus pogosto percipirala kot sprevrženo, nemoralno in za nosečnico v jedru vselej travmatično dejanje, so ženske ohranjale t. i. *Eigensinn*, svojevrsten pogled, ki se je vsaj delno opiral na ljudsko tradicijo in lastna občutenja ter intuitivne prestave.²⁷ Raziskali bomo, kako se tovrstne razlike med *diskurzivnim telesom* in *telesom kot izkušnjo* (nosečih žensk) kažejo v slovenskih virih, predvsem sodnih spisih, ki so nastali na ljubljanskem, celjskem in mariborskem okrožnem sodišču v obdobju med obema vojnoma, ter se vprašali, kako je na izkušnje žensk vplivalo dejstvo, da so rešitev za nezaželeno nosečnost morale iskati v ilegali, v

25 Mills, *Michel Foucault*.

26 Dejstvo, da se znotraj različnih taktik cilji discipliniranja telesa in cilji regulacije prebivalstva v resnici prepletajo na vrsto načinov, nam sicer ne bo dovoljevalo, da bi se strogo držali napovedane vsebine poglavij. Tako bomo v poglavju, ki analizira telo vrste, večkrat zašli tudi na polje discipliniranja telesa.

27 Osborne, *The politics*.

mreži različnih (tajnih) odnosov, kako se je na njihovo nezaželeno nosečnost odzivala družbena okolica, kaj so preživljale med preiskovalnimi in sodnimi procesi, ki so – kakor predpostavljamo na podlagi izsledkov iz tujih raziskav – v končnem bolj pogosto privedli psihološko travmo kot samo predhodno dejanje abortiranja.²⁸

Sklepni del študije bo podal sintetičen prikaz razvoja problematike po letu 1941. Posebej podrobno bomo pri tem obravnavali čas takoj po drugi svetovni vojni, ko so se glede rodnostne problematike, kakor predpostavljamo, ponovili nekateri vzorci iz prvega poveljnega obdobja.

---

28 Solinger, *The Abortionist*; Reagan, *When Abortion Was*; Osborne, *The politics*.

Zakonodajni okvir

Zakonodaja glede abortusa

Etično-moralne predstave, ki so v 19. in prvi polovici 20. stoletja opredeljevale status zgošnjega zarodka in posledično v javnem diskurzu tudi upravičevale zakonsko prepoved splava, v nasprotju s splošnim prepričanjem nimajo dolge zgodovinske tradicije. Starogrški misleci abortusa niso enačili z umorom, saj so po Aristotelovi teoriji verjeli, da moški zarodek oživi šele po štiridesetem, ženski pa po osemdesetem dnevu nosečnosti. Splav je bil potemtakem kazniv šele po tem časovnem obdobju. Podobnim nazorom so sledili tudi v času Rimske republike. V nerojenem otroku niso prepoznavali pravnega subjekta, ampak so ga opredeljevali zgolj kot del materinega telesa (*portio viscerum*).²⁹ Do spremembe zakonodaje v smeri eksplicitne kriminalizacije splava je prišlo šele za časa vladanja Septimija Severja ok. leta 200 n. št., toda ponovno temu niso botrovale predstave o statusu zarodka, temveč predvsem teža oblasti poglavarja družine (*patria potestas*). Po načelu *ius vitae ac necis* je fetus veljal za očetovo lastnino; če je žena proti moževi/očetovi volji splavila, je bila torej kaznovana z začasnim izgonom.³⁰ V tovrstnih predpisih lahko prepoznamo moško simbolno prilaščanje ženske rodne sposobnosti.³¹ V abortusu se je manifestirala za moške nesprejemljiva ženska avtonomija, napad na družinski in družbeni red.

Zaradi pronatalističnih motivov so v poznem rimskem cesarstvu začeli veljati še strožji pravni predpisi. Ženske, ki so splavile, so lahko celo kaznovali s smrtjo. Njihovo dejanje so v teh primerih definirali kot *crimen magiae*, ga torej povezali s čarovništvom. Vendar je abortus neporočenih žensk ali žensk, ki so to storile s privolitvijo moža, še vedno zvečine ostajal nekaznovan.³²

29 Doubek, *Die strafhistorische Entwicklung*, 4; Galeotti, *Storia dell'aborto*.

30 Galeotti, *Storia dell'aborto* (Il Mulino (e-book), 2003), 25.

31 Doubek, *Die strafhistorische Entwicklung*, 6.

32 Prav tam, 5.

Srednjeveško postopanje na tem področju je določalo zlasti kanonsko pravo. Lahko bi rekli, da se je avtoriteta z družinskega (*pater familias*) prenesla na *svetega* očeta. O življenju in smrti je lahko sodil samo Bog oziroma njegovi namestniki na zemlji, ki pa so se, kakor kažejo srednjeveški viri, še vedno zanašali na Aristotelovo teorijo o zarodkovi oživitvi po štiridesetem oziroma osemdesetem dnevu nosečnosti.³³ Čeprav so se v okviru cerkvenih krogov nasprotovanja zgodnjemu splavu sporadično pojavljala že v prvem tisočletju,³⁴ je neomajno in dokončno držo glede svetosti človeškega življenja od dneva spočetja naznanil šele papež Pij IX. leta 1869.

Med srednjeveškimi cerkvenimi besedili nosi poseben pomen Accursiusova *Glossa ordinaria*, saj jo je v 158. členu prevzel posvetni *Bambergische Halsgerichtsordnung* (*Zakonik za bambersko škofijo*), ki velja za odločilnega predhodnika leta 1532 izdanega zakonika Karla V.,³⁵ s katerim je problematika splava iz izključno cerkvenih rok končno prešla »v domeno posvetne oblasti in jurisdikcije«. *Constitutio Criminalis Carolina* je sodno prakso glede splava podajala v svojem 133. členu,³⁷ iz katerega je razvidno, da so bile osebe kaznovane ne glede na to, ali so abortus opravile s privolitvijo noseče ženske ali brez nje. Nadalje je *Carolina* preganjala tudi tiste osebe, ki so bodisi moškim ali ženskam povzročile neplodnost, kar je v praksi najbrž pomenilo, da so poleg splava kaznovali tudi kontracepcijo. Po kanonskem pravu je nadalje razlikovala med plodom z dušo in plodom brez duše, ni pa natančno specificirala, kdaj naj bi zarodek oživel. Najbrž se je še naprej opirala na Aristotelovo določitev štiridesetem oziroma osemdesetem dnevu nosečnosti.³⁸ Višine kazni 133. člen *Caroline* ni določal, vendar gre verjetno pri tem upoštevati 105. člen istega zakonika, ki je podajal splošno pravilo, da se je treba pri nespecificiranih kaznih zgledovati po »Kaiserlichen Rechtes«, torej po rimskem pravu. Kakor navaja pravica Barbara Doubek, so pri splavu neoživljenega zarodka storilce kaznovali recimo z globo, gorjačo in izgnanstvom. Nasprotno so bile pri abortusih »oživljenih« zarodkov kazni veliko ostrejše. Avtorica navaja usmrtitev z mečem, utopitev, nasaditev na kol itn.³⁹ Zaradi zdravniške nezmožnosti razlikovanja med umetnim in spontanim splavom ter težkega določanja štiridesetega dneva

33 Riddle, *Eve's herbs*.

34 Galeotti, *Storia dell'aborto*.

35 Jütte, *Geschichte der Abtreibung*.

36 Kregar, *Abortus od antike*, 94; Jütte, *Geschichte der Abtreibung*.

37 »Strafe derjenigen, schwangeren Weibsbildern Kinder abtreiben. Item so Jemand einem Weibsbildung durch Bezwang, Essen oder Trinken ein lebendig Kind abtreibt, wer auch Mann oder Weib unfruchtbar macht, so solches Übels vorsätzlicher und boshafter Weise geschieht, so soll der Mann mit dem Schwert als Totschläger, und die Frau, so sie es auch an ihr selbst täte, ertränkt oder sonst zum Tod gestraft werden. So aber ein Kind, das noch nicht nit lebeding wäre, von einem Weibsbild getrieben wurde, sollen di Urteilen der Strafe halber bei den Rechtsverständigen oder sonst, wie zu Ende dieser Ordnung gemelden, Rats pflegen.«

38 Kregar, *Abortus od antike do danes*, 94.

39 Doubek, *Die strafhistorische Entwicklung*, 12.

nosečnosti (»oživitve« plodu) obsodbe na podlagi *Caroline*, kakor poudarja Tone Kregar, sicer »niso bile tako pogoste in ostre«,⁴⁰ kot bi lahko pričakovali po zapisanem v zakonih.

V 16. in 17. stoletju izdani teritorialni zakoniki so v sodbah glede splava na splošno sledili *Carolini*. Abortus »oživljenega« zarodka so bolj ali manj enačili z detomorom, zato je bila zanj predvidena smrtna kazen. Premik v smeri humanizacije sta naredili še le *Ferd. II* (Art 67) in *Leop. III* (Art 9), ki sta npr. že navajali nekatere olajševalne okoliščine. Zanimivo je, da sta upoštevali, čemur bi danes rekli, *evgenično indikacijo*. Manj strogo sta torej obravnavali storilko, katere plod je kazal prirojene napake, in med olajševalne okoliščine sta prištevali dejstvo, da se je poskus abortusa izjalovil ali bil povzročen nenamerno. Določila *Leopoldine* in *Ferdinandeje* glede splava so bila v primerjavi s *Carolino* nadalje manj rigorozna zato, ker so *oživitev* zarodka postavila v sredino nosečnosti oziroma v čas, ko je nosečnica začela čutiti njegovo gibanje.⁴¹

Načela prvega premikanja ploda (angl. *quickening*) se je v starem režimu bolj ali manj strogo držala tudi pravna tradicija ostalih evropskih držav, kar je izjemno pomembno. Zaradi tega principa se je namreč sodna oblast pri ugotavljanju kaznivosti splava morala zanašati na občutek obtožene matere. Samo ženska je, kakor pojasnjuje Giulia Galeotti, torej posedovala ključ, ki je odpiral skrivnost njenega lastnega telesa, le njene besede so moškemu svetu lahko razkrile eksistenco novega življenja.⁴²

Kazenski zakonik Jožefa I. iz leta 1707 ni prinesel znatnejšega napredka. Jasno je že razlikoval med detomorom in splavom, ostalih olajševalnih okoliščin pa načeloma ni upošteval. Sicer pa naj bi se oblastno upravljanje z ženskimi reproduktivnimi pravicami, če verjamemo drzni interpretaciji Gunnarja Heinsohna in Otta Steigra, v 16., 17. in zlasti 18. stoletju tako ali tako odvijalo onstran na abortus strogo vezane zakonodaje. Bitka naj bi se bila predvsem na čarovniških procesih, katerih tarča so bile večinoma ravno t. i. modre ženske, torej babice, mazačke, ki so posedovale znanje o abortivnih in kontracepcijskih sredstvih. Z njihovim »uničenjem« naj bi se izgubilo tudi védenje oziroma naj bi prešlo v roke zdravnikov, zvestih ekonomskim interesom oblasti, njenim težnjam po povečevanju prebivalstva.⁴³

Čprav obstaja tehten dvom v konsistentnost Heinsohnove in Steigrove teorije⁴⁴ in med letoma 1427 in 1752 na Slovenskem ni bila »obsojena nobena babica zaradi kontracepcije ali abortusa«,⁴⁵ lahko tudi na slovenskih tleh v 18. in 19. stoletju sledimo pravnim spremembam, ki so v merkantilističnem duhu tiho spodbujale rast prebivalstva. 18. 1. 1743 je npr. izšla resolucija, ki je z namenom zmanjšanja števila splavov

40 Kregar, *Abortus od antike*, 94.

41 Doubek, *Die strafhistorische Entwicklung*, 13–14.

42 Galeotti, *Storia dell'aborto*, 16.

43 Heinsohn; Steiger, *Uničenje modrih žensk*; Jurić-Pahor, *Narod, identiteta, spol*.

44 Rožman, *Peč se je podrla*; Košir, *Sabat v čarovniških*.

45 Rožman, *Peč se je podrla*, 44.

in detomorov nezakonskih otrok kaznovala prikrivanje poroda.⁴⁶ Stroge prepovedi in zapovedi v povezavi s splavom so od 18. pa vse do 20. stoletja vsebovali tudi predpisi za babice in lekarnarje. Leta 1808 so tako objavili babiški pravilnik, ki je med drugim preprečeval prodajo abortivnih sredstev.⁴⁷

Constitutio Criminalis Theresiana

Sredi 18. stoletja so sodnooblastni organi začeli z reformnim delom, katerega končni cilj je bilo poenotenje kazenske zakonodaje posameznih avstrijskih dežel. Zaključili so ga leta 1768 z izidom *Constitutio Criminalis Theresiane* (*Kazenskega zakonika Marije Terezije*), ki je seveda odtlej veljal tudi v večjem delu današnje Slovenije. *Terezijana* je na vsedrjavni ravni kriminalizirala tudi abortus. Do te pomembne pravne spremembe v zgodovini ženskih reproduktivnih pravic je tako na Avstrijskem prišlo prej kot v številnih drugih zahodnih državah. Na Irskem in v Angliji je namreč vsedrjavni zakon proti abortusu izšel šele leta 1803 (*Ellenborough Act*), v Franciji leta 1791, v ZDA (v zvezni državi Connecticut) leta 1821.⁴⁸

Terezijana, ki je zaradi svoje strogosti in zastarele podlage veljala za precej nazadnjaško besedilo, je abortus, skupaj s sterilizacijo oziroma kontracepcijo, obravnavala v 88. poglavju. Kaznovala je tako osebe, ki so splavile ali se naredile *neprodne*, kot tudi osebe, ki so jim pri tem pomagale, jih k temu nagovarjale ali celo prisilile. V nasprotju z zakoniki poznejšega izvora je podajala tudi natančna navodila glede ugotavljanja storjenega delikta ter primere možnih vprašanj na zaslišanjih. Organi oblasti so takó obtoženko denimo morali spraševati, zakaj se ji je nenadno zmanjšal obseg pasu, koliko časa je bila noseča, kdo jo je zaplodil, pri kom ali kje je pridobila abortivna sredstva. Poizvedovati so bili tudi dolžni, ali je v času nosečnosti uživala neprimerno (strupeno) hrano, se prekomerno gibala itn.

Terezijana je za splav in sterilizacijo predpisovala, ne glede na to, ali je šlo za nosečo žensko ali za drugo vpleteno osebo, izjemno kruto izhodiščno kazen, namreč usmritev z mečem, vendar je pri tem sodnik lahko upošteval nekaj olajševalnih okoliščin. Obtoženki se je kazen denimo zmanjšala, če je obstajal sum, da je bil splav spontan, če je posegla po neučinkovitih abortivnih sredstvih in če je splav nastopil pred t. i. oživitvijo zarodka ali v prvi polovici nosečnosti.⁴⁹ Iz tega je razvidno, da je ta zakonik še vedno deloma upošteval načelo o moralni neoporečnosti zgodnjih splavov, čeprav ga je že začel počasi opuščati. Poleg olajševalnih je *Terezijana* pri kaznih glede abortusa upoštevala tudi nekatere oteževalne okoliščine, in sicer je obtoženca_ko, podobno kot pri detomoru

46 Doubek, *Die strafhistorische Entwicklung*, 15.

47 Prav tam, 47.

48 Riddle, *Eve's herbs*.

49 Maria Theresia, »*Statuto criminale Teresiano*«, 240–242.

ali umoru, strožje obravnavala, če je podobno dejanje že storil_a v preteklosti in/ali če ga je izvedel_a na izjemno krut način.⁵⁰

Constitutio Criminalis Josephina

Že v času vladanja Jožefa II. je sledila izdaja novega kazenskega zakonika (1787). T. i. *Josephina* je v splošnem razsvetljenem duhu odpravila tudi smrtno kazen za abortus. Žensko, ki je prekinila svojo nosečnost, je tako kaznovala z zapornom »prve stopnje«, kar je v praksi pomenilo zaporno kazen od enega do petih let. Strožje je pri tem obravnavala poročene obtoženke.

V zakoniku Jožefa II. so v nasprotju s starejšo zakonodajo izginila navodila za ugotavljanje in preizpraševanje med sodnim postopkom. Predvsem pa je pomembno, da je popolnoma izostalo, lahko bi rekli kar tisočletno razločevanje med abortusom pred »oživitvijo« in po »oživitvi« zarodka.⁵¹

Če avstrijsko zakonodajo ponovno kontekstualiziramo, ugotovimo, da je tudi v tem oziru prehitevala zakonodajo številnih evropskih in ameriških držav. V Angliji so distinkcijo med oživljenim in neoživljenim fetusom dokončno opustili leta 1837, na Danskem leta 1866, v Španiji leta 1870, na Norveškem leta 1885, v Italiji leta 1889 in v Turčiji kot prvi muslimanski državi leta 1911. Občemu trendu opuščanja tovrstnega razločevanja je botrovalo predvsem sprejemanje novih odkritij na polju medicinske znanosti, ki so preobrazila dojemanje nosečnosti. V prvih desetletjih 19. stoletja je embriologija nesporno dokazala, da gre pri razvoju fetusa za kontinuiran proces in da je plod živa in avtonomna entiteta od dneva spočetja.⁵² Sodbe glede njegovega statusa, ki so bile dotlej prepuščene subjektivnim občutjem noseče ženske, tj. njeni presoji glede prvega premikanja, so tako postale izključna domena zdravnikov. Avtoriteta medicine se je večala, žensko telo pa z njeno pomočjo postajalo privilegirano mesto pogleda oblasti.

Zakonodaja 19. stoletja

Podobno kakor *Terezijani* tudi *Josephini* ni bila usojena posebno dolga življenjska doba; leta 1803 jo je namreč zamenjal novi kazenski zakonik, ki je užival sloves precej naprednega besedila. Čeprav je ponovno vpeljal smrtno kazen, je hkrati uvedel številne novosti, ki so v splošnem pomenile humanizacijo kazenskega postopka. Jasno je npr. podajal napotke glede olajševalnih okoliščin in začel rahljati vez med sodnikom in določanjem višine kazni. Zato se ne gre čuditi, da so brez znatnejših revizij njegovo vsebino pustili v veljavi nadaljnjih 160 let.⁵³

50 Maria Theresia, »*Statuto criminale Teresiano*«, 237.

51 Doubek, *Die strafhistorische Entwicklung*, 15.

52 Riddle, *Eve's herbs*.

53 Doubek, *Die strafhistorische Entwicklung*, 15.

Leta 1803 izdani kazenski zakonik je jasno ločil dve kategoriji kaznivih dejanj – »hudodelstva« ter »pregreške in prestopke«, pri čemer je bil abortus, tudi spričo v javnosti vse bolj jasno artikuliranih demografskih interesov oblasti, umeščen v prvo, torej z vidika obravnave strožjo skupino, ob bok uboju, umoru in detomoru. Natančneje so kazni za abortus določali členi 128–132,⁵⁴ h katerim pa ni smiselno dodajati podrobnejšega opisa, saj se je njihova vsebina dobesedno⁵⁵ ohranila v členih 144–148 kazenskega zakonika iz leta 1852, ki je dobri dve desetletji pozneje dobil še slovenski prevod in na naših tleh ostal v veljavi do leta 1930. Zato bodo prav te določbe glede abortusa v nadaljevanju deležne natančnejše obravnave.

144. člen je tako veleval: »Ženska, katera nalašč kakršno bodi dejanje započne, po katerem se njen telesni plod prežene, ali nje porod tako napravi, da otrok mrtev na svet pride, postane hudodelstva kriva.«⁵⁶ Kot kaznivi dejanji sta bila torej definirana tako namerno povzročen abortus kot tudi rojstvo v maternici namerno⁵⁷ smrtno poškodovanega otroka.⁵⁸ Razlika med »plodom« in »razvitim otrokom« se je določala glede na zmožnost preživetja zunaj materinega telesa, če seveda ne bi predhodno prišlo do smrtne poškodbe.⁵⁹ Kot subjekt dejanja je bila vselej definirana mati, drugi vpleteni so bili po 5. in 9. členu zakonika opredeljeni za »sokrivce«.

Naslednji členi so določali kazni za tovrstni delikt. Za uresničeno dejanje so obtoženko oziroma obtoženca kaznovali s težko ječo med enim in petimi leti (člen 145), za neuspeli poskus pa z ječo med šestimi meseci in enim letom.⁶⁰ Strožje kot mater so kaznovali očeta splavljenega fetusa (člen 146), in sicer zato, ker ni trpel fizičnih posledic nosečnosti, kot so člen razlagali tedanji pravniki.⁶¹ Zanimivo je, da je avstrijski kazenski zakonik poleg fetusa kot objekt kaznivega dejanja definiral tudi mater. Po 147. členu so kazensko ukrepali proti tistim osebam, ki so splav povzročile brez

54 *Codice dei delitti*, 59–60.

55 Zamenja se le beseda *weibsperson* s *frauenperson*.

56 *Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih z dne 27. maja 1852, št. 117 drž. zakonika z dodanim tiskovnim zakonom z dne 17. decembra 1862, št. 6 d. z. ex 1863 in drugimi novejšimi zakoni kazenskopravnega obsega* (Ljubljana: Društvo Pravniki: Národna tiskarna, 1889).

57 Glede nenamerno povzročenih splavov ali splavov iz malomarnosti so načeloma veljala naslednja načela: če je mati nenamerno sprožila abortus, je niso kaznovali, razen v primeru, ko je šlo za poskus samomora. Glede malomarnosti s strani tretjih oseb ni bilo posebnih določil, samo pri zdravnikih so lahko uporabili 356. člen kazenskega zakonika. Glej: *Kazenski zakon o hudodelstvih*.

58 Med splavom in detomorom, obravnavanim po 139. členu, avstrijski zakonik ni določil jasne razmejitev. Pravniki so običajno kot dokaz otrokovega življenja zunaj maternice npr. upoštevali pljučno dihanje. Glej: Doubek, *Die strafhistorische Entwicklung*, 52.

59 Doubek, *Die strafhistorische Entwicklung*.

60 Poskusa prekinitive nosečnosti niso smatrali za kaznivo dejanje samo v primeru, da so bila uporabljena povsem neučinkovita abortivna sredstva. Glej: Doubek, *Die strafhistorische Entwicklung*.

61 Doubek, *Die strafhistorische Entwicklung*, 48.

materine vednosti ali privoljenja (člen 147),⁶² in jim, če je njihovo dejanje ogrozilo njeno zdravje, lahko dosodili pet do deset let težke ječe⁶³ (člen 149)⁶⁴ (tudi če niso povzročili abortusa). V primeru materine smrti pa so jih obravnavali po 140. členu zakonika, torej kot storilce uboja.⁶⁵

Poleg navedenega so se na abortus posredno nanašali še nekateri člani iz drugega dela zakonika, ki so obravnavali pregreške in prestopke. Člena 339 in 340 sta tako velevala, da mora »neomožena ženska, ki je noseča [...] pri porodu babico, porodničarja ali sicer kako pošteno žensko poklicati«. ⁶⁶ Če bi jo porod prehitel in bi rodila mrtvega otroka ali bi otrok takoj umrl, bi morala dogodek naznaniti oblastem, v nasprotnem bi ji grozila tri- do šestmesečna zaporna kazen.⁶⁷ Opisano načelo je uvajal že zakonik iz leta 1803, novost v primerjavi z zadnjim, če izvzamemo npr. pravilnike za babice,⁶⁸ pa je predstavljal 359. člen leta 1852 izdanega zakonika, po katerem so imeli zdravniki, ranocelniki, lekarnarji, babice in »mrtvogledi« dolžnost, da smrt pri bolezni, porodu ali poškodbi prijavijo oblastem, če je obstajal sum na kaznivo dejanje.

Nerešeno je kazenski zakonik puščal vprašanje abortusa v primeru, ko je nadaljnja nosečnost ogrožala življenje matere, vendar so že v prvi polovici 19. stoletja nekateri pravniki jasno argumentirali upravičenost tovrstne operacije. Tako so postavili temelje *medicinske indikacije*, ki je v uradne zakonike prišla šele v prvi ali celo drugi polovici 20. stoletja.⁶⁹

Zaradi težav pri sledljivosti in dokazovanju dejanja je še v prvi polovici 19. stoletja pred sodišče prišlo le majhno število primerov abortusov. Po ocenah Pratobevere se je npr. v letih 1800–1822 v vseh avstrijskih deželah na splav nanašalo le 0,56 % kazenskih preiskav.⁷⁰

Če avstrijskim zakonom postavimo ob bok zakone nekaterih drugih držav, lahko poleg tega, da so avstrijski prej opustili razločevanje med oživljenim in neoživljenim fetusom, sledimo še nekaterim drugim pomembnim pravnim razlikam. Medtem ko je avstrijsko pravo, vsaj od *Constitutio Criminalis Caroline* dalje, štelo za subjekt kaznivega dejanja abortusa tudi mater, je angleško in ameriško pravo vse do tridesetih let 19.

62 »§ 147. S tim hudodelstvom se tudi zakrivi, kdor iz kakršnega koli namena, brez maternega vedenja in privoljenja, plod njenega telesa prežene ali pregnati skuša.«

63 To se sicer ni upoštevalo, če storilec ni vedel za nosečnost. Glej: Doubek, *Die strafhistorische Entwicklung*, 50.

64 »§ 148. Tacega hudodelnika je treba s težko ječo med enim in petimi leti; in če je ob enem po hudodelstvu mati prišla v nevarnost za življenje ali v škodo na zdravju, med petimi in desetimi leti kaznovati.«

65 Doubek, *Die strafhistorische Entwicklung*, 79–81.

66 *Kazenski zakon o hudodelstvih*, 131.

67 Prav tam.

68 Glej npr. *Dienstvorschriften für Hebammen*.

69 Doubek, *Die strafhistorische Entwicklung*, 55–56.

70 Prav tam, 60.

stoletja kaznovalo le tretje osebe, vpletene v dejanje. Hkrati je še v 19. stoletju predpisoval srednjeveško krute kazni: za abortus »oživljenega fetusa« so človeka lahko celo usmrtili.⁷¹ Tudi francoski kazenski zakonik iz leta 1791 je nudil materi kot storilki delikta imuniteto, druge vpletene pa lahko obsodil na 20 let verig. Nato so leta 1810 v okviru Napoleonovega zakonika inkriminirali tudi dejanje matere. Do znatnejših pravnih sprememb v vezi s storilci splava je prišlo v Franciji šele v dvajsetih letih 20. stoletja, ko so zaradi nižanja natalitete še zaostri kazni.⁷²

Nemški kazenski zakonik iz leta 1871 in italijanski kazenski zakonik iz leta 1889 sta v zvezi s splavom določala podobno kakor avstrijski kazenski zakonik iz leta 1852. Kazni za ženske, ki so prekinile nosečnost, so se pri prvem gibale v razponu do petih, pri drugem pa do štirih let zapor. Izvajalcem abortusa je prvi lahko dosodil tudi dosmrtno ječo, drugi pa do sedem let zapor. Najvišje kazni so doletele tiste osebe, ki so povzročile abortus brez privoljenja noseče ženske. Oba zakonika sta hkrati upoštevala široko paleto olajševalnih okoliščin, zaradi česar so obtoženci in obtoženke le redko prebili dlje časa v zaporu.⁷³

Načrt novega kazenskega zakonika (1910)

Avstrijski zakonodajalci so leta 1910 pripravili načrt novega kazenskega zakonika, v katerem so predvideli tudi spremembe določil v zvezi s splavom. O njih je v *Slovenskemu narodu* spregovoril pravnik dr. Alojzij Kokalj. Menil je, da zavzema bodoči zakonik do žensk »zelo človeško stališče«, saj bi jih v primeru splava kaznoval s tremi meseci do tremi leti zapor. Če bi ženska zagrešila to dejanje v skrajni sili oziroma z namenom, da bi prikrla »svojo sramoto«, pa bi se predvidena kazen lahko še znižala, in sicer na dva tedna lahkega zaporu.⁷⁴

Podobno določilo, torej znižanje kazni za nezakonske matere, je zakonik iz leta 1852 že predvideval za detomorilke. Mati, ki je po porodu umorila zakonskega otroka ali mu ni nudila potrebne pomoči, je bila namreč obsojena na dosmrtno ječo. Če pa je šlo za detomor nezakonskega otroka, je bila zločinka kaznovana samo s težko ječo od desetih do dvanajstih let. Če mati nezakonskega otroka ni nasilno umorila, temveč ga je pustila umreti oz. mu je odrekla potrebno pomoč, so jo kaznovali s petimi do desetimi leti težke ječe.⁷⁵

71 Riddle, *Eve's herbs*.

72 Knoppers, Brault, Sloss, *Abortion Law*, 889–922.

73 Quine, *Population Politics*, 1–22.

74 Alojzij Kokalj, »Načrt novega kazenskega zakona«, *Slovenski narod*, 4. 6. 1910, 3; 11. 6. 1910, 130.

75 Kozič, *Detomor pred sodišči*.

Načrt novega kazenskega zakonika bi kljub nekaterim restrikcijam (strožja obravnava povratnikov in tretjih oseb, vpletenih v dejanje) pomenil napredek v primerjavi z zakonikom iz leta 1852, saj bi vsaj dopuščal *medicinsko indikacijo*, po kateri bi bile do splava upravičene ženske, ki bi jim nadaljevanje nosečnosti lahko ogrozilo zdravje ali življenje. Osnutek novega avstrijskega zakonika nazadnje ni bil sprejet in tako so člani 144–148 avstrijskega kazenskega zakonika iz leta 1852 ostali v Avstriji v veljavi vse do druge polovice 20. stoletja,⁷⁶ v slovenskih deželah, ki so bile po prvi svetovni vojni priključene Kraljevini SHS, pa do leta 1929, ko je izšel novi jugoslovanski kazenski zakonik.

Jugoslovanski kazenski zakonik (1929)

Jugoslovanski kazenski zakonik je kazni glede splava podajal v okviru poglavja *Kazniva dejanja zoper življenje in telo*, natančneje v členih 171–174. Člen 171 je tako določal: »Noseča žena, ki sama odpravi svoj plod ali dopusti drugemu, da ji to stori, [se] kaznuje z zapalom do treh let. [...] V posebno lahkih primerih sme sodišče omiliti kazen po svobodni oceni, nezakonsko mater pa, če je sama odpravila plod, tudi oprostiti vsake kazni.«⁷⁷ Podobno kot avstrijske tudi te določbe niso razlikovale med abortusom v zgodnji in pozni nosečnosti. Se pa je starost zarodka upoštevala pri odmeri kazni.

Po novem jugoslovanskem zakoniku v nasprotju z avstrijsko zakonodajo odprava plodu s strani noseče ženske ni bila definirana kot »hudodelstvo« oziroma, po novi terminologiji, kot »zločin«, pač pa zgolj kot prestopok. Posledično so bile kazni v nasprotju s predhodnimi milejše; tako se npr. poskus ni kaznoval, pomembna novost je bila tudi možnost nekaznovanja neporočene matere (tudi vdove). Bolj natančno kakor v avstrijskem kazenskem zakoniku iz leta 1852 pa je bilo opredeljeno kaznovanje tretjih oseb, ki so sodelovale pri odpravi plodu (člen 172). Če tretje osebe pri dejanju niso sodelovale zaradi plačila ali iz koristoljubja, so bile kazni milejše. Najstrožje so kaznovali zdravnike, babice ali lekarnarje. Njihovo sodelovanje so definirali kot zločin in jih lahko obsodili na »robijo« (težko ječo) petih let. Strožje od denimo spolnega partnerja so jih obravnavali tudi, če za svojo pomoč niso zahtevali plačila.⁷⁸ Po besedah pravnikarja dr. Metoda Dolenca je imelo tovrstno postopanje »svoje idejno opravičilo v večji nevarnosti, da se odprava telesnega ploda vrši *en masse* vsled višje tehnične izobrazbe in spretnosti takih oseb«.⁷⁹ Zdravnike in babice so na leto zopora lahko obsodili, tudi če splava, ki ga je začel drugi zdravnik, babica ali celo noseča ženska sama, niso prijavili oblastem, oziroma kakor

76 Doubek, *Die strafhistorische Entwicklung*, 55–56.

77 Dolenc, *Tolmač h Kazenskemu zakoniku*, 286.

78 Prav tam, 286–292.

79 Prav tam, 288.

natančneje poroča *Babiški vestnik*, »pristojnemu sreskemu sanitetnemu referentu«. ⁸⁰ Odločitev glede sprejetja tega novega določila je bila sicer v konfliktu s potrebo po zdravniški tajnosti, zapisani tudi v avstrijskem zakoniku (člen 498, člen 499), zato ji je dr. Metod Dolenc v *Slovenskem pravniku* že leta 1927 namenil obširno študijo. Po njegovem mnenju bi nespoštovanje zdravniške tajnosti morebiti privedlo do izpodjedanja zaupanja v zdravnike, kar bi vsekakor destruktivno vplivalo tudi na interese širše skupnosti oziroma države, zato je predlagal »vmesno« rešitev: zdravnik bi bil dolžan naznaniti abortus oblastem, vendar bi obenem ohranil anonimnost bolnice. Njegovega predloga nato v členih novega jugoslovanskega kazenskega zakonika niso dosledno upoštevali, saj tajnosti imena ženske niso izrecno zaščitili. ⁸¹ Že leta 1930 je namreč (kot dopolnilo kazenskemu zakoniku) izšel poseben pravilnik, ki je natančno opisal postopek prijave sumljive prekinitve nosečnosti. Zdravnik je bil to dolžan storiti v treh dneh od trenutka, ko je žensko sprejel na zdravljenje zaradi začete splava. Ob imenu in priimku bolnice je moral npr. oblastem sporočiti še njeno starost, stalež, poklic, bivališče, točno diagnozo pri sprejemu in podatke o tem, kako in kje se je splav izvršil. Obvestilo je bilo oddano v strogo zaupnem zapečatenem ovitku. Pristojni zdravnik (sreski zdravnik ali mestni fizik) je nato prijave zapisoval v posebne, tajne zapisnike, ki so jih eventualno uporabili na sodišču. Babice so morale pri splavu poklicati zdravnika. Če se ta ni mogel pravočasno odzvati, so morale same izpolniti prijavo s podatki in jo poslati uradni osebi. ⁸²

Poglejmo si še ostale spremembe v okviru jugoslovanskega kazenskega zakonika. Člen 173, ki je obravnaval abortuse, do katerih je prišlo proti volji noseče ženske, je podobno kot avstrijski zakonik strogo kaznoval predvsem storilce, ki so povzročili smrt nosečnice. ⁸³ Je pa obenem isti člen prinašal še eno pomembno novost v primerjavi s prehodno zakonodajo: uvedel je t. i. *medicinsko indikacijo* (ki je bila prvi korak na poti k legalizaciji abortusa). ⁸⁴ O možnosti uvedbe tovrstne indikacije se je v jugoslovanskih pravnih besedilih razpravljalo že od začetka ustanovitve nove države, vendar je prvi osnutki kazenskega zakonika niso upoštevali, k čemur je najverjetneje botrovalo nasprotovanje cerkvenih krogov in predvsem, kakor se je tedaj poudarjalo, strah pred možnostjo »zlorabe«. Zakonodajalce in druge udeležence razprave je namreč skrbelo, da bodo zdravniki pod pretvezo *medicinske indikacije* na željo zlasti premožnih žensk, ki so imele tako denarni kot kulturni kapital za tovrstno početje, prekinjali tudi zdravstveno nenevarne nosečnosti. Z namenom, da bi preprečili to možnost, so po novem zakoniku

80 Alojz Zalokar, »Babice in novi kazenski zakonik«, *Babiški vestnik*, 2 (februar 1930), št. 2, 7.

81 Metod Dolenc, »Zdravniška tajnost v kazenskem pravu. Ljubljana«, *Slovenski pravnik*, 41 (1927), št. 5/6, 128–169.

82 »Pravilnik o prijavljanju dovršitve začetka splava«, *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, 1 (3. 10. 1930), št. 29, 409–410.

83 S težko ječo od 5 do 20 let.

84 Dolenc, *Tolmač h Kazenskemu zakoniku*, 289–290.

tako vsako prošnjo za medicinski abortus predhodno predložili zdravniški komisiji. Izjema so bili le primeri, pri katerih je obstajala nevarnost, da bi ženska v času pridobivanja odobritve izgubila življenje.

Kot kažejo različni indici, so nekateri sodniki upoštevali *medicinsko indikacijo*, še preden je izšel jugoslovanski kazenski zakonik. Na celjskem okrožnem sodišču so npr. leta 1924 izrekli oprostilno sodbo dvema ženskama, ki sta prekinili nosečnost, na osnovi naslednjega pojasnila: »Sicer zakon nima določbe, da se sme plod nekaznivo odvzeti, če je življenje matere v nevarnosti. A strokovnjaki, kakor Lamnasch in Skorss, stojijo na stališču, da je v takih slučajih nepremagljiva sila podana. Temu mnenju se je sodni dvor priključil in to tem bolj, ker ima tudi osnutek novega kazenskega zakonika določbo, da je v takih pogojih odprava dovoljena.«⁸⁵ Podobno je leta 1921 postopalo mariborsko okrožno sodišče. Zdravnika, obtoženega »zločina odprave plodu«, so oprostili zato, ker so v času postopka ugotovili, da sta bili prekinitvi nosečnosti, ki ju je opravil dvema ženskama, medicinsko indicirani.⁸⁶ O tovrstni praksi prav tako pričajo podatki iz ljubljanske Bolnice za ženske bolezni, kjer so že leta 1921 na osnovi *medicinske indikacije* prekinili nosečnost vsaj šestim ženskam. V prvem primeru je bil splav indiciran na podlagi »progredientne pljučne bolezni«, v drugem na osnovi diagnoze »Hyperemesis gravidarum«,⁸⁷ v tretjem na podlagi pljučnega katarja in tuberkuloznega vnetja grla, v četrtem in petem na osnovi diagnoze »apicitis« (vnetje pljučnih vršičkov),⁸⁸ v šestem pa ponovno zaradi anemije in katarja desnega pljučnega vršička.⁸⁹

Opisani primeri nakazujejo, da spremembe, ki jih je uvedel novi jugoslovanski zakonik, vendarle niso bile tako revolucionarne, kakor so se zdele na prvi pogled. Predpostavljati je mogoče, da je uvedba tričlanske komisije celo otežila dostop do medicinsko indiciranih splavov, saj je bila procedura, kakor je v svoji študiji opozoril Ferdo Čulinović, »tako komplicirana in dolgotrajna, da se je je poslužila le redkokatera ženska«.⁹⁰

Eden prvih osnutkov jugoslovanskega kazenskega zakonika ni predvideval, da mora zdravnik medicinsko indiciran splav predhodno predložiti še komisiji. Razloge, zakaj je nato obveljalo to dodatno, restriktivno določilo, morda razkriva razprava, ki je potekala 29. 4. 1927 v Zakonodajnem odboru narodne skupščine Kraljevine SHS. Ob tej priložnosti so poslanci v okviru širšega posveta o novem kazenskem zakoniku natančno obravnavali člene glede umetnega splava. Tako je potekal del njihovega živahnega razgovora:

85 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e.97, Vr 107/23.

86 SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 75, Vr IX 1187/21.

87 Hiperemeza – resnejše obolenje v nosečnosti, značilno za prvo trimesečje, ko ženska pretirano in prepogosto bruha. (»Hiperemeza – Hyperemesis gravidarum« Glej: <http://www.viva.si/Bolezni/Ginekologija-in-porodni%C5%A1tvo/4396/Hiperemeza-Hyperemesis-gravidarum> (28. 7. 2022); AS 427, Državna bolnica za ženske bolezni v Ljubljani, a.e. 550.

88 AS 427, Državna bolnica za ženske bolezni v Ljubljani, a.e. 480.

89 Prav tam, a.e. 423.

90 Čulinović, *Žena u našem krivičnom pravu*, 50.

»Predsednik Ljuba Živković: Sprejmete, gospodje, § 168. (Sprejmemo). Naznanjam, da je § 168 sprejet. [...]

Adm. činovnik Vujisić prebere § 169 po predlogu sodnega ministra in ob poročanju sekcije zakonodajnega odbora.

Predsednik Ljuba Živković: Besedo ima g. Hodžar.

Dr. J. Hodžar: [...] Olajševati umetno prekinitev nosečnosti, to je ena zelo nevarna zadeva tako za državo kot za narod. Poznamo mnogoštevilne zgodovinske primere, ki nam dokazujejo, da to s pomočjo splava nikoli ni bilo dobro. Zato se je pristopilo k zaščiti otroka, ne samo ko se rodi in ko mora stopiti v življenje, pač pa že, ko je v materinem telesu. On že tedaj predstavlja bitje, ki bo v prihodnosti postalo človek. Ni nikakršnega razloga, da se ustvarja nekakšna koncesija in da sme sodišče v nekaterih posebnih primerih določati kazni po svoji presoji. Zato predlagam, naj se drugi odstavek zbríše.

Predsednik Ljuba Živković: Besedo ima g. Velja Popović.

Velja Popović: Jaz mislim, da bi bilo dobro, da natančneje opredelimo drugi odstavek § 169: »v posebno lahkih primerih«. V katerih primerih? Ali v primerih splava? To pomeni, lažje kot ženska splavi, blažje bo kaznovana. (Dr. Subotić: To ne drži.) Jaz vem, kaj se je hotelo povedati, ampak pomislite, kako bodo to razumeli posamezni sodniki in posamezna sodišča. Lepo vas prosim [...] Jaz bom glasoval tako kot večina, vendar mislim, da je tu dobro, da smo natančni.

Predsednik Ljuba Živković: Gospodje, sprejmete § 169? (Glasovi: Sprejme se. Ne sprejme se.) Dva glasujeta proti. Naznanjam, da je § 169 sprejet. Velja Popović: Tudi jaz sem glasoval proti. Tudi jaz sem glasoval za svojo redakcijo. [...]

Adm. činovnik Vujisić prebere § 170.

Predsednik Ljuba Živković: Besedo ima gospod Hodžar.

Dr. Jakob Hodžar: [...] Jaz bi opozoril, da ti paragrafi ne kaznujejo poskusa splava. V drugih zakonodajah po svetu se tak poskus vselej kaznuje. Tudi v prejšnjem srbskem zakoniku, ki je bil doslej v veljavi, je bil poskus kazniv. Sedaj pa je to popolnoma izpadlo. Če ostane pri tej redakciji, potem ne bo ostal nekaznovan samo poskus, ampak tudi nekaj več. [...] Kar se tiče tretjega odstavka § 171: »Kaznovati se ne sme zdravnik, ki povzroči noseči ženi prekinitev nosečnosti, da ji reši življenje ali odvrne neizogibno nevarnost za njeno zdravje.« Tu bi pristavil, da se celotni odstavek izbríše. Opozoril bi, da obstaja [...] literatura o tem delikatnem vprašanju. Tu je govora o umetnem splavu. (Pravosodni minister dr. Srskić: To ni umetni splav, to je tako imenovani kaiserschnitt!) Ni to kaiserschnitt. Vsak zdravnik lahko naredi tako, da ženska splavi in se ne more dokazati, ali je bilo to resnično narejeno zato, da se ji reši življenje. [...] V nekaterih primerih se zdravnik ne kaznuje, ker ni nikogar, ki bi nadzoroval, ali je bila nevarnost res tako velika. (Dr. Srdžan Budisavljević: Strokovnjaki!) Tudi zdravnik je vedno strokovnjak.

Če se tega ne nadzira, potem lahko to stori vsak zdravnik. Iz dosedanje kriminalne statistike je razvidno, da so v nekaterih primerih tudi zdravniki prišli pred sodišče. Zato, če to tako ostane, bo zelo demoraliziralo narod. To ni dobro.

Jaz bi opozoril še na zakonodajo v Rusiji. Tudi tam so imeli zakon, ki je ščitil otroka do rojstva. Ko je prišlo do prevrata, so vse to zavrgli in ženska je lahko s svojim telesom razpolagala, kot je hotela. V zadnjem obdobju pa je bilo tudi tam opaziti, da to demoralizira narod, zato se vračajo na prejšnjo zakonodajo in strožjo kontrolo. Tudi napredna Nemčija ima v predlogu kazenske zakonodaje (osnutku?) natančno opredeljena načela, da se zaščiti bodoče življenje in da se ne dopusti ženski, da splavi. [...] Lahko opozorim še na druge države kot Norveško in ostale, kjer so prav tako zaščitili bodoče življenje. [...] Resnično, gospodje, imamo povsod vestnih ljudi, ki svoje poslanstvo opravljajo vestno, a prav tako poznamo take ljudi, ki delajo proti vesti zlasti iz koristoljubja, prav njim bodo s tem odstavkom § 171 vrata povsem odprta [...] Jaz bi opozoril še na to. Tudi prvi kazenski zakon, ki je veljal za južne Slovane, to je bil grški zakon Konstantina Justinjana iz leta 1306 [...], je imel odredbo, da se zaščiti bodoče življenje. [...] Zatem je bil Dušanov zakonik, ki je prav tako imel odredbo o zaščiti življenja bodočega otroka. [...] Učenjaki po celem svetu. [...] Foler,⁹¹ on je borec za človekove pravice in človečnost, vsi, brez razlike, vseh veroizpovedi in nauk, so se v veliki večini izjavili, da se vse strožje to zaščiti. [...] Jaz bi opozoril, da lahko vsak strokovnjak, zdravnik, ki misli, da je življenje in zdravje matere v veliki nevarnosti, uporabi § 23 kazenskega zakonika. [...] S to odredbo se lahko zdravnik zavaruje v primeru velike nevarnosti za življenje itn. [...], to je povsem dovolj. V vseh primerih se ta obča odredba kazenskega zakonika upošteva. [...]

Predsednik Ljuba Živković: Besedo ima g. minister za izenačenje zakonov.

Minister za izenačenje zakonov dr. Milan Srskić: Gospod Hodžar govori o nečem, o čemer se je razpravljalo že pri paragrafi o umetnem splavu. Umetni splav ni dovoljen na zahtevo ženske. Druga oziroma tretja alineja tega paragrafa govori samo o tistih izjemnih primerih, ko je položaj otroka [...] tak, da se ne more v materinem telesu normalno razviti. V takem primeru [...] se po obče priznanem pravnem načelu vedno postavlja obstoječe življenje pred tistega, ki mora šele nastati (Dr. Hodžar: Tu imate § 23).

Predsednik Ljuba Živković: Ali se sprejme, gospodje, § 171? (Dr. Hodžar: Ne sprejme se, jaz bi predlagal še nekaj, da se to odstrani). Se sprejme? (Glasovi: Sprejme se. Dr. Hodžar: K temu paragrafu bi dodal še en predlog). To vprašanje je zaključeno. (Dr. Hodžar: To je resna stvar.) Vi tu govorite o zgodovini [...] (Dr. Hodžar: To je potrebno) Ni potrebno! (Dr. Hodžar: Ne pustite mi do

91 Najverjetneje je s tem mislil na Augusta Forela, ki so ga, kakor bomo videli v nadaljevanju, pogosto citirali tudi drugi slovenski avtorji (op. Ana Cergol Paradž).

besede.) Kako da vam ne dovolim, vi govorite za vse. Jaz sem dal na glasovanje in vi po tem zahtevate besedo.

Ta paragraf je sprejet. G. Hodžar, kaj ste hoteli tu povedati?

Dr. Jakob Hodžar: Sedaj, ko ste zavrnilo, da se odstrani ta odstavek iz § 171, predlagam, da se potrdi tako: da se taka operacija ne opravlja s strani posameznih zdravnikov, ampak da se to lahko opravi samo v javni ali privatni bolnišnici, porodnišnici ali sanatoriju, kjer morajo voditi točen zapisnik o teh operacijah, in da tega ne more opraviti samo en zdravnik, pač pa konzilij treh zdravnikov, ki se strinja, da obstaja nevarnost [...]

Predsednik Ljuba Živković: Poslušajte, gospod Hodžar, nihče vas ne prekinja, toda te ideje absolutno ni mogoče sprejeti. (Dr. Hodžar: Tudi v drugih državah tako ravnajo.) [...] Od stotih primerov se v 99 lahko zgodi kaj usodnega, zato sploh ne pride v upoštevanje, da bi se ta zdravniška pomoč onemogočila. Iskati bolnico? Koliko jih je? Ali iskati koncesijo treh zdravnikov, ko v mnogih primerih ni mogoče dobiti niti enega. Imate, gospod, velik procent naših bolnikov, ki umrejo samo zato, ker ne morejo priti do medicinske pomoči. (Dr. Hodžar: Če stojite na tem stališču, da se to ne more sprejeti zaradi tega, ker tega občasno ne dopušča praksa, potem pridemo do tisoče drugih načel, ki jih tudi ni mogoče sprejeti, ker lahko pri vsakem v praksi naletimo na primer, ki ga ni mogoče izvesti).

[...]

Dr. Halid beg Hrasnica: Jaz bi hotel, ne samo da to ostane, pač pa da se razširi. V primeru, da je dekle poslano in zanosi ter umetno splavi, da se ne kaznuje. To, gospodje, zahteva humanost. [...]

Vladni delegat dr. Dušan Subotić: [...] Na tem se je delalo in razpravljalo že v predvojni Srbiji leta 1910, to vprašanje se je pojavilo že leta 1908. Tudi tedaj so se oglašali ljudje, ki so poznali ves nauk od Dušanovega zakonika dalje pa vse do najnovejših študij. [...] Vprašanje, ki ga je odprl dr. Hrasnica, nas je zelo zanimalo. Toda vse komisije so se vzdržale tega, da prodrejo v tako delikatno vprašanje in ponudijo dokončno rešitev za tako redke primere. Obstajala je bojazen, da pride do napake, pa da se operira tudi tam, kjer se ne bi smelo. [...] Mi smo ugotovili, da je potrebno zlasti [nečitljivo] v zvezi s prvima dvema odstavkoma § 171, da se zlasti zaščiti, ker on tu vrši, ta zdravnik, tisto koristno, najbolj humano dolžnost in pri tem troši svoje najdragocenejše živce in globoko znanje. V 90 % primerov se dogaja, da družina umrlega toži zdravnika, češ da ni znal in ni dovolj hitro ugotovil vzroka. [...] Zato se nam je zdelo potrebno zdravnike zaščititi pred kazensko odgovornostjo. [...] Predloženi paragrafi služijo kot dokaz največje liberalnosti in največjega kulturnega napredka. [...] Ta paragraf mora dati vso potrebno zaščito vestnemu zdravniku pri izvajanju abortusa. Predlagam, da se ta paragraf sprejme.

Predsednik Ljuba Živković: Naznanjam, da je ta paragraf sprejet. [...]
 Administrativni uradnik M. Vujisić prebere § 172. [...]

Miloš Mosvovljević: Pri tem členu se zdi, da v tem zakonu ni zajeto eno kaznivo dejanje, ki je podobno drugim. To izvajanje splava ni krivično samo do enega življenja. [...] Ker če se to opravlja en masse, potem predstavlja nevarnost za državo.«⁹²

Iz citiranega izseka razprave lahko razberemo, kako so nekateri jugoslovanski politiki gledali na vprašanje splava. Sodeč po glasovanju, povečini niso zagovarjali najrestriktivnejših ukrepov. Najbolj liberalno držo je v razgovoru pokazal Halid beg Hrasnica, podpredsednik Jugoslovanske muslimanske organizacije, najbolj konservativno pa prav Slovenec Jakob Hodžar,⁹³ član Slovenske ljudske stranke. Morda so prav njegovi restriktivni predlogi potem delno vplivali na to, da so v zadnjo različico jugoslovanskega kazenskega zakonika vnesli zahtevo po »predhodni najavi« medicinsko indiciranega splava.

Sicer je jugoslovansko kazensko pravo splošno gledano v odnosu do splava za tiste čase zavzelo še kolikor toliko liberalno stališče v primerjavi z drugimi evropskimi državami.⁹⁴ V weimarski Nemčiji so pri kazenski obravnavi abortusov še vedno sledili zastarelemu 218. členu nemškega kazenskega zakonika iz leta 1871. Leta 1926 so kazni sicer nekoliko znižali in leta 1927 še uradno uvedli *medicinsko indikacijo*, ki so jo *de facto*, podobno kot na Slovenskem, upoštevali že prej. V času nacizma so se potem kazni za abortus zaostriale (z izjemo uvedbe *evgenične indikacije*). Po zakonu iz leta 1943 so osebam, obtoženim umetne prekinitve nosečnosti, lahko celo dosodili smrtno kazen.⁹⁵ Podobne drastične ukrepe sta v dvajsetih in tridesetih letih ter v času druge svetovne vojne sprejeli tudi Neodvisna država Hrvaška⁹⁶ in Francija,⁹⁷ državi z izrazito pronatalistično politiko, ter ne nazadnje Mussolinijeva Italija, pod katero je tedaj sodil velik del slovenskega etničnega ozemlja. V Italiji je leta 1930 prišel v veljavo kazenski zakonik *Rocco*, ki je še bolj zaostрил kazni glede abortusa, saj ga je umestil v novo poglavje z naslovom Zločini proti integriteti in zdravju rase. Ta naslov naj bi snovalcu zakonika predlagal sam Mussolini. Ostrejšje so bile v primerjavi s starejšo kazensko zakonodajo tudi kazni; kazniv je bil neuspeli poskus splava, *medicinske indikacije* niso upoštevali. Poleg tega

92 Stenografske beleške Zakonodavnog odbora, 303–305.

93 O njem glej: Ratej, *Dr. Jakob Hodžar*, 53–66.

94 Kakor je poudaril Ferdo Čulinović: »Kar se tiče ureditve vprašanja svobode v zvezi z umetno prekinitvijo nosečnosti v našem kazenskem pravu, drži, da je to v resnici mnogo bolj liberalno, ne samo od vseh naših dosedanjih, pač pa tudi mnogih tujih sodobnih kazenskih zakonikov.« Glej: Čulinović, *Žena u našem krivičnom pravu*.

95 Dienel, *Das 20. Jahrhundert*, 140–168.

96 Dugac, Marton, *Kada žena ženi pomogne*, 107–114.

97 Knoppers, Brault, Sloss, *Abortion Law*, 889–922; Le Bras, *Kri in gruda*.

so zdravniki, podobno kot v Kraljevini Jugoslaviji, sumljive primere krvavitev oziroma splavov morali prijaviti oblastem.⁹⁸

Rigorozne kazni glede splava naj bi po besedah Ferda Čulinovića v obdobju med obema vojnama uveljavljala tudi Velika Britanija, ki je sicer leta 1929 vpeljala *medicinsko indikacijo*, vendar le v primeru resne ogroženosti življenja matere.⁹⁹ Tu je kazensko postopanje pomembno predružačil sodni primer Rex-v-Bourne iz leta 1938, po katerem so medicinsko indicirane splave opravljali tudi v primerih, ko je bilo ogroženo duševno zdravje nosečnice. Primer je pomembno vplival na ostale države Commonwealtha.¹⁰⁰

Med državami, ki so v prvi polovici 20. stoletja imele milo kaznovavno politiko na tem področju, Čulinović presenetljivo omenja Turčijo, Kitajsko, Perzijo in Poljsko ter seveda Sovjetsko zvezo. Slednja je splav legalizirala že leta 1920¹⁰¹ in tako postala prva evropska država, ki je ubrala pot tovrstnega rahljanja zakonodaje. Stalin je sicer leta 1936 zaradi strahu pred zmanjševanjem števila rojstev preklical legalizacijo. V tridesetih letih so korak bližje dekriminizaciji abortusa naredile nekatere severnoevropske države. Islandija je uvedla *medicinsko-socialno indikacijo*, Danska in Švedska pa *socialno-ekonomsko indikacijo*.¹⁰²

Toda vrnimo se ponovno k jugoslovanskemu zakoniku. Na splav se je nato nanašal še člen 174, ki je s strogim zaporom do enega leta kaznoval prodajalce in oglaševalce abortivnih sredstev. Podobna določba je bila sicer v veljavi že vsaj od leta 1926. Tedaj je namreč izšel *Tiskovni zakon*, ki je v 49. členu poleg širjenja znanja o spolnosti in spolnih boleznih prepovedoval tudi oglaševanje kontracepcijskih in abortivnih sredstev. Oseba, ki te prepovedi ni upoštevala, je bila lahko kaznovana z enim letom zavora in denarno kaznijo v višini 10.000 din.¹⁰³ Vsaj od leta 1921 sta bila v Kraljevini SHS prepovedana tudi izdelava in uvoz abortivnih ter kontracepcijskih sredstev. V 9. členu *Pravil o lekarniških specialitetah* je namreč izrecno zapisano, da se »specialitete za splavljanje ali za preprečevanje oploditve ne smejo ne napravljati ne uvažati«.¹⁰⁴

Umetna prekinitev nosečnosti je bila nato, podobno kot v večini evropskih držav, v Jugoslaviji oziroma Sloveniji legalizirana šele po druge svetovni vojni, k čemur pa se bomo vrnili v sklepu monografije.

98 Passerini, *Torino operaia*, 214.

99 Brooke, *A New World*, 431–459.

100 Cook, Dickens, *Abortion law*, 395–502.

101 Čulinović, *Žena u našem krivičnom pravu*.

102 David, *Abortion in Europe*, 1–22.

103 (Čl. 49, odst. 3 gl.) glej: Hönigsberg, ur., *Zakon o štampi*, 28.

104 »(71) Pravila o lekarniških specialitetah«, *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, 3 (12. 3. 1921), št. 27, 153 (152–153).

Biopolitični učinki kazni

Ob opisanem pregledu različnih zakonikov in predpisov, ki so veljali na področju današnje Slovenije od 16. stoletja do druge svetovne vojne, se na prvi pogled zdi, da so v času najbolj odločnih pronatalističnih pritiskov, torej v obdobju med obema vojnama, kazni glede splava že izgubljale svojo strogost. Medtem ko je *Constitutio Carolina*, kot smo videli, celo kontracepcijo kaznovala s smrtjo,¹⁰⁵ je avstrijski kazenski zakonik iz leta 1852 za žensko, ki je prekinila nosečnost, predpisoval kazen od enega do petih let zapora. Jugoslovanski zakonik iz leta 1929 je bil še bolj popustljiv: obtoženko je lahko obsodil na največ tri leta zapora, obenem pa je kazen še dodatno znižal za samske ženske ali jo popolnoma odstranil v primeru *medicinske indikacije*.¹⁰⁶ Bi lahko rekli, da so opisane spremembe odražale zgolj humanizacijo sodnega postopka?

Ob upoštevanju Foucaultove analize drugih kaznovalnih praks (v tem kontekstu je zanimiv zlasti njegov opis izostanka mučenja) je mogoče sklepati, da ne. Tovrstne spremembe niso bile zgolj »kvantitativen« pojav, njihov namen se ni skrival le v človekoljubni omilitvi kazni. Čeprav je kaznovanje resda postalo manj strogo, je hkrati postalo tudi bolj univerzalno in bolj učinkovito. Povedano s Foucaultovimi besedami: »Skozi vse XVIII. stoletje se je v sodnem aparatu in zunaj njega, tako v vsakdanji kazenski praksi kot v kritiki institucij, oblikovala nova strategija za izvajanje kaznovalne oblasti. [...] kaznovanje in zatiranje ilegalizmov naj bo regularna funkcija, ki bo zajemala vso družbo; kaznovala naj ne bi nič manj, pač pa naj bi kaznovala bolje; nemara naj bi kaznovala manj strogo, zato pa naj bi kaznovala bolj univerzalno in bolj neogibno; kaznovalno oblast naj bi globlje zarinila v družbeno telo.«¹⁰⁷

Postopno prehajanje k večji univerzalnosti in učinkovitosti je razvidno tudi iz kaznovanja umetne prekinitve nosečnosti, kajti še v 17. stoletju so kljub strogim kaznim zaradi abortusa na zatožno klop sedle le redke ženske. Temu je botrovalo dejstvo, da so obsojali samo abortuse v pozni nosečnosti oziroma »po oživitvi zarodka«, od 19. stoletja pa so evropski zakoniki začeli izrecno preganjati tudi abortuse od prvega dneva spočetja. Paradoksalno so torej v zadnjih stoletjih zaradi splava obsodili več žensk kot v starem režimu.¹⁰⁸ Povedanega sicer ni mogoče potrditi s statističnimi podatki, saj se je vzporedno s temi spremembami uveljavljala težnja po omejevanju števila otrok, kar je v odsotnosti učinkovite kontracepcije imelo za posledico tudi dejansko povečanje števila umetnih prekinitev nosečnosti. (Večje število obsojenih je lahko potemtakem predvsem posledica tega dejstva.) Vendar prehod k bolj kapilarnemu preganjanju dokazujejo še druge spremembe v zakonodaji. Ob ponovni primerjavi starejšega avstrijskega in novega

105 Kregar, *Abortus od antike*, 92–97.

106 Dolenc, *Tolmač h Kazenskemu zakoniku*.

107 Foucault, *Nadzorovanje in kaznovanje*, 93–94.

108 Reagan, *When Abortion Was*.

jugoslovanskega zakonika je namreč razvidno, da je poznejši zakonik natančneje določal kazni za ostale vpletene v dogajanje. Ob rahlem pretiravanju bi lahko trdili, da je odgovornost za inkriminirano dejanje padla na širši krog ljudi, kar še posebej potrjuje 172. člen jugoslovanskega kazenskega zakonika,¹⁰⁹ ki je drugače od starejšega avstrijskega od zdravnikov in babilic izrecno zahteval, da so vsak sumljiv abortus prijavili oblastem. Večji nadzor odražajo tudi drugi medvojni predpisi in pravilniki.

Kljub humanizaciji kazni so biopolitični interesi državne oblasti po tihem vendarle prodrli v zakonodajo. Toda ali so preželi tudi kazensko prakso? Na to vprašanje bomo poskušali odgovoriti v posebnem poglavju na koncu študije, še prej pa se posvetimo ostalim zakonom, ki so spremljali pronatalistično politiko.

Državna zaščita mater

Prepoved splava in kontracepcije seveda ni edini ukrep, s katerim država posega in je posegala na področje (ženskih) reproduktivnih pravic. Obstaja tudi druga, razmeroma svetla plat zgodbe o pohodu pronatalizma oziroma vse večjega zanimanja oblasti za reprodukcijo, ki je povezana z zakonodajo glede zaščite materinstva. Kakor bomo videli v nadaljevanju, so običajno tako nasprotniki kot tudi zagovorniki (delne) legalizacije abortusa kot odločujoči vzrok za zmanjševanje rodnosti navajali tudi neugodne socialne in zdravstvene razmere, v katerih so živele noseče ženske oziroma njihove družine. Posledično so v želji, da bi zvišali rodnost, začeli sprejemati zakone, ki bi izboljšali njihov položaj.

Med prve zakonodajne ukrepe, povezane z zaščito mater in predvsem njihovih otrok, je mogoče šteti predpise v zvezi s profesionalizacijo porodniškega poklica. Prve resne korake v tej smeri so na Avstrijskem ter s tem seveda tudi v slovenskih deželah naredili v drugi polovici 18. stoletja, ko so v sklopu obsežnih van Swietenovih zdravstvenih reform začeli s sistematičnim šolanjem babilic in strogim preganjanjem neuradno šolanih porodnih pomočnic in zdravilcev. Kot pojasnjuje Peter Borisov, je bila Avstrija celo prva evropska dežela, ki je leta 1770 v zdravstvenem zakoniku (*Normativum Sanitatus*) kodificirala babilski poklic. V Ljubljani so tako prvi uradni babilski tečaj, ki ga nekateri štejejo za začetek dolge tradicije ljubljanske babilške šole, uvedli leta 1753. Svoji babilski šoli oziroma tečaja sta v petdesetih letih 18. stoletja prav tako dobila Gradec in Celovec. Na nekoliko večje težave so pri organiziranju sistematičnega šolanja babilic naleteli v Trstu. Čeprav segajo poskusi uvedbe tečaja že v leto 1753, so tržaške oblasti prvo tovrstno šolo z neprekinjeno tradicijo namreč ustanovile šele leta 1808, pred tem pa so se primorske babice povečini strokovno izpopolnjevale v Ljubljani. Še počasnejši razvoj beležimo v Prekmurju, kjer šolanja

109 Dolenc, *Tolmač h Kazenskemu zakoniku*, 287.

porodnih pomočnic niso uredili do prve svetovne vojne. Vzporedno s prvimi babiškimi tečajji so začeli izhajati tudi učbeniki za babice v slovenskem jeziku. Prvo tovrstno besedilo z naslovom *Prashanja inu odgovori zhes Vshegharstvu* je leta 1782 napisal Anton Makovic.¹¹⁰

Sistematično šolanje je seveda znatno predrugačilo babiški poklic. Dejavnost, ki je v starem režimu izrazito »temeljila na medsebojni pomoči«¹¹¹ in medsebojnem poučevanju žensk, je postopoma vse bolj prihajala pod nadzor moških – zdravnikov. Kakor spremembe razmer opisuje Irena Rožman: »Porodniško znanje babic tega razvojnega obdobja [mišljeno je 18. stoletje in prva polovica 19. stoletja? – opombo dodala Ana Cergol Paradiž] je bilo še vedno izkustveno in je bilo skupaj z njihovimi pristojnostmi vezano na predpise v babiških pravilnikih. Pravilniki so torej določali obseg njihovega znanja in pristojnosti, ki so prenehale v primeru patološkega poroda. Tako so babice postale podrejene kirurgom in ranocelnikom, katerih porodniško znanje je bilo še v 15. stoletju zelo skromno.«¹¹²

Profesionalizacija pa babiškega poklica ni podredila samo moškim – zdravnikom, ampak tudi interesom oblasti, ki je že v 18. stoletju težila k pospeševanju rasti prebivalstva. Da so npr. »discipliniranje« babištva spremljali izrazito pronatalistični motivi, je razvidno že iz pravilnikov, v katerih lahko zasledimo tako prepovedi v zvezi z ume-tno prekinitvijo nosečnosti kot tudi obveze o nudenju brezplačne pomoči samskim in revnim nosečnicam.¹¹³ Zadnji ukrep je imel med drugim za cilj tudi zmanjšanje števila detomorov. V tem duhu so oblasti gradile najdenišnice in prve porodnišnice, ki so bile sprva namenjene prav najrevnejšim neporočenim nosečnicam. Medtem ko so premožnejše ženske zaradi upravičenega strahu pred širjenjem nalezljivih bolezni še vedno rojevale doma, so namreč tovrstne ustanove socialno ogroženim pogosto predstavljale edino zatočišče pred cesto. V njih so celo, kot kažejo različni (deželni) dekreti, lahko prebivale brezplačno, vendar so se morale zato podrežati določenim pravilom: pridobiti so morale brezplačno spričevalo, dojeti dojenčke v sirotišnici in po potrebi celo sodelovati pri praktičnem pouku iz porodništva. Hkrati so porodnišnice in najdenišnice ženskam nudile tudi določeno mero anonimnosti v primeru, da so rojstvo svojega nezakonskega otroka zaradi občutka sramu hotele skriti pred očmi javnosti.¹¹⁴

V slovenskih deželah so prve porodnišnice začeli ustanavljati v zadnjih desetletjih 18. stoletja oziroma v 19. stoletju. Ljubljana je porodniški oddelek, organiziran pri meščanskem špitalu, dobila leta 1789. V Trstu je konec 18. stoletja obstajala bolnišnica za ženske bolezni, v prvi polovici 19. stoletja pa še materinski dom s sirotišnico. V

110 Borisov, *Ginekologija na Slovenskem*; Rožman, *Peč se je podrla*.

111 Rožman, *Peč se je podrla*, 43.

112 Rožman, *Peč se je podrla*, 45.

113 Borisov, *Ginekologija na Slovenskem*.

114 Cvirn, *Najdenišnice – nagrada*, 7–44. Skerk, *Ženska in zločin*; De Rosa, *Il baule*.

mariborsko splošno bolnišnico so nosečnice začeli sprejemati leta 1844. Druga slovenska mesta so tovrstne ustanove dočakala šele v prvi polovici 20. stoletja.¹¹⁵

Zaradi vrste zapletenih intelektualnih preobratov je na prelomu iz 19. v 20. stoletje institucionalna skrb za materinstvo v številnih evropskih državah dobila povsem nove razsežnosti. Izsledki iz bakteriologije so opozorili, da v boju proti nalezljivim boleznim ne zadoščajo zgolj sanacije okolja, pač pa igra pomembno vlogo tudi individualno ravnanje, osebna higiena, zato so vse večjo težo pripisovali pravilni vzgoji prebivalstva. Poleg tega je neposredno prevajanje Darwinovega nauka na družbo proizvedlo frustracije o vsesplošni dedni degeneraciji človeštva. Ob prizadevanju za povečanje kvantitete so si državne oblasti tako začele prizadevati še za povečanje kvalitete prebivalstva. V strogo patriarhalnem okolju je to pomenilo, da odslej ženske niso bile dolžne samo rojevati, pač pa tudi natančno skrbeti za moralni in telesni razvoj svojih otrok. Verjeli so namreč, da bi njihove napake v negi in vzgoji nepovratno negativno vplivale na vse prihodnje rodove.

Vsi ti nazori so tako postavili v ospredje zavest o inherentni nesposobnosti matere. Prej opevano zaupanje v materinski instinkt se je umaknilo prepričanju, da je nosečnost, porodno dobo in nato vzgojo otrok treba podvreči strogemu nadzoru strokovnjakov (pediatrov, pedagogov, psihologov, evgenikov, zdravnikov itn.).¹¹⁶ Svoj zmagoviti pohod je tako začela *puerikultura*, veda o negi majhnih otrok, ki jo je v prvem desetletju 20. stoletja utemeljil francoski ginekolog Adolphe Pinard. V številnih evropskih državah so ustanavljali materinske posvetovalnice in angažirali posebne odposlance oziroma odposlanke, ki so obiskovale delavske matere z namenom, da jih izobražujejo in jim nudijo pomoč.¹¹⁷

Čeprav so bile opisane pobude prvotno plod zasebnih, praviloma s strani ženskih društev vodenih iniciativ, so že pred prvo svetovno vojno vse bolj prehajale pod okrilje npr. mestne, nato pa kar državne uprave. Tako je ravno javna skrb za matere in otroke mnogokje predstavljala prvo pravo (z zavarovalniškim sistemom krito) obliko javnozdravstvenega organiziranja. Delno se je uveljavila celo v Italiji in ZDA, ki sta sicer v oziru socialne politike veljali za »šibki državi«.¹¹⁸

Za zaščito mater in predvsem otrok so se na prelomu stoletja začeli vse bolj zanimati tudi različni akterji na Slovenskem. »Epohalen dogodek« v tem smislu naj bi »po besedah Zlate Pirnat in Otona Fetticha predstavljal prvi kongres za zaščito mladine avstrijskih dežel, ki je bil organiziran leta 1907. Na njem so delegati iz posameznih dežel podali poročila o stanju tovrstne zaščite v državi. O nezavidljivih razmerah na Kranjskem je spregovoril sodnik Fran Milčinski in tako dal povod za intenzivnejše delo na

115 Borisov, *Ginekologija na Slovenskem*.

116 Porter, *Health, civilization*, 165–196; Žnidaršič Žagar, *Novo materinstvo*, 327–338.

117 Taylor Allen, *Feminism and Motherhood*.

118 Porter, *Health, civilization*, 165–196.

tem področju. Naslednje leto so ustanovili Društvo za otroško varstvo in mladinsko skrb v Ljubljani,¹¹⁹ ki naj bi odtlej ščitilo osirotele otroke in skrbelo za njihovo vzgojo s tem, da bi jih nameščalo v primerne zavode, družine, službe ali na učna mesta. Omenjeno društvo je v dveh letih dobilo svoje podružnice v tridesetih okrajnih mestih in se združilo v Deželno zvezo za otroško varstvo in mladinsko skrb.¹²⁰

Z vidika povečane »skrbi za materinstvo« je pomembno, da je v okviru opisane organizacije od leta 1913 delovalo tudi »zdravniško posvetovališče«, ki je materam in rejnicam bolnih in zdravih predšolskih otrok nudilo brezplačne nasvete.

Dokaj uspešno delovanje društev za otroško varstvo in mladinsko skrb je nato prekinil prvi svetovni konflikt. Toda k socialni in zdravstveni zaščiti materinstva se je po prvi svetovni vojni odločno zavezala tudi novoustanovljena Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. V njeni ustavi, izdani leta 1921, je izrecno pisalo, da »država skrbi [...] za posebno zaščito mater in dece«.¹²¹ Še prej, na začetku leta 1919, pa je na pobudo takratnega ministrskega predsednika dr. Antona Korošča izšla uredba o ustanovitvi Državnega oddelka za zaščito dece,¹²² ki mu je nato 10. marca 1919 sledila še izdaja pravilnika¹²³ o njegovi ureditvi.

Omenjeni oddelek je sprva deloval samostojno, septembra pa je nato prešel pod (novoustanovljeno) ministrstvo za socialno politiko,¹²⁴ ki je 1. oktobra izdalo tudi nov pravilnik, po katerem se je – če se omejimo na slovenski prostor – pri poverjeništvu za socialno skrbstvo v Ljubljani osnoval oddelek za zaščito dece,¹²⁵ ki naj bi se nadalje členil na pokrajinske, nato okrožne in krajevne zaščite.

Za neposredno izvajanje dela v okviru krajevnih zaščit so skrbeli t. i. poverjeniki, ki so lahko bili tako ženskega kot tudi moškega spola, njihovo poslanstvo pa se je sprva osredotočalo predvsem na skrb za vojne sirote, v smislu, da so določali njihove skrbnike, odredjali njihovo gmotno podporo in jih oddajali v šole. Poleg poverjenikov so v sklopu krajevne zaščite otrok delovale tudi t. i. krajevne dečje postaje, ki so poleg sirotišča, otroške in dijaške kuhinje, aparata za dezinfekcijo, obrtne šole in še nekaterih drugih oddelkov predvidele tudi organiziranje posvetovalnic za matere, v katerih naj bi zdravniško pregledovali dojenčke, dajali materam navodila za njihovo vzgojo, prirejali tečaje itn. Po poročanju Franceta Goršiča so se do leta 1921 na slovenskem ozemlju, tedaj vključenem v Kraljevino SHS, organizirale tri posvetovalnice za matere,

119 Cergol Paradiž, *V oteti deci*, 267.

120 Prav tam. Več o tem: Zalar, *Meščanska dobrodelna dejavnost*.

121 Cergol Paradiž, *V oteti deci*, 267.

122 Dobaja, *Za blagor mater*; Dobaja, *Socialna in zdravstvena*, 7–26; France Goršič, *Socialna zaščita otrok in mladine*.

123 »Pravilnik o ureditvi državnega oddelka za zaščito dece«, *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, 1 (11. 4. 1919), št. 75, 243–244.

124 »V imenu njegovega veličanstva«, *Uradni list deželne vlade za Slovenijo* 1 (8. 10. 1919), št. 158, 580.

125 Bogoljub Dragaš, »Osnove sodobne zaščite otrok v Sloveniji«, *Kronika slovenskih mest*, 3 (1936), št. 2, 115–123.

in sicer v Ljubljani, Trbovljah in na Jesenicah, ustanoviti pa so jo nameravali tudi v Mariboru.¹²⁶

Zaščito otrok so financirali predvsem s prostovoljnimi prispevki, volili, občinsko podporo in prostovoljnim sodelovanjem. Opirala se je torej večinoma na zasebno iniciativa, npr. na že pred vojno ustanovljena društva za otroško varstvo in mladinsko oskrbo. 28. februarja 1922 je nato začel veljati nov zakon o zaščiti dece in mladine, ki je poleg nekaterih upravnih sprememb financiranje tovrstnih zaščitnih organov v nasprotju s prejšnjim zakonom krepkeje naslonil na občinske in državne dajatve.¹²⁷ Kljub temu je pomoč zasebnih organizacij ostajala pomembna. Tako je npr. prav ob podpori zasebne organizacije, Splošnega ženskega društva, ljubljanskim oblastem še isto leto uspelo ustanoviti Dečji in materinski dom kraljice Marije.¹²⁸

Do pomembnega premika v zvezi z institucionalno skrbjo za žensko reproduktivno zdravje je nato prišlo leta 1923.¹²⁹ Tedaj so tudi v Ljubljani ustanovili Zavod za socialno-higiensko zaščito dece, eno od slovenskih pionirskih organizacij na področju preventivne medicine, ki je v svojem prizadevanju za zmanjšanje mortalitete in morbiditete otrok veliko pozornost posvečala tudi izobraževanju in zdravstveni zaščiti mater.¹³⁰ Čeprav je bilo ožje področje delovanja zavoda sicer Ljubljana, naj bi bil, kakor piše v pravilniku, širše odgovoren za celotno Slovenijo. Sestavljali so ga dispanzer za deco (otroke), dom za matere in dojenčke ter higienska šola materinstva.

Prvi je vrata odprl dispanzer za deco, ki je opravljal funkcijo otroške poliklinike¹³¹ v smislu, da je nudil brezplačno zdravljenje in brezplačne preglede in zdravljenje socialno ogroženim otrokom do štirinajstega leta starosti. Poleg tega pa je v istih prostorih delovala že zgoraj omenjena posvetovalnica za matere, kjer so svetovali nosečim ženskam glede higiene in zdravja ter jim po potrebi nudili materialno podporo.¹³² V dispanzerju naj bi poskrbeli tudi za potrebne ginekološke in porodničarske storitve, pri tem naj bi sodelovali z ambulanto bolnišnice za ženske bolezni.¹³³

Omenjene organizacije seveda niso nudile zgolj prepotrebne pomoči, pač pa so, kakor je mogoče sklepati iz pravilnika, nad nosečimi ženskami izvajale tudi določeno obliko nadzora, discipliniranja, kar je po svoje, kot pojasnjuje Sabina Ž.

126 Goršič, *Socialna zaščita otrok in mladine*.

127 »Zakon o zaščiti dece in mladine«, *Uradni list deželne vlade za Slovenijo*, 4 (9. 8. 1922), št. 83, 554–556.

128 Bogomir Dragaš, »Osnove zaščite otrok v Sloveniji«, *Kronika slovenskih mest*, 3 (1936), št. 2, 115–123.

129 Natančneje 9. julija 1923.

130 Zavod je svoje prostore dobil v stari porodnišnici na Lipičevi cesti, vodil pa ga je pediater dr. Mitja Ambrožič. Glej: Bogomir Dragaš, »Osnove zaščite otrok v Sloveniji«, *Kronika slovenskih mest*, 3 (1936), št. 2, 115–123.

131 »Zavod za socialno-higiensko zaščito dece v Ljubljani«, *Slovenec*, 7. 6. 1923, 3.

132 Dobaja, *Socialna in zdravstvena*, 11.

133 »Pravilnik zavoda za socialno-higiensko zaščito dece«, *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, 5 (17. 7. 1923), št. 66, 436–438.

Žnidaršič, pri ženskah povzročilo občutke (ne)odgovornosti, krivde in nezadostnosti.¹³⁴ Tako je npr. posvetovalnica od žensk zahtevala redna poročila, tistim, ki je niso redno obiskovale, pa lahko celo odrekala pomoč. Svoje »sestre-posetnice« je pošiljala tudi materam na dom, »da jih tam poučujejo o dečji higieni z besedo, nazorno demonstracijo in praktično pomočjo, jim svetujejo v socialnem in higienskem oziru, propagirajo redno posečanje posvetovalnice za matere in poročajo o svojih posetih zdravniškemu voditelju posvetovalnice, po potrebi pa tudi organom oblastne in krajevne zaščite«.¹³⁵

Kot že omenjeno, je v okviru Zavoda za socialno-higiensko zaščito dece deloval tudi Dom za matere in dojenčke, ki je v nasprotju z dispanzerjem skrbel za, če prevzamemo izrazje Bogomirja Dragaša, »zaprtro zaščito otrok«. Potrebni nege so v njem torej tudi bivali. Dom je bil naslednik istoimenske ustanove, ki je prej delovala v okviru že omenjenega Dečjega in materinskega doma kraljice Marije.¹³⁶ Sprejemal je torej zapuščene novorojenčke in novorojenčke brez staršev ter posredoval pri iskanju njihovih rejnikov. Vanj so se lahko zatekle tudi porodnice v socialni stiski in npr. matere z zdravstveno ogroženimi dojenčki. Matere so bile v zavod sprejete brezplačno, morale pa so opravljati hišna opravila in dojeti še druge otroke. Dom se je, podobno kot ostali oddelki Zavoda za socialno-higiensko zaščito dece, srečeval z vrsto omejitev. Poleg pomanjkanja ustreznega kadra, kakor v svojem prispevku poudarja Mitja Ambrožič, je njegovo delovanje zavirala precejšnja nepripravljenost na sodelovanje s strani kurativne medicine oziroma ljubljanske porodnišnice.¹³⁷

V okviru zavoda je delovala še materinska šola, ki je organizirala predavanja, razstave, stalne in potujoče tečaje, namenjene materam, sestram negovalkam in občasno zdravnikom.¹³⁸ V drugi polovici leta so pod njenim okriljem ustanovili tudi šolo za sestre, ki je na začetku trajala eno leto in obsegala tako praktični kot teoretični pouk iz porodništva in sorodnih ved.¹³⁹ Po predpisih državnega pravilnika iz leta 1930 naj bi imeli zavodi za zaščito mater in otrok poleg zgoraj navedenih oddelkov še mlečno kuhinjo, kolonijo za dojenčke in majhne otroke ter posvetovalnico za noseče ženske. Slednje so vodili ginekologi, v njihov delokrog pa je poleg spremljanja

134 »S tovrstnimi svarili so (tudi) zdravniki izrekli materam nezaupnico oziroma izražali nemajhen dvom o njihovih negovalnih in vzgojiteljskih sposobnostih. Z nasveti, ki so presejali strogo strokovna medicinska področja in posegali npr. na področje ljubkovanja, so še povečali tako materino odgovornost [...] kot njeno krivdo in občutek nezadostnosti.« Glej: Žnidaršič Žagar, *Novo materinstvo*, 334.

135 »Pravilnik zavoda za socialno-higiensko zaščito dece«, *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, 5 (17. 7. 1923), št. 66, 436.

136 Bogomir Dragaš, »Osnove zaščite otrok v Sloveniji«, *Kronika slovenskih mest* 3, št. 2 (1936): 115–123.

137 Mitja Ambrožič, Ivo Pirc, Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije v Sloveniji 1922–1936, spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani, Ljubljana: Higijenski zavod, 1938, str.

138 »Pravilnik zavoda za socialno-higiensko zaščito dece«, *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, 5 (17. 7. 1923), št. 66, 436–438.

139 »Pravilnik in učni načrt«, *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, 5 (17. 11. 1923), št. 105, 653–654.

nosečnosti, svetovanja glede higiene, dojenja, poroda in poporodne dobe spadalo tudi pravno svetovanje za matere v stiski. Posvetovalnice so bile sicer za vse obiskovalke brezplačne, a ker so bile to preventivne zdravstvene ustanove, se pacientke v njih niso zdravile. Če so bile bolne, so jih napotili drugam (npr. v bolnico za ženske bolezni).¹⁴⁰

Za reproduktivno zdravje nosečnic in porodnic naj bi bilo poskrbljeno tudi na ravni nižjih upravnih območij. Znotraj zdravstvenih domov, organiziranih po posameznih sedežih sreskih ali mestnih načelstev, naj bi načeloma delovali tudi dispanzerji za matere in otroke,¹⁴¹ ki naj bi prav tako vključevali posvetovalnice za noseče žene, posvetovalnice za matere dojenčev in malih otrok ter občo polikliniko za otroke.¹⁴²

Zavodi za zaščito otrok so pozneje prešli pod okrilje higienskih zavodov, organiziranih po posameznih banovinah. Sodelovali so tudi s Centralnim higienskim zavodom v Beogradu.¹⁴³

Iz zapisanega je razvidno, da je Kraljevina Jugoslavija v obdobju med obema vojnama razvila dokaj ambiciozne načrte na področju zaščite mater in otrok (še zlasti v preventivnem zdravstvenem smislu). Vendar so ti zaradi različnih razlogov – od zmanjšanja dohodkov zaradi političnih preobratov in gospodarske krize do nasprotovanja predstavnikov kurativne medicine – ostajali v povojih oziroma mnogi tudi nerealizirani. Tako so po navedbah *Statističnega godišnjaka* še v letu 1938 na vsem območju Dravske banovine npr. delovali le trije oddelki oziroma zavodi za zaščito otrok.¹⁴⁴

Ob preventivni medicini se je v obdobju med obema vojnama na Slovenskem razvijala kurativna. Na področju porodništva in ginekologije velja v tem oziru omeniti predvsem ustanovitev Bolnice za ženske bolezni,¹⁴⁵ ki je nato prerasla v pravo zdravstveno, raziskovalno in pedagoško ustanovo oziroma ginekološko-porodniško kliniko, kar je bil edini primer tovrstne bolnice pri nas. Pod pokroviteljstvom Alojza Zalokarja se je

140 »(46) Pravilnik o delokrogu zavodov za zdravstveno zaščito mater in otrok«, *Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine*, 1 (7. 7. 1930), št. 12, 139–140.

141 »(14) Uredba o organizaciji in področju Higienskih zavodov, zdravstvenih domov in zdravstvenih postaj«, *Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine*, 1 (6. 6. 1930), št. 6, 65–66.

142 »(47) Pravilnik o delovanju zdravstvenih domov«, *Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine*, 1 (7. 7. 1930), št. 12, 143–144.

143 »Uredba o organizaciji in področju Higienskih zavodov, zdravstvenih domov in zdravstvenih postaj«, *Službeni list kraljevske banske uprave dravske banovine*, 1 (7. 7. 1930), št. 12, 143–144.

144 *Statistični godišnjak 1938–1939*, 400.

145 Ker se je na začetku dvajsetih let v Ljubljani število ginekoloških bolnic in porodnic povečalo, v poslopu splošne bolnice pa so vladale neugodne razmere, je takratni primarj ginekološkega oddelka Alojz Zalokar ob nezanemarljivi podpori Splošnega ženskega društva na ministrstvo za narodno zdravje in socialno politiko naslovil prošnjo, v kateri je predlagal nakup večjega poslopja za ginekološko-porodniški oddelk ljubljanske (splošne) bolnice. Njegov predlog so leta 1923 uresničili z ustanovitvijo samostojne bolnišnice za ženske bolezni z lastno upravo in ravnateljstvom. Glej: Pirc, *Zdravstvene prilike*; Zupanič Slavec, *Razvoj javnega zdravstva*. Glede ljubljanske porodnišnice glej tudi: Stele, *Rojevanje otrok*.

razvijala tudi ljubljanska babiška šola, ki je tisti čas svoj delokrog razširila na celotno slovensko ozemlje znotraj kraljevine.¹⁴⁶

Ob bolj ali manj uspešnih naporih države, da bi izboljšala razmere na področju otroškega (in materinskega) skrbstva in zdravstva, so v obdobju med obema vojnama ves čas k podobnim ciljem stremele tudi številne dobrodelne organizacije, ki so se v tridesetih letih združile v Jugoslovansko unijo za zaščito otrok. Leta 1935 je bila ustanovljena tudi sekcija za Dravsko banovino v Ljubljani, ki je do leta 1939 v svoj delokrog sprejela 33 mladinskih zaščitnih društev in zvez.¹⁴⁷ Hkrati je njihovo delo povezala z delom oblasti in od leta 1939 izdajala svoje glasilo *Zaščita otrok in mladine*, ki je vztrajno opozarjalo na problem neprimerne socialne zaščite otrok. Unija je bila nadalje kritična tudi glede skrbstva za materinstvo. Da je bilo to pri nas nezadostno, naj bi dokazovalo dejstvo, da je bila tedaj najnižja rodnost v Jugoslaviji zabeležena ravno v Dravski banovini. Zaskrbljujoče naj bi bilo po njenem mnenju tudi, da se »še vedno ogromna večina nosečih žena med nosečnostjo ni dala pregledati niti babici niti zdravniku. Več kot 50 odstotkov porodnic naj bi, tako Unija, še vedno rojevalo brez strokovne babiške pomoči.«¹⁴⁸ Zato si je prizadevala za izgradnjo novih posvetovalnic za matere in domov za nosečnice.¹⁴⁹

Zaščita delavk

Visoki smrtnosti in obolevnosti mater in otrok v 19. in prvi polovici 20. stoletja niso botrovali samo neznanje, slaba higiena ali splošno pomanjkanje, pač pa tudi nevzdržni pogoji dela v tovarnah. Poleg splošne zdravstvene in socialne zaščite materinstva so zato že v 19. stoletju nekatere evropske države začele sprejemati zakonodajo, ki se je specifično vezala na izboljšanje položaja nosečih delavk. Predvsem gre tukaj izpostaviti postopno uveljavljanje porodniškega dopusta. Prva evropska država, ki je uzakonila obvezni porodniški dopust štiri tedne pred porodom in štiri tedne po njem, je bila Švica leta 1877. Leto pozneje ji je s tritedenskim porodniškim dopustom sledila še Nemčija (1878), tej

146 Kakor poudarja Peter Borisov, naj bi bila ljubljanska babiška šola tudi po kakovosti pouka najboljša v tedanji Jugoslaviji, zato so že pred drugo svetovno vojno predlagali, da bi šola postala Centralna babiška šola, kjer bi se prvenstveno šolale tudi učenke iz ostalih predelov Jugoslavije, kjer takšnih šol ni bilo. Glej: Borisov, *Ginekologija na Slovenskem*.

147 Stankov, *Vaspitna uloga ustanova*.

148 Dobaja, *Socialna in zdravstvena*, 11; glej tudi: Dobaja, *Za blagor mater*.

149 Jugoslovanske unije za zaščito otrok seveda ni mogoče razumeti kot samoniklega fenomena, saj je nastala pod okriljem istoimenske mednarodne človekoljubne organizacije s sedežem v Ženevi (Save the Children International Union), ki je leta 1924 bistveno prispevala k sprejetju Ženevske deklaracije o otrokovih pravicah. Jugoslovanska unija se je skupaj z ostalimi balkanskimi državami tudi združevala v Balkansko unijo za zaščito otrok, v okviru katere so v tridesetih letih večkrat organizirali Balkanske kongrese za zaščito. Prvi tovrstni kongres je bil organiziran leta 1936 v Atenah, drugi pa leta 1938 v Beogradu. Vsebina omenjenih kongresov novič potrjuje, da so poleg človekoljubja državno in očitno tudi mednarodno delo za zaščito otrok in mater vodile izrazito pronatalistične in morda tudi evgenične težnje, oziroma če sprejmemo Foucaultov koncept – biopolitika. Glej: Cergol Paradiž, *V oteti deci*, 266–277.

pa so se nato pridružile Italija (1879) in Ogrska (1884), Avstrija (1885), Belgija (1889), Nizozemska (1889), Velika Britanija (1891) in Norveška (1892).¹⁵⁰

Avstrija je štiritedenski porodniški dopust, pa tudi nekatere druge protektivne določbe glede dela žensk in otrok ter delavcev nasploh (prepoved nočnega dela v nekaterih tovarnah, pravica do počitka v času dela, osemurni delavnik za otroke itn.) vpeljala z Obrtnim redom, izdanim 8. marca 1885,¹⁵¹ ki ga lahko razumemo kot del širše reformne usmeritve po letu 1879, ko je nastopilo obdobje protikapitalistično umerjene Taaffejeve vlade.¹⁵²

Podobno kot v drugih državah tudi avstrijska uredba o porodniškem dopustu ni vnesla radikalnejših sprememb, kajti nanašala se je le na nekatere gospodarske panoge, tako denimo služkinjam in dninarkam, torej velikemu deležu takratne ženske delovne sile, niso priznavali tovrstnih pravic. Uvajanje porodniškega dopusta se je seveda izkazalo za neučinkovito tudi zato, ker delavke v času porodniške niso dobile denarnega nadomestila. Odtegnitev prepotrebnihih dohodkov jih je tako prisilila, da so nosečnost prikrivale ali delale na črno, kar se je navadno dogajalo tudi s tiho privolitvijo delodajalcev.¹⁵³

Splošno gledano so denarna nadomestila v času nosečnosti in po porodu v številnih državah sprva prihajala od zasebnih iniciativ, v okviru katerih so pomembno vlogo igrale ženske organizacije. V nemškem prostoru, tudi v Avstriji, se je v tem smislu še posebej angažirala organizacija Bund für Mutterschutz, ki denarne in druge pomoči ni namenjala samo poročenim, pač pa se je zavzemala tudi za nezakonske matere.¹⁵⁴ Isto združenje je leta 1908 na Dunaju tudi ustanovilo dom, v katerega so se lahko zatekle manj premožne poročene in neporočene ženske v času nosečnosti in po porodu.¹⁵⁵

»Uradno« denarno subvencioniranje porodniškega dopusta so najprej uvedle tiste države, ki so tudi sicer organizirale nujno zdravstveno zavarovanje v primeru bolezni, nezgod itn. Tako je leta 1883 skromno plačan tritedenski porodniški dopust v sklopu zavarovalniškega sistema prva uzakonila Nemčija.¹⁵⁶ Tudi v Avstriji so državno

150 Taylor Allen, *Feminism and Motherhood*.

151 »Postava od 8. marcija 1885, s katero se obrtni red izpreminja in dopolnjuje«, *Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane*, 1885, št. 8, 35–51.

152 Dotlej so namreč avstrijsko politiko vodili liberalci, ki so se bolj nagibali k laissez faire gospodarstvu in popolnemu nevmešavanju države v industrijo. Nato pa je nastopilo obdobje katoliško in izrazito protikapitalistično usmerjene Taffejeve vlade. Tako se je med drugim uveljavilo prepričanje, da je propad družine plod kapitalizma in industrializacije ter da so nove ekonomske ter družbene razmere ženske prisilile, da so začele delati v tovarnah, zaradi česar so zanemarjale svoj materinski poklic. Tovrstni nazori, hkrati pa tudi strah pred delavskim gibanjem so torej vlado spodbudili, da je delodajalce zakonsko prisilila k omejevanju dela žensk in otrok v industriji. Reforma sicer ni bila tako zelo široko zastavljena, saj so lastniki podjetij kljub vsemu ohranjali znatno pogajalsko moč, npr. žensko in otroško nočno delo so prepovedali le v nekaterih tovarnah. Glej: Neyer, *Die Entwicklung*, 744–758.

153 Neyer, *Die Entwicklung*, 744–758.

154 Allen Taylor, *Feminism and Motherhood*.

155 McEwen, *Viennese sexual knowledge*.

156 Allen Taylor, *Feminism and Motherhood*.

financiran zavarovalniški sistem vpeljali razmeroma hitro: 30. marca 1888.¹⁵⁷ Od tedaj so ženske, zaposlene v nekaterih vejah industrije, dobile plačan štiritedenski porodniški dopust. Toda nadomestilo je bilo zelo majhno, znašalo je 50 odstotkov v večini primerov že tako skromne plače. Z zdravstvenim zavarovanjem so avstrijske ženske sicer imele tudi boljše možnosti zdravniške oskrbe v času nosečnosti in brezplačno pomoč pri porodu. A ponovno, v zavarovalni sistem je bilo vključenih le 11 odstotkov vseh delavk, služkinje, kmetice in dninarke niso dobivale tovrstne pomoči.¹⁵⁸

Sicer pa se je avstrijskim in nemškim delavkam v tem oziru vendarle godilo bolje kot denimo italijanskim, danskim ali ruskim, pa tudi norveškim in nizozemskim delavkam, ki so na plačan porodniški dopust morale čakati še dolgo časa. V Franciji in Veliki Britaniji so le delno subvencioniran porodniški dopust npr. uvedli šele v začetku dvajsetih let 20. stoletja.

Z izbruhom prve svetovne vojne so evropske oblastne sile postavile na mizo drugačne karte. Ob množici umrlih so se krepile zahteve po rojstvih novih državljanov, toda hkrati se je povečala tudi potreba po zapolnitvi delovnih mest, ki so se izpraznila po odhodu moških na fronto. Posledično so politični odločevalci hočeš nočeš morali uvajati zakonodajo, ki je dodatno ščitila prav zaposlene matere. Napore v tej smeri so naredili v številnih evropskih državah – podaljševali so npr. porodniški dopust, ustanavljali vrtce, podeljevali podpore za dojenje itn.¹⁵⁹ Valu reform je seveda sledila tudi Avstrija. S cesarskim ukazom v začetku leta 1917 je npr. podaljšala porodniški dopust na dobo treh tednov pred porodom in treh tednov po njem, s čimer se je uvrstila med edine tri evropske države z več kot štiritedenskim porodniškim dopustom.¹⁶⁰ Poleg tega je uvedla dodatne podpore za dojenje, ki so se lahko izplačevale celo do 26. tedna po porodu, v primeru, da so soprogi plačevali t. i. rodbinsko zavarovanje, pa je zdravstveno oskrbo in porodniško podporo nudila tudi nezaposlenim ženam in drugim odvisnim družinskim članom.¹⁶¹

Za zaščito delavske matere so po prvi svetovni vojni poskrbele tudi jugoslovanske oblasti. Leta 1922 izdani *Zakon o zavarovanju delavcev* je zanje predvidel štirimesečni porodniški dopust (dva meseca pred porodom in dva meseca po njem), v času katerega naj bi dobivale denarno nadomestilo v vrednosti »treh četrtin zavarovane mezde na dan«. ¹⁶² Poleg tega so matere v tem času imele tudi pravico do zdravniške in babiške oskrbe ter še

157 »Zakon od 30. marcija 1888, o zavarovanju delavcev glede kake bolezni«, *Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane*, 1888, št. 10, 57–71.

158 Neyer, *Die Entwicklung* 744–758.

159 Allen Taylor, *Feminism and Motherhood*.

160 Neyer, *Die Entwicklung*, 754.

161 »(457) Zakon z dne 20. novembra 1917. l., s katerim se izpreminja zakon od zdravniškem zavarovanju«, *Državni zakonik za kraljevine in dežele, zastopane v državnem zboru*, 1917, št. 212, 1263–1271.

162 »Zakon o zavarovanju delavcev«, *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, 4 (13. 6. 1922), št. 62, 404.

nekaterih ugodnosti.¹⁶³ Toda leta 1931 je nato izšel nov zakon glede podpore ob porodu, v katerem so se že odražali učinki gospodarske krize. Porodniški dopust se je tako znižal na tri tedne pred porodom in tri tedne po njem.¹⁶⁴

Problem dokaj napredne jugoslovanske zakonodaje glede zaščite delavske matere se je kazal tudi v tem, da je, še posebno po nastopu gospodarske krize v tridesetih letih, ostajala zgolj na papirju. Zaradi visoke brezposelnosti je zlasti neporočenim nosečim delavkam nenehno grozila možnost izgube službe, zato so le redke med njimi uveljavljale svojo pravico do porodniškega dopusta. Po ocenah *Ženskega statuta*, dokumenta, ki so ga v želji po izboljšanju položaja žensk leta 1936 izdale feministke, je tako socialno zavarovanje v primeru poroda v celotni državi uveljavilo zgolj 3.000 žensk na leto. Podobno kot že za časa Avstro-Ogrske so bile iz zavarovalniškega sistema izključene tudi še vedno številne delavke s področja kmetijstva, medtem ko je bil položaj hišnih pomočnic različno urejen po posameznih banovinah.¹⁶⁵ Pri tem sicer ne gre spregledati, da so nekatera podjetja (oziroma njihovi delavci) sama organizirala bolniško blagajno, s čimer so njihove delavke načeloma prejemale višjo podporo v primerjavi s tisto, predvideno po zakonu.¹⁶⁶

Družinski dodatki in davčne olajšave

Med posrednimi zakonskimi ukrepi za zaščito mater in otrok ne gre zanemariti takšnih in drugačnih oblik *denarnih nadomestil* za številčne družine, med temi predvsem otroških oziroma družinskih doklad (dodatkov). V evropskem kontekstu so najhitrejši razvoj v zvezi z družinskimi dodatki v prvi polovici 20. stoletja doživele Francija, Belgija in Nemčija, tem so do določene mere sledile še Avstrija, Češkoslovaška, Nizozemska, Švica, Poljska, Švedska, Norveška, Danska, Finska, Italija, Španija, Irska in (po navedbah iz tuje literature) tudi Jugoslavija.¹⁶⁷

V Kraljevini Jugoslaviji so družinske doklade delili vsaj v sklopu draginjskih dodatkov. V splošnem so zakon iz leta 1922 in njemu sledeče uredbe to področje urejale na naslednji način: uslužbenec (ali upokojenec) je rodbinske doklade prejemal posebej za ženo (če seveda ni dobivala svojih prejemkov), za vsakega zakonskega in pozakonjenega otroka, za pastorko/pastorja in v določenih primerih tudi za starše ter brate in sestre.

163 Pozneje še podporo za otroško opremo (v štiriindvajsetkratnem znesku zavarovane mezde) in podporo za dojenje, vendar zadnje le če med tem niso delale. Do denarnega nadomestila v času nosečnosti, babiške oskrbe in otroške opreme so bile upravičene tudi nezaposlene zakonske ter celo zunajzakonske partnerke zavarovanih delavcev. Glej: »Zakon o zavarovanju delavcev«, *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, 4 (13. 6. 1922), št. 62, 404.

164 »Statut žene«, *Ženski pokret*, 18 (januar-februar 1937), št. 1, 6–12.

165 Prav tam.

166 Dragaš, »Zaščita mater«, 28.

167 Macnicol, *Welfare, wages*, 254.

Nezakonski otroci so bili, kljub protestom nekaterih ženskih združenj,¹⁶⁸ iz tovrstne državne pomoči izvzeti. Otroški družinski dodatek so starši praviloma prejeli do otrokovega 16. leta starosti, v primeru trajne invalidnosti, šolanja in če je hči gospodinjila pri ovdovelem očetu (sic!) pa tudi dlje. Če sta bila tako mož kot tudi žena v državni službi, je »otroški rodbinski dodatek pripadal samo možu«, če sta bila ločena, pa tistemu, ki je oskrboval otroka. Če je bila v državni službi zaposlena samo žena, ji je pripadala rodbinska doklada le, če je bil mož »siromašnega stanja ali nesposoben za pridobivanje«. Denarni prejemki za posameznega otroka so leta 1932 npr. znašali 140 din.¹⁶⁹ Leta 1935 je nato, zanimivo, stopila v veljavo uredba, ki je po poročanju *Slovenca* »ščitila družine in očete številnih otrok«.¹⁷⁰ Prejemki so se odtlej eksponentno zviševali glede na število nepreskrbljenih družinskih članov. Očetje z manj kot tremi otroki so dobivali 110 din, očetje z več kot tremi otroki pa 120 din (za posameznega otroka).¹⁷¹

Poleg doklad gre k denarni pomoči za številne družine kajpada prištevati tudi davčne olajšave. V Kraljevini Jugoslaviji je od leta 1931 npr. veljal zakon, ki je osebe z devet ali več otroki opravičeval plačevanja davkov. Isti zakon je uvedel tudi davek na neoženjene moške med tridesetim in šestdesetim letom starosti, vključno z ločenci in vdovci brez zakonskih otrok, če niso bili duhovniki, vojaki, tuji državljani ali popolni invalidi. Hkrati so se plačevanju izognile osebe, ki so po bile po državljskem zakonu nesposobne upravljati s svojim imetjem,¹⁷² in osebe, ki se niso mogle »poročiti zaradi cerkvenih zadržkov«.¹⁷³ Davek se je odmerjal na podlagi »dopolnilnega davka na zemljarino, zgradnino, pridobnino in rentnino«,¹⁷⁴ iz česar verjetno sledi, da ga niso plačevali tudi manj premožni.¹⁷⁵ Iz proračuna za obdobje 1931/1932 izvemo, da naj bi državni blagajni prinesel milijon dinarjev, kar je znašalo 0,046 odstotka donosa iz neposrednih davkov za isto obdobje.¹⁷⁶

»Davek na samce« je med slovenskim ljudstvom in v medijih, kot kažejo različni indici, pogosto naletel na posmeh in neodobravanje. Kritično ga je denimo ocenjeval zdravnik Maks Kremžar: »Krivičen je ta davek vsekako za onega, ki bi se rad oženil, a ga noben ne mara. V naši dobi napredka, prosvete in emancipacije bi bil samski davek za samico kaj na mestu [...] Da se ljudje ne ženijo in nimajo otrok, to niso navadne

168 Budna Kodrič, Serše, *Splošno žensko društvo*, 406.

169 »Zakon o Draginjskih dokladah civilnih in vojaških uslužbencev, upokojevcev in upokojenk«, *Uradni list pokrajinske uprave za Slovenijo*, 4 (12. 3. 1922), št. 24, 193–196.

170 »Nova uredba o uradniških plačah, Nova uredba štiti očete in družine številnih otrok«, *Slovenec*, 25. 10. 1935, 2.

171 Prav tam.

172 »Zakon o davku na neoženjene osebe in davčni oprostitev oseb z 9 ali več otroki«, *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, 2 (15. 1. 1931), št. 4, 72–73.

173 Prav tam, 72.

174 Prav tam, 72.

175 To potrjuje tudi pojasnilo v *Slovenskem gospodarju*: Dopolnilni davek na zemljarino se odmerja še le od katastr. donosa 2000 Din z 2 %, pod ta donos ni dopolnilnega davka in torej tudi ne davka na samce. Glej: »Davek na neoženjene osebe«, *Slovenski gospodar*, 11. 2. 1931, 5.

176 »Državni proračun za leto 1931–32«, *Slovenski narod*, 31. 3. 1931, 3.

kaprice, ki jih je treba kaznovati, temveč imajo svoj vzrok v socialno gospodarskem stanju naroda.«¹⁷⁷

Omenjeni davek se je nekaterim avtorjem zdel tako nenavaden, da so na njegovi osnovi napisali komedijo (burko)¹⁷⁸ in jo nato uprizarjali po različnih slovenskih mestih, v *Slovenskem narodu* pa celo beremo novico o protestniški »Organizaciji samcev in samic«. Namen organizacije, in sicer moške sekcije, je bil stremeti, »da se samski davek ukine, ter da se izplačujejo vztrajnim, večletnim samcem posebne nagrade, ženske sekcije pa, da se moški samski davek še zviša ter da se trdovratnim samcem nalože še posebne globe in kazni, kot n. pr. dvorjenje samicam, trubadurstvo, zlaganje zaljubljenih pesmi in taborjenje v tivolskem gozdu.«¹⁷⁹

Zgornji, bolj ali manj resni komentarji, pobude in novice kažejo, da slovenska javnost zagotovo ni pasivno sprejemala vseh »biopolitičnih« ukrepov državne oblasti, pač pa se je nanje aktivno in ustvarjalno odzivala z raznimi članki, predavanji, društvi in celo zborovanji. Več pozornosti kot »davek na samce« je sicer v tem kontekstu zagotovo pritegnil pojav »tajnih splavov«, o katerem bo govora v naslednjem poglavju.

177 Maks Kremžar, »Evgenika«, *Življenje in svet*, 15 (1934), št. 16, 377.

178 Glej npr. »Prireditve«, *Slovenski gospodar*, 16. 2. 1922, 5.

179 »Organizacija samcev in samic«, *Slovenski narod*, 31. 3. 1931, 1.

Javni diskurz

Uvod

V obdobju pred prvo svetovno vojno so bili članki, ki so se dotikali tematike umetne prekinitve nosečnosti ali na splošno »rodnostne problematike«, maloštevilni. Z »belo kugo«, izrazom, ki je pozneje, zlasti v tridesetih letih, postal nesporni sinonim za tovrstne fenomene, so sprva označevali tuberkulozo oziroma njeno razširjenost.¹⁸⁰ O »nazadovanju porodov« so povečini govorili zgolj kot o trendu, ki zadeva druge države oziroma območja, po pričakovanjih zlasti Francijo in Nemčijo, pozneje, za časa prve svetovne vojne, še Dunaj, Dalmacijo, Češko in Anglijo. Poročila o tovrstnih pojavih je praviloma spremljal tudi opis tujih pobud za njihovo zaježitev.¹⁸¹

Še enkrat namreč velja poudariti, da so nacionalistične, vojaške in imperialistične aspiracije ter urbanizacija in industrializacija že pred prvo svetovno vojno, še jasneje pa med njo in po njej, botrovale temu, da so se posamezne zahodne in tudi jugovzhodne evropske države izrazito obrnile k skrbi za svoj »biološki kapital«. K pronatalizmu se je usmerila kajpak Francija, ki se je že več desetletij spopadala s stagnacijo prebivalstva, kot tudi demografsko močna Italija in sprva Nemčija ter Bolgarija.¹⁸² Toda vlade posameznih držav so razvile različne strategije za povečanje rodnosti. Po besedah Marie Sophie Quine naj bi bili denimo italijanski pronatalistični posegi vsaj teoretično osredotočeni na pomoč delavskemu razredu in naj bi prevzemali maternalistično obliko, naslavljali naj bi predvsem matere kot ključne akterke pri povečanju rodnosti. V nasprotju z njimi

180 Članki, v katerih se termin »bela kuga« uporablja kot sinonim za tuberkulozo: Dr. Katičič, »Na izprehodu«, *Ženski svet*, 3 (1925), št. 11, 324–327; »Zdravstvena predavanja«, *Vestnik slovenske krščansko-socijalne zveze*, 6 (1925), št. 11, 83; »Raka pri Krškem«, *Slovenec*, 25. 6. 1925, 3; »Umrli«, *Slovenec*, 21. 5. 1910, 7.

181 »Izgube francoskega naroda«, *Slovenski narod*, 12. 8. 1916, 4; »Pomanjkanje porodov«, *Učiteljski tovariš*, 10. 3. 1916, 1; »Nazadovanje porodov na Dunaju«, *Slovenski narod*, 25. 4. 1916, 5; »Nazadovanje porodov v Nemčiji«, *Tedenske slike*, 17. 1. 1917, 32; »Skrb za naraščaj«, *Slovenski učitelj*, 30. 6. 1916, 3; »Nezakonski otroci«, *Slovenski učitelj*, 1. 12. 1916, 6.

182 O bolgarskih demografski politiki glej: Baloutzova, *Demography and Nation*.

pa naj bi bili francoski pronatalisti bolj kot »maternalistično« orientirani »familistično«, svojo pomoč naj bi razporejali velikim družinam ne glede na razred in naslavljali predvsem očete kot družinske poglavarje. Obe državi, kot pred vojno tudi Nemčija, sta svoje demografske cilje uresničevali hkrati z zaostrovanjem kazni glede kontracepcije in splava. Nemčija naj bi se sicer nato v času Weimarske republike preusmerila od kvantitativne h kvalitativni demografski politiki, pri kateri je v drugačnih oblikah vztrajala še v obdobju prevlade nacizma.¹⁸³ Pronatalistične akcije so se v evropskih državah pomnožile predvsem v letih 1914–1918, ko so se npr. (kot že poudarjeno) posebej osredotočale na zaščito mater in otrok.

Zaradi vrste vzrokov, od dejanskega nižanja rodnosti in vse večjega števila nezakonitih umetnih prekinitev nosečnosti do posledično vse bolj izrazitega pronatalizma s strani oblasti, se je v obdobju med obema vojnama odnos slovenskega tiska do rodnostne problematike znatno spremenil. »Padanje porodov« oziroma »tajni splavi« so bili videni kot fenomen, ki je sprva v Evropi,¹⁸⁴ nato pa tudi v nekaterih predelih Jugoslavije¹⁸⁵ ter naposled Slovenije¹⁸⁶ dobival vse bolj epidemične razsežnosti. V njem so prepoznavali »eno najbolj žgočih sodobnih vprašanj«¹⁸⁷. Kakor pojasnjuje Irena Rožman, v tridesetih letih 20. stoletja tako skoraj »ni minil dan[,] da časniki ne bi objavili vsaj kakšne notice o padanju natalitete zaradi številnih splavov«.¹⁸⁸ Od tedaj se je tudi izraz »bela kuga« vse bolj uporabljal kot sinonim za rodnostno problematiko.

O tem, da so se (slovenske) ženske v želji po zmanjšanju števila porodov ob hkratni odsotnosti ustreznih kontracepcijskih metod v vedno večjem številu zatekale h »kriminalnim splavom«, ki so zanje vsekakor predstavljali zdravstveno tveganje, so v obdobju med obema vojnama pisali različni avtorji in avtorice. Toda čeprav so se različni pisci načeloma strinjali glede epidemičnih razsežnosti in nevarnosti tega fenomena, pa niso enako ocenjevali njegovih vzrokov, (nekaterih) posledic in možnih rešitev. Interpretacije so se močno razlikovale glede na poklicno, družbeno in predvsem politično pripadnost avtorjev. Rešitve, ki jih je o rodnostnem vprašanju prinašal različno politično orientiran tisk, so si bile med seboj diametralno nasprotno in so, kakor bomo videli v nadaljevanju,

183 Quine, *Population Politics*; Osborne, *The politics of the body*, Le Bras, *Kri in gruda*.

184 »Propadanje Evrope«, *Jutro*, 23. 3. 1927, 6; »Nazadovanje porodov v Angliji«, *Jutro*, 27. 2. 1924, 2; »Nazadovanje porodov v Franciji in Nemčiji«, *Jutro*, 25. 3. 1925, 5; »Problem nazadovanja porodov«, *Jutro*, 11. 10. 1923, 2; »Nazadovanje porodov na Češkem«, *Slovenec*, 27. 9. 1925, 6; »Nazadovanje porodov v Franciji«, *Kmetški list. Glasilo Slovenske kmetске stranke*, 13. 7. 1927, 8; »Varšavo čaka usoda Pariza«, *Slovenski narod*, 28. 2. 1928, 3; »Nazadovanje porodov v Italiji«, *Domoljub*, 5. 1. 1928, 11; »Nazadovanje porodov na Dunaju in v Berlinu«, *Jutro*, 17. 11. 1928, 6.

185 »Žalostne posledice bele kuge v Slavoniji«, *Jutro*, 14. 7. 1934, 4.

186 »Kako je z nami?«, *Slovenec*, 13. 10. 1933, 2.

187 »Bela kuga tudi pri nas«, *Jutro*, 18. 10. 1930, 8.

188 Rožman, *Reproduktivne zaznave*.

pogosto vodile v ostre diskurzivne polemike.¹⁸⁹ Tudi med pripadniki iste politične smeri so bila mnenja glede rodnostnega vprašanja pogosto različna, toda vsekakor ne tako izrazito kot med različnimi tradicionalnimi političnimi tabori. Žensko reproduktivno telo je vse bolj postajalo področje, na katerem so se bili ideološki boji in se je merila politična moč.

Različne poglede na demografska vprašanja do določene mere odsevajo že programi množičnih slovenskih političnih strank. Po prvi svetovni vojni se je slovenski politični prostor sicer še vedno delil na tri idejnopolitične tabore, vendar se je hkrati izjemno razčlenil in razširil.¹⁹⁰

Med »tradicionalnimi« političnimi tabori je najbolj enoten ostal katoliški tabor. Obvladovala ga je Slovenska ljudska stranka, ki je bila hkrati tudi najmočnejša slovenska stranka v državi. Njen dolgoletni predsednik Anton Korošec je med drugim kot edini Slovenec v medvojni Jugoslaviji dvakrat zasedel stolček ministrskega predsednika.¹⁹¹ Stranka SLS je združevala »večino kmečkega prebivalstva, del obrtnikov, duhovščino in katoliško inteligenco«. ¹⁹² Programsko je odklanjala tako boljševizem, liberalizem in fašizem kot tudi centralizem in unitarizem, zagovarjala pa je koncept katoliške obnove in krščanskosocialno usmerjeni družbenogospodarski program; v okviru tega se je med drugim zavzemala za zaščito mater in otrok v obrtnih in industrijskih obratih.

V primerjavi s katoliškim taborom sta se liberalni in socialistični tabor v obdobju med obema vojnama precej razcepila. Liberalna Jugoslovanska demokratska stranka (JDS) je sprva združevala del posvetne inteligence, večino drobnega meščanstva in vaške veljake. V svojem programu se je zavzemala za enakopravnost vseh državljanov, zlasti žensk, in socialno emancipacijo vseh stanov, predvsem socialno šibkih, vendar »ob opozorilu, da je nedemokratično, če imajo družbeno premoč gospodarsko šibkejši sloji«. ¹⁹³ V nasprotju z SLS, ki je bila federalistično usmerjena, je stremela k unitarizmu in centralizmu. Poleg tega je nasprotovala političnemu katolicizmu, komunizmu in, zaradi njegove grobe protislovenske politike, italijanskemu fašizmu. V perspektivi demografsko-političnih vprašanj pa je pomembno, kakor ugotavlja Dunja Dobaja, da se je v svojem programu zavezala k »uvedbi socialnih mehanizmov, ki bi posredno ali

189 Glej npr. »Bela kuga tudi pri nas«, *Jutro*, 18. 10. 1930, 8; »Kaj pa vi pravite?«, *Jutro*, 5. 12. 1930, 3; »Zdravje naroda«, *Slovenec*, 7. 2. 1930, 1.

190 Na to je po besedah zgodovinarja Jurija Perovška vplivalo več odločujočih dejavnikov. Različni politični subjekti so se opredeljevali glede na »socialnogospodarske razmere v Jugoslovanski državi ter revolucionarno družbeni preobrat v Rusiji« ter hkrati glede na vizije o notranji ureditvi kraljevine in »vprašanja samobitnosti ali vsejugoslovanskega zlitja narodov v njej«. V zvezi z zadnjim poudarkom sta se oblikovali dve temeljni usmeritvi, »avtonomistično-federalistična usmeritev« in »unitarnocentralistična usmeritev«, ki sta načeloma presegali tradicionalno idejno razdelitev. Glej: Perovšek, *Temeljne značilnosti političnega*, 15–16; Perovšek, *Politične stranke*, 5–20.

191 Amon, *Tisk in politika*, 91.

192 Perovšek, *Politične stranke*, 6.

193 Prav tam, 10.

neposredno dvigali zdravje naroda, povečali rodnost in zmanjšali umrljivost otrok«,¹⁹⁴ varovali žensko kot mater in podpirali družine z večjim številom otrok.¹⁹⁵

Iz JDS sta se v obdobju jugoslovanskega parlamentarizma izdvojili Samostojna kmetijska stranka in Narodno socialistična stranka, JDS pa se je vključila v državno JDS, ki se je leta 1924 preoblikovala v Samostojno demokratsko stranko. Od slovenskega dela JDS so se leta 1923 odcepili tudi »starini« in se pozneje vključili v vsedrjavno Narodno radikalno stranko.

Znotraj socialističnega tabora se je iz prej enotne Jugoslovanske socialnodemokratske stranke (JSDS) leta 1920 izločila revolucionarna levica, ki se je nato še istega leta priključila Socialistični stranki Jugoslavije, pozneje preimenovani v Komunistično partijo Jugoslavije (KPJ). S t. i. »Obznanom« in sprejemom Zakona o zaščiti države je bila KPJ nato potisnjena v ilegalo, prav tako je bil prepovedan komunistični tisk. Slovenski komunisti so sicer še vedno posegali po časopisu in reviji *Edinost* in *Delavsko-kmečki list*. V izvorni JSDS je nato prišlo do novih cepitev in združevanj. Izločili so se avtonomisti, ki se niso strinjali s strankinim unitarističnim programom. Slovenski del JSDS se je združil v vsejugoslovansko Socialistično stranko Jugoslavije, od katere se je nato odcepila »Bernotova skupina«, ki je izdajala glasilo *Naprej*.

Programi strank socialističnega tabora so si bili splošno gledano podobni (vsi so načeloma zavračali kapitalistični družbeni sistem, zagovarjali republikansko obliko vladavine, svobodo tiska, podružbljanje veleindustrije, politično in pravno enakopravnost moških in žensk, ločitev cerkve od države, nasprotovali so fašizmu itn.), izrazite razlike so se kazale samo v ideji, kako te zahteve uresničiti. Komunisti so zagovarjali izključno revolucionarno pot realizacije programa, socialisti pa evolutivno oziroma reformno pot. Posamezne stranke so se tudi razdvajale na črti med unitarizmom in federalizmom. Slovenski komunisti so se leta 1924 priključili avtonomistično-federalističnemu taboru.

Onstran treh tradicionalnih političnih taborov so v obdobju med obema vojnama na Slovenskem nastale še druge (manjše) stranke in gibanja, ki so izdajala svoja glasila in tako vplivala na slovenski idejnopolitični prostor.¹⁹⁶

Vzporedno s širitvijo političnega prostora se je po prvi svetovni vojni namnožil tudi tisk. Po ugotovitvah Smilje Amon je za to obdobje »značilen proces politizacije vsega časopisja, ki se je spuščalo v srdite strankarske polemike in ustvarjalo napetosti ter na poseben način sililo bralce v politično ali svetovno nazorsko opredelitev«,¹⁹⁷ kar se je, kot bomo videli v nadaljevanju, odražalo tudi v prispevkih, ki so obravnavali rodnostno problematiko.

194 Dobaja, *Položaj žensk*, 101.

195 Prav tam, 97–112.

196 Perovšek, *Politične stranke*, 5–20.

197 Amon, *Tisk in politika*, 4.

Pronatalistična maksima

Kakor dokazujejo številni tuji in domači raziskovalci¹⁹⁸ in povsem enoznačno tudi slovenski medvojni tisk, so najostrejša nasprotovanja »padanju porodov« in pravici do kontracepcije ter zlasti umetne prekinitve nosečnosti v času med obema vojnama vsekakor prihajala iz cerkvenih krogov oziroma s strani katoliško usmerjenih avtorjev. Časopis *Slovenec* in revije *Mladika*, *Vigred*, *Bogoljub*, *Bogoslovni vestnik*, *Čas* ter drugi »klerikalni« časniki so se dan za dnem zgražali nad katastrofo »bele kuge« in pozivali oblast k rigoroznemu izvajanju najstrožjih ukrepov, s katerimi bi zajezili to »morilko, ki uničuje moderne« države¹⁹⁹ in v »zadnjem času steza svoje kremplje tudi že po našem narodu.«²⁰⁰

Več kompleksnih razlogov je botrovalo temu, da se je katoliški svet tako odločno zoperstavljaj »tajnim splavom«. Kot dokazujejo tudi spisi nekaterih Slovenk in Slovencev, npr. zdravnika, politika in publicista Antona Breclja,²⁰¹ publicistke Milice Grafenauer²⁰² in teologa Josipa Ujčiča,²⁰³ je bilo nasprotovanje povezano s sicer precej pozno sprejeto, toda še danes veljavno katoliško doktrino o zarodku kot osebi od dneva spočetja, zaradi katere so nato katoliško usmerjeni avtorji splav rigorozno enačili z umorom in ga kategorično zavračali celo v primerih, ko je nadaljnja nosečnost ogrožala zdravje matere.

Verjeli so, da splav ni samo »nenraven«, ampak tudi »nenaraven«, je »vselej operacija«, ki ogroža materino zdravje in življenje. Nasprotno sta porod in nosečnost naravna procesa in se ju zato ne more obravnavati kot »bolezen.«²⁰⁴ Poleg tega naj bi zadnje raziskave tako ali tako pokazale, da nobeno stanje ni za mater tako nevarno in ne ogroža njenega življenja toliko, da bi morala obvezno prekiniti nosečnost. *Medicinska indikacija* je zatorej neopravičljiva tudi z medicinskega vidika. In končno, četudi bi bil v določenih okoliščinah splav z medicinskega vidika opravičljiv, bodoča mati po mnenju zgoraj omenjenih avtorjev ne sme poseči po tej možnosti, saj je dolžna nase prevzeti tveganja,

198 Rožman, Spolno življenje; Žnidaršič Žagar, *Biološki samomor naroda*, 146–162; Leskošek, *Zavrtnjena tradicija*; Gruber, *The „New Woman“*, 56–94.

199 »Rod – od hudiča obseden. Strahote bele kuge«, *Slovenec*, 28. 11. 1929, 3. Med najbolj ogrožene narode s strani bele kuge je slovensko časopisje prištevalo npr. Nemčijo in Francijo. Glej npr. »Ostali bodo samo starci ...«, *Ponedeljski Slovenec*, 18. 4. 1933, 4.

200 Milica Grafenauer, »Iz duhovnega življenja družine«, *Mladika* 11 (1930), št. 4, 157.

201 Anton Breclj se rodil leta 1875. Doštudiral je medicino v Gradcu in se pozneje zaposlil kot primarij v Gorici. Nato je živel v Ljubljani, kjer je deloval kot zasebni zdravnik za otroške in notranje bolezni. Predaval je celo na teološki fakulteti. Kot prepričan klerikalec se je udeleževal tudi v publicistiki in politiki, med 2. svetovno vojno pa je sodeloval z OF. Glej: Cergol, *Senčna stran znanosti*.

202 Milica Grafenauer, »Iz duhovnega življenja družine«, *Mladika* 11 (1930), št. 4, 157.

203 Josip Ujčič je svojo življenjsko pot začel leta 1880 v Pazinu. Teologijo je doštudiral v Gorici in bil leta 1902 posvečen v duhovnika. Od leta 1919 je predaval na katedri za moralno teologijo TEOF v Ljubljani. Z letom 1936 je postal nadškof v Beogradu. V 2. svetovni vojni je prav tako deloval proti okupatorju. Glej: Dolenc, »Josip Ujčič«, 20).

204 Anton Breclj, »Še en glas o umetnem splavu«, *Čas* 19 (1924), 295–307; Josip Ujčič, »Abtusus artificialis«, *Čas*, 19 (1924), 163–171.

povezana s svojim »naravnim poklicem«, tj. materinstvom. Tako kot gre vesten vojak v spopad kljub življenjski nevarnosti, se tudi vestna mati kljub vsem neprijetnostim ne izogne svojim dolžnostim in iz strahu »dezertira«, pač pa se mučeniško žrtvuje v dobro svojega nerojenega otroka in svojega naroda.²⁰⁵

Še drugi razlogi so, poleg neposrednih »moralnih« pomislekov v zvezi s splavom, katoliške avtorje postavljali odločno nasproti vse bolj razširjenemu trendu omejevanja porodov. Na njihovo odločno zoperstavljanje je npr. vplivala tradicionalna krščanska drža o nemoralnosti ločitve spolnosti od prokreacije²⁰⁶ oziroma vsesplošni asketski²⁰⁷ odnos do seksualnosti,²⁰⁸ še bolj pa strah pred »depuplacijo«, povezan z nacionalnim čustvovanjem, ki – če sledimo Le Brasu – je v prenovljeni, sekularizirani obliki ohranjal »stare« povezave med prebivalstvom in apokalipso.²⁰⁹

V obdobju med obema vojnama so se v slovenskem klerikalnem tisku dan za dnem vrstila svarila pred propadom slovenskega naroda ali jugoslovanske države spričo trenda upada rojstev in možnega številčnega zaostajanja za nekaterimi drugimi, bolj »rodoviti-tnimi« narodi, zlasti Italijani, pa tudi Hrvati in Srbi.²¹⁰ Če ponovno uporabimo misli Le Brasa: »Celotno ideološko konstrukcijo [je] podpiral strah pred vojaško podrejenostjo kot izvirom poraza in strah pred izginjanjem naroda. Prebivalstvo ni [bilo] nič drugega kot zgolj ime, ki naj označi nacijo. Njegova obramba, njegova moč in njegove slabosti so

205 Jospi Ujčić, »Abortus artificialis«, *Čas* 19 (1924), 163–171; Anton Breclj, »Še en glas o umetnem splavu«, *Čas*, 19 (1924), 295–307.

206 Gl. npr. Milica Grafenauer, »Iz duhovnega življenja družine«, *Mladika*, 11 (1930), št. 4, 156–157.

207 Širše glede pogledov na spolno moralno na Slovenskem v prvi polovici 20. stoletja glej: Polajnar, *Pfuj! To je gerdo!*; Rožman, *Spolno življenje*; za predhodna obdobja tematiko pomembno obravnava tudi Kos, *Zgodovina morale*; Kos, *Zgodovina morale 2*.

208 Katoliška odklonilna drža do spolnosti ne izvira iz Stare zaveze, niti neposredno iz Jezusovega nauka. Šele sv. Pavel se je zavzel za ideal celibata, priporočal obdobja seksualne abstinence v zakonu in učil, da se je v iskanju večne odrešitve potrebno odpovedovati telesnim užitek. V njegovi filozofiji so se zrcalili vplivi pitagorejskega razločevanja med minljivim telesom in nesmrtno dušo, ki se je skozi Platonove, stoične in epikurejske spise nato ohranilo v prepričanju, da je višjo Resnico, združitev z božanskim, človek zmožen doseči le s strogo samodiscipolino in asketstvom. Sčasoma se je Cerkev še bolj oddaljila od judovske in obenem vse bolj prevzemala grško miselno tradicijo. Ideal deviškosti je ob koncu 4. in v začetku 5. stoletja s pomočjo zgodbe o izgonu iz raja dokončno utrdil sv. Avguštin. Po njegovem nauku človeka na začetku ni prevzemala strast, ampak ga je vodil razum, z izvirnim grehom je nato izgubil nadzor nad svojim telesom in se prepustil spolni poželjivosti. Poleg tega naj bi se izvorni greh iz generacije v generacijo prenašal ravno preko spolnega akta. (Tudi Jezusova brezgrešnost je zato osnovana na dogmi o brezmadežnem spočetju.) V tem kontekstu je celibat prepoznan kot najvišji ideal, spolnost v okviru zakona pa kot njuno zlo, potrebno pri ohranjanju človeške vrste. Vse oblike spolnega izražanja, ki ne sledijo tovrstnemu namenu, npr. homoseksualnost, samozadovoljevanje in tudi kontracepcija, so zato grešne in nenaravne. Avguštin je nespremenljivost regulacije rojstev utemeljil tudi na svetopisemski zgodbi o Onanu, ki se je Bogu smrtno zameril zato, ker je pri spolnem občevanju namerno preprečil spočetje. Glede koncepcij ospolnosti zlasti v zgodnjem krščanstvu glej: Brown, *Telo in družba*, 634.

209 Le Bras, *Kri in gruda*.

210 Glej npr. »Padanje prebivalstva v Sloveniji«, *Domoljub*, 9. 3. 1932, 133; »Proti beli kugi. Resna beseda savskega bana«, *Slovenec*, 17. 1. 1930, 3; F. Jaklič, »Zločini nad svetiščem«, *Vigred*, 9 (1931), št. 10, 235–238.

[bile odtlej] (...) obramba, moč in slabosti Nacije.«²¹¹ Občasno so vzpostavljali še bolj globalne primerjave. Rodnost Slovanov se je skrbno vzporejala s sicer nižjo rodnostjo Germanov, rodnost Evropejcev pa z rodnostjo Azijcev, katerih število naj bi skokovito naraščalo. »Rumena nevarnost« se je zdela tako resnična, da so slovenski in tuji novinarji govorili kar o »poplavi rumencev« nad Evropo in o samomoru belega človeka.²¹² Posledično so obsojali izprijeni egoizem samcev ali parov z malo otroki in vzporedno izpostavljali vrednoto številčne družine, kot prikazujejo tudi fotografije, objavljene v *Ilustriranem Slovincu*, in pridige, ki jih je o tej temi v *Bogoljubu* pod rubriko z naslovom *Krščanska družina* objavjal pater (benediktinec) Mihael Mlekuž.²¹³

Slika 1 (Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 4 (1930), št. 23, 179)

211 Le Bras, *Kri in gruda*, 63.

212 Glej npr. »Bela kuga utira pot rumenjacom. Azijci poplavijo Evropo?«, *Ponedeljski Slovenec*, 24. 7. 1933 (št. 30), 4.

213 Mihael Mlekuž, »Otrok in otroci«, *Bogoljub*, 38 (1940), 177; Mihael Mlekuž, »Nesrečni edinci«, *Bogoljub*, 38 (1940), 208–209.

Spodaj: Kralj, boter desetemu sinu slovenskega rudarja. Dne 16. p. m. so imeli v Hrastniku lep praznik. Revna rudarska rodbina Franca in Amalije Soster na Logu št. 167 pri Hrastniku je dobila 18 otroka. Živih je bilo 9 sinov in 2 hčerki in ker je bil sin tudi poslednji, deseti, je prevzel botstvo sam kralj, katerega je zastopal g. polkovnik Rojnik iz Celja. Na krstni dan so vihrale zastave po vsem Hrastniku in krst se je vršil s sveto mašo. Pred sv. obredom je g. vikar v ginljivem govoru omenjal trpljenje in žrtve delavske matere, ki je vzgojila toliko otrok Bogu in domovini. Ko bodo premnoge druge rodbine, okužene po beli kugi, že davno izumrle, bo Sosterjev rod rasel kot mogočno drevo. Kraljevi zastopnik je izročil detetu zlato verižico z zlatim križcem in 20 dinarski cekin kot dar visokega botra.

Na desni:
Gorenjska
korenina.

Slika 2 (Vir: *Ilustrirani Slovenec*, 4 (1930), št. 49, 387)

Skladno z afirmacijo pronatalizma in njegovimi pozitivnimi posledicami tako za posameznika kot za družbo so katoliško usmerjeni avtorji razlagali tudi vzroke, ki naj bi pripeljali do pojava »bele kuge«. Le občasno so novo reproduktivno vedenje pripisovali zgolj preživetvenim strategijam, povezanim z novo gospodarsko stvarnostjo in »izkoriščevalskim« kapitalističnim sistemom. Želje po omejevanju porodov v nasprotju s pisci drugih političnih usmeritev po navadi niso interpretirali samo kot posledice revščine, pač pa tudi kot posledico preizobilja in moralne krize v moderni dobi, ki je stremela k »hiperkulturi«, blišču in materialnim dobrinam ter se odmikala od duhovnosti oziroma krščanskih nauk.²¹⁴ Zdrs v nemoralnost naj bi spodbujala »protikatoliški tisk«²¹⁵ in »razdiralno komunistično omalovaževanje družine«,²¹⁶ ki je proizvedlo tudi tako absurde in etično zgrešene življenjske nazore, kot je npr. »svobodna ljubezen«.

Tovrstna apokaliptična svarila pričajo, da pri rodnostnem diskurzu še zdaleč ni šlo samo za strahove pred konkretnim »padanjem rodnosti«, pač pa so se v ozadju zgoščale širše in globlje negotovosti, povezane s tedanjimi spremembami v družbi in predvsem družini.²¹⁷ Obdobje med obema vojnama je namreč čas, kakor ugotavlja Žarko Lazarevič, ko je tudi na Slovenskem skupaj z ekonomsko modernizacijo nastopila »socialna

214 Glej npr. »Za zdravje naroda«, *Slovenec*, 7. 2. 1930, 1.

215 »Metlika ob novem letu«, *Slovenec*, 3. 1. 1930, 3.

216 »Za naše kmetsko potomstvo«, *Slovenec*, 28. 5. 1933, 9.

217 Usborne, *The politics*.

modernizacija«,²¹⁸ torej »mehčanje oziroma relativiziranje tradicionalnega družbenega modela«²¹⁹ zlasti v smeri treh družbenih fenomenov: porasta intelektualne kreativnosti, ekonomske emancipacije žensk in nastopa diskretne moči potrošništva.

Industrializacija in z njo na novo ustvarjena delovna mesta so povečala kupno moč prebivalstva. »Potrošništvo kot ideologija se je razširilo v vse družbene sloje«²²⁰ in med drugim oblikovalo novo estetiko bivanja, novo estetiko telesa in videza, zlasti v oblačilni kulturi. Uveljavila se je denimo »moda kot dejanje individualizacije«²²¹ in z njo večja »seksualizacija ženskega telesa«. ²²² Hkrati je ekonomska emancipacija žensk zahtevala spremembe znotraj družbe in družine v smeri rahljanja patriarhalne moči in opuščanja dvojne morale, torej tudi žensko socialno emancipacijo.²²³

Zgodovinopisja, ki so v drugih, še bolj industrijsko razvitih državah opazovala podobne trende po prvi svetovni vojni, so pokazala na preplašeni odziv, ki so jih izzvale te spremembe. Potrošništvo, množična kultura in drugačno pojmovanje prostega časa, h katerim so se ozirali zlasti mladi ljudje, naj bi med nasprotniki novosti ustvarili občutek vdora sebičnosti, pragmatizma, tuje kulture (t. i. amerikanizma) in prepada med generacijami, »krize družine« in rahljanja spolnih norm. Vzporedno z vsemi naštetimi spremembami so verjeli, da naj bi se oblikoval prototip novega človeka, predvsem pa t. i. nove ženske. Ženske s kratkimi lasmi in krajšim krilom, ki hrepeni po svobodi in se zaveda svoje spolne želje, je izobrazena in po možnosti gospodarsko neodvisna, ker je zaposlena v uradniškem poklicu, ki je poročena, vendar stremi k tovariškemu zakonu in manjšemu številu otrok.

Seveda ostaja vprašanje, koliko so tovrstne predstave v posameznih državah oziroma krajih v dvajsetih in tridesetih letih resnično odražale neko novo porajajočo se stvarnost ali pa so bile, nasprotno, samo (filmska ali literarna) fantazma. Še v weimarski Nemčiji je podoba t. i. nove ženske za večino uslužbenk, zaposlenih v uradniških poklicih, npr. zaradi nizkih dohodkov ostajala nedosegljiv ideal,²²⁴ kaj šele v Kraljevini Jugoslaviji, kjer, kakor pojasnjuje Marta Verginella, ženskam niso bili niti dostopni »vsi poklici in tudi ko so se zaposlile, so bile slabše plačane kot moški«. ²²⁵ V telefonsko-telegrafskem sektorju so njihovo število omejevale kvote,²²⁶ med uradniki se je med prvo svetovno vojno in takoj po njej število žensk sicer res občutno povečalo, vendar v večini primerov niso imele

218 Lazarević, *Na poti v moderno*, 28.

219 Prav tam.

220 Prav tam, 30.

221 Prav tam, 31.

222 Prav tam.

223 Prav tam, 24–33.

224 Usborne, *The politics*.

225 Verginella, *Ženska obrobja*.

226 Prav tam.

stalnih oblik zaposlitve in so delale na najnižjih delovnih mestih.²²⁷ V obdobju med obema vojnama ženske v Kraljevini SHS še niti političnih pravic niso imele.²²⁸

Katoliški pronatalisti so svarili pred nevarnostmi »novega« življenjskega sloga, ki naj bi pogubno vplival na ženski »naravni poklic«. Neki neznani avtor je naravnost napisal, da je ženske v zadnjem času »obsedel hudič, zblaznele so, povampirile so se, obsedene so«. ²²⁹ V *Slovenecu* so npr. govorili o »novem tipu ženstva, ki sicer stremi za največjimi cilji, ki vse zna in vse razume, le enega ideala ne pozna več: biti mati«. ²³⁰ »Moderne ženske« naj bi se po mnenju tako mislečih avtorjev materinstvu odpovedovale bodisi zaradi plehke želje po ohranjanju lepote in vitke postave ter lagodnega življenja brez otrok²³¹ bodisi zaradi težnje po emancipaciji. Tem »nerodovitnim izdajalkam« so katoliški moralisti potem v zgled in nasprotje postavljali »brezgrešno in nedotaknjeno devico in mater Marijo«, »ki naj moža in ženo, predvsem pa matere vnema, da se z vso požrtvovalnostjo posvetijo svojemu velikemu in vzvišenemu poklicu«. ²³² V ta namen so po naročilu papeža Pija XI. vsakega 11. oktobra praznovali tudi praznik Marijinega materinstva.²³³

Ob zavedanju, da se na Slovenskem »bela kuga« še ni tako razširila kot npr. v drugih evropskih mestih ali v Slavoniji in Beogradu, so katoliški avtorji občasno, poleg Device Marije, kot vzorno opisovali tudi verno in skrajno požrtvovalno (kmečko?) slovensko mater, »ki vedno znova v trpljenju preraja naš rod [...], ki v šibkem telesu nosi moško energijo in podobna Makabejski materi stoji na braniku naših verskih in narodnih svetinj«. ²³⁴ Ob pozitivnih zgledih so prav tako slikovito predstavljali tudi negativne. Ženske, ki so se zavestno odrekle materinstvu, so vselej zapisali pogubljenju, kot pričajo besede že zgoraj omenjenega patra Mlekuža v *Bogoljubu*: »Da je pa usoda zakonskih žena, ki so se na grešen način izognile božjemu blagoslovu, posebno žalostna, naravnost porazna [...] Če se poročena žena iz gole sebičnosti odpove tej svoji nadvse svojski materinski nalogi, če sramotno dezertira, če nizkotno zataji in zaduši v sebi glas narave in vesti, potem jo more le še poseben čudež božje milosti obvarovati, da ne utone v grešni kaluži [...] kajti take nesrečnice so in ostanejo izdajalke, izdajalke svoje domovine in svojega naroda, izdajalke ženskosti in ženstva, izdajalke svoje duše.« ²³⁵

227 Selišnik Cergol Paradiž, *Spremembe v uradniškem*.

228 Glede političnih pravic žensk glej: Selišnik, *Pribod žensk*.

229 »Rod – od hudiča obseden. Strahote bele kuge«, *Slovenec*, 28. 11. 1929, 3.

230 »Materinski dan«, *Slovenec*, 25. 3. 1930, 1.

231 »Proti beli kugi. Resna beseda savskega bana«, *Slovenec*, 17. 1. 1930, 3; »Res življenjsko vprašanje«, *Ponedeljski Slovenec*, 27. 12. 1932, 1.

232 Mihael Mlekuž, »Vzor mater in pa...«, *Bogoljub* 38 (1940), 291.

233 Alojzij Košmerlj, »Praznik materinstva preblažene Device Marije«, *Bogoljub* 32 (1934), 218–219.

234 »Materinski dan«, *Slovenec*, 25. 3. 1930, 1.

235 Mihael Mlekuž, »Nesrečni edinci«, *Bogoljub* 38 (1940), 291.

Zgodbe o »dobrih«, še bolj pa o »slabih materah«, zapisanih pogubljenju, so v 19. in v prvi polovici 20. stoletja, gledano v evropskem kontekstu, prepojile kulturno ustvarjanje. Tako jih ne srečamo samo v katoliških poljudnih člankih in pridigah, pač pa tudi v posvetnem slikarstvu in beletristiki.²³⁶ V slovenski književnosti imajo sicer tovrstne podobe še starejše, kar tradicionalne korenine. Že balada *Lepa Vida*, kot poudarja zgodovinar Peter Vodopivec, pripoveduje »o liku nezadovoljne in nekonvencionalne matere in soproge, ki zapusti moža in odide v svet, vendar tam ne le ne najde sreče, temveč je za svoj beg in iskanje tudi kaznovana«.²³⁷ Toda medtem ko so v slovenski književnosti arhetipska prikazovanja »slabe matere«, še pogosteje mačehe, pogosta, se izraziti motiv »dobre matere« po mnenju Mirana Hladnika – presenetljivo – bolj redko pojavlja: »Gledano statistično, upoštevajoč torej besedila ne glede na njihovo kanoniziranost, [...] so plemeniti materinski liki v kmečki povesti, kjer bi jih še posebej pričakovali, hudo redki v razmerju do številnih pripovedno zanimivih zlih protagonistk. [...] Pogost tradicionalni motiv zlobne mačehe ali zlobne tašče ne potrjuje stereotipnega prepričanja, da je ‚med Slovenci zelo pogost lik cankarjanske matere, za katerega je značilna velika skrb, žrtvovanje, odpovedovanje in trpljenje za otroka‘ (Alenka Puhar). Dobre matere, kolikor jih pač je, so nekje tiho v ozadju, hitro pomrejo in ne vplivajo na razplet dogodkov.«²³⁸

Proti koncu 19. stoletja in v prvi polovici 20. stoletja pa tudi lik »dobre matere« stopi nekoliko bolj v središče slovenskega literarnega ustvarjanja. Pogosto se tematizacije povečevanja materinstva, materinske ljubezni, kakor pojasnjuje Katja Mihurko Poniž, lotevata pisateljici Luiza Pesjak in Zofka Kveder, povsem v ospredju pa je tudi pri Cankarju in v Prežihovih *Samorastnikih*. Morda ni naključje, da so slednji nastali ravno v obdobju najbolj angažiranega pronatalizma, kajti čeprav samorastnikova Meta na začetku nastopa v vlogi izrazito spolnega bitja, se v nadaljevanju povsem spoji z vlogo »dobre matere«.²³⁹ Tako je tudi ona na koncu »pomembna le kot

236 Mnogi simbolisti, med njimi zlasti Paul Gauguin, so npr. v zadnjem desetletju 20. stoletja svojo pozornost izrazito usmerili k arhetipski podobi »dobre matere«, njeni plodnosti, katero so vzporejali s plodnostjo narave. Ob veneraciji materinstva pa so nastajala tudi dela, ki so risala nasprotje tovrstnih podob. Italijanski simbolist Giovanni Segantini je npr. tako v seriji svojih del, naslovljenih *Le cattive madri* (*Slabe matere*) ilustriral muke, s katerimi bi se morale soočiti ženske, ki so zavračale materinstvo. Fascinacija nad plodnostjo se ni omejevala samo na vizualno umetnost, tovrstne motive lahko iščemo tudi v takratni literaturi. Leta 1889 je tako npr. izšel znani Zolajev roman *Fécondité*, ki naj bi po mnenju nekaterih feminističnih avtoric predstavljal literarno upodobitev mizoginega pronatalizma. Podobno kakor v primeru Segantinijevih slik, je namreč tudi v *Fécondité* eden glavnih motivov kaznovanje neplodne matere dve protagonistki romana denimo umreta za posledicami umetne prekinitve nosečnosti. Glej: Slatkin, *Maternity and sexuality*, 13–19.

237 Vodopivec, *Kako so ženske*, 30–40.

238 Mihurko Poniž, *Materinstvo kot umetnostni*, 5–17.

239 »Iz lika grešne Eve, ki ne zapeljuje samo svojega partnerja, ampak kljubuje celo takšni avtoriteti, kot jo predstavlja Kamičnik, se Meta spremeni v mater, ki živi samo še za svoje otroke. Njena identiteta se vzpostavlja le še skozi materinstvo.« Glej: Mihurko Poniž, *Materinstvo kot umetnostni*, 15.

podaljšek narave, njena funkcija je obnavljanje človeškega rodu«. ²⁴⁰ Zofka Kveder po drugi strani kot izjema med slovenskimi književniki in književnicami tudi dejansko tematizira splav. ²⁴¹

V obdobju med obema vojnama zgledi »dobrih in slabih mater« ne preplavljajo samo beletristike, ampak tudi kinematografijo. Kot pojasnjuje antropologinja Sanja Djurin, leta 1930 v okviru *Škole narodnog zdravlja* v Zagrebu npr. nastane film z zgovornim naslovom *Grešnice: Macina i Ankina subbina*, ²⁴² ki prikaže življenjsko usodo mlade zaročenke Anke in mlade vdove Mace. Na začetku zgodbe se dekleti, prepričani, da ne želita imeti otrok, norčujeta iz svaril o nevarnostih »bele kuge«. Maca Anki zaupa, da pozna »rešitev« za nezaželeno nosečnost. V naslednjem kadru srečamo Macino mamo, ki svojo hčerko opozarja, naj se ponovno poroči in si ustvari družino, saj jo bo v nasprotnem primeru doletela božja kazen, vendar se Maca ne zmeni za njene nasvete. Nato spoznamo še Malči, »mazačko«, ki se ukvarja z »odpravljanjem plodu«. Malči je v filmu prikazana kot arogantna in vulgarna stara devica. Glavni protagonistki pa sta skozi celotno zgodbo upodobljeni kot neumni in otročji.

V nadaljevanju filma se Anka poroči s svojim zaročencem Stipetom. Ko po štirih letih zakona in rojstvu hčerke ponovno pričakujeta otroka, se Anka skrivaj odloči, da bo prekinila nosečnost. Maca jo pelje k Malči. Po splavu Anka postane neplodna, vrh vsega pa ji umre še prvi otrok. Ko njen mož izve, da je splavila, se od nje distancira in jo zapusti zaradi druge, plodne ženske. Nato Anka skoči v reko in se utopi. Podobno kruta usoda doleti tudi Ankino prijateljico Maco, ki zaradi številnih umetnih prekinitev nosečnosti zboli in naposled umre.

Kakor ugotavlja antropologinja Sanja Djurin, lahko skozi reprezentacije v filmu jasno razberemo postopke, s katerimi so oblastne strukture poskušale nadzorovati oziroma poskušajo nadzorovati diskurz in prek njega konstruirajo subjekte. Obstoječi antagonizem med dobrim, zrelim, resnim, moškim na eni strani in slabim, nezrelim, norim, ženskim na drugi strani se mora razrešiti s sprejetjem pomena, ki ga določajo moški. »Mlada dekleta« se morajo prilagoditi nasvetom in svarilom glede vloge ženske v družbi, kar pa se v zgodbi ne zgodi, zato sledi (božja?) kazen. ²⁴³

Dejstvo, da je ta film, ki so ga tedaj najverjetneje predvajali tudi na Slovenskem, nastal v okviru državne filmske produkcije, vnovič jasno dokazuje, da se je Jugoslavija v obdobju med obema vojnama, podobno kot številne druge evropske države, trdno zavezala pronatalizmu. Kot to nakazujejo, poleg uvodoma opisane zakonodaje, tudi še druge propagandne dejavnosti, ki so jih organizirale jugoslovanske državne in zasebne organizacije. Konkretno so pronatalizem, poleg filmov in »poučnih zgodb«, promovirali

240 Mihurko Poniž, *Materinstvo kot umetnostni*, 5–17.

241 Kveder, *Hanka*.

242 Producent Jozo Ivakić, *Škola narodnog zdravlja* Andrija Štampar.

243 Đurin, *Change of intimacy*.

še zgoraj omenjeni »materinski« prazniki in »dečki dnevi« ter simbolične nagrade za izjemno številčne družine.²⁴⁴

Toda vrnimo se ponovno k (slovenskemu) katoliškemu diskurzu, ki se je na področju rodnostne problematike očitno (skoraj v celoti) skladal z »biopolitičnimi« interesi državne oblasti, hkrati pa tudi s splošnimi smernicami, ki jih je narekovala vesoljna Rimskokatoliška cerkev. Leta 1930 je namreč papež Pij XI. kot odziv na modernizacijo in emancipacijo, hkrati pa tudi na fašizem in nova demografska gibanja (npr. na neomaltuzianizem in evgeniko), izdal pomembno okrožnico *Casti Conubii* (CC), s katero so nato tudi slovenski katoliki dobili jasne napotke, kako ravnati ob na novo odpirajočih se etičnih vprašanjih, povezanih z družino in prokreacijo. Okrožnica je med drugim ostro obsodila tako *socialno, evgenično in zdravniško indikacijo* za splav²⁴⁵ in sterilizacijo kot tudi kontracepcijo²⁴⁶ ter nato v posebnem poglavju kot vzrok rušenja družinske in družbene harmonije posebej izpostavila in obsodila še »pretirano osamosvojo ali emancipacijo žene«.²⁴⁷

Čeprav je v tovrstnih nazorih CC kazala reakcionaren obraz, pa je v primerjavi s starejšimi teološkimi besedili vendarle prinesla eno dokaj napredno načelo. Upravičila je namreč drugotni namen spolnega odnosa, po katerem naj bi imeli (sicer le poročeni) pari pravico do občevanja tudi tedaj, ko ne bi bilo mogoče spočetje.²⁴⁸ Tako je v njej pisalo: »Tudi tisti zakonci ne ravnajo proti naravi, ki se na popolnoma naravni način poslužujejo svoje pravice, da si radi naravnih vzrokov, bodisi časovnih okoliščin bodisi telesnih nedostatkov, ne more vzkliti novo življenje. V zakonu in rabi zakonskih pravic so še drugotni nameni, n. pr. medsebojna pomoč, negovanje medsebojne ljubezni, uteha poželjivosti, katere nameravati zakonskim ni prepovedano, da je le nedotaknjeno notranje bistvo tega dejanja in dolžno usmerjanje na prvotni pomen.«²⁴⁹ Nekateri teologi so pričujoči citat razumeli ne samo v kontekstu dovoljevanja spolnosti v času nosečnosti in menopavze,

244 Selišnik, *Med kritiko*, 236–251.

245 Po liniji že znane argumentacije: »Toda kateri vzrok bi mogel biti kdaj takšen, da bi mogel kakorkoli opravičiti naravnostni umor nedolžnega? Za umor nedolžnega namreč gre v tem primeru proti božji zapovedi in proti glasu narave: »Ne ubijaj.« Glej: »Okrožnica papeža Pija XI. o krščanskem zakonu«, *Čas*, 25 (1930/31), 225.

246 »Vsaka raba zakona, pri kateri se zakonskemu dejanju z namenom vzame naravna sposobnost za roditev novega življenja, je proti božji in naravni postavi, in se tisti, ki kaj takega store, omadežujejo s smrtnim grehom.« Glej: »Okrožnica papeža Pija XI. o krščanskem zakonu«, *Čas*, 25 (1930/31), 225.

247 Navedla je tri vrste tovrstne emancipacije, in sicer socialno emancipacijo, ki naj bi se nanašala na »vodstvo v družini«, gospodarsko emancipacijo, ki naj bi se nanašala na upravo imetja in možnost ženske, da se ukvarja s pridobitnimi poklici, ter končno še fizično emancipacijo, ki naj bi dovoljevala »preprečevanje in uničevanje zaroda«. Kot popolnoma zgrešene je enciklika zavrnila vse tri vrste opisanih stremeljenj, češ da pomenijo »pokvaro ženske naravi in plemenitega materinstva ter prevrat vse družine [in so v končnem] v pogubo žene same [saj] če žena zapusti svoj prestol, ki jo je v družini nanj dvignil evangelij, bo kmalu prišla v staro sužnost [...] in bo postala, kar je bila pri poganih, golo otrodje moža«. Glej: »Okrožnica papeža Pija XI. o krščanskem zakonu«, *Čas*, 25 (1930/31), 231.

248 Več o pogledu Rimskokatoliške cerkve na reproduktivne pravice žensk: Radford Ruether, *Women, Reproductive Rights*, 184–193.

249 »Okrožnica papeža Pija XI. o krščanskem zakonu«, *Čas* 25 (1930/31), 226.

ampak tudi v »sterilnih« dnevih menstrualnega ciklusa.²⁵⁰ Gre za t. i. periodično abstinenco oziroma Knaus-Oginovo metodo, odkrito prav v dvajsetih letih 20. stoletja. Ta metoda je temeljila na natančnem ugotavljanju neplodnih dni v menstrualnem ciklusu, kar naj bi parom omogočalo zavestno regulacijo rojstev, ne da bi obenem posegali po sredstvih (splav, »umetni« pripomočki), ki naj bi nasprotovala (krščanski) morali, zato so znanje o njej pomagali širiti ravno katoliški zdravniki.

Med Slovenci sta se nad Knaus-Oginovo metodo med prvimi navduševala katoliško usmerjeni zdravnik dr. Marij Justin²⁵¹ in že večkrat omenjeni ginekolog Anton Breclj, ki je celo sprejel stališče, da je spričo »gospodarsko gmotne bede« nujno preprečevanje nosečnosti.²⁵² Kakor je sam dejal: »S tem spoznanjem [torej Knaus-Oginovo metodo – dodala avtorica] je omogočeno zakoncem in zdravnikom, da žive oziroma ravnajo po prirodnih načelih in opuste v dosego **nравstveno dopustnih ali celo hvalevrednih namenov, kakor je včasih urejevanje oziroma omejevanje rojevanja** [poudarila avtorica], vsa protinaravna in nasilna, ogabna in zato nравstveno oporečna sredstva.«²⁵³ Podporo tovrstni obliki kontracepcije je Breclj našel prav v zgoraj citiranih besedah okrožnice papeža Pija XI.

Splošno gledano so bila sicer medicinska mnenja glede uspešnosti Knaus-Oginove metode nekoliko bolj deljena, kot bi se dalo sklepati po Brecljevih navdušenih izjavah. Nekateri zdravniki, npr. Ivo Rakuljić Zelov, so trdili, da je povsem neučinkovita.²⁵⁴ O njeni zanesljivosti je dvomil tudi antropolog Božo Škerlj.²⁵⁵ Dr. Leo Šavnik pa je kljub domnevni nezanesljivosti poudaril, da so zdravniki dolžni »razodeti ženi metodo, tudi če npr. drži le v 30 %«. ²⁵⁶ Povezana naj bi bila s samo možnostjo seksualne emancipacije ženske. Tudi v višjih dekliških šolah, internatih in gimnazijah bi dekleta morala spoznati to teorijo, z njo pa bi bilo treba seznaniti tudi babice. Aktualnost razprave po svoje priča o ozkem izboru kontracepcijskih sredstev med obema vojnama. Če nadaljujem s Šavnikovimi besedami: »Vsakdo mi bo priznal, da je tak način preprečevanja zanositve prvič naraven, drugič zdrav, tretjič cenen in estetičen v primeri z vsemi onimi tisoči mehaničnih in kemičnih antikoncepcionalnih sredstev, ki imajo poleg večje ali manjše opasnosti za zdravje žene še to najslabšo lastnost, da so draga in da večkrat odpovedo.«²⁵⁷ Ob teh besedah lahko bolje razumemo, zakaj je bilo tedaj toliko nezakonitih prekinitev nosečnosti; očitno so bile posledica velike

250 Uradno jo sicer cerkvene instance odobrijo šele leta 1953.

251 Glej npr. M. Justin, »Še o Knaus-Oginovi teoriji«, *Zdravniški vestnik*, 9 (1937), 124–125.

252 Anton Breclj, »Ogino-Knaus«, *Zdravniški vestnik*, 5 (1933), 25–28.

253 Anton Breclj, »Ogino-Knaus«, *Zdravniški vestnik* 5 (1933), 27.

254 Ivo Rakuljić Zelov, »Fiziološka steriliteta žene«, *Zdravniški vestnik*, 7 (1937), 480–483.

255 Božo Škerlj, »Prispevek o Ogino-Knausovi metodi«, *Zdravniški vestnik*, 7 (1937), 241–245.

256 Ivo Šavnik, »O Ogino-Knausovi teoriji«, *Zdravniški vestnik*, 7 (1937), 311.

257 Prav tam, 259.

nedostopnosti (učinkovitih) kontracepcijskih sredstev (k tej temi se sicer še vrnemo) v slovenskem prostoru.

Vendar rabe »profilaktičnih« sredstev ni onemogočala le nedostopnost, pač pa tudi neznanje. Treba je torej priznati, da se je Breclj, kljub trmastemu nasprotovanju legalizaciji umetne prekinitve nosečnosti, v nasprotju z mnogimi, tudi liberalnimi avtorji, na svoj način vendarle trudil širiti spoznanje, ki je ženske osvobajalo iz spon »reproduktivne sužnosti« in jim hkrati pomagalo, da so se izognile nevarnostim tajnih splavov. Da je bil »prvi, ki je pri nas Slovincih začel pisati o Ogino Knaussovi metodi«,²⁵⁸ je s hvaležnostjo pripomnil tudi *Ženski svet*, v monografiji *Spol in usoda* pa Angela Vode.²⁵⁹

Sicer pa so katoliški avtorji še pogosteje kot »ritmično metodo« promovirali druge rešitve za zaježitev padanja rodnosti, npr. bolj rigorozne kazni s strani državnih oblasti, še zlasti v odnosu do izvajalcev »kriminalnih abortusov«, in nagrade za številčne družine, ki bi jih praviloma dobivali »družinski poglavarji«. ²⁶⁰ Večkrat so tudi opozorili na potrebo po zdravstveni in socialni zaščiti mater in njihovih otrok, kar je bilo seveda v skladu z njihovim socialnim krščanskim programom.²⁶¹ Največ upanja pa so praviloma²⁶² – v prepričanju, da je »belo kugo« v prvi vrsti zakrivil propad krščanskih vrednot, oziroma »materialistična miselnost« – polagali v »prenovo« morale, ki naj bi jo seveda vodila Rimskokatoliška cerkev,²⁶³ kot je leta 1930 zapisal *Slovenec*: »Bodočnost narodov [leži] v krščanskem etičnem preporodu, ne pa v ozkem materializmu, ki istoveti smisel življenja z lastno sebično minljivo udobnostjo.«²⁶⁴ Podobno je razmišljal tudi neznan avtor leta 1931 v *Bogoljubu*: »Kdaj bodo postavodajalci po državah spoznali, da bi morala biti prva njih skrb, podpirati Cerkev v boju zoper greh in zoper vse, kar razjeda in uničuje človeški rod v kali. Kaj pomagajo nagrade za družine s številnimi člani, ako države ne pomagajo buditi in jačiti **one krščanske zavesti, ki zabranjuje greh in prepričuje zlobno poseganje v božje pravice!**... Umazana povodenj se širi kot morilna kuga po Evropi. Če se narodi ne bodo spametovali, bo posegla božja roka vmes.«²⁶⁵

258 R. J., »Rezi Kropar: Teorija o dnevih plodnosti in neplodnosti«, *Ženski svet* 16 (1938), št. 5, 125.

259 Vode, *Značaj in usoda*.

260 -ski, »Beda najboljši Malthusov zaveznik«, *Ponedeljski Slovenec*, 15. 5. 1933, 1

261 Glej poglavje Pronatalistična maksima, 54–55.

262 Nekateri katoliški novinarji so v svojih prizadevanjih za zaježitev bele kuge kljub vsemu bolj izpostavljali revščino kot pa »moralno prenovo«: »Boj proti beli kugi mora biti neposreden. Razlaganju božjih zapovedi in pogubnih posledic te bolezni za mater, družino in narod naj spremlja akcija za izboljšanje gospodarskega položaja družine, oziroma družinskega poglavarja. Tu naj se pokažejo vsi delodajalci: država, banovina, občina in zasebniki. S krščanstvom na ustih se ne smemo zadovoljiti, kakor tudi ne z narodnjaštvom na ustih. Zagotovimo družini in otrokom življenje, primerno vsakemu stanu. Le tako bomo ustvarili okolje, v katerem bo uspela tudi akcija za moralno ozdravljenje.« Glej: -ski, »Beda najboljši Malthusov zaveznik«, *Ponedeljski Slovenec*, 15. 5. 1933, 1.

263 Glej npr. Drin, »Za družino«, *Slovenec*, 18. 10. 1932, 1.

264 »Bela kuga«, *Slovenec*, 15. 8. 1930, 9.

265 »Svet izumira«, *Bogoljub*, 29 (1931), št. 10, platnica (ovitek).

Če sprejmemo Foucaultovo tezo, da pri govoru o seksu (s tem pa seveda tudi o reprodukciji) prvenstveno ne gre za zatiranje, pač pa upravljanje, in da je seksualnost točka, »skozi katero gredo odnosi oblasti«,²⁶⁶ se moramo hkrati tudi vprašati, kako se je v to igro oblasti s svojimi neštetimi pridigami vključevala Cerkev oziroma njeni podporniki in predstavniki. So njihove burne reakcije na »nove pojave« »bele kuge«, »svobodne ljubezni«, »tovariškega zakona« itn. preprosto odraz postopne izgube avtoritete na področju zakona in spolnosti? Ali je, nasprotno, stvarnost nekoliko bolj zapletena? Če npr. »belo kugo« analiziramo v smislu diskurzivnega konstrukta, lahko neodobravanje klerikov razumemo kot posledico nove tehnologije oblasti, ki je » naredila iz seksa posvetno in državno stvar«,²⁶⁷ ga umestila v znanstvene diskurze o patologijah in ga tako počasi osamosvojila od teološke tematike greha. Toda če bi bilo vselej tako, bi Cerkev nemara morala nasprotovati npr. medicinskim opredelitvam umetne prekinitve nosečnosti ali vsesplošnemu znanstvenemu ocenjevanju zmanjševanja števila rojstev. V resnici pa sta bila vsaj v obravnavanem obdobju »klerikalni« in »medicinski« diskurz pogosto med seboj presenetljivo skladna. Pridige o »božjem«, o »nrvnem« so se ujemale z definicijami o »naravnem«.

Debata o razmerju med znanostjo (vednostjo), posvetnimi centri moči in Cerkvijo, njihovem usklajevanju, sovpilvanju in medsebojnem merjenju moči je preobsežna ter presega namen pričujoče razprave. Kljub temu velja v tem kontekstu opozoriti na to, kako so se katoliški avtorji odzivali na medikalizacijo plodilnih vedenj. Vsekakor lahko postavimo tezo, da je niso vselej zavračali, pač pa so jo poskušali uporabiti sebi v prid. Prepoznali so normativno vrednost proizvodjanja oziroma spremljanja »patologij« in jih preobrazili v sredstvo za širjenje svoje moči. Cerkev (oziroma politični katolicizem) je v boju proti tragediji »bele kuge« promovirala številne rešitve, toda med njimi se je pogosto osredotočila zlasti na eno: vračanje h katoliški spolni moralii. Kot zdravilo modernih bolezni je torej, če nekoliko poenostavimo, ponujala samo sebe oziroma svoje nauke. V tem kontekstu ji je razprava o abortusu, ki se je začela razvijati v obdobju med obema vojnama tudi kot posledica sekularizacije družbe, tako paradoksalno pogosto prej koristila kot pa škodila.

Mnenje stroke

Medicina

Po Foucaultovi razlagi mehanizmov discipliniranja prebivalstva, med katere sodi tudi regulacija rojstev, so znanstvene avtoritete igrale pomembno vlogo pri podpiranju zakritih centrov moči, saj so jim dajale status legitimnosti. Proizvajale so

266 Foucault, *Zgodovina seksualnosti*, 99.

267 Prav tam, 111.

vednost, ki je utemeljevala rabo nepriljubljenih rešitev nad množicami. Prek norm so vzpostavljale nevidni nadzor brez odkrite in neposredne prisile. Še posebej medicinska praksa naj bi bila »hitro pripravljena, da steče na pomoč zakonu in mnenju«,²⁶⁸ zaradi česar se je zanj zdelo, da je »bolj suženjska do moči reda, kot pa pokorna zahtevam resnice«.²⁶⁹

V obdobju, v katerem so se oblastne strukture začele vse bolj zavedati kvantitativne vrednosti svojega »biološkega« kapitala, bi morda pričakovali, da je tudi medicinski diskurz, podobno kot katoliški, enostransko zagovarjal pronatalistična načela. Mnoga izvajanja slovenskih zdravnikov to vsekakor potrjujejo, druga mu, kot bomo videli v nadaljevanju, nasprotujejo.

Med Slovence, ki so fenomen »bele kuge« ocenjevali skozi prizmo domoljubno motiviranega pronatalizma, lahko vsekakor prištevamo znanega ginekologa dr. Alojza Zalokarja.²⁷⁰ Zalokar se je zelo hitro vključil v razpravo o splavu. Že na začetku dvajsetih let je po predhodnem predavanju v okviru društva Pravniki objavil prispevek, v katerem je sicer v nasprotju s katoliškimi avtorji branil *medicinsko indikacijo* za abortus. Vendar je hkrati zavračal vsako drugo popuščanje na tem področju.²⁷¹ V »tajnih splavih«, ki jih je razumel kot posledico revščine, propada morale, želje po uživanju in napačne propagande s strani »ultrafeminističnih voditeljic in izobraženih žen«,²⁷² je namreč prepoznaval »nevarnost za biološko vrednost ljudstva«²⁷³ oziroma naroda, njegov kvalitativen, kvantitativni in tudi moralni razkroj. Hkrati je verjel, da tovrstna praksa izpodjeda zdravje ženstva, če ne zahteva od njega »direktno smrtnih žrtev«.²⁷⁴

Alojz Zalokar ni bil edini slovenski zdravnik, ki je iz skrbi za zdravje žensk, predvsem pa iz želje po zagotovitvi prihodnosti naroda, »belo kugo« enačil s katastrofo. Tudi misli konservativnega zdravnika Bojana Pirca in liberalca dr. Karla Petriča so se, ne glede na to v čem sta prepoznavala poglobitve razloge za upadanje rojstev (Pirc je nekoliko bolj poudarjal »gospodarsko bedo«, Petrič udobje višjih slojev), zaključile s preplahom in nujno zahtevo po vrnitvi k številčnim družinam.²⁷⁵ »Sistem dveh ali pa enega otroka

268 Foucault, *Zgodovina seksualnosti*, 54.

269 Prav tam.

270 T. Furlan, »Znanstveni sestanek Slov. zdrav. društva 15. IX. 1935 v ženski bolnici«, *Zdravniški vestnik* 7 (1935), 392–394. Glej tudi: Zalokar, *Potovanje skozi čas*, 23. O Zalokarjevih pogledih na legalizacijo splava glej tudi: Rožman, *Spolno življenje*.

271 Posledično je drugače kot dr. Breclj zavračal celo Ogino-Knausovo metodo. T. Furlan, »Znanstveni sestanek Slov. zdrav. društva 15. IX. 1935 v ženski bolnici«, *Zdravniški vestnik*, 7 (1935), 392.

272 T. Furlan, »Znanstveni sestanek Slov. zdrav. društva 15. IX. 1935 v ženski bolnici«, *Zdravniški vestnik*, 7 (1935), 393.

273 Prav tam.

274 Prav tam.

275 Bojan Pirc, »Padanje rojstev«, *Zdravje: priloga Prerodu*, 7 (1931), 37–40; Karel Petrič, »Življenjska moč naroda«, *Zdravje: Priloga Prerodu*, 10 (1934), 9–12, 24–26, 35–36, 49–50, 62–63, 91–93, 104–105. Glede njunih pogledov glej tudi Žnidaršič Žagar, *Podoba in pojavnost*.

moramo z vso strogostjo zavračati, ker dovede do izumiranja celega naroda ali pa do izumiranja pri najboljših v narodu,«²⁷⁶ je, zaskrbljen zaradi možnosti bodočega pomanjkanja delovne sile in pritiska demografsko močne Italije, dodal Petrič. S tega stališča je nato predlagal davek na samce, ki bi ga lahko prerazporedili med socialno šibke družine. To bi materi omogočalo, da opusti svoje pridobitno delo in se vrne k materinstvu.²⁷⁷

Ocene, ki so jih podajali zgoraj omenjeni slovenski zdravniki, se ujemajo z zaključki Corneliie Usborne, ki je na nemškem primeru pokazala, da je bila prav medicinska stroka tista, ki je iz abortusa ustvarila demografski problem.²⁷⁸ Povsem jasno zrcalijo tudi Foucaultovo ugotovitev, in sicer da je medicinski diskurz – tako kot druge oblike vednosti – ustvarjal diskurzivni prostor, v okviru katerega se je lahko formiralo znanje o patogeni vrednosti, »ki so jo za posameznika in vrsto prevzele prakse za kontrolo rojstev.«²⁷⁹ S tvorbo jasne koncepcije nenormalnosti teh »plodilnih vedenj«²⁸⁰ je nato, bi lahko dodali, propagiral alternativne rešitve, ki so nemalokrat ustrezale oblastnim silam. Podrejal se je potrebi države oziroma naroda po maksimizaciji kvalitete in kvantitete prebivalstva, hkrati pa tudi zahtevi patriarhata po oviranju ženske emancipacije, kakor dokazujejo številne opazke na domnevno destruktivno delovanje »ultrafeminističnih voditeljic« in pozivi k vračanju k »materinskemu poklicu«, ki ne ustrezajo stvarnosti, saj, kot bomo videli v nadaljevanju, slovenska društva vsekakor niso nasprotovala maternalizmu, tudi do legalizacije splava in kontracepcije so ohranjala precej zadržano stališče.

Toda slovenski medicinski diskurz o rodnostni problematiki, kot že večkrat poudarjeno, še zdaleč ni vselej in v celoti vzpostavljaj reakcionarne in protiemancipacijske drže. V dobro mu je šteti dejstvo, da je vendarle poudarjal pomembno zahtevo po socialni zaščiti materinstva. Da bi npr. fiskalna zakonodaja v državi morala ščititi mater in otroka, so se strinjali domala vsi zagovorniki pronatalistične politike (oziroma nasprotniki »bele kuge«), med njimi tudi zdravnik Živko Lapajne, ki je v *Zdravju* dodatno opozoril celo na potrebo po ustanavljanju domov za nezakonske otroke, saj je med temeljne vzroke za splav prišteval tudi strah pred bedo in sramoto, v katero so bile pahnjene nezakonske matere.²⁸¹ O pomoči nezakonskemu materinstvu kot eni izmed možnih poti pri reševanju problema »bele kuge« je v *Zdravju* razmišljal tudi psihiater Ferdo Goestl.²⁸²

276 Karel Petrič, »Življenjska moč naroda«, *Zdravje: priloga Prerodu*, 10 (1934), 63.

277 Prav tam.

278 Usborne, *The politics*.

279 Foucault, *Zgodovina seksualnosti*, 100.

280 Prav tam.

281 Živko Lapajne, »O splavu in sterilizaciji«, *Zdravje: priloga prerodu*, 11 (1935), 95–96, 111–113, 129–132.

282 Ferdo Goestl, »Umetni splavi«, *Zdravje: priloga Prerodu*, 14 (1938), 5–6.

Slovenski oziroma jugoslovanski zdravniki so se, podobno kot njihovi kolegi iz drugih držav, v debato o »beli kugi« aktivno vključevali vse medvojno obdobje.²⁸³ Da vsi med njimi vendarle niso tako enoznačno zavračali delne liberalizacije abortusa, priča tudi odmeven kongres, ki so ga organizirali med 29. september in 2. oktober 1935 v Beogradu in se ga je udeležilo 400 zdravnikov in zdravnic, 28 jih je prišlo iz Dravske banovine. Zdravniško društvo v Mariboru je ob tej priložnosti zastopal dr. Mirko Černič, Slovensko zdravniško društvo v Ljubljani pa dr. Valentin Meršol. Slednji je v *Času* in *Zdravniškem vestniku* nato podal dokaj obsežni poročili o dogodku, v katerih je poudaril, da je največ zanimanja tako med prisotnimi kot tudi v javnosti požela glavna tema kongresa, torej vprašanje splava v zvezi z evgeniko in zaščito mater.²⁸⁴

Čeprav so se na zdravniškem kongresu v Beogradu nameravali posvetiti predvsem *evgenični indikaciji* za abortus, se je od desetih prijavljenih predavateljev z njo ukvarjal le srbski zdravnik dr. Stefanović, predsednik Jugoslovanskega zdravniškega društva in eden od vodilnih evgenikov v državi,²⁸⁵ medtem ko so ostali vso pozornost namenili *socialni indikaciji* za splav, čemur je najverjetneje botrovalo dejstvo, da je zaradi gospodarske krize število nezakonitih umetnih prekinitev nosečnosti v tistem času iz leta v leto naraščalo. Tako npr. dr. Mijušković, beograjski zdravnik, uzakonitve splava sicer ni smatral za »najsrečnejšo rešitev«, saj naj bi tudi legalni splavi predstavljali tveganje za zdravje ženske. Kljub temu je priznaval, da so slednji v nasprotju z nezakonitimi mnogo manj nevarni.²⁸⁶ Zato je zahteval »legalizacijo splava kot diktat današnjega stanja in postulat težkih razmer«.²⁸⁷ Podobno je nujnost uzakonitve *socialne indikacije* argumentiral tudi dr. Jože Potrč, ki je svoje predavanje pomenljivo sklenil takole: »Problem tajnega splava bo po teh prizadevanjih rešen v najlepši harmoniji popolne svobode poedinca, ki je najvišje dobro moderne civilizacije in zdravega razvoja vse družbe.«²⁸⁸ Potrča in Mijuškovića je podprlo še pet predavateljev. Proti *socialni indikaciji* pa sta se izrekli dr. Ljuba Živković in dr. Vilma Janiševa Rašković.²⁸⁹ Slednja je svojo odklonilno držo utemeljevala s »feminističnega stališča«,²⁹⁰ saj je menila, da bi predlagana razširitev indikacije položaj ženske

283 Sabina Žnidaršič Žagar navaja, da so podobnih temah, zlasti kontracepciji, razpravljali tudi že septembra 1935 na Bledu, v okviru sestanka jugoslovanskega zdravniškega društva. Tedaj je npr. dr. M. Zelić govoril o nezanesljivosti kontracepcijskih sredstev. Glej: Žnidaršič Žagar, *Podoba*, 225; glej tudi Dr. M. Zelić, »*Sredstva protiv začeća*«, 282–326.

284 Valentin Meršol, »Vprašanje uzakonitve socialne indikacije za splav na zdravniškem kongresu v Beogradu«, *Čas*, 30 (1935/36), 104–110; Valentin Meršol, »Zdravniški kongres v Beogradu od 29. IX.–2. X. 1935«, *Zdravniški vestnik*, 7 (1935), 436–443.

285 O njegovih evgeničnih tekstih glej: Turda, Weindling, ur., *Blood and homeland*.

286 Valentin Meršol, »Zdravniški kongres v Beogradu od 29. IX.–2. X. 1935«, *Zdravniški vestnik* 7 (1935), 436–443.

287 Prav tam, 438.

288 Prav tam.

289 Prav tam.

290 Prav tam.

še poslabšala, kajti »[ž]eno je treba naučiti, da ne bo zanosila, ne pa jo goniti k zdravniku, da odpravi [nosečnost]«. ²⁹¹

Kmalu po zaključku kongresa (20. oktober 1935) je Zveza akademsko izobraženih žena Vilmo Janiševo Rašković povabila v Ljubljano in jo prosila, naj ponovno spregovori o regulaciji rojstev. ²⁹² Omenjena srbska ginekologinja je v govoru, tako *Babiški vestnik*, sicer še enkrat izpostavila potrebo po kontracepcijskih sredstvih, kar je bila tedaj redkost, vendar obenem na več mestih poudarila, da je žena »dolžna roditi«, zato naj država predvsem poskrbi za zaščito materinstva. Menila je namreč, da bi se po uveljavitvi tovrstnih protektivnih zakonov število splavov zmanjšalo. V pronatalističnem duhu je obsodila tudi pare, ki so se otrokom odpovedovali »iz komodnosti«, ²⁹³ k čemur pa naj bi po njenem mnenju silili zlasti moški: »Žena podleže sugestivni zahtevi moža, naj ne rodi. To so tisti zakoni, ki jim je višek življenja akt, drugo pa postranska stvar. Mož zahteva od žene, naj bo lepa, in je prepričan, da se bo njeno telo deformiralo, če bo rodila.« ²⁹⁴ Nekoliko drugače se je besed dr. Vilme Janiševe Rašković v *Ženskem svetu* sicer spominjala Olga Grahor. Po njenih besedah naj bi beograjska zdravnica v primerih šibkega zdravja matere vendarle dopuščala možnost dodatnih »socialnih argumentov« za »odpravo plodu«. ²⁹⁵

Toda vrnimo se ponovno k zdravniškemu kongresu. Po predavanjih se je vnela burna razprava. ²⁹⁶ Zagovorniki legalizacije so navdušeno govorili o Sovjetski zvezi, kjer je že pred leti prišlo do uzakonitve *socialne indikacije*, nasprotniki pa so v isti državi prepoznali negativen zgled. Poleg nekaterih drugih se je proti legalizaciji v debati kajpada izrekel dr. Alojz Zalokar z mnenjem, da morajo »zdravniki ostati na medicini, torej pri medicinski indikaciji«. ²⁹⁷ Glede *socialne* in *evgenične indikacije* je trdil, da nista problem znanstveno-medicinske, ampak socialnopolitične presoje, zato njuno reševanje ni v pristojnosti zdravnikov. ²⁹⁸ Dr. Zalokar v svojih protiargumentih ni izpostavljал katoliških vrednot, pač pa je svojo odklonilo držo utemeljeval na podlagi izkušenj, ki jih je pridobil kot dolgoletni vodja Ženske bolnice v Ljubljani. Tam naj bi spoznal, da umetna prekinitve nosečnosti vselej, tudi v primerih indikacije, pomeni tvegano operacijo.

Zdravniške ocene tveganj pri splavih, tudi tistih, opravljenih v bolnišnicah pod medicinskim nadzorom, so bile po ocenah Cornelia Usborne, ki je raziskala nemške

291 Valentin Meršol, »Zdravniški kongres v Beogradu od 29. IX.–2. X. 1935«, *Zdravniški vestnik*, 7 (1935), 438.

292 »Zveza akademsko izobraženih žen«, *Jutro*, 19. 10. 1935, 4.

293 Vilma Janiševa Rašković, »Malo ali mnogo rojstev«, *Babiški vestnik*, 7 (1935), št. 6, 83–85.

294 Prav tam, 84.

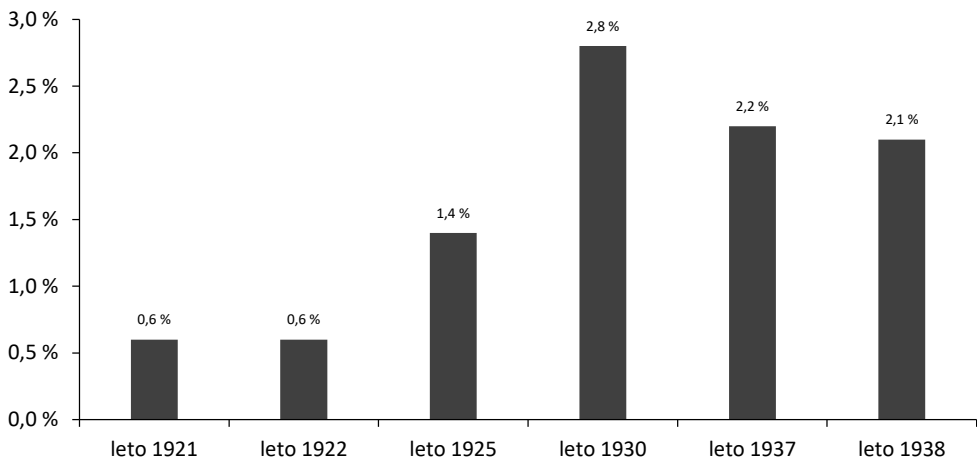
295 Olga Grahor, »Važno žensko vprašanje«, *Ženski svet* 13 (1935), št. 12, 281–284.

296 Glej tudi: »Naši zdravniki za odpravo telesnega plodu«, *Slovenski narod*, 3. 10. 1935, 2.

297 Valentin Meršol, »Zdravniški kongres v Beogradu od 29. IX.–2. X. 1935«, *Zdravniški vestnik*, 7 (1935), 438.

298 T. Furlan, »Znanstveni sestanek Slov. zdrav. društva 15. IX. 1935 v ženski bolnici«, *Zdravniški vestnik*, 7 (1935), 392–394; Viktor Meršol, »Zdravniški kongres v Beogradu od 29. IX.–2. X. 1935«, *Zdravniški vestnik*, 7 (1935), 438; glej tudi Anton Breclj, »Še en glas o umetnem splavu«, *Čas*, 19 (1924), 296–298.

razmere, pogosto pretirane. Opirale so se na izkušnje starejših ginekologov iz 19. stoletja, ko so abortuse v bolnicah le redko prakticali in so zato ter zaradi drugih dejavnikov resnično predstavljali nekoliko težjo operacijo. Toda v obdobju med obema vojnama so se razmere spremenile, raba asepse in antiseptice, novih orodij in tehnik za tovrsten postopek ter uvedba anestezije, ki je pacientkam vsekakor olajšala izkušnjo, so iz umetnih prekinitev nosečnosti napravile manj tvegan postopek. Čeprav nemških ugotovitev ne gre neposredno preslikati na slovenski prostor, se ob pregledu bolniških listov pacientk, ki so npr. v ljubljanski bolnici za ženske bolezni šle skozi postopek abrazije oziroma dokončanja začete umetne prekinitve nosečnosti, prav tako zdi, da so bila Zalokarjeva svarila o nevarnosti splava nekoliko napihnjena. Večina teh pacientk je bolnišnico zapustila kmalu po operaciji, razmeroma redko so se pojavile pooperativne zapleti in izjemno redke ženske so po tem posegu umrle (Graf 1). Poleg tega je večina bolnic, pri katerih je nastopila smrt, že prišla v bolnišnico z infekcijo, ki jo je verjetno povzročil »mazaški splav«.²⁹⁹

Graf 1: Število umrlih žensk, ki so bile hospitalizirane zaradi splava ali grozečega splava (v odstotkih glede na število vseh hospitaliziranih žensk zaradi splava) v Ženski bolnici v Ljubljani (Vir: AS 427, Državna bolnica za ženske bolezni v Ljubljani, a. e. 401–832)

Svarila o nevarnostih splava so se najbrž zdela pretirana tudi nekaterim udeležencem zgoraj opisanega zdravniškega kongresa. Zadnji dan (2. oktober 1935) je bila namreč predstavljena resolucija, ki se je v prvi vrsti zavzela za zaščito družine, materinstva in nezakonskih otrok, obenem pa v četrtem in petem členu zahtevala revizijo paragrafov 171–174 v smislu *rasno-biološke, duševno-higienske in socialno-higienske indikacije*.

299 AS 427, Državna bolnica za ženske bolezni v Ljubljani, a. e. 401–832.

Po predstavitvi je dr. Meršol³⁰⁰ v govoru izrazil še bojazen, da bi se z uzakonitvijo *socialne indikacije* število splavov drastično pomnožilo. Proti predlaganim spremembam pa naj bi po njegovem mnenju govorili tudi etični, verski in nacionalni razlogi.³⁰¹ Toda s svojim govorom ni dosegel zelenega uspeha. Sledilo je glasovanje. Za legalizacijo se je izreklo okrog trideset, proti legalizaciji pa samo štirje navzoči (dr. Hrstič, dr. Pavlovič, dr. Barbot in dr. Meršol). Alojz Zalokar je bil v času glasovanja odsoten.³⁰² Okrog petdeset udeležencev se je po besedah Meršola vzdržalo glasovanja, »ker so povečini bili mnenja, da je vprašanje premalo razčiščeno in naj se stavi iz dnevnega reda«.³⁰³ Tako se je kongres jugoslovanskih zdravnikov zaključil s formalno zmago resolucije, ki je zagovarjala uzakonitev *socialne indikacije* za umetno prekinitev nosečnosti.³⁰⁴

Za Slovensko zdravniško društvo se razprava o legalizaciji splava s sklepom beograjskega kongresa sicer še ni zaključila. 15. novembra 1935 je o tej temi organiziralo ponovni znanstveni sestanek v Ženski bolnici. Dogodek je s šestdesetimi poslušalci dosegel rekordno udeležbo, čemur pa se ni bilo čuditi, saj, kakor je v *Zdravstvenem vestniku* razmišljal Furlan, »smo toliko časa čakali na ta razgovor, se ga tako dolgo

300 Meršolovo stališče v zvezi z vprašanjem legalizacije abortusa lahko razumemo v kontekstu njegove neomajne zvestobe katoliški veri, ki pa ga v obdobju med obema vojnama v nasprotju z Brecljem kljub vsemu ni potegnila tudi v strankarsko življenje. Poleg katoliške orientacije je njegovi nazorski usmeritvi najverjetneje botroval tudi strah pred boljševiško revolucijo, s katero se je поблиže srečal med 1. svetovno vojno, ko je nekaj časa prebival v Odesi. Zagovorniki *socialne indikacije* so se namreč navdušeno sklicevali ravno na pridobitve SZ. Še en moment bi lahko upoštevali pri odgovoru na vprašanje, zakaj se je Meršol postavil nasproti legalizaciji umetne prekinitev nosečnost – to je skrb za kolektivno dobro. Da se je nagibal h kolektivističnim načelom, kažeta tudi prispevka v *Koroškem Slovincu*, kjer je izrazil naklonjenost evgeničnim pobudam (v skladu s katoliško moralno je v tem kontekstu sicer nasprotoval prisilni sterilizaciji, zato je do evgeničnih ciljev žele priti z zdravniškim pregledom pred poroko). Glede življenjepisa glej: Moder, Dr. Valentin Meršol; glede njegovih evgeničnih idej glej Viktor Meršol, »Skrb za dedno zdravo potomstvo«, *Koroški Slovenec*, 18 (1938), št. 31, 3–4; št. 32, 3.

301 Valentin Meršol, »Zdravniški kongres v Beogradu od 29. IX.–2. X. 1935«, *Zdravniški vestnik*, 7 (1935), 440.

302 Valentin Meršol, »Vprašanje uzakonitve socialne indikacije za splav na zdravniškem kongresu v Beogradu«, *Čas*, 30 (1935/36), 104–110.

303 Prav tam, 110.

304 O beograjskem kongresu je v naslednjem mesecu seveda poročalo tudi slovensko dnevno časopisje. Med temi je v dodatni interpretaciji dogodka najdlje šel katoliški *Slovenec*, saj je opomnil, da »resolucija neprikrito poziva našo zakonodajo, naj v vprašanju odprave ploda posnema boljševiško prakso in boljševiško moralo[...]« in v nadaljevanju hitel naštevati slabe strani sovjetske legalizacije abortusa, o katerih je leta 1927 poročalo zborovanje ukrajinskih zdravnikov v Kijevu. Sklepi ukrajinskih ginekologov naj bi kazali, »čeprav nehote, krivičnost očitkov, češ da je katoliška morala prestroga in nečloveška v svojem tradicionalnem nauku.« Glej: Drin, »Po boljševiškem vzoru«, *Slovenec*, 24. 10. 1935, 1. *Slovenec* je v nadaljevanju še pohvalil tiste slovenske zdravnike, ki so se na kongresu zoperstavljali resoluciji. Da ni noben slovenski list »napravil toliko reklame za resolucijo zdravniškega kongresa v Beogradu, kakor *Slovenec*«, je v *Glasu naroda* cinično pripomnil dr. Jože Potrč ter v nadaljevanju poleg drugega podal svojo interpretacijo zborovanja ukrajinskih zdravnikov. Ti po njegovem niso želeli potisniti splava, kakor je namigoval katoliški list, nazaj v ilegalo, pač pa le, če bi bilo možno, ljudstvu poleg možnosti varnega abortusa ponuditi boljšo alternativno rešitev – kontracepcijska sredstva. Glej: Jože Potrč, »Legalizacija splava in debata v Slovincu«, *Glas naroda*, 1 (1935), št. 192, 3. Skratka, tisk ni odseval le strokovne neusklajenosti mnenj slovenskih zdravnikov glede vprašanja umetne prekinitev nosečnosti, ampak je izražal tudi njihovo politično motiviranost, kar se je posebno dobro kazalo ravno na mestih, kjer se je razprava nanašala na Sovjetsko zvezo.

izogibali ter ga puščali nerešenega, ko vsak dan zahteva rešitve«. ³⁰⁵ Srečanje sta s svojimi predavanji odprla ginekolog Alojz Zalokar in pravnik Avgust Munda ter se vnovič izrekla proti *socialni indikaciji*. Munda je v zagovor svoje države izpostavil »psihofizično travmo«, ki naj bi jo povzročala umetna prekinitev nosečnosti. ³⁰⁶ Na Mundova izvajanja se je odzvala dr. Slava Kristan Lunaček, začetnica šolske medicine v Sloveniji, ³⁰⁷ in se mu odločno zoperstavila z naslednjimi besedami: »[K]ako psihično travmo predstavlja zanositev za ženo, ki ne more več preživljati in oblačiti osem otročičev, pa v deveto zanosi, kakšno travmo predstavlja koncepcija za služkinjo, ki ji je fant pobegnil potem, ko je zvedel za 'veselo vest', in končno, kakšno psihično travmo predstavlja zanositev za gimnazijko, ki ji je v tem trenutku porušena vsa sedanjost in bodočnost, kot stavba sestavljena iz domin.« ³⁰⁸ Na zadnja izvajanja se je nato z zahtevo po disciplinskih kaznih za noseče gimnazijke obesil dr. Šporn, vendar ga je večina poslušalcev zavrnila. Na koncu je na vrsto prišla resolucija – predložil jo je zobozdravnik dr. France Logar –, v kateri se je Slovensko zdravniško društvo izreklo proti uzakonitvi *socialne indikacije*, ker naj bi splav ogrožal tako telesno kot tudi duševno zdravje nosečnice. Proti naj bi govorili tudi nacionalni argumenti. V zaključku se je resolucija še zavzela za zaščito družine. Kljub predhodnim predavanjem je Slovensko zdravniško društvo z 21 glasovi proti in 15 glasovi za odklonilo resolucijo. Dr. T. Furlan se z izidom ni mogel sprijazniti. Po njegovih besedah naj bi namreč na seji odločal le majhen odstotek slovenskih zdravnikov, zato je predlagal ponovno tajno in pisno glasovanje. ³⁰⁹

Slovenski zdravniki, kot kaže tudi potek zgoraj opisanih srečanj, niso izoblikovali enotnega mnenja glede reševanja problematike »tajnega splava«. Izid obeh glasovanj je v splošnem sicer pokazal na precejšnjo naklonjenost za uzakonitev *socialne indikacije* pri abortusu, toda razna izvajanja v javnih medijih hkrati izpričujejo obstoj glasnih nasprotnikov tovrstnih sprememb znotraj »zdravniškega ceha«.

Nekatere tuje raziskave so pokazale, da so na angažiranost nekaterih zdravnikov v razpravi o »beli kugi« – poleg že opisane usklajenosti z državnimi (oblastnimi) centri moči – vplivali še drugi interesni dejavniki. V ZDA se je po besedah Jamesa Moherja npr. gonja proti »tajnim splavom« ujemala s konsolidacijo profesionalne medicine v

305 T. Furlan, »Znanstveni sestanek Slov. Zdrav. Društva 15. IX. 1935 v ženski bolnici«, *Zdravniški vestnik*, 7 (1935), 392–394.

306 Anketa »važno žensko vprašanje«, *Ženski svet*, 14 (1936), št. 3, 68.

307 Dr. Slava Kristan Lunaček se je rodila leta 1982 v Črnem Vrhu nad Idrijo. Po smrti očeta je kot otrok petčlanske družine morala živeti skromno. Medicino je doštudirala v Zagrebu. Kot začetnica šolske medicine je posodobila šolsko polikliniko, med gospodarsko krizo je organizirala mlečne kuhinje, šolske kolonije na morju itn. Za biografijo glej: Melik, Slava Kristan Lunaček, 335–337.

308 T. Furlan, »Znanstveni sestanek Slov. zdrav. društva 15. IX. 1935 v ženski bolnici«, *Zdravniški vestnik*, 7 (1935), 394.

309 Prav tam, 392–394.

primerjavi z drugimi »poklicnimi« skupinami, ki so v drugi polovici 19. stoletja posegale na področje zdravilstva, zlasti homeopatija in babištvo. S kriminalizacijo abortusa v 19. stoletju naj bi namreč začeli izvajati strožji državni nadzor nad neurejeno in raznoliko zdravniško prakso. Ta naj bi skupaj s splavi počasi pometel tudi z (neuradno šolanim) zdravilskim kadrom. Opisana državna represija naj bi zdravnikom, ki so se tako lahko znebili konkurence, vsekakor koristila in jih posledično še bolj spodbudila, da agitirajo proti abortivnim praksam.³¹⁰

Čeprav na Slovenskem ni mogoče zaslediti tako eksplicitnih interesnih povezav in izdelanih lobijev, so tudi tu posamezni zdravniki, še bolj pa izšolane babice, diskurz o tajnih splavih uporabljali v boju proti »nešolanim« zdravilcem. *Babiški vestnik, glasilo društva diplomiranih babic za Dravsko banovino*, je npr. pogosto objavljajl članke iz dnevne »črne kronike« in dobesedno strašil s tragičnimi zgodbami o smrtnih primerih po odpravi telesnega plodu,³¹¹ ki naj bi jih po navadi povzročile »samooklicane babice«. Zablode tovrstnih »samooklicanih« izvajaik abortusov so jim nato, kot kaže naslednji navedek, služile kot diskurzivne iztočnice za kritiziranje mazaštva: »Ali naj ne bo to dovolj svarilen zgled oblastim, da skušajo z vsemi zakonitimi ukrepi za vedno odpraviti babiško mazaštvo. Preprečiti vsako delovanje mazačk že v kali, to bi pomenilo ohraniti marsikatero dragoceno človeško življenje naših mater in otrok.«³¹²

Toda dodatni zaslužek, ki ga je bilo mogoče pridobiti pri izvajanju umetnih splavov, je kljub kaznim očitno predstavljal preveliko skušnjava. Splavov posledično niso opravljale samo mazačke, pač pa občasno tudi zdravniki in izšolane babice, kakor je v *Babiškem vestniku* opozarjal Alojz Zalokar, urednik istega časopisa: »[Ž]alostna izkušnja uči, da v babiškem stanu ni vedno in povsod tiste poštenosti in tiste neomadeževanosti, kakor bi jo morali zahtevati od zastopnic tako važnega in tako delikatnega stanu. Neredko zapuste babice pravo pot, kakor hitro so zapustile prostore babiške šole. Vdajo se ali pohlepu po denarju in lahkemu zaslužku ali pa se dajo zapeljati neopravičljivi mehkosrčnosti in ne pravemu usmiljenju. Tako se dogaja, da nekatere babice grešijo ne samo proti svojim službenim predpisom in navodilom, ampak da grešijo celo proti kazenskim zakonom.«³¹³

Javno sicer slovenske izšolane babice, po doslej raziskanih virih sodeč, nikoli niso zagovarjale (delne) legalizacije abortusa, ravno nasprotno. Mesečnik *Babiški vestnik* se je npr. od leta 1929, ko je začel izhajati, do izbruha druge svetovne vojne neprestano in neomajno boril proti splavom in zagovarjal pronatalizem.³¹⁴ Vzroke za to je, poleg v že omenjeni

310 Mohr, *Abortion in America*; Reagan, *When Abortion Was*.

311 Glej npr. »Smrtna žrtev bele kuge, Jutro«, *Babiški vestnik*, 10 (maj 1938), št. 5, 37.

312 »Nov smrtni greh«, *Babiški vestnik*, 2 (1930), št. 6, 86.

313 Alojz Zalokar, »Babice in novi kazenski zakonik«, *Babiški vestnik*, 2 (februar 1930), št. 2, 5

314 »Vsak narod, ki se brani otrok, mora propasti. V ozadje ga potisnejo plodnejši narodi. Le zdrav in številen narod se bo mogel obdržati v težki borbi in tekmi z drugimi narodi.« Glej: »Najsvetejša dolžnost žene«, *Babiški vestnik*, 12 (april 1940), št. 6, 4; »po Allem d. H. Z., Koliko otrok hočete imeti«, *Babiški vestnik*, 3 (oktober 1931), št. 10, 80–81.

gonji proti »mazačkam«, mogoče iskati v reakcionarni drži samega urednika, Alojza Zalokarja. Kot kažejo posamezni indici, so babice tudi verjele, da »padanje porodov« preprosto škodi njihovemu poklicu. V fondu Splošnega ženskega društva namreč zasledimo dokument, poročilo Društva diplomiranih babic, v katerem piše, da se je »[P]oložaj babic [...] zadnja leta zelo poslabšal: **padanje porodov** na eni (poudarila avtorica) in zmanjšanje plačilne zmožnosti podeželskega in delavnega ljudstva na drugi strani, prav občutno zadene tudi babice.«³¹⁵ Če verjamemo izvajanjem v *Babiškem vestniku*, je babice od splava nadalje odvrčalo tudi prepričanje, da ta za žensko predstavlja izjemno zdravstveno tveganje, ker je v nasprotju z nosečnostjo nenaraven³¹⁶ in da pripomore k še večji podrejenosti žensk. Tako so pisale: »Pomilovanja vredna bi bila ona žena, ki bi morala vsako leto enkrat ali večkrat dopustiti nevarni poseg, da bi možu omogočila izživljanje brez ovire.«³¹⁷

Pravo

Poleg zdravnikov in babic so v razpravo o »beli kugi« čisto posegali tudi slovenski pravniki, ki so v dvajsetih letih začeli pripravljati nov jugoslovanski kazenski zakonik, znotraj katerega je bilo treba artikulirati tudi člene glede splava. Že takoj po prvi svetovni vojni je na predavanju, ki ga je 2. aprila 1924 organiziralo društvo Pravniki, temo načel dr. Metod Dolenc, prvi profesor kazenskega prava na Pravni fakulteti novoustanovljene Univerze v Ljubljani, in se v nadaljevanju svoje razprave zavzel za rahlo liberalizacijo v smeri *medicinske indikacije*.³¹⁸ Ugovarjal mu je že omenjeni teolog Josip Ujčić, ki ga je konfrontacija celo spodbudila, da je nato v *Slovenskem pravniku*, strokovnem glasilu juristov, v članku z naslovom »Umetni splav in cerkveno pravo« ponovno branil »etično načelo o sakrosanktnosti spočetja človeka«, ³¹⁹ torej absolutno prepoved umetne prekinitve nosečnosti.³²⁰

Svojo presojo glede legalizacije splava je kmalu zatem v pisni obliki obširno podal tudi dr. Metod Dolenc.³²¹ Njegova drža je bila v splošnem sicer precej konservativna. Že uvodoma je namreč izrazil prepričanje, da »naše velekonzervativno, agrarno ljudstvo, kojemu so otroci blagoslov božji, ne samo po njegovem verskem prepričanju, ampak tudi iz praktičnih vzrokov, ker so mu delavci pri obdelovanju polja, pomagачi pri gospodarstvu, načelne dopustitve odprave telesnega ploda ne bo nikoli razumel(o)«. ³²² Podobno

315 ZAL 285, Splošno žensko društvo, a.e. 5.

316 »Boj proti odpravljanju ploda«, *Babiški vestnik*, 4 (julij 1932), št. 7, 24.

317 Prav tam.

318 Anton Brecej, »Še en glas o umetnem splavu«, *Čas*, 19 (1924), 295–307.

319 Josip Ujčić, »Umetni splav in cerkveno pravo«, *Slovenski pravnik* 38 (leto 1924): 238.

320 Prav tam, 234–238.

321 Metod Dolenc, »Problem kazensko-pravne zaščite telesnega ploda«, *Pravniški vestnik*, 4 (1924), 65–75.

322 Prav tam, 72.

je tudi sam ostajal pri načelu, da je plod »že človek«, tretja oseba, zato se v primeru njegove odprave mati ne more sklicevati na pravico do razpolaganja z lastnim telesom. Kljub temu je v nasprotju z npr. Brecljem in Ujčičem zagovarjal *medicinsko indikacijo*: »Kar nič ne oklevam, se pridružiti Augustu Forelu – Die sexuelle frage, str. 399, da naj se nikar ne presojajo ta vprašanja preozkogrudno, ampak prepusti naj se zdravnikom, da skrbe predvsem za mater.«³²³ Vprašanje legalizacije *evgenične indikacije* je s ponovnim sklicevanjem na Forela in dr. Julija Tandlerja³²⁴ puščal nekoliko odprto. Glede *etične indikacije* je sicer dejal, da bi »brez oklevanja [...] in abstracto‘ priznal državi pravico, da ustreže zahtevi matere po odpravi nasilno spočetega telesnega ploda³²⁵ in dovoli umetni splav«,³²⁶ vendar je nato poudaril, da bi v primeru tovrstne legalizacije lahko prihajalo do zlorab, zaradi česar je praktično gledano ne bi bilo mogoče izvajati. Odločno pa je, podobno kakor nekateri drugi slovenski avtorji, kot krivično do ploda, matere in človeškega roda³²⁷ zavrnil *socialno indikacijo*.

Da se je pozneje Dolenc vendarle nekoliko oziral na argumente zmernih zagovornikov *socialne indikacije*, pričajo tudi njegove recenzije tujih del. Leta 1926 je ob opisu treh³²⁸ nemških študij, ki se ukvarjajo z umetno prekinitvijo nosečnosti, npr. pristavil: »Nam pravnikom pa je nesoglasje med zdravniki samimi nov dokaz, da rešitev problema z etične, zdravstvene, socialne in pravne strani ne more biti druga nego tista, ki ubira previdno srednjo pot. Vsekakor pa moramo odklanjati, da bi se reševalo to vprašanje s političnega stališča, iz vidika strankarsko diktiranih ‚parol‘.«³²⁹ V kritični pretres je Metod Dolenc vzel tudi delo *Žena u našem krivičnom pravu*, s katerim se je srbski pravnik dr. Ferdo Čulinović odločno postavljal v bran *socialni indikaciji*.³³⁰ Zaključki omenjenega dela so tedaj močno odmevali med jugoslovanskimi pravniki, pa tudi drugimi udeleženci in udeleženkami razprave o rodnostnem vprašanju.³³¹ V Čulinovičevi monografiji je Dolenc sicer našel nekaj strokovnih pomanjkljivosti, vendar kljub temu zaključil, »da se je avtor v svojih izvajanjih lepo potrudil, da zbere določbe iz kazenskega prava, ki imajo stika s t. i. ženskim vprašanjem in da jih je do malega pravilno raztolmačil.«³³²

323 Metod Dolenc, »Problem kazensko-pravne zaštite telesnega ploda«, *Pravniški vestnik*, 4 (1924), 73.

324 Dr. Julius Tandler (1869–1936), zaslužen za razvoj zdravstvene oskrbe na Dunaju, socialni demokrat, eden izmed vodilnih v t. i. Rdečem Dunaju, bil je tudi zagovornik evgenike. Glej: Mc Ewen, *Viennese sexual knowledge*.

325 V primeru posilstva, glej: Gruber, *The „New Woman“*, 56–94.

326 Metod Dolenc, »Problem-kazensko pravne zaštite telesnega ploda«, *Pravniški vestnik*, 4 (1924), 75.

327 Opomnil je na izkušnjo Francije, ki je zaradi zmanjševanja rodnosti izgubila na moči. Glej: Metod Dolenc, »Problem-kazensko pravne zaštite telesnega ploda«, *Pravniški vestnik*, 4 (1924), 65–75.

328 Lönne, *Das Problem der Fruchtabtreibung*; Dettling, *Gerichtlich medizinische Beiträge*; Marcuse, *Die Fruchtabtreibung*.

329 Metod Dolenc, »Književna poročila«, *Slovenski pravnik*, 40 (1926), št. 5/8, 174–175.

330 Metod Dolenc, »Dr. Čulinović Ferdo: Žena v krivičnom pravu«, *Slovenski pravnik*, 49 (1935), št. 1/2, 53–54.

331 Glej npr. V. K., »Žena v pravu Jugoslavije«, *Vzajemna svoboda*, 1 (nov/dec 1937), 155.

332 Metod Dolenc, »Dr. Čulinović Ferdo: Žena v krivičnom pravu«, *Slovenski pravnik*, 49 (1935), št. 1/2, 54.

Čeprav je torej Dolenc na nekaterih mestih pokazal naklonjenost do liberalnejših nazorov v povezavi s splavom in se tudi odločno zavzel za *medicinsko indikacijo*, se je v splošnem v kolektivni spomin zapisal kot pravnik, ki se je odločno »zavzemal za nedotakljivost telesnega plodu«,³³³ na kar bi lahko vplivalo, kot je glede drugih nazorskih vprašanj poudaril pravnik Avgust Munda, »njegovo gledanje na svet, zlasti na religijo«. ³³⁴ Navsezadnje je Dolenc z nenaklonjeno distanco gledal tudi na ostale podobne pobude sprememb v kazenskem pravu, npr. na predlog o uzakonitvi prisilne sterilizacije »evgenično inferiornih« posameznikov.³³⁵

Precej drugače kot omenjeni slovenski pravnik je na vprašanja, povezana z reprodukcijo, gledal njegov mlajši (in liberalnejši?) kolega, prav tako predavatelj kazenskega prava na ljubljanski Pravni fakulteti, dr. Avgust Munda. Munda je namreč kot zavzet evgenik na več mestih dokazoval nujnost prisilnih sterilizacij dedno »manjvrednih« posameznikov in v tem kontekstu zagovarjal tudi »evgeniško indiciran« splav: »Evgeniško indicirana odprava telesnega plodu je prav tako utemeljena in potrebna, kakor medicinska indikacija. Če dovoljuje zakon, da se sme usmrtiti plod, da se reši življenje ali zdravje matere, mora logično dovoliti tudi odpravo telesnega plodu v namenu, da se zaščiti občestvo. Medicinsko indiciran abortus artificialis koristi le eni (!) osebi, evgeniško indiciran abortus pa je v prid občestvu, narodu, državi! V etičnem pogledu torej prednjači evgeniška indikacija pred medicinsko.«³³⁶ Iz tovrstnih izvajanj seveda ne sledi, da se je Munda zavzemal tudi za socialno indiciran splav. Ravno nasprotno je tega na osnovi kolektivističnih načel odločno zavračal: »Abortus ni sredstvo, ki naj se z njim omili socialna beda. Bedo je treba odpraviti z drugimi (pozitivnimi) ukrepi, ne pa s tem, da se prepreči rojstvo ljudi. Nasprotno! Rojstvo zdravih ljudi je treba pospešiti (obrambni interes države) ...«³³⁷

Iz vrst pravnikov pa sta se za *socialno indikacijo* zavzela dr. Henrik Tuma in predsednica Zveze akademsko izobraženih žena, dr. Fini Ahačič Grossman. Vendar bo o njunih pogledih več govora v nadaljevanju.

Od neomaltuzianizma in reproduktivnih pravic nazaj k »življenjski moči naroda«

Zgornja izvajanja pričajo, da so se tako znotraj slovenske medicinske kot tudi pravne stroke izoblikovala različna mnenja glede reševanja vprašanj, povezanih s problemoma »omejevanja porodov« in »tajnih splavov«, ter da so bila ta mnenja precej odvisna od idejnega in političnega ozadja piscev. Medtem ko so katoliško usmerjeni avtorji

333 Avgust Munda, »Dr. Metod Dolenc, kako je gledal na načelna vprašanja v kazenskem pravu«, *Slovenski pravnik*, 57 (1942), št. 3/4, 101.

334 Prav tam, 100.

335 Cergol, *Senčna stran znanosti*.

336 Avgust Munda, »Indicirana odprava telesnega plodu in naš kazenski zakonik«, *Evgenika*, 1 (1935), 19.

337 Prav tam.

kategorično odklanjali vsakršno liberalizacijo na področju rodnotne problematike, so njihovi politični nasprotniki, liberalci in socialisti, praviloma zavzemali bolj progresivna stališča. Analizirajmo jih podrobneje in poiščimo njihove mednarodne izvore.

Slovenski liberalni tisk je v primerjavi s katoliškim problemu »bele kuge« (ne pa tudi denimo evgenike) posvečal nekoliko manj pozornosti. Članki o temi so se pojavljali z daljšimi presledki in se velikokrat artikulirali v smislu odgovora, polemike na razmišljanje nasprotnega političnega tabora.

Liberalno usmerjeni avtorji in avtorice so katoliško usmerjenim očitali emotivno nevednost (duhovniki zaradi celibata niso poznali bede in tegob številčne družine)³³⁸ in predvsem neiskrenost. Verjeli so, da se slednji ne obračajo k pronatalizmu zaradi nekih »občečloveških« interesov, ampak iz želje po povečanju »armade« svojih revnih in ubogljivih »ovčic«. V tem kontekstu so občasno tudi eksplicitno zavračali idejo, da večanje prebivalstva prinaša državne in nacionalne koristi, kot so trdili nasprotniki.³³⁹

Nekateri liberalno usmerjeni avtorji so se teme lotevali še bolj neposredno in podrobno. Med njimi so bili takšni, ki omejevanja »brezglavega razmnoževanja« niso predstavljali kot problem, pač pa v neomaltuzianskem duhu prej kot rešitev za socialno bedo.³⁴⁰ Pravico oziroma kar dolžnost do zaščite pred nosečnostjo so sicer razumeli strogo selektivno, v smislu, da so jo nalagali le obubožanim slojem. Njihova drža glede potrebe po zmanjšanju »prevelike armade revežev« je bila na nekaterih mestih tako radikalna, da je mejila na evgeniko.³⁴¹

O preobljudenosti sveta in prekomernem razmnoževanju revnih slojev se je na straneh *Slovenskega naroda* leta 1933 razpisala »ugledna žena iz Krka«. Njeni predlogi so bili drastični: »Dobro situirani, zdravi ljudje bi smeli imeti neomejeno število otrok, dočim bi se revnim, bolnim, posebno pa duševno omejenim na vsak način moralo prepovedati prekomerno ali pa sploh vsako razmnoževanje ter bi jim morala biti v takih primerih na razpolago brezplačna

338 Leta 1932 tako *Slovenski narod* objavi sarkastičen in čustven članek o »nasprotnikih« maltuzianizma in neomaltuzianizma oziroma »bele kuge«, pri čemer ima, po izvajanjih sodeč, v mislih predvsem duhovnike. Slednjim svetuje, naj se, raje kot da se pritožujejo zaradi padanja porodov, »pobrigajo za tiste milijone brezposelnih, ki ne sejejo in ne žanjejo, pa žive kot lilije na polju. Če se jim pa še vedno ne zdi dovolj ljudi na svetu, naj še sami začno producirati naraščaj na debelo« in ga tudi vzdržujejo, kar jim pa seveda kot duhovnikom ni potrebno. Glej: »Izpod sita in rešeta«, *Slovenski narod*, 28. 12. 1932, 2.

339 »Zajezite brezglavo razmnoževanje revežev«, *Slovenski narod*, 21. 1. 1933, 7.

340 »Rojstva in matere v Ljubljani«, *Slovenski narod*, 10. 5. 1935, 4.

341 Tako npr. leta 1934 v *Slovenskem narodu* beremo o neki veččlanski družini z Viča, ki se potepa po Ljubljani. Oče je opisan kot zapravljevec in pijanec, starejši hčerki kot malodane prostitutki in številni mlajši otroci kot vsiljivi berači. K opisom je dodan komentar v smislu nepotrebne razmnoževanja revnih in manjvrednih ljudi: »Pri tem primeru vidimo najlepše, kam privede blazno razmnoževanje ljudi, dovoljeno neodgovornim in manjvrednim. Takšni so otroci pijancev in prostitutk. Vsa umetnost našega reševanja socialnih problemov odreče v takšnih primerih ter mirno gledamo, kako se rekrutirajo zločinci, kako se množe izmečki človeštva. Pač pa se najde še vedno dovolj »sociologov«, ki moralizirajo nad padanjem rojstev in ki vidijo izmed vsega zla samo belo kugo.« Glej: »Rože, psiček«, *Slovenski narod*, 16. 8. 1934, 2.

zdravniška pomoč.«³⁴² Avtorica v nadaljevanju še razglablja o tem, zakaj imajo revni sloji toliko otrok; bojda zato, »ker ne vedo, kako se izogniti razmnoževanju«³⁴³ in ker se »bojijo greha«. ³⁴⁴ V želji revnim materam omogočiti dostojno življenje naposled predlaga ženskam, da intervenirajo, ne pojasni pa, kako naj bi potekala ta intervencija. V svojem izčrpnem članku namreč ne opiše sredstev in metod, s katerimi si zamišlja (prisilno) omejiti rojstva obubožanih. Tako lahko le ugibamo, ali je pri pisanju imela v mislih kontracepcijo, legalizacijo umetne prekinitve nosečnosti ali celo (sporno) sterilizacijo in prepoved poročanja.³⁴⁵ Podobno velja tudi za mnoge druge liberalne pisce, ki kljub obsojanju »nasprotnikov bele kuge« ne pojasnijo (ali si ne upajo pojasniti), kako se bi dalo rešiti ta problem, torej kako bi bilo mogoče preprečiti »brezglavo razmnoževanje«.

Omenjeni sklepi seveda ne veljajo za vse avtorje. V nasprotju s katoliškimi teksti o »beli kugi«, ki bolj ali manj enotno sledijo papeškim smernicam, izraženim recimo v *Casti Connubii*, so mnenja znotraj slovenskega liberalnega diskurza po pričakovanjih, verjetno tudi zaradi politične heterogenosti znotraj tega političnega tabora, veliko bolj raznolika in deljena ter odražajo različne tradicije in mednarodne vplive, ki so posamezne pisce uvedli v rodnostno problematiko. Tako med njimi zasledimo tudi posameznike, ki po navadi, opirajoč se na tujo literaturo (npr. na izvajanja radikalne srbske intelektualke dr. Julke Chlapec Đorđević), neposredno artikulirajo zahtevo po delni liberalizaciji abortusa, še pogosteje pa zahtevo po širjenju kontracepcijskih sredstev.

Razmeroma različni so tudi motivi, zaradi katerih pisci načenjajo to tematiko. Nekatere avtorje k načelnemu odobravanju regulacije porodov ne vodijo neka splošna neomaltuzianska ali evgenična prepričanja, pač pa denimo odpor in strah pred agresivnim pronatalizmom italijanskega fašizma. »Obsedenost z rojstvi« se v tem kontekstu predstavlja le kot košček v mozaiku drakonske, ideološko zgrešene in hkrati do Slovanov sovražne Mussolinijeve politike. Kakor nakazujejo besede, ki jih je leta 1928 zapisal *Slovenski narod*: »Blažena dežela črnosrajčnikov, kjer sam nekronani kralj priporoča ljudem, naj drve v nesrečo in bedo. Italija ima itak preveč lačnih želodcev in zato sili na Balkan. Kaj bo šele, če njeno prebivalstvo pomnoži tako, kakor želi Mussolini.«³⁴⁶

Nekateri, sicer redki liberalni avtorji pravico do regulacije rojstev bolj ali manj neposredno povezujejo z neodtujljivimi osebnimi interesi. Zdravnik Maks Kremžar npr. v svojem dolgem elaboratu o problemu splava na več mestih spomni, da se javnost ne sme vtikati v materinsko življenje.³⁴⁷ Podobna načela so leta 1934 izražena tudi v *Slovenskem*

342 »Zajezite brezglavo razmnoževanje revežev«, *Slovenski narod*, 21. 1. 1933, 7.

343 Prav tam.

344 Prav tam.

345 Prav tam.

346 »Mussolini proti nazadovanju porodov«, *Slovenski narod*, 27. 9. 1928, 4. Rahlo posmehljiv odnos kaže tudi članek: »Nesrečno novo leto«, *Slovenski narod*, 31. 12. 1936, 4.

347 Maks Kremžar, »O kriminalnem in umetnem splavu«, *Življenje in svet*, 9 (1935), št. 14, 222–225.

narodu: »Ljudje si pač pomagajo sami, pa naj se tisti, ki jim za otroke ni treba skrbeti, čeprav bi lahko, še tako zgražajo in rohne na belo kugo [...] življenje gre preko vseh predsodkov in teorij, kar je tudi razumljivo, saj ima končno vsak človek pravico do samoobrambe vsaj tam, kjer lahko brez hujših posledic seže po nji.«³⁴⁸

Zgornje ideje sicer zasledimo v tekstih le izjemoma. Kakor bomo videli še večkrat v nadaljevanju, se namreč znotraj slovenskega demografsko političnega diskurza kolektivne interese znova in znova postavlja odločno pred pravice posameznikov. Načelo, da je »individuum manj kot celota«, da so interesi skupnosti bolj pomembni, poudarjajo avtorji različnih političnih nazorov, tudi k načelu individualnih svoboščin zavezani liberalci.

Ugotovitev je manj presenetljiva, kot bi lahko pričakovali. Koncept »reproduktivne (oziroma seksualne) svobode« se je, gledano tudi globalno, uveljavil pozno in s težavo. Kot temeljna človekova svoboda je bil s strani OZN priznan šele konec šestdesetih let 20. stoletja s t. i. Teheransko deklaracijo³⁴⁹ oziroma povsem odkrito šele na konferenci v Kairu leta 1995.³⁵⁰

Evolucija ideje o »reproduktivni svobodi« oz. »reproduktivnih pravicah« je potekala zelo postopoma. Prvič zato, ker možnost ločitve spolnosti in prokreacije ni bila vselej tako na doseg roke, kot je praviloma danes. Drugič zato, ker tudi samo zatiranje reproduktivnih pravic ni imelo vselej enakega učinka in enake jakosti. Če verjamemo Foucaultu, je obdobje izrazite biopolitike nastopilo šele v zadnji dobi. Tudi različni koncepti, bolj ali manj povezani s tem področjem, denimo pojem populacije,³⁵¹ so se v sodobnem pomenu razvili le postopoma.

Prva preizpraševanja glede reproduktivne svobode so se v svojih zametkih pomembno naslonila na razmišljanja Thomasa Roberta Malthusa (1766–1834), anglikanskega cerkvenega kurata in utemeljitelja demografije. Malthus je vprašanje človeške populacije med prvimi resno proučil v razmerju do fizičnega okolja in v nasprotju s svojimi predhodniki zavrnil optimistične poglede na visoko rodnost ter v svojih poznejših spisih tudi pokazal na smiselnost racionalizacije rojstev. Vendar za zadnjo ni verjel, da jo je treba doseči s kontracepcijo, ampak s poznimi porokami in dolgimi obdobji abstinence znotraj zakona, kar se je pozneje skladalo z viktorijansko moralo.³⁵²

Malthusove ideje, torej prepričanje, da prenaseljenost vodi v družbene probleme, so v prvi, predvsem pa v drugi polovici 19. stoletja nato prevzeli t. i. neomaltuzianisti. Obenem so stališče še radikalizirali in antinatalizem preobrazili v pravo ideologijo. Podobno kot Malthus so verjeli, da je negativne prebivalstvene trende mogoče nadzorovati in da

348 »Število porodov pada«, *Slovenski narod*, 1. 8. 1934, 4.

349 Dixon-Mueller, *Population policy*; delno povzeto po: *The Columbia Encyclopedia*, 28413; Osborne, *The politics*.

350 Bracke, *Family planning*.

351 Le Bras, *Kri in gruda*.

352 Glede Malthusove teorije glej: Le Bras, *Kri in gruda*; Donohue, *Leading population*; Jensen, *The Development*; Quine, *Population Politics*.

bo delovanje v smeri zmanjševanja rodnosti blagodejno vplivalo na vse vidike socialnega življenja. Vendar pa so v nasprotju z njim propagirali drugačne metode – namesto vzdržnosti širitev kontracepcijskih metod (ne pa tudi umetne prekinitve nosečnosti!). S prevzemanjem naklonjene drže do kontracepcije so tako odločno prelomili s tradicijo, ki ni dovoljevala ločevanja spolnosti od prokreacije. Toda niti neomaltuzianisti niso regulacije porodov promovirali v dobro posameznika zaradi njegove »reproduktivne« svobode, pač pa s perspektive kolektivnih interesov družbe, za katero so mislili, da bo prosperirala samo ob spremenjenih demografskih trendih.³⁵³

V 19. stoletju je bila liberalna misel še daleč od tega, da bi k množici pomembnih človekovih pravic prištevala tudi reproduktivne pravice. John Stuart Mill, eden najpomembnejših predstavnikov liberalizma in podpornikov ženske emancipacije, je do regulacije rojstev npr. zavzel precej reakcionarno stališče.³⁵⁴ V drugi polovici 19. stoletja so nekateri avtorji sicer zagovarjali oglaševanje kontracepcije s perspektive nekih liberalnih načel, vendar samo zaradi predanosti svobodi govora in tiska.³⁵⁵ Med prve, ki so si nato upali neposredno pisati o reproduktivni oziroma kar seksualni svobodi, lahko prištevamo Angleža Richarda Carlila, urednika radikalnega časopisa *The Republican*. Čeprav Carlile velja za neomaltuzianista, se sam v resnici ni nikoli ukvarjal s problemom populacijske politike, saj vprašanja nezaščitene spolnosti ni obravnaval glede na družbene posledice. Njegovi argumenti v korist širjenja kontracepcijskih sredstev so se vezali izključno na (recimo mu liberalno) prepričanje o pomenu reproduktivne svobode za posameznika. V tem duhu je napisal tudi svoj znani, uspešni pamflet z naslovom *Every Woman's Book, or What is Love?*, ki so mu sodobniki očitali, da dekleta nagovarja k prostituciji. Carlile se ni zavzemal samo za seksualne pravice, ampak jih je celo povezoval z uresničitvijo ženske emancipacije.³⁵⁶

Koncept o (ženski) reproduktivni svobodi naj bi nato v veliki meri pomagala izkristalizirati zahteva po pravici do nadzora nad lastnim telesom, ki so jo med prvimi začele javno zagovarjati borke za enakopravnost spolov. Sicer se je tudi njihova argumentacija razvijala počasi, kakor je razvidno iz ene najzgodnejših tovrstnih pobud, t. i. gibanja za »prostovoljno materinstvo«.

Prizadevanja zagovornic »prostovoljnega materinstva«, ideje, ki se je oblikovala v ZDA v drugi polovici 19. stoletja, je z današnje perspektive sicer težko koncipirati.

353 Gordon, *The moral property*; Amplett Micklewright, *The Rise and Decline*; Quine, *Population Politics*.

354 Mill je, kakor je znano, s svojimi stališči pomembno in odločno prispeval k pripoznanju ženske enakopravnosti. Nasprotno pa je do vprašanja regulacije rojstev zavzel bistveno bolj kontradiktorno pozicijo. V mladosti je sicer sodeloval pri neomaltuzianskih akcijah, k čemur ga je spodbudila osebna izkušnja. V parku je namreč naletel na trupelce zapuščenega otroka. Dogodek ga je preusmeril na prepričanje o katastrofičnih in nehumanih posledicah množenja obubožanega sloja. Kontracepcijo je torej odobral v kontekstu družbenih, ne pa individualnih interesov. V poznih letih je glede teh vprašanj postal še bolj reakcionaren in se je javno distanciral celo od neomaltuzianizma. Glej: Himes, *The place*; Langer, *The Origins*.

355 Gordon, *The moral property*.

356 Langer, *The Origins*.

Razumeti jih je mogoče le ob upoštevanju tedanje neizbežne vključenosti v sistem viktorijanskih vrednot, razumevanja ženske kot spolnega objekta, dvojne morale in absolutne seksualne hegemonije moškega nad žensko. Privrženske te smeri, med katere lahko denimo prištevamo Charlotte Perkins Gilman, so se namreč skladno s katoliško moralo ostro zoperstavljale rabi kontracepcijskih sredstev, saj so jih razumele kot potuho prostituciji in moški nezvestobi, vendar so kljub temu zagovarjale svobodno in zavestno razpolaganje žensk s svojimi reproduktivnimi funkcijami, kar pa naj bi jim omogočala »občasna seksualna abstinenca«. Revolucionarnost njihove drže je torej mogoče iskati v zahtevi, da ima ženska v zakonu, z namenom, da bi uravnavala svojo rodno, pravico enostransko odkloniti spolni odnos, ker da zakonska zveza ni opravičilo za posilstvo.

Koncept »prostovoljnega materinstva« ni rušil tradicionalnih spolnih vlog in pričakovanj glede »ženskega naravnega poklica«. Tudi od krščanske spolne morale se ni odmikal, temveč jo je z zahtevano vzdržnostjo celo podpiral. Zoperstavljal se je le tedaj razširjeni ideji, da se mora ženska v spolnosti nujno ukloniti moški volji, kar je bila za tedanje razmere kljub vsemu revolucionarna zahteva.³⁵⁷

Proti koncu 19., predvsem pa na začetku 20. stoletja so se znanstveni pogledi na odnose znotraj heteroseksualnega para začeli drastično spreminjati. Razvoj psihologije, antropologije in seksologije je v središče (raziskovalnega) zanimanja postavil človekov notranji svet, kar je tudi spodbudilo razmišljanja o negativnih učinkih potlačitve instinktov in pomena spolnosti v zakonu in ljubezni. Misel na ločitev spolnosti in reprodukcije ter raba kontracepcijskih sredstev sta postajali vse bolj sprejemljivi. Zgodila se je, recimo ji, prava intelektualna »seksualna revolucija«. Toda čeprav so v kontekstu teh raziskovalnih zanimanj posamezni avtorji, npr. Sigmund Freud, Ellen Key, Havelock Ellis ali Edward Carpenter, začeli posvečati pozornost tudi spolni želji žensk, so jo povečini dojemali v androcentrični luči. Na žensko se je še vedno gledalo kot na spolni objekt oziroma so njeni spolni želji pripisali manjšo moč kot moški.³⁵⁸

Korak naprej so na prelomu iz 19. v 20. stoletje nato ponovno naredile nekatere feministke, ki so svoje zahteve po nadzoru nad lastnim telesom in neomaltuzianska prizadevanja že deloma združevale s pridobitvami seksualne revolucije, kar pomeni, da so v nasprotju z zagovornicami »prostovoljnega materinstva« končno začele sprejemati zavestno regulacijo rojstev s pomočjo kontracepcije. V Franciji sta se pobud glede popularizacije potrebe po reproduktivni in obenem ženski svobodi lotevala neomaltuzianista Paul Robin in Nelly Roussel. Sploh slednja se je intenzivno osredotočila ravno na problem materinstva. Ker je kot mnoge feministke rojevanju pripisovala veljavo produktivnega dela, je predlagala, da bi ženske zanj morale dobivati plačilo. Obenem se je seveda

357 Gordon, *The moral property*.

358 Gruber, *The „New Woman“*; Stearns, *Sexuality in World*.

zavzemala tudi za predporodno in poporodno skrb za mater. Bolj kot tovrstna, v feminističnih krogih splošno sprejeta vodila pa so njeno ime popularizirale tedaj naravnost revolucionarne zahteve po ženski spolni in reproduktivni osvoboditvi. V tem kontekstu je trdila, da ima ženska pravico do nadzora nad svojim lastnim telesom in sproščene spolnosti, ne da bi se obenem vsakič znašla v mukah nezaželene nosečnosti.³⁵⁹

Podobne akcije in posamezna prizadevanja so se na prelomu stoletja pojavila še v nekaterih drugih državah.³⁶⁰ Tako kot Nelly Roussel se je tudi Norvežanka Katti Anker Møller zoperstavljala politiki, v okviru katere so rojevanje dojemali kot dolžnost do Cerkve ali države. Na Nizozemskem je na področju združevanja feminističnih in neomaltuzianskih idej orala ledino zdravnica Aletta Jacobs, ki je celo odprla prvo kliniko za uravnavanje rojstev na svetu.³⁶¹ V Nemčiji pa je liberalizacijo na področju kontracepcije in celo abortusa že leta 1895 na temelju individualizma in ženskih pravic promovirala zdravnica Hope Bridges Adams Lehmann. Kmalu zatem se je v isti državi k tedaj radikalnim pobudam glede vloge avtonomne, samoodgovorne in neodvisne »nove ženske« kot prepričana ničejanke usmerila tudi Helen Stöcker. Njeno leta 1903 ustanovljeno združenje Bund für Mutterschutz je širilo evgenično idejo o manj množičnih, toda kakovostnejših rojstvih in se hkrati zavzemalo za kontracepcijo z namenom preoblikovanja dvojne spolne morale. Posebno aktivno se je, kot že deloma poudarjeno, zavzemalo za zaščito in destigmatizacijo nezakonskih mater.³⁶² Podobno je v ZDA anarhistka in socialistka Ema Goldman v evgeničnem duhu opozarjala na kolektivno škodo, ki naj bi jo na svet prinašali obubožani, podhranjeni in neljubljeni otroci, ter pozivala, naj se delavske matere zavestno odrečejo številnemu potomstvu. Navedene argumente je združevala tudi z revolucionarnimi feminističnimi idejami, zlasti s prepričanjem, da bi uravnavanje rojstev oslabilo moško nadvlado in osvobodilo žensko seksualnost.³⁶³

Opisana prizadevanja za reproduktivno svobodo so v splošnem sicer daleč prehitela svoj čas, saj jih je s težavo, mnogokrat z odporom sprejemalo celo v feministične organizacije združeno ženstvo,³⁶⁴ kaj šele pronatalizmu zveste oblastne sile (zlasti država in številne verske organizacije). Posledično niso doživela pretiranega uspeha in množične podpore. Kljub temu jih lahko razumemo v smislu nekakšnega šibkega, toda nujno potrebnega preludija precej odločnemu, organizacijsko dobro podkovanemu gibanju za

359 Accampo, *The gendered nature*.

360 Med Angležinke je idejo o osvoboditvi izpod spon materinstva in zakona širilo literarno delo z naslovom *Daughters of Danaus* (1894) pisateljice Mone Caird. V neomaltuzianizmu nenaklonjeni Italiji je v slovitim delu *Ženska* o problemu materinske sužnosti govorila Sibilla Alermo. Spraševala se je, zakaj družba idealizira žrtvovanje matere, saj se ob zgledu podrejene in izmučene matere otroci težko naučijo samospoštovanja. Glej: Offen, *European Feminisms*.

361 Offen, *European Feminisms*.

362 Quine, *Population Politics*; Osborne, *The politics*.

363 Hodgson, Cotts Watkins, *Feminists and Neo-Malthusians*; Gordon, *The moral property*.

364 Quine, *Population Politics*.

reproduktivne pravice, ki se je razvilo pozneje in je med drugim pripeljalo do različnih mednarodnih kongresov za seksološke študije³⁶⁵ in ustanavljanja t. i. klinik za regulacijo rojstev, na katerih so med drugim delili nasvete glede kontracepcije! Prva tovrstna klinika je nastala na Nizozemskem leta 1890. V ZDA so prvo kliniko za regulacijo rojstev ustanovili leta 1916 na pobudo Margaret Sanger. Ta medicinska sestra je v svoji socialistično usmerjeni reviji *The woman rebel* tudi prvič uporabila izraz *birth control* in nato s spojem neomaltuzianskih, radikalno-feminističnih in pozneje celo evgeničnih argumentov okoli sebe organizirala obsežno ameriško gibanje za omejevanje rojstev.³⁶⁶ Po prvi svetovni vojni so klinike za regulacijo rojstev nastale tudi v Veliki Britaniji in Nemčiji,³⁶⁷ zatem pa še v skandinavskih državah, na Japonskem, v Mehiki in Sovjetski zvezi.

Počasno, toda iz leta v leto vse bolj vztrajno približevanje konceptu (ženskih) reproduktivnih pravic, ki se je v ZDA in v nekaterih evropskih državah nekako izteklo v (zagotovo ne popolnoma nesporno) gibanje za *birth control*, so med obema vojnama zaznali tudi slovenski mediji. Odzivi so odsevali že znano ideološko delitev med katoliškim tiskom, ki je vse tovrstne pobude odklanjal,³⁶⁸ in socialdemokratskim, »ženskim« in končno liberalnim tiskom, ki je o Margaret Sanger in njenih akcijah pisal pretežno naklonjeno. Leta 1927 je npr. prav v liberalnem *Jutru* v rubriki »Iz življenja in sveta« izšel dokaj obsežen članek o predavanju, ki ga je Sanger imela v Nemčiji. Vendar so bili v njem poudarjeni predvsem kolektivni (evgenični) motivi za nadzor porodov.³⁶⁹

Če se v celoti vrnemo k analizi diskurza v liberalnem časopisju, lahko še enkrat poudarimo njegov neenotni pogled na rodnostno problematiko, ki je prehajal od antinatalističnih (neomaltuzianskih) in evgeničnih svaril do sicer izjemno redkih artikulacij ideje o »reproduktivni svobodi«. Precej pogosto so se v njem pojavljale celo pronatalistične argumentacije, kar ni pretirano presenetljivo glede na to, da je Jugoslovanska demokratska stranka zahtevo po spodbujanju rojstev po poizvedovanjih Dunje Dobaja leta 1918 zapisala celo v svoj program (glej stran 55). Na straneh *Slovenskega naroda*, *Jutra*, predvsem

365 Prvo mednarodno konferenco za seksološke študije (*International congress of sexual science*) so organizirali leta 1921, drugo pa leta 1928. Pobudniki so bili predvsem nemški seksualni reformatorji, npr. Magnus Hirschfeld. Po drugi konferenci se tudi oblikuje Svetovna liga za seksualno reformo (World League of Sexual Reform), ki se osredotoča na vprašanje kontracepcije in spolne vzgoje ter na boj proti spolnim boleznim in prostituciji. Nato pod njenim okriljem sledijo še tri konference, leta 1929 v Londonu, leta 1930 na Dunaju in leta 1932 v Brnu. Naslednje načrtovane konference onemogoči nastop nacizma. Poleg konferenc za seksološke študije v obdobju med obema vojnama organizirajo tudi Mednarodne konference o regulaciji rojstev (*birth control*), in sicer prvo 1922 v Londonu, drugo 1925 v New Yorku in tretjo leta 1930 v Zürichu. Glej: Osborne, *The politics*.

366 Gordon, *The moral property*; Buerkle, *From Women's Liberation*.

367 Nemške klinike so se po besedah Cronelie Osborne razlikovale od podobnih klinik, ki so nastale drugod po Evropi. Imele so širši program, poleg nasvetov glede kontracepcije do delile tudi nasvete glede neplodnosti, pravnih in socialnih ter seksualnih vprašanj, in bile so manj izključujoče, saj so pomagale tudi samskim ženskam. Obiskovalke in obiskovalce so sprejemale ne glede na stan, razred in spol. Glej: Osborne, *The politics*.

368 Glej npr. »Strah pred otrokom«, *Slovenec*, 17. 11. 1929, 1; »Čigava bo bodočnost«, *Slovenec*, 31. 7. 1932, 1.

369 »Ureditev porodov. Deviza: Manj otrok, pa tiste zdrave!«, *Jutra*, 8. 12. 1927, 7.

pa *Učiteljskega tovariša* torej prav tako naletimo na članke, ki svarijo pred nevarnostmi (tajnega) splava ali pa v »narodoljubnem« duhu nasprotujejo »padanju porodov«. ³⁷⁰ Že leta 1916 v več časopisih beremo, da je »to [zmanjševanje rodnosti] [...] seveda za vse države velika škoda, zakaj vsaka država želi imeti čim več zdravih prebivalcev; toliko več je davkoplačevalcev, toliko več vojakov, toliko več delavcev vseh vrst, toliko več bogastva«. ³⁷¹ V posameznih člankih se pronatalistične težnje ne vežejo samo na narod ali državo, pač pa, podobno kot v katoliškem diskurzu, na celotni evropski kontinent, ki naj bi mu grozila »rumena nevarnost«, kakor npr. leta 1929 napoveduje *Jutro*: »[N]i posebno daleč čas, ko bo doseglo prebivalstvo Kitajske pol milijarde in bo rumeno pleme poplavelo evropski kontinent kot hudournik.« Primerja se tudi vsesplošna rodnost pri Slovanih, Germanih in »Rimljanih«. ³⁷² Slovenski tisk je torej že v obdobju med obema vojnama potrjeval zaključke, ki jih je Hervé Le Bras predstavil v svoji študiji *Kri in gruda*, namreč da so demografi v svoje ugotovitve glede različnih gibanj prebivalstva vnašali metafore iz hidravlike in hidrologije ali celo fizike in matematike, kar je omenjene demografske fenomene umetno postavilo na preproste koordinate naravoslovnih zakonitosti. Tako jim je dodajalo dramatičnost in neizogibnost ter jih oropalo kompleksnosti in večpomenskosti, ki sta v nasprotju z naravnimi značilni za družbene fenomene. ³⁷³

Čeprav se v obdobju med obema vojnama tudi slovenskim liberalnim avtorjem ni uspelo povsem izogniti strahovom pred depopulacijo, pa so te strahove po navadi postavljali v nekoliko drugačne vzročno-posledične koordinate kot njihovi politični nasprotniki. Povečini so npr. odklanjali idejo, da bi »padanje porodov« ali na splošno »propad družine« izvirala, tako kot so trdili klerikalci, iz pomanjkanja vere. Nekoliko pogosteje so vzroke iskali v udobju višjih slojev, še pogosteje pa v gospodarskih in socialnih razmerah, brezposelnosti in revščini. Posledično so tudi oni zagovarjali bolj prijazno socialno politiko do družine.

Toda spet to ne velja za vse avtorje, ki so objavljali v liberalnih revijah. Če se ponovno ozremo k »antinatalistom«, hitro ugotovimo, da so med njimi nekateri v svojem neomaltuzianskem oziroma evgeničnem prepričanju nastopili celo proti »socialni državi«. V obdobju med obema vojnama so se za delno legalizacijo umetne prekinitve nosečnosti in širjenje kontracepcijskih sredstev tudi na Slovenskem najodločneje zavzeli komunisti in socialni demokrati.

370 Dr.-t, »Hiša življenja polaga račun. Število porodov stalno raste, splavov žal tudi«, *Jutro*, 5. 1. 1937, 3; »Ženska bolnica ob desetletnici«, *Jutro*, 22. 1. 1933, 3; Alojz Zalokar, »Ob desetletnici ženske bolnice v Ljubljani«, *Jutro*, 22. 1. 1933, 2.

371 »Pomanjkanje porodov«, *Učiteljski tovariš*, 10. 3. 1916, 2; »Pomanjkanje porodov«, *Slovenski narod*, 29. 2. 1916, 4.

372 »Azija bo požrla Evropo«, *Jutro*, 2. 9. 1928, 7.

373 Le Bras, *Kri in gruda*.

Kanonfuter

Gledano globalno so antinatalistične pobude od neomaltuzianistov in posameznih feministk na začetku 20. stoletja vse bolj prevzemali nekateri socialisti in socialiste, zlasti tisti, ki so obenem izrazito zagovarjali še žensko emancipacijo. Temelje njihove naklonjene drže do tovrstnih vprašanj je že leta 1872 postavil August Bebel s svojo uspešno, v kar dvajset jezikov prevedeno knjigo *Ženska in socializem*,³⁷⁴ v kateri se je odločno postavil na stran političnih in ekonomskih pravic žensk in enakosti znotraj družine ter v tem kontekstu tudi ohranjal pozitivno naravnost do ločitve in omejevanja rojstev.³⁷⁵ Toda Bebla še zdaleč niso podpirali vsi socialisti, nekateri izmed njih so kontracepciji nasprotovali s sklicevanjem na Marxovo in Engelsovo miselno tradicijo.³⁷⁶ Marksisti so močno kritizirali maltuzianizem, saj so v težnjah po omejevanju rojstev prepoznavali buržoazni izgovor za *status quo*. Menili so, da ni število prebivalstva tisto, ki omejuje resurse in povzroča poverizacijo, ampak je to razredna družba. Izključno osredotočanje na povezavo med revščino in rastjo prebivalstva potemtakem le odvrča pozornost od eksploatacije. Nižja rodnost ne bo avtomatično sprožila procesov, ki bodo povrnili lastnino manj premožnim, pač pa bo to omogočal zgolj razredni boj.³⁷⁷

V povezavi s tem miselnim tokom so številni evropski in zlasti ameriški marksisti zavračali napore za širjenje kontracepcije med delavske sloje, saj so slednje razumeli v smislu pretiranega poudarjanja individualističnih zahtev posameznika oziroma posameznice na škodo pomembnih kolektivnih in revolucionarnih interesov delavskega razreda.³⁷⁸ Obenem so verjeli, da bi padec rodnosti in posledično manjše število proletariata utegnilo negativno vplivati na njegov revolucionarno-borbeni naboj. Antinatalizmu so nadalje nasprotovali tudi zato, ker so spričo svoje šibke politične moči pogosto sklepali idejne in politične kompromise z drugimi, bolj konservativnimi skupinami, ki so npr. ostro nasprotovale regulaciji rojstev. Poleg tega so se bali, da bi se zaradi pomoči pri širjenju kontracepcije (in splava) delavci zapisali kot spolno sprevrženi. Družba pa naj jih bi že tako ali drugače zasipala s predsodki, ki so zadevali njihovo domnevno moralno manjvrednost.³⁷⁹

Kljub vsem razlogom, zaradi katerih so se mnogi socialisti izogibali promoviranju uravnavanja rojstev in reproduktivne svobode, pa je, kot že rečeno, v prvih desetletjih 20. stoletja ravno iz njihovih vrst izšlo najbolj odločno gibanje v podporo tovrstnim idejam.

374 V slovenščino je bila knjiga prevedena sicer šele leta 1960. Glej: Bebel, *Ženska in socializem*.

375 Dixon-Mueller, *Population policy*.

376 Marx, *Kapital: kritika politične ekonomije*.

377 Gordon, *The moral property*.

378 Na podobnih temeljih je slonel tudi njihov nenaklonjen odnos do feminizma, saj so ukvarjanje z odnosi znotraj družine videli kot distrakcijo in se raje osredotočali izključno na razredne konflikte.

379 Gordon, *The moral property*; Dixon-Mueller, *Population policy*.

Marksistični koncepti, npr. teorija o »rezervni armadi delavcev« oziroma »kanonfutu«, h kateri se še vrnemo pozneje, so namreč hkrati vendarle vsebovali tudi argumente v prid nižanju rodnosti.

Tako ni nenavadno, da je mnogo omenjenih zagovornikov in zagovornic regulacije porodov oziroma seksualne svobode, od npr. Ellen Key, Edwarda Carpenterja, Augusta Forela pa do Margaret Sanger, izšlo ravno iz vrst socialistov. Tovrstne pobude so sčasoma pridobile tudi kolektivno razsežnost, mobilizirale so množice in stranke, toda znotraj posameznih držav so delavske organizacije vzpostavljale različno držo do rodnostnega vprašanja.³⁸⁰ Britanska laburistična stranka in britanska komunistična partija nista uradno nikoli podprli zahtev po kontracepciji, kaj šele po legalizaciji splava.³⁸¹ V Veliki Britaniji, Belgiji in Španiji so marksisti »regulacijo porodov« smatrali za zasebno stvar, ne pa za javno vprašanje.³⁸² Tudi v Italiji uradna partijska politika ni pretirano sledila posameznim socialistom, ki so širili neomaltuzianska načela.³⁸³ V ZDA so socialisti sprva odločno podpirali gibanje za regulacijo rojstev (*birth control*), vendar so se pozneje, zlasti po prvi svetovni vojni, od njega distancirali. Do povsem drugačnega razvoja je prišlo v Nemčiji.³⁸⁴ Leta 1912 sta denimo dva nemška marksistično usmerjena zdravnik, Alfred Berstein in Julius Moses, začela pozivati k nacionalni »porodni« stavki in tako sprožila odločno akcijo proti prisilnemu pronatalizmu nemške oblasti, ki je nameravala omejiti dostop do kontracepcije. Protivladno akcijo je sprva podprlo tudi žensko krilo SPD (Sozialdemokratische Partei Deutschlands), vendar je strankino vodstvo z argumentom, da neomaltuzianizem ne rešuje delavskega vprašanja, nato uradno obsodilo »porodno stavko«. Nalogo zagovarjanja te usmeritve so prevzele tri prominentne političarke znotraj stranke: Clara Zetkin, Luisa Zeitz in Rosa Luxemburg. Kljub njihovim odločnim govorom v korist pronatalizma pa jih delavske množice niso podprle in po vojni sta se SPD in KPD (Kommunistische Partei Deutschlands), zlasti njuni ženski krili, odločno zavzeli za kontracepcijo in legalizacijo abortusa. Spremembi politike socialistov je botrovala iskrena namera o pomoči delavskim materam, hkrati pa tudi nova volilna strategija, s katero so pokušali pridobiti glasove delavk.³⁸⁵ V povojni Avstriji so socialisti sicer javno razpravljali o reproduktivnih vprašanjih, vendar praviloma v nasprotju s svojimi nemškimi kolegi niso zagovarjali legalizacije abortusa, ampak so – kakor je leta 1924 predlagal Julius Tandler, »zdravstveni papež avstrijske socialne demokracije« –

380 Gordon, *The moral property*.

381 Osborne, *The politics*.

382 Gruber, *The „New Woman“*.

383 Quine, *Population Politics*.

384 Gordon, *The moral property*.

385 Po uvedbi ženske volilne pravice je namreč levica izgubila na moči s tem, ko so številni ženski glasovi šli centru in desnici. Z odločnim angažmajem za reproduktivne pravice si je tako obetala spremeniti to razmerje ter pridobiti ženske, zlasti delavke, na svojo stran. Glede drže nemških socialistov in komunistov do rodnostnega vprašanja glej: Osborne, *The politics*.

predlagali le reforme člena 144 v smeri *socialne, etične* in *evgenične indikacije*. Zaradi močne protireakcije Rimskokatoliške cerkve, ki je nasprotovala vsakemu poskusu rahljanja seksualnih norm, avstrijski socialisti tudi niso, tako kot npr. nemški socialisti, uspeli mobilizirati množico v ta namen, čeprav so vsaj levo usmerjena ženska društva organizirala javna zborovanja, na katerih so zahtevala uvedbo zgoraj omenjenih indikacij.³⁸⁶

Akcije v podporo regulacije rojstev, ki so jih organizirali npr. nemški ali avstrijski socialisti (predvsem pa socialistke), je spremljalo tudi slovensko časopisje. Avtorice in avtorji s podobno politično usmeritvijo so tovrstne pobude idejno podpirali in jih do neke mere tudi posnemali.³⁸⁷ Najodmevnejši dogodek v prid delni legalizaciji abortusa so v obdobju med obema vojnama na Slovenskem organizirale ravno slovenske delavke (socialistke). Slednjega bomo sicer podrobneje predstavili v nadaljevanju, ko bomo govorili o odzivih ženskih združenj na rodnostno vprašanje. Tudi na beograjskem kongresu so *socialno indikacijo* zagovarjali predvsem zagovorniki delavskega gibanja, med njimi, kot že poudarjeno, Slovenec dr. Jože Potrč.³⁸⁸ O njegovem govoru,³⁸⁹ ki predstavlja nekakšen prototip argumentacije socialistov in komunistov glede tovrstnih vprašanj, se lahko podrobneje seznanimo v *Evgeniki*, posebni prilogi *Zdravniškega vestnika*.³⁹⁰

Potrč se je problema nezakonitih abortusov v skladu s svojim idejnim prepričanjem lotil tako, da se je osredotočal na pravice manj premožnih slojev. V tem kontekstu se je podobno kot ostali udeleženci razprave spraševal po vzrokih porasta tajnih splavov.³⁹¹ Odgovoril je, da je »še leta 1928 [...] glavni sanitetni svet mislil, da leži vzrok ‚deloma v socialnih in gospodarskih prilikah, največ pa v ekstremnih smereh feminističnega gibanja‘. Danes, torej po osmih letih, pa je zdravniški kongres mnogo razpravljal o prvem vzroku, o drugem (feminizmu) se je pa malo slišalo.«³⁹²

Spodbujene s feminističnimi idejami naj bi se, kakor so trdili takratni nasprotniki *socialne indikacije*, splavov posluževale v veliki večini bolj premožne ženske. Po mnenju Potrča naj bi bil ta argument povsem brezpredmeten. Tudi če so premožne ženske res tako ravnale, se jih predlagana sprememba zakonodaje ni dotikala, saj so zaradi večjih

386 Gruber, *The „New Woman“*, 56–94.

387 »Nove socialne drame v Nemčiji«, *Svoboda*, 1 (1929), št. 12, 311; »O odpravi plodu«, *Svoboda*, 1 (1929), št. 9, 220.

388 Jože Potrč se je rodil 13. 4. 1903 v Vintarovcih pri Ptujju. Čeprav je izhajal iz premožne kmečke družine, se je na svoji življenjski poti odločil za delavsko gibanje. Marksizmu se je približal že v času študija medicine na zagrebški univerzi ter se nato leta 1924 pridružil takrat ilegalni KPJ. Želja, da bi pomagal preprostim ljudem, ga je najverjetneje tudi spodbudila, da se ni posvetil specializaciji oziroma znanstvenemu delu, ampak se je odločil za poklic splošnega zdravnika na podeželju. Svoje delo je po besedah dr. Bratka Krefta opravljal dobro in vestno. Od revnih bolnikov pogosto ni zahteval plačila. Med letoma 1930 in 1932 je bil zaradi svojega političnega prepričanja celo v zaporu. Glej: Kreft, *Življenje za človeka*.

389 Glede stališč Potrča glej izčrpno tudi Rožman, *Spolno življenje*.

390 Jože Potrč, »Socialne indikacije splava«, *Evgenika*, 1 (1935), 70–74.

391 Prav tam, 70.

392 »Anketa ‚Važno žensko vprašanje‘«, *Ženski svet*, 14 (1936), št. 3, 68.

resursov, s katerimi so lahko npr. podkupile zdravnike ali babice, že tako ali tako imele dostop do kontracepcije in varnega abortiranja.³⁹³ Sprememba zakona je zato služila revnim, jim omogočala prav »tisto svobodo, kot jo uživajo bogati«, ³⁹⁴ predvsem pa odpravila tragične posledice abortusov, opravljenih s strani neveščih mazačev, h katerim so se v obupu zatekale izključno manj premožne ženske.³⁹⁵

Na drugem mestu, v *Glasu naroda*, se je Potrč lotil tudi specifično katoliških argumentov glede prepovedi abortusa. Zavrnil je stališče, da je splav mogoče enačiti z umorom in da naj bi se v komaj spočetem zarodku že porajala »duša«. ³⁹⁶ Ali lahko govorimo o umoru kljub dejstvu, da je plod »življenja sposoben šele s sedmimi meseci«? ³⁹⁷ »[Z]veni le čudno to primerjanje 'umora' brezčutnega ploda z umorom npr. mislečega in čutečega človeka v abesinskih puščavah na čast imperijalizmu.« ³⁹⁸ (Beograjski kongres je namreč sovpadal z vojno v Etiopiji.) Potrč je opozarjali na nedoslednost obsojanj. Nasprotniki legalizacije se na žrtve vojne v svojih napetih kritikah namreč niso spomnili. Ozirali naj se ne bi niti na umrljivost dojenčkov, ki je tedaj znašala do 25 odstotkov. ³⁹⁹ Predlogi o popolni socialni zaščiti otroštva in materinstva, s katerimi so se postavljali nasproti legalizaciji abortusa, so se Potrču zdeli hvalevredni, vendar v kratkem težko izvedljivi. V tragiki neizmerne bede in nezmožnosti uresničenja optimalne rešitve je bilo namreč treba izbrati manjše zlo. Poleg legalizacije splava je predlagal tudi izobraževanje o kontracepcijskih sredstvih, čemur pa naj bi katoliški zdravniki in zdravnice prav tako oporekali. V *Glasu naroda* jih je zato še enkrat pozval k sodelovanju pri tovrstnih naporih: »Vi odklanjate splav principijelno. Kaj predlagate konkretno za omejitev te »bele kuge« [...]. Ste pripravljeni zahtevati posvetovalnice z nami o spolnih zadevah, katere lahko, če tako hočete, vodijo absolventi kake katoliške univerze [...]« ⁴⁰⁰

393 Jože Potrč, »Socialne indikacije splava«, *Evgenika*, 1 (1935), 70–74.

394 Jože Potrč, »Legalizacija splava in katoličan«, *Glas naroda*, 1 (1935), št. 206, 3.

395 Le kateri vzroki, v tem kontekstu opozarja Potrč, privedejo žensko k tako drastičnim rešitvam? »Če [...] žene ubijajo svojo lastno željo in se ne odpovedujejo samo materinski sreči, nego riskirajo sramoto kriminala in se spuščajo celo v smrtno nevarnost, ne more biti temu vzrok kaka teorija, četudi se imenuje feminizem, ki je ženam delovnega ljudstva itak neznan, ampak mora to biti povsem drugačna sila, in ta sila je materijalna, je socialno-ekonomska beda.« Glej: Jože Potrč, »Socialne indikacije splava«, *Evgenika*, 1 (1935), 70–74.

396 Kot zdravnik in naravoslovec je taka stališča zavračal s pomočjo »biologije«. »Filozofiranje o datumu oživitve in o umoru je edino versko dogmatičnega, ne pa praktičnega pomena.« V ozir moramo namreč vzeti spoznanje, da so tudi moške in ženske spolne celice že »žive«. »Pa tako primerjanje vodi naravnost do absurda, če pomislimo, da (mora) [...] ženska spolna stanica [...] ob vsakem izostanku oplodnje propasti, kar se v ostalem godi milijardam spermijev. Vsako dekle je krivo dvanajstkrat v letu usmrtnitve iz nemarnosti.« Glej: Jože Potrč, »Legalizacija splava in debata v 'Slovincu'«, *Glas naroda*, 1 (1935), št. 192, 3.

397 Jože Potrč, »Legalizacija splava in debata v 'Slovincu'«, *Glas naroda*, 1 (1935), št. 206, 3.

398 Jože Potrč, »Legalizacija splava in katoličan«, *Glas naroda*, 1 (1935) št. 206, 3.

399 Jože Potrč, »Socialne indikacije splava«, *Evgenika*, 1 (1935), 70–74.

400 Jože Potrč, »Legalizacija splava in katoličan«, *Glas naroda*, 1 (1935), št. 206, 3.

Podobne argumente so v bran regulacije rojstev skoraj enoglasno navajali še drugi socialistično in komunistično usmerjeni avtorji.⁴⁰¹ Njihova razmišljanja o problemu so se še posebej namnožila takoj po tem, ko so leta 1933 ženska združenja organizirala že omenjeno zborovanje. V *Sodobnosti* se je denimo Bogomil Fatur zahtevam (proletarskih) žena približal z navajanjem argumentov nemških zagovornikov umetne prekinitve nosečnosti, zlasti zdravnika Carla Credeja, ki je v delu *Frauen in Not*⁴⁰² slikal žalostne posledice prepovedi abortusa (člen 218 nemškega kazenskega zakonika) in težnjo po omejevanju porodov celo povezal z, recimo mu, evgeničnim vodilom o potrebi po postavljanju kvalitete pred kvantiteto prebivalstva.⁴⁰³ Stanko Leben, tedanji urednik *Sodobnosti*, je ob nemških izpostavil še sovjetska in angleška prizadevanja na tem področju. Prav Velika Britanija je bila po njegovem mnenju namreč matična država uspešnega gibanja *birth control*, »ki se je v povojnih letih nenavadno razmahnilo po vseh državah sveta.«⁴⁰⁴ Leben je problematiko demografskih trendov tudi umestil v kontekst Malthusove teorije, ki naj bi jo po njegovem mnenju povozil čas, saj ni uspela zaznati temeljnega vzroka pomanjkanja resursov, tj. neenakomerne porazdelitve kapitala, kar kaže na to, da so socialisti kljub svojemu dokaj odločnemu zagovarjanju regulacije rojstev še vedno z zadržki gledali na neomaltuzianske nauke.⁴⁰⁵

Pod psevdonomim Tone Brodar je v *Književnosti* svojo podporo regulaciji rojstev in delni legalizaciji abortusa izrekel celo Edvard Kardelj. Pri tem so se prav tako kot številni drugi slovenski avtorji sklicevali na nemško govoreče, levo usmerjene znanstvenike, npr. Augusta Forela, Magnusa Hirschfelda, Lindseja, Maxa Hodanna in Wilhelma Reicha. Kardelj je cerkveno moraliziranje glede umora (enako kot Jože Potrč) zavračal z »biološkim« spoznanjem, »da je gruča celic v materinem telesu do 3. meseca brez živčnega sistema [...] torej popolnoma brez zavesti in neobčutljiva«⁴⁰⁶ in se zato ne more primerjati z »milijoni brezposelnih, ki v najlepših letih umirajo od lakote in bede«, za katere pa naj katoliški moralisti ne bi imeli toliko sočutja. Kot čisto laž je prav tako zavrnil zatrjevanje, »da je spolno zadovoljevanje le del funkcije oplojevanja«,⁴⁰⁷ in se ob tem spraševal, zakaj imata Cerkev in Hitler interes zatirati spolnost. Odgovarjal je, da lahko v Hitlerjevih ukrepih, v njegovem trdem nasprotovanju feminizmu in liberalizaciji na področju reprodukcije, prepoznamo zahtevo po pokorščini v strogo hierarhizirani družini, ki pomaga graditi avtoritativni sistem in onemogoča, da bi se otroci razvili v svobodomiselne

401 Glej npr. »Mednarodna porodna stavka«, *Svoboda*, 2 (1931), št. 4, 125.

402 Grossmann, *Reforming sex*, 84–86.

403 »Na čim višji kulturni stopnji stoji narod, tem bolj bo seksualni gon in rojstva podredil določenim normam. Pri tem bo nujno prišlo tudi do omejitve porodov. Čim manjše je število otrok, tem bolj bodo kreпки in negovani, čim manjša kvantiteta, tem večja kvaliteta. Toda današnji državi gre izključno le za kvantiteto!« Bogomil Fatur, »Žene v stiski«, *Sodobnost*, 1 (1933), 424.

404 Stanko Leben, »Urednikove pripombe k paragrafu 177«, *Sodobnost*, 1 (1933), 426.

405 Prav tam, 425–429.

406 Tone Brodar (Edvard Kardelj), »§ 171«, *Književnost*, 1 (1932/1933), 251.

407 Prav tam, 252.

posameznike.⁴⁰⁸ Hkrati naj bi vztrajanje pri pronatalističnih načelih odsevalo težnjo po produkciji »rezervne armade brezposelnih«, torej tako vojakov kot delavcev, ki služijo kapitalističnim in imperialističnim zahtevam.⁴⁰⁹

Številni socialisti so namreč mislili, da odvečno prebivalstvo kapitalistom koristi kot izgovor za nižanje mezd. Strah pred brezposelnostjo in popolnim obubožanjem, ki naj bi sledila preveliki rodnosti, naj bi delavce silil v sprejemanje nepravičnega plačila. Nasprotno naj bi, kakor je npr. tudi poudarjal anonimni pisec pod psevdonimom »-elj«, upadanje rodnosti delavcu vsekakor koristilo. Ne bi se mu bilo treba bati brezposelnosti in bolezní v veliki, slabotni družini. Hkrati bi se mu povečala kupna moč, kar bi nato ugodno vplivalo tudi na državno gospodarstvo.⁴¹⁰

Še drugi slovenski marksistično usmerjeni pisci so se zoperstavili (zlasti katoliškim) argumentom proti uravnavanju rojstev, kontracepciji in delni legalizaciji abortusa. Pravník Henrik Tuma je npr. nasprotoval načelu, da se je treba slepo podrežati zakonom narave, saj naj bi Bog sam človeka postavil za gospodarja vsega stvarstva. Z nastopom kulture, »s stopnjevanjem tehnike« je stroj vrgel delavca na cesto, zato je tudi naloga »kulture«, da kompenzira posledice teh sprememb, pa če ne gre drugače, vsaj z omejevanjem potomstva. Naivno je bilo pričakovanje zagovornikov periodične metode, da se bo proletariat vzdržal spolnega občevanja. Spolna želja je namreč silna in neodvisna od želje po prokreaciji ter hkrati tvori bistvo ljubezenskega razmerja.⁴¹¹ Kakor je poudarjal Tuma: »Lahko se mi očita, da sem materialist, ali zame v početku družbe ni spolnosti brez ljubezni.«⁴¹²

Tuma je svoje izjemno naklonjeno, a obenem kompleksno razmišljanje o spolnosti, ki ga je oblikoval na osnovi poznavanja del pomembnih »seksualnih pedagogov« z začetka stoletja, med drugim tudi Freuda, in ki je pozneje vplivalo na njegovo mnenje o kontracepciji in spolni vzgoji, predstavil že v letih 1911–1914 v študiji *Seksuelni problem*.⁴¹³ Omenjeno delo je po poizvedovanjih Janeza Polajnarja »verjetno najobširnejša in najnatančnejša znanstvena razprava v slovenščini o spolnosti in njenem pomenu za

408 »V ta namen služi Hitlerju § 118 (nemški narod se mora množiti!), v ta namen potrebuje družino, ki bo prepojena z meščansko moraló, to se pravi, ki bo predstavljala po svoji notranji strukturi le sliko kapitalističnega sistema v malem, namreč, da bo oče v družini avtoriteta, ki se ji morajo brezpogojno pokoriti i žena i otroci. Taka družina bo že v kali zadušila vsak poizkus svobodnega mišljenja otrok, onemogočila maksimalen razvoj vseh sposobnosti in ga obdržala na povprečnosti.« Glej: Tone Brodar (Edvard Kardelj), »§ 171«, *Književnost*, 1 (1932/1933).

409 Tone Brodar (Edvard Kardelj), »§ 171«, *Književnost*, 1 (1932/1933), 250–254.

410 -elj, »Mednarodna porodna stavka«, *Svoboda*, 2 (april 1931), št. 4, 125–128.

411 Henrik Tuma, »Spolni problem«, *Svoboda*, 5, št. 6–7 (junij–julij 1933): 273–278; Henrik Tuma, »Spolni problem«, *Svoboda* 5, št. 8 (avgust 1933): 312–318; podobno tudi Henrik Tuma, »Spolni problem«, *Ženski list*, 10 (1. 7. 1933), 3–4. Glej tudi Irena Rožman, *Spolne zaznave*.

412 Henrik Tuma, »Spolni problem«, *Svoboda* 5, št. 6–7 (junij–julij 1933), 276.

413 Henrik Tuma, »Seksuelni problem«, *Naši zapiski*, 8 (1911), 101–111, 259–275; 9 (1912), 115–125, 163–171, 292–302, 354–363; 10 (1913), 3–17, 34–47, 169–175, 237–242, 303–312, 344–347, 379–382; 11 (1914), 47–51, 98–101.

človeka, ki je izšla pred prvo svetovno vojno«. ⁴¹⁴ Pomembna pa je zato, ker je nasprotovala (katoliški) ideji o spolnosti kot grehu, ⁴¹⁵ torej načelu, ki je, kot že delno nakazano, dolgo zapiralo pot uveljavljanju koncepta seksualne in s tem tudi reproduktivne svobode. Tuma je kategorično zavračal povečevanje »čistosti«, s katero naj bi po njegovem mnenju v preteklosti tudi nastopila misel o ženski inferiornosti po nauku izvirnega greha in se razbohotali nazori o manjvrednosti nezakonske matere in nezakonskega otroka. Spolnost, združeno z iskreno ljubeznijo, je razumel kot gonilo človeškega napredka in človekove sreče ter ljubezenski orgazem celo povezoval s krščansko idejo o požrtvovalnosti do bližnjega, o vzajemnem dajanju in sprejemanju.

Tumova misel, da »izvirni greh« nekako sovпада s krščanskim konceptom Karitas, je, kakor med drugim ugotavlja Janez Polajnar, za tisto obdobje vsekakor precej revolucionarna. Pretirane revolucionarnosti, gledano seveda z današnje perspektive, pa verjetno ne moremo pripisati njegovi interpretaciji ženske spolnosti. Podobno kot številni evropsko znani seksualni pedagogi z začetka stoletja Tuma še vedno vztraja pri ideji o ženski pasivni vlogi znotraj ljubezenskega razmerja. Mož naj bi bil tisti, ki daje, ženska pa tista, ki sprejema. Privlačilo naj bi jo, če partner nad njo izkazuje (skorajda nasilno) moč. ⁴¹⁶ Zadnje načelo zasledimo še v članku, ki ga je Tuma napisal po prvi svetovni vojni: »vidimo povsod v prirodi, da samec obvlada samico s silo [...] pri ženi [obstaja] želja, da jo mož nadvlada«. Hkrati naj bi bila za žensko v nasprotju z moškim bolj kot spolna ljubezen pomembna starševska oziroma materinska ljubezen. Tuma je menil, da je »spolna ljubezen sama [...] mogoča na strani moža, na strani žene je pa tako združena z materinstvom, da je po sebi redka [...] ljubezensko poželenje **normalne žene** [poudarila avtorica] vsebuje vsekdar razločno naglašanje materinstva« ⁴¹⁷ in nato v nadaljevanju izpeljal, da naj bo zato »vzgoja deklice in deve [...] vzgoja k materinstvu«. ⁴¹⁸ Materinska čustva naj bi nadalje tudi pri moškem vzbujala spoštovanje do ženske (kot matere).

Čeprav Tuma v svojem dolgem traktatu nešteto krat opozori na »zablode« katoliške spolne morale, se torej pri razlagi o razlikah med ženskim in moškim načinom ljubezenskega občutenja od nje ne odmakne pretirano. Ženski namreč (povečini) ne prizna neke seksualne želje, ki bi bila neodvisna od želje po »porajanju«. ⁴¹⁹

414 Polajnar, *„Pfuj! To je gerdo!“*.

415 Prav tam.

416 Pri razlagi tega načela se skorajda afirmativno referira na z današnje perspektive sporen ruski pregovor: »Če hočeš, da te žena ljubi, tepi jo.« Glej: Henrik Tuma, »Seksuelni problem«, *Naši zapiski*, 9 (1912), 294.

417 Henrik Tuma, »Seksuelni problem«, *Naši zapiski*, 10 (1913), 240.

418 Prav tam, 344.

419 Resda ga sicer pri tem vodijo motivi, drugačni od motivov mnogih drugih moralistov. Medtem ko slednji materinstvo vidijo predvsem v službi interesa naroda (v smislu skrbi za njegov biološki kapital), Tuma iskreno verjame, da tovrstne razlage koristijo ženski sami. Osredotočen je na njene individualne občutke in »seksualne« potrebe, kakor poudarja: »Porajanje otrok je naravnost potrebno za telesno in duševno prosperiranje žene in za polni razvoj nje spolnih prednosti.« Glej: Henrik Tuma, »Seksuelni problem«, *Naši zapiski*, 10 (1913), 240.

Odlomki o ženski spolni želji niso edina mesta znotraj Tumovega članka, kjer lahko, kljub povsem nasprotnim namenom pisca, zaznamo vztrajnost katoliških/tradicionalnih moralnih predstav oziroma »duh časa«, ki ne sprejema popolne seksualne in reproduktivne svobode. Poudarili smo, da Tuma v svojem *Seksuelnem problemu*, napisanem pred vojno, izkaže naklonjenost zunajzakonskemu spolnemu občevarju, vendar je hkrati treba dodati, da se ta naklonjenost veže samo na (monogamno) heteroseksualno ljubezen. Vse ostale oblike spolnih ravnanj, od homoseksualnosti in masturbacije do seksa iz »gole naslade«, torej seksa, ki ne izhaja iz nekega pristnega ljubezenskega čustva, omenjeni avtor odklanja. Z rezervo jemlje tudi kontracepcijo. O *coitus interruptus* oziroma, kakor sam pravi, »pretrganem soitu«, strategiji, razširjeni zlasti med kmečkim prebivalstvom, pravi, da je povsem škodljiva za človekov organizem, saj ne privede do popolnega zadoščenja. Tudi prezervativi naj bi po njegovem mnenju izpodkopavali (moško) spolno moč in oslabili reproduktivne funkcije, zaradi česar »njihov pouk ne spada v šolsko pedagogiko, marveč spada pred zdravnika veščaka«. ⁴²⁰ Strinja se s stališčem, da »noben zdrav in inteligenčen človek ne bode trajno rabil prezervativov, da mu služijo v slast, marveč le v varstvo in to v najmanjši meri«. ⁴²¹ V tem kontekstu se njegove predstave povsem skladajo s Freudovim pogledom na kontracepcijo. Znani avstrijski psihoanalitik je namreč *coitus interruptus* in do neke mere tudi kondome prav tako povezoval z nekaterimi nevrasteničnimi stanji. ⁴²²

O splošni možnosti in etičnosti preprečevanja nosečnosti Tuma v svoji predvojni razpravi ne poda povsem jasnega mnenja. Po eni strani afirmativno citira udarne stavke precej svobodomiselnega R. Mullerja: »Civiliziran človek ima pravico na samega sebe. Ta pravica vseblja pravico potomstva, na število potomstva, kakor tudi na *nepotomstvo*.« ⁴²³ Po drugi strani podaja konservativne izjave v smislu, da naj se raba kontracepcijskih sredstev omeji le na primere, ko so starši bolni in nezmožni vzgajanja otrok oziroma ko »žena želi poskrbeti za idealno vzgojo, mož pa za duševno delo«. ⁴²⁴ Tumov ambivalentni odnos do kontracepcije morda odsevajo tudi njegove življenjske odločitve oziroma odločitve, ki jih je sprejemal skupaj s svojo soprogo Marijo. Zakonca Tuma sta se poročila leta 1894 in do leta 1914, ko je Marija dopolnila 37 let, se jima je rodilo kar deset otrok, iz česar bi bilo mogoče sklepati, da se nista posluževala (uspešnih) kontracepcijskih sredstev. Toda med Tumovo korespondenco naletimo na pismo, ki nakazuje, da so zakonca (oziroma ženo Marijo) skrbeli neprestani porodi. Kakor pojasnjuje zgodovinarica Petra Testen, ⁴²⁵ naj bi namreč leta 1904 Henrikumu Tumi »prišlo na uho, da je Marija, ko je bila noseča z njunim šestim otrokom, v neki družbi spregovorila o tem, kako mora žena v

420 Henrik Tuma, »Seksuelni problem«, *Naši zapiski*, 10 (1913), 40.

421 Prav tam, 39.

422 Glej npr. McLaren, *Contraception and its discontents*, 513–529.

423 Henrik Tuma, »Seksuelni problem«, *Naši zapiski*, 10 (1913), 41.

424 Prav tam, 42.

425 Testen, *Kaj pa ti počenjaš*, 358–371.

zakonu marsikaj požreti.«⁴²⁶ Njen mož je na dogodek odgovoril z naslednjim komentarjem: »Stvar, ki mene najbolj grize je, ako se ježiš na plod. Ali bodi žena ali pa ne, odloči se in se moraš! Ti si vzgojena katoliški[,] jaz otresel sem se tega hinavstva. Jaz vidim v spolnem druženju največjo tajnost, in manj jo ko latinski zakrament. Imeti otroka je meni sreča in ponos, a žena mora biti srečna in ponosna z menoj, drugače raje nič. Nikakor pa ne misli, da bodem žaljen, ako se odrečeš spolnemu občevanju. Ne, - ako le si postaviš drugo lepo žensko nalogo - vzgajati sebe za družbo in vzgajati otroke.«⁴²⁷ Iz navedenega je razvidno, da sta zakonca Tuma razmišljala o zaščiti pred nadaljnjimi nosečnostmi, vendar se pri tem, predpostavljamo, da morda zaradi ženine religioznosti, nista odločala za rabo kontracepcijskih metod, pač pa sta želeni cilj hotela doseči z abstinenco. Zanimivo je tudi, da je Henrik Tuma, vsaj po zapisanih vrsticah sodeč, ženi »dopuščal« tovrstno izbiro v obliki spolne vzdržnosti. Po tem zapletu so se jima sicer rodili še štirje otroci, zadnji prav v letu, v katerem je izšel zaključni del obsežne Tumove razprave o »seksuelnem problemu«.

Kot že nakazano, so bili v primerjavi s *Seksuelnim problemom* članki, ki jih je Tuma napisal po prvi svetovni vojni, bolj naklonjeni »regulaciji porodov«. Do rabe *coitus interruptus* so zaradi psihoanalitičnih nauk sicer še vedno izražali določene zadržke, kondome pa so skoraj povsem odobraval. Tako lahko v prispevku, napisanem tik po odmevnem zborovanju ženskih društev za regulacijo rojstev, na katerem je nastopil tudi Tuma, beremo: »Preservativ dovoljuje, da se akt spojitve izvrši do konca, da se obe strani prepustita spolni slasti. Raba preservativov tudi ni neestetična in komplicirana.«⁴²⁸ V nadaljevanju Tuma v prid kondomov še pove, da so precej učinkoviti, torej da imajo le redko za posledico nezaželeno nosečnost, zato z namenom zmanjšanja brezmejnega števila »tajnih splavov« priporoča njihovo »sistematizacijo«. O možnosti prekinitve nosečnosti nadalje verjame, da to ni individualno, pač pa kolektivno vprašanje. Sodba torej mora biti javna ter se ozirati na *etično, evgenično in socialno indikacijo*. V enem izmed člankov tudi izrecno govori o ženini svobodni volji v zvezi s splavom,⁴²⁹ vendar se tovrstne afirmacije zdijo nekoliko v nasprotju z načelom o potrebnosti kolektivne sodbe glede splava in deloma tudi s Tumovim razumevanjem ženske »narave«, ki jo je v obdobju med obema vojnama še vedno artikularil v smislu skoraj vseobsegajoče želje po materinstvu.⁴³⁰

Tuma ni bil edini socialistično usmerjeni pisec, ki je mistificiral ženski »naravni poklic«. Da ima vsaka žena že »po naravi močno težnjo po materinstvu«,⁴³¹ ki jo lahko preseže samo težnja po samoohranitvi, je v prispevku, objavljenem v socialistični

426 Testen, *Kaj pa ti počenjaš*, 368.

427 Prav tam.

428 Henrik Tuma, »Spolni problem«, *Svoboda*, 5 (junij–julij 1933), št. 6/7, 313.

429 Henrik Tuma, »Spolni problem«, *Ženski list*, 1. 6. 1933, 3–4.

430 Henrik Tuma, »Spolni problem«, *Svoboda*, 5 (junij–julij 1933), št. 6/7, 273–278, 312–318.

431 Dr V. K., »Žena v pravu Jugoslavije«, *Vzajemna*, 1 (november–december 1937), 142.

Vzajemni svobodi leta 1937, napisal tudi dr. V. K. (Vito Kraigher?). To omenjenemu avtorju sicer ni branilo, da bi zagovarjal legalizacijo abortusa. Njegovi argumenti v prid tovrstnim spremembam so bili celo še odločnejši kot Tumovi. Tako je z referiranjem na znano delo srbskega pravnika Ferda Čulinovića⁴³² pravico do abortusa povezal z žensko telesno integriteto in osebno svobodo (»Če priznamo ženi kot osebi popolno svobodo, ji s tem priznamo tudi pravico na njeno nedotakljivost.«⁴³³). Uporabljal je tudi argument »manjšega zla«, torej prepričanje, da je legalna umetna prekinitev nosečnosti v bolnišnici za žensko vsekakor manj nevarna kot »tajni splavi«, ter poudaril, da se na ženske ne sme gledati samo kot na stroj za rojevanje. S te perspektive je nato formuliral verjetno eno najbolj odločnih zahtev za legalizacijo abortusa, ki so bile v obdobju med obema vojnama objavljene v slovenskem tisku, torej da naj se ukine člen 171 jugoslovanskega zakonika in se razglasi »amnestijo vseh žen, ki so bile po tem paragrafu obsojene.«⁴³⁴ Hkrati je V. K. tudi zahteval »pravico vsake delovne žene, da brezplačno, na državne stroške splavi v javnih bolnicah po zdravnikih specialistih«,⁴³⁵ hkrati pa tudi stroge kazni za »nizkotne mazače, ki vrše tajne splave«.⁴³⁶

Sklenemo lahko s splošno ugotovitvijo, da so se slovenski socialistični in komunistični avtorji v obdobju med obema vojnama najbolj odločno zavzemali za delno legalizacijo abortusa in tudi vsesplošno »regulacijo porodov«, da so ostro kritizirali nazore tistih, ki so na tovrstne prakse gledali kot na greh in pogubno ravnanje, ter tudi najbolj jasno artikulirali strategije za reševanje tragičnih posledic »tajnih splavov« (npr. opozarjali so na potrebo po ustanovitvi klinik za regulacijo rojstev, propagirali »sistematizacijo« kondomov in umetno prekinitev nosečnosti, zagovarjali spolno vzgojo itn.). Kljub temu pa je treba dodati, da tudi najbolj glasni zagovorniki sprememb v smeri liberalizacije na področju spolnih praks, z možno izjemo dr. V. K., načeloma niso sprejemali načela popolne (ženske) reproduktivne svobode. Pri splavu so, v nasprotju z nekaterimi nemškimi udeleženci razprave, ki so kategorično zahtevali popolno legalizacijo abortusa,⁴³⁷ povečini odobravali le možnost upoštevanja dodatnih, zlasti *socialnih, etičnih* in *evgeničnih indikacij*, ki bi po njegovem mnenju morale biti pod budnim očesom zdravnikov in države. Pogosto so obsojali ravnanje žensk, ki nosečnosti niso preprečevale zaradi revščine, ampak zaradi feminizma, udobnosti, želje po ohranjanju lepote itn. Legalizacija abortusa je bila v tem kontekstu videna le kot »začasna« rešitev, za katero so mislili, da ne bo več potrebna, ko bo nastopilo obdobje brezrazredne družbe. Skratka, »reproduktivne pravice« so argumentirali na temelju nuje, ne pa tudi na temelju izbire, in jih

432 Čulinović, *Žena u našem krivičnom pravu*.

433 Dr V. K., »Žena v pravu Jugoslavije«, *Vzajemna svoboda*, 1 (november–december 1937), 142.

434 Prav tam, 155.

435 Prav tam.

436 Prav tam.

437 Glej npr. Usborne, *The politics of the body*.

neenakomerno razporejali vzdolž razredne meje. Na to je med drugim vplival še vedno vsesplošno prisotni kredo o naravi ženske spolnosti, ki kljub deklariranemu odmiku od tradicionalne morale ni uspel zaobiti patriarhalnih vrednot.⁴³⁸

Odgovor žensk

Ženska moralna lastnina

Po Foucaultovih opažanjih konstrukcija subjekta poteka prek internalizacije disciplinatorskega pogleda, s podrejanjem relacijam oblasti/znanja in umeščanjem v diskurz. Ostanke kategorije »naravnega«, neomejenega, transhistoričnega telesa in njegovi užitki naj bi bili potemtakem pozicionirani kot mesto odpora proti oblasti, predstavljali naj bi izmuzljivo polje disciplinatorskih praks. Telo naj bi predstavljalo »bojno polje spopadov med mikrofizičnimi regulacijskimi mehanizmi oblasti in odporom proti njim, ki izvirajo iz telesa« (poudarila avtorica).⁴³⁹

Toda ta interpretacija po mnenju Here Cook⁴⁴⁰ vzdrži samo takrat, ko imamo v mislih moško telo, ki ni »naravno« zavezano nosečnosti in porodu. Tveganja nosečnosti in poroda predstavljajo »realnost«, prisotno v življenju žensk že pred diskurzivnimi formacijami oblasti/znanja, pred institucijami in pred državo. Če parafraziramo trditev Julke Chlapec Đorđević in Antona Nemilowa, torej avtorjev, ki ju bomo spoznali v tem poglavju, nezmožnost kontrole⁴⁴¹ reprodukcije in rojevanja ni družbena, pač pa izvorno »biološka tragedija žene«. ⁴⁴² Medtem ko je »naravno« moško telo mogoče do določene mere razumeti v smislu odpora na discipliniranje, žensko telo paradoksalno postane mesto odpora šele v trenutku, ko se disciplinira, v smislu, da se denimo podvrže rabi sredstev in metod, ki vplivajo na njegove naravne cikle in jih, če ženska to želi, zavirajo (ali spodbujajo).

Seveda ima tudi območje definicij tovrstne »discipline« več pomenov. Tako kot ni »naravnega« stanja, ki bi avtomatično predpostavljalo »svobodo« ženskega telesa, ni niti disciplinarske prakse, ki bi premočrtno prispevala k njegovi osvoboditvi (ali zaslužjenosti). Kakor v svojem prikazu zgodovine regulacije porodov poudarja Linda Gordon, možnost kontracepcije ni dana sama po sebi (in niti ne s tehnoloških

438 Glede počasnega spreminjanja obravnave ženske spolnosti glej: Cook, *The Long Sexual Revolution*.

439 Verginella, Pribac, *Brownova zgodovinska freska*, 634.

440 Trditev je do določene mere v nasprotju s tistimi feminističnimi interpretacijami, ki zavračajo idejo o nosečnosti in porodu kot bolezni in v njej prepoznavajo učinke pretirane medikalizacije ženskega telesa in strategijo oblastnega govora.

441 Po mnenju različnih sodobnih feminističnih avtoric gre vselej poudariti, da zmožnosti reprodukcije in nosečnosti seveda nikakor nista pomanjkljivosti, ampak je »pomanjkljivost« samo nezmožnost njenega nadzora. Glej: Gordon, *The moral property*; glej tudi npr. Osborne, *The politics*.

442 Chlapec Đorđević, *Sudbina žene*; Nemilov Vitalievich, *Biološka tragedija žene*.

razvojem!); je lastnina, in kot za vse »lastnine« v zgodovini tudi zanjo velja, da si jo je treba izboriti v političnih in družbenih bojih.⁴⁴³ V zgornjih poglavjih smo spoznali, kako so si različni centri moči poskušali prilastiti to področje. O reprodukciji so denimo govorili kot o pravici Boga ali države oziroma naroda. Šele v 20. stoletju, in še to ne povsod in vselej, se je o upravljanju z ženskimi reproduktivnimi organi začelo govoriti kot o individualno ženski pravici, njeni »moralni lastnini«.⁴⁴⁴ Kateri družbeni procesi so privedli do nje in kateri so se ji upirali in jo zavirali? Je ženska emancipacija vzrok ali posledica regulacije rojstev? V kolikšni meri so prva feministična gibanja nasprotovala pronatalističnim pritiskom s strani oblasti in mistifikaciji materinstva, ki je ženske reducirala na vlogo matere, ter zahtevala drugačne možnosti in drugačne izbire?

Preludij

V letih pred prvo svetovno vojno, torej v času, ko so v ZDA in številnih evropskih državah posamezne feministke in feministične organizacije že začele jasno artikulirati idejo o reproduktivnih pravicah žensk,⁴⁴⁵ so slovenske ženske revije in društva s svojimi članki in govori razmeroma redko posegala neposredno na področje reprodukcije. V prvi slovenski ženski reviji *Slovenka* (1897–1902) je sicer izšlo nekaj pogumnih razprav na temo spolnosti, ki so povzročile preplah med moralisti. Toda čeprav so te razprave grajale zaničevanje nezakonskih mater in celo poudarjale pomen ženske potrebe po spolni ljubezni ter zahtevale bolj human odnos do prostitutk, so se še vedno oklepale idealov monogamnega zakona in predzakonske čistosti.⁴⁴⁶ Pomembno pa je, da so zahtevale vzdržnost tudi od moških, ki so se, kakor je v 5. letniku (1901) *Slovenke* poudarjal Dragotin Lončar, upoštevali zaključke angleške zdravnice Elisabeth Blackwell, še vedno skrivali za načeli dvojne morale.⁴⁴⁷

Glede tematizacije materinstva se sotrudniki in sotrudnice *Slovenke* niso pretirano odmikali od tradicionalnega besednjaka o zglednih ženskah, popolnoma vdanih svojemu »naravnemu poklicu«.⁴⁴⁸ Prav tako so pisali o »slabih materah«, toda povečini take oznake niso pripisovali posameznicam, ki so se izogibale porodom, pač pa, kakor pojasnjuje Katja Mihurko Poniž, ženskam, ki so zanemarjale vzgojo svojih otrok ali se

443 Gordon, *The moral property*.

444 Prav tam.

445 Glej poglavje Kanonfuter, 89–91.

446 Mihurko Poniž, *Evine hčere*; Ivanka Anžič-Klemenčič, »Prostitucija«, *Slovenka*, 5 (1901), št. 6, 154–161; Slavoljub Podslapinsky, »Ljubezen in zakon«, *Slovenka*, 5 (1901), št. 5, 109–114; Dragotin Lončar, »O spolni vzgoji«, *Slovenka*, 5 (1901), št. 1–5, 10–13, 38–41, 73–75, 92–95, 126–129.

447 Dragotin Lončar, »O spolni vzgoji«, *Slovenka*, 5 (1901), št. 1–5, 10–13, 38–41, 73–75, 92–95, 126–129.

448 *Slovenka*, 1897–1902; *Slovenska žena*, 1 (1912/1913), št. 1–10; *Slovenska gospodinja*, 1905–1914.

odpovedovale dojenju.⁴⁴⁹ Nenačrtovano nosečnost so praviloma interpretirali zgolj kot težavo neporočenih mladenk in jo bolj kot v tragiko tajnih splavov umeščali v še bolj tragične zgodbe o detomorih. V detomorilkah so prepoznavali žrtve brezvestnih frivolnih mladeničev, ki so jih zapustili, ko so izvedeli za njihovo nosečnost, kar pa so nato avtorji in avtorice v ženskih revijah uporabili kot argument za spodkopavanje dvojne morale. Problematizacija dvojne morale jim je nato omogočala, da so od družbe ter merodajnih oblasti zahtevali zaščito nezakonskih mater in otrok.⁴⁵⁰

Podobno kot *Slovenka* se je tudi *Slovenska žena*, revija, ki je izhajala v letih 1912–1913, torej tik pred izbruhom prve svetovne vojne, še močno oklepala kulta materinstva, kakor npr. izpričujejo uvodni stavki, ki jih je Polonica Ivanovna zapisala k svojim *Vzgojeslovnim paberkom*: »Večna narava, ta neukrotljiva voditeljica vesoljnega človeštva in vsega živega stvarstva sploh – je pač v svoji nezmotljivosti darovala ženi vsa ona svojstva, vse one lastnosti, da se počuti le tedaj srečna v pravem pomenu besede, ko doseže svoj – po naravi ji določeni – poklic – cilj svojega življenja – materinstvo.«⁴⁵¹

Pripovedi o poročenih delavskih materah, ki so se zaradi revščine in kopice že rojenih otrok (upravičeno) zatekale k tajnim splavom, še niso preplavljale predvojnega slovenskega ženskega diskurza. Verjetno je še najdlje šla Zofka Kveder, ki je v svojem sicer literarnem delu *Misterij žene* na kratko opisala tudi jezo, razočaranje in obup izpite matere številčne družine: »Bila je zmučena in zbita, grda, uvela ženska. Pred desetimi leti je bila čila, mlada, a zdaj je imela devet otrok [...] Gledala je okrog po otrocih in [...] njen pogled ni bil prijazen. Stradala in mrtvila se je zanje, vse moči so ji ukradli, a bili so nenasitni. Narasli so zanjo v strašno prekletstvo, v veliko breme, pod katerim je poginjala in umirala vsak dan.«⁴⁵² Tudi v romanu *Njeno življenje* se je omenjena pisateljica vrnila k motivu za žensko mučnih in izčrpavajočih nosečnosti.⁴⁵³

Razmišljanja Zofke Kveder o »prekletstvu materinstva« so v dobi, ki se je na vse pretege trudila izpostavljati svetost, univerzalnost in idiličnost »ženskega naravnega poklica«, vsekakor zvenela precej revolucionarno, čeprav se niso zaključila z eksplicitnim poskusom rešitve tega problema, v smislu razprave o kontracepcijskih ali abortivnih sredstvih. Šele obdobje med obema vojnama je prineslo povsem jasno artikulacijo zahteve po regulaciji porodov. Kot prva se je na tovrstne teme (v tem času verjetno najodločneje) odzvala *Zveza delavskih žen* in deklet in jih artikulirala v svoji reviji *Ženski list*, h kateri se obračamo v nadaljevanju.

449 Mihurko Poniž, *Evine hčere*.

450 Ivanka Anžič-Klemenčič, »Dvojna morala z ozirom na detomore«, *Slovenka*, 6 (1902), št. 7, 200–201; Marica (Nada) Nadlišek Bartol, »O detomorih«, *Slovenka*, 5 (1901), št. 8, 218–220.

451 Polonica Ivanovna, »Vzgojeslovni paberki«, *Slovenska žena*, 1 (1912–1913), 141.

452 Kveder, *Misterij žene*.

453 Vrečer, *Literarno ustvarjanje Slovenk*. Glej tudi: Kveder, *Njeno življenje*.

Upor

Zveza delavskih žen in deklet ter Ženski list

Zveza delavskih žen in deklet je bila ustanovljena v začetku leta 1924.⁴⁵⁴ Po pričevanju Štefanije Krašovec, nekdanje aktivne članice, je pobudo zanjo dal Anton Kristan, sprva zgolj z namenom, »da bi se čim bolj širile delavske konzumne zadruga in pa da bi pridobil žene za svojo politično linijo«.⁴⁵⁵ Vendar se je prvotno načrtani plan, ki se je bolj ali manj osredotočal na pridobivanje žensk za združništvo, kmalu razširil, in sicer v smislu boja za enakopravnost spolov ter zavzemanja za delavske pravice. Organizacija, tako je pisalo v njenih pravilih in bilo tudi večkrat izraženo na njenih kongresih, je med svoje cilje prištevala popolno enakopravnost med spoloma, delavcem naklonjeno socialno politiko, znižanje neposrednih davkov, reformo družinskega prava, sistematični boj proti alkoholizmu in prostituciji, enako delo za enako plačilo tako za moške kot za ženske, žensko volilno pravico⁴⁵⁶ ter zgraditev azila za brezposelno in potujoče delavstvo, zlasti ženske.⁴⁵⁷ Opredelila se je tudi proti vsakršni vojni. Posebno aktivno se je zavzemala za pravice delavskih mater. V tem kontekstu je npr. zahtevala zaščito nezakonskega materinstva in reformo socialnih zakonov v smislu, da bi že ob rojstvu vsak otrok dobil vzdrževalnino, njegova mati pa materialno pomoč za vzgojo. Hkrati je prav z ozirom na delavke zahtevala tudi reformo paragrafov 144–148 avstrijskega kazenskega zakonika, ki so se navezovali na prekinitev nezaželene nosečnosti.⁴⁵⁸

Zveza delavskih žen in deklet je že oktobra 1924 svoje ambiciozne cilje nadgradila tudi z izdajo lastnega glasila, mesečnika *Ženski list*, ki je nato neprekinjeno izhajal do leta 1935. Njegovo ime je bilo prevzeto po časopisu, ki ga je leta 1913 že izdajalo slovensko socialistično usmerjeno ženstvo. Sprva ga je urejala Marija Rakovec, od julija 1927 pa R. Krištofa. V letu 1935, torej tik pred njegovo ukinitvijo, pa je uredništvo prevzela Eda Konavli.⁴⁵⁹

Pripadnice novoustanovljene zveze so prihajale iz vrst članic konzumne zadruga iz Ljubljane, žen železničarjev ljubljanskega križišča in nameščenk.⁴⁶⁰ Mesto predsednice je bilo na začetku dodeljeno Mariji Rakovec, za katero *Ženski list* navaja, da je bila žena sprevodnika. Podpredsednica je v prvi sestavi odbora postala Liza Legat, prav tako žena

454 Glede podrobnejše predstavitve tega društva glej: Vidovič Miklavčič, *Zveza delavskih žen in deklet*, 185–188.

455 Antonija Krašovec, »30-letnica ustanovitve "Zveze Delavskih žena in deklet"«, *Naša žena*, 14 (1954), 293, 294.

456 »Naš prvi kongres«, *Ženski list*, 1. 10. 1926, 1.

457 »Poročilo o kongresu Zveze delavskih žen in deklet«, *Ženski list*, 15. 1. 1931, 1.

458 Glej npr. »Naš prvi kongres«, *Ženski list*, 1. 10. 1926, 1.

459 Marinč, *Enakopravnost spolov*, *Ženski list*, 1924–1935.

460 Vidovič Miklavčič, *Zveza delavskih žen in deklet*, 185.

sprevodnika, druga podpredsednica pa je bila Štefanija Brezar, žena delovodje.⁴⁶¹ V naslednjih letih se je vodstvo zveze še večkrat premešalo,⁴⁶² njen vpliv pa se je iz Ljubljane razširil v druga slovenska mesta. Krajevne podružnice so po ugotovitvah zgodovinarke Anke Vidovič Miklavčič praviloma ustanavljali v krajih, kjer so poprej delovale konzumne zadruge, oziroma v industrijskih obratih s številnim ženskim proletariatom (tekstilna in oblačilna industrija).⁴⁶³ Tako se je zveza razširila na Jesenice, v Trzič, na Ptuj, v Mežico, Šoštanj, Črno pri Prevaljah, v Gorje pri Bledu, Lesce, Sv. Lovrenc, na Pohorje in pozneje v Trbovlje, Zagorje, Hrastnik, Celje, Maribor in Mursko Soboto. Nekatere podružnice so z leti sicer zamrle, leta 1932 so denimo delovale le še na Jesenicah, Ptuj in v Črni na Koroškem.⁴⁶⁴

V političnem smislu se je Zveza delavskih žen in deklet zavezala socializmu. Že na svojem prvem kongresu je »vse razredne sodružnice« izrecno pozvala, »da vstopijo v socialistično stranko«.⁴⁶⁵ Tako so sprva v njenih vrstah prevladoval socialdemokratke, pozneje, v tridesetih letih, pa so vse večji vpliv pridobivale tudi komunistke. Kot je v svojih spominih razodela Angela Vode, naj bi prav vpliv komunistk njene dejavnosti tako radikaliziral, da je zveza prišla v nemilost oblasti. Posledično so jo leta 1935 ukinili.⁴⁶⁶

Kot marksistično orientirano združenje je Zveza delavskih žen in deklet odklanjala tedanjo slovensko »buržoazno« politiko. V odkrite publicistične spore se je spričo svojih radikalnih pobud, ki so se med drugim denimo vezale na nasprotovanje cerkveni poroki,⁴⁶⁷ spuščala zlasti s katoliško strujo, a hkrati je s kritično distanco spremljala tudi

461 Tajniško mesto je bilo dodeljeno Štefaniji Sbašnik, kontoristinji, in balgajniško Angeli Kramar, delavki tobačne tovarne. Še ostale članice prvega odbora: Ravnik Margareta, namestnica tajnice, žena železničarja; Rakovec Kristina, namestnica blagajničarke, blagajničarka; Odbornice: Vrhovec Anica, poslovodkinja; Baher Angela, delavka tob. tov.; Kovač Marija, žena sprevodnika, Celarc Mici, prodajalka; Jevnikar Angela, kontoristinja; Vergelj Mina, kontoristinja; Arhar Mina, kontoristinja; Arhar Ivana, žena železničarja; Nadzorstvo: Matevžič Helena, žena vlakovodje, Čelešnik Fani, poslovodkinja; Križaj Talči, žena železničarja. Kakor poudarja Miha Marinč, pripisi »poklicev članic centralnega odbora ZDŽD oz. njihovih soprogov pričajo, da sta izobrazbena struktura in razredna pripadnost članic precej homogeni. Bile so bile nižje izobražene in so prihajale iz delavskega razreda.« Glej: Marinč, *Enakopravnost spolov*, 48; Mihurko Poniž, *Odkar dobivam Ženski svet*, 60.

462 Po prvem kongresu, ki ga je Zveza organizirala 5. septembra 1926, so odborniška mesta bolj ali manj ostala nespremenjena, le mesto podpredsednice je bilo tokrat dodeljeno samo Štefaniji Brezar. Ostale članice odbora po prvem kongresu: Ajdišek Mici, tajnica; Sbaschnik Štefka, namestnica; Rakovec Kristina, blagajničarka; Kramer Angela, namestnica; odbornice Vergelj Mina, Haderbolec Vika, Polšak Fani, Muzlovič Alojzija, Vrhovec Anica, Dolžan Marija, Romih Nežka in Eleršek Iva. Glej: »Naš prvi kongres«, *Ženski list*, 1. 10. 1926, 1.

463 Vidovič Miklavčič, *Zveza delavskih žen in deklet*, 185–188.

464 »Delavske žene, organizirajte se!«, *Ženski list*, 1. 7. 1932, 1.

465 Tovrstno usmeritev je dokazal tudi izbor predavateljev na prvem kongresu, saj so vsi bili pomembni predstavniki delavskih/socialističnih organizacij. Glej: »Naš prvi kongres«, *Ženski list*, 1. 10. 1926, 1.

466 Kot razlog ukinitve viri navajajo obtožbo protidržavne dejavnosti. Zveza naj bi se povezovala z ilegalno KPJ. Glej: AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, a.e. 567, akt 10600/95; Vidovič Miklavčič, *Zveza delavskih žen in deklet*, 185–188.

467 Glej npr. »Cerkveni in civilni zakon in dedno pravo«, *Ženski list*, 6 (1929), št. 8, 2.

delo liberalnih ženskih društev. Svojim članicam je tudi izrecno prepovedala, da bi bile obenem članice katere druge »meščanske« ženske organizacije.⁴⁶⁸ Pa vendar je bila v mnogih primerih, še posebno ko je šlo za temeljne pravice žensk, pripravljena postaviti svoja ideološka prepričanja na stran in s slednjimi sodelovati. Tako je junija 1925 skupaj z njimi protestirala proti predlaganim razširitvam zaostalega srbskega prava na ostalo državo. Leta 1927 je temeljno prispevala k vseženski akciji za doseg volilne pravice, pozneje pa se je celo pridružila pobudi proti znižanju števila žensk v državnih poklicih.⁴⁶⁹ Mnogokrat je izpeljala tudi samostojne akcije. Podobno kot socialistično umerjena ženska društva širom po svetu⁴⁷⁰ je shode prirejala zlasti v času t. i. ženskega tedna, torej vsako leto med 21. in 28. marcem. Ta termin je Socialistična ženska internacionala določila za praznovanje ženskega dneva že leta 1910. Tako je v marčevskih dneh leta 1926 potekalo vsaj devet, leta 1927 vsaj trije, leta 1928 pa vsaj pet shodov zveze,⁴⁷¹ na katerih so se slišale zahteve po svetovnem miru, po zaščiti mater in otrok, volilni pravici, izpostavljali so tudi boj proti delu otrok, proti alkoholizmu in prostituciji. Končno je zveza na svojih shodih v okviru mednarodnega ženskega tedna zahtevala spremembe razvpitih členov 144–148 avstrijskega kazenskega zakonika, s čimer je odločno posegla v rodnostno problematiko.⁴⁷²

Temo »tajnih splavov« je Zveza delavskih žen in deklet v *Ženskem listu* izpostavljala že od svoje ustanovitve v začetku leta 1924.⁴⁷³ Njene pobude niso ostale zgolj na papirju, pač pa so se slišale na raznih zborovanjih in shodih. Čeprav po poročanju *Ženskega lista* ob teh priložnostih udeleženke sprva niso eksplicitno zahtevale uvedbe *socialne indikacije* za umetno prekinitev nosečnosti, ampak so v okviru problematizacije členov 144–148 avstrijskega kazenskega zakonika zgolj izpostavljale nujno po večji razširjenosti kontracepcijskih sredstev, so se kljub temu soočale z ostrimi očitki katoliške struje.⁴⁷⁴ Leta 1927 se je z najhujšimi psovki, »kar jih je menda še kdaj zapisal kak list«, ⁴⁷⁵ odzval *Cerkveni glasnik* (sodelujoče je celo zmerjal z vlačugami in svinjami). Pri tem pa se ni niti pozanimal, katera govornica je imela besedo na shodu, saj je po krivem napadel

468 »Naš prvi kongres«, *Ženski list*, 1. 10. 1926, 1.

469 »Naši zbori«, *Ženski pokret*, 8 (1927), št. 18, 1.

470 Glej npr. Usborne, *The politics*.

471 Čeprav so shodi vselej poželi veliko zanimanje, se jim je zveza leta 1929 odpovedala. *Ženski list* je v pojasnilo objavil naslednji sestavek: »Odbor Zveze delavskih žen in deklet je sklenil na svoji zadnji seji, da z ozirom na stanje v naši državi v letošnjem ženskem tednu naša organizacija ne bo prirejala javnih shodov, ker je to združeno z velikimi izdatki za prijave na oblasti in je sedaj, ko je ustava ukinjena, zborovalna svoboda zelo omejena, tako da bi ne smele prostodušno povedati vsega, kar na telo in duh trpinči ...« Glej: *Ženski list*, 1. 3. 1929, 1.

472 »Naši shodi«, *Ženski list*, (1.7.1925), 2; »Ženski teden«, *Ženski list*, 1. 5. 1926, 1–2; »Ženski teden«, *Ženski list*, 15. 3. 1928, 1–2.

473 Vidovič Miklavčič, *Zveza delavskih žen in deklet*, 185–188.

474 Glede konfliktov med *Ženskim listom* in katoliškim časopisjem glej tudi: Leskošek, *Zavrnjena tradicija*.

475 »§ 144 in tržiški župni urad«, *Ženski list*, 1. 5. 1927, 3.

Alojzijo Štebi, ki v resnici sploh ni bila članica Zveze delavskih žen in deklet ter je v tistem obdobju večino časa živela in delala v Beogradu.⁴⁷⁶

Do sporov med omenjeno katoliško revijo in zvezo je zaradi vprašanja umetne prekinitve nosečnosti sicer prihajalo že pred tem dogodkom. Leta 1925 je denimo *Cerkveni glasnik za tržiško župnijo zvezo* oziroma *Ženski list* povsem neposredno obtožil, da javno poziva k umoru, in pri tem klical na pomoč celo »državno pravdnštvo«.⁴⁷⁷ V povračilo so mu soustvarjalke *Ženskega lista*, podobno kot Jože Potrč, očitale dvoiličnost, saj je ob moraliziranju o umoru telesnega plodu pozabljal, da je v času prve svetovne vojne Cerkev blagoslavljala orožje, ki je nato služilo krvavi moriji, ob pridiganju o tem, da je vsako dete »božji dar«, pa nezakonskim otrokom odrekala enakopraven položaj.⁴⁷⁸ V boju proti abortusu je ženski priporočala vzdržnost, obenem pa zapovedovala brezpogojno pokorščino alkoholiziranemu ali »bohotnemu« možu ter zavračala možnost ločitve.⁴⁷⁹ Na pronatalistične pritiske s strani Cerkve so avtorice po besedah dr. Vesne Leskošek odgovarjale še z obsojanjem celibata, s katerim so se duhovniki izogibali dolžnostim očetovstva in posredno prav tako vplivali na zmanjševanje rodnosti.⁴⁸⁰

Argumenti, s katerimi je Zveza delavskih žen in deklet nastopala proti očitkom katoliške struje, so podvajali že zgoraj predstavljeni marksistični rodnostni diskurz, znotraj katerega so se pravice delavk oziroma delavcev pogosto postavljale nasproti splošnim interesom kapitala. V tem kontekstu so, podobno kot Kardelj, Potrč, Tuma in drugi socialistično in komunistično usmerjeni avtorji, tudi sotrudnice *Ženskega lista* poudarjale, da množenje prebivalstva vodi v brezposelnost,⁴⁸¹ v večanje »armade odvečnih delavcev«, ki služi zgolj kot izgovor za nižanje mezd.

Specifično »razredna perspektiva« je zvezo hkrati do neke mere distancirala od pravic in ravnanja žensk iz višjih družbenih plasti. Tako so soustvarjalke *Ženskega lista* z namenom, da bi dokazale upravičenost svojih zahtev, opozarjale na »javno tajnost«⁴⁸² premožnejših gospa, namreč na dejstvo, da so te spričo zadostnih materialnih sredstev imele možnost varnega in nekaznovanega abortiranja, pa tudi dostopa do kontracepcije. Očitale so jim še, da se otrokom niso odrekale zaradi življenjske nuje tako kakor delavke, pač pa zgolj zaradi želje po udobnem življenju,⁴⁸³ s tem pa so se seveda odmikale od univerzalne ideje o ženski »reproduktivni svobodi«, na podlagi katere bi bilo mogoče

476 »§ 144 in Cerkveni glasnik«, *Ženski list*, 1. 6. 1927, 3.

477 »Javen poziv k moritvi«, *Ženski list*, 31. 10. 1925, 2.

478 »O prisiljenem materinstvu«, *Ženski list*, 31. 9. 1925, 2.

479 »Prisiljeno materinstvo«, *Ženski list*, 15. 2. 1926, 4.

480 Leskošek, *Zavrnjena tradicija*, 86.

481 »Važno vprašanje v premislek«, *Ženski list*, 31. 8. 1925, 1–2.

482 »Važno vprašanje v premislek«, *Ženski list*, 31. 8. 1925, 1; »Javen poziv k moritvi«, *Ženski list*, 31. 10. 1925, 1–2.

483 »Porodna kontrola«, *Ženski list*, 1. 10. 1928, 1–3; »Umetni splav v Sovjetski Rusiji«, *Ženski list*, 1. 7. 1926, 2–3.

utemeljevati zahtevo po popolni legalizaciji abortusa. Toda spet, tovrstna nasprotja jih niso odvrnila od namere, da bi pri svojih akcijah iskale konsenz in sodelovanje drugih ženskih društev. Med drugim so ostala, torej po njihovem prepričanju »buržoazna« ženska društva leta 1933 tudi pozvale k sodelovanju na njihovem Zborovanju za ureditev porodov, ki ga je mogoče razumeti v smislu najdoločnejše artikulacije zahtev po delni legalizaciji abortusa, kar so jih v obdobju med obema vojnama organizirali v slovenskem in morebiti tudi širše v jugoslovanskem prostoru. Poglejmo, kako je bila ta akcija organizirana in izpeljana.

»Zborovanje za ureditev porodov«

Zborovanje za delno legalizacijo abortusa so intenzivneje začeli pripravljati v prvi polovici leta 1933. Kot pričajo viri, je Zveza delavskih žen in deklet 18. marca 1933 na Splošno žensko društvo (najverjetneje pa tudi na ostale slovenske ženske organizacije) naslovila dokument, v katerem je pozvala k priključitvi k akciji »za ureditev porodov na podlagi socialne indikacije«, ki jo je centralni odbor Zveze sklenil sprožiti po vsej Sloveniji oziroma državi.⁴⁸⁴ Inicijativo so poleg gospodarske krize najverjetneje spodbudili odmevi na dogajanje v avstrijskem glavnem mestu, kjer so v januarju in februarju istega leta ženske organizacije pripravile množična zborovanja v podporo uvedbi *socialne indikacije* za splav.⁴⁸⁵

Optimistična pričakovanja glede obsega »slovenske« pobude se sicer niso povsem uresničila, saj sta nato poleg Zveze delavskih žen in deklet k njej pristopili le dve slovenski ženski društvi – Ženski pokret (sekcija Ljubljana) in Zveza akademsko izobraženih žena (sekcija Ljubljana). Kljub temu so 7. maj 1933 ob 16. uri v veliki dvorani Delavske zbornice na Miklošičevi cesti v Ljubljani organizirali zborovanje, ki mu je prisostvovalo več kot 400 oseb, »med njimi tudi nekaj mož«. ⁴⁸⁶ Predložena je bila resolucija, ki je zahtevala spremembo 171. člena jugoslovanskega kazenskega zakonika tako, da bi se pri prekinitvi nosečnosti upoštevale še *socialna, evgenična* in *etična indikacija*. Dogodek je v imenu zveze odprla predsednica Štefanija Brezar, ki je izpostavila posledice gospodarske krize in jih povezala z brezizhodnim položajem (zlasti nezakonskih) mater s številnimi otroki. S tega vidika je nato zahtevala reformo zastarelih zakonov, »ki še vedno [...] oklepajo ženo v spolno sužnost in jo silijo roditi po golem naključju«. ⁴⁸⁷ Sledil je referat dr. Fini Ahačič Grosman, predstavnice Zveze akademsko izobraženih žena. Dr. Fini Ahačič Grosman je ob ponovitvi argumentov Štefanije Brezar z ozirom na interese skupine, ki ji je pripadala, odpravo plodu upravičevala ne le pri skrajno obubožanih, pač pa tudi pri

484 ZAL 285, Splošno žensko društvo, a.e. 6, ovoj 2.

485 »Proč s paragrafom 144 – za kontrolo porodov«, *Ženski list*, 1. 3. 1933, 4–5.

486 »Za ureditev porodov«, *Ženski list*, 1. 6. 1933, 1.

487 Prav tam, 2.

inteligenci in malomeščanstvu. Tako je poudarjala: »V inteligenčnih in malomeščanskih slojih strah pred golim pomanjkanjem najpotrebnejših stvari ne igra tolike vloge, pač pa strah pred nezmožnostjo dati otroku vsaj isto izobrazbo, kot jo imajo starši. Torej na eni strani strah pred stradanjem in želja za višjim kulturnim nivojem otrok, na drugi strani strah, da kulturni standard pri otrocih ne bi padel. Mislimo, da so to toliko važni vzroki, da ne sme biti zakona, ki bi kaznoval revno ženo, ki si da narediti umeten splav, ako so zgornje okoliščine dane, ako je dana tkzv. socialna indikacija.«⁴⁸⁸ Opomnila je tudi na *evgenično indikacijo* za splav, ki pa naj bi bila v znanstvenem svetu bolj priznana in bo zato »treba zanjo pač manj boja«.⁴⁸⁹ Nato je kot zastopnica Ženskega pokreta govorila še Angela Vode, ki je legalizacijo abortusa utemeljevala z osebno svobodo oziroma pravico do razpolaganja z lastnim telesom. Na podobne argumente se je oprl še zadnji govornik na shodu, socialist in odvetnik dr. Henrik Tuma.⁴⁹⁰

Opisano zborovanje je nato v javnosti sprožilo plaz tako naklonjenih kot nenaklonjenih odzivov. Naklonjeno je o temi pisal *Slovenski narod*,⁴⁹¹ predvsem pa, kot že izpostavljeno, komunistična *Sodobnost*⁴⁹² in *Književnost*,⁴⁹³ nenaklonjeno pa katoliški časnik *Slovenec*.⁴⁹⁴ Klerikalna protireakcija ni odmevala samo v (dnevnem) tisku, slišala se je tudi pri mašah. Tako naj bi z neke ljubljanske prižnice po poročanju *Ženskega lista*, časnika Zveze delavskih žen in deklet, organizatorke zborovanja zmerjali celo s »svinjami«.⁴⁹⁵ Najostrejši očitki Zborovanju za ureditev porodov znotraj katoliških krogov so prihajali s strani ženske organizacije. 11. junija 1933 je namreč Slovenska krščanska ženska zveza v dvorani Union organizirala »protizborovanje«.⁴⁹⁶

Bolj kot odklonilna drža s strani klerikalk pa na prvi pogled preseneča molk oziroma nepodpora zborovanju s strani drugih, pretežno nekatoliško usmerjenih ženskih društev in revij v državi, npr. Splošnega ženskega društva, Jugoslovanske ženske zveze in revije *Ženski svet*. Vzroke za tovrstno »apatičnost«, pa tudi za jezne protireakcije katoliškega ženstva bomo analizirali v nadaljevanju. Posvetimo se zdaj značilnostim in splošni tematizaciji rodnostne problematike pri tistih dveh slovenskih društvih, ki sta se na pobudo zveze odzvali z naklonjenostjo, torej Ženskega pokreta in Zveze akademsko izobraženih žena.

488 »Za ureditev porodov«, *Ženski list*, 1. 6. 1933, 2.

489 Prav tam.

490 »Žene zoper brezglavo razmnoževanje ljudi«, *Slovenski narod*, 7. 5. 1933, 3.

491 Prav tam; »Ena v imenu mnogih, Važno za žene«, *Slovenski narod*, 6. 5. 1933, 7.

492 Stanko Leben, »Urednikove pripombe k paragrafu 177«, *Sodobnost*, 1 (1933), 425–429; Bogomil Fatur, »Žene v stiski«, *Sodobnost*, 1 (1933), 425–429.

493 Tone Brodar (Edvard Kardelj), »§ 171«, *Književnost*, 1 (1932/1933), 250–254.

494 »Dih smrti«, *Slovenec*, 10. 5. 1933, 1.

495 Leskošek, *Zavrnjena tradicija*.

496 Glej poglavje Protireakcija, 114–116.

»Mi smo borbena organizacija, z namenom, da brez strahu in brez obzirov na desno in levo povemo z jasnimi besedami, kaj je slabega ...«⁴⁹⁷ - Ženski pokret (Ljubljana) in njegov odnos do rodnostne problematike

Ženski pokret, sekcija Ljubljana, so po zgledu drugih istoimenskih društev v državi ustanovili 2. januarja 1926.⁴⁹⁸ Na začetku je po poročanju Vere Albreht štel okoli sto članic in trideset odbornic.⁴⁹⁹ Predsedniško mesto so dodelili komunistki Alojziji Štebi,⁵⁰⁰ ko pa se je ta leta 1927 zaradi političnih razlogov upokojila in posledično preselila v Beograd,⁵⁰¹ je predsedniško funkcijo prevzela Angela Vode.⁵⁰² Na občnem zboru, ki je potekal 18. decembra 1930, so se nato upravniška razmerja ponovno zamenjala – Cirilo Štebi Pleško so proglasili za predsednico, Angelo Vode za podpredsednico in Amalijo Prijatelj za tajnico.⁵⁰³

Že takoj na začetku svojega delovanja so članice ljubljanskega Ženskega pokreta aktivno sodelovale v vrsti odmevnih akcij, med drugim so leta 1927, vzporedno z ostalimi člani Alianse ženskih pokretov, priredile že omenjeni manifestacijski zbor za žensko volilno pravico⁵⁰⁴ in si zastavile tudi druge ambiciozne cilje, skladne s svojo feministično orientacijo. Iz poročila, napisanega konec leta 1930, izvemo, da so želele ustanoviti klub

497 Alojzija Štebi, »Ali si zaslužimo kritiko?«, *Ženski pokret*, 8 (1927), št. 4, 2.

498 Vera Albreht, »Ženski pokret v Sloveniji«, *Ženski svet*, 4 (1926), št. 6, 182.

499 Prav tam.

500 Pozneje se je Angela Vode tako spominjala začetkov snovanja *Ženskega pokreta*: »Ker je bilo vse progresivno delo onemogočeno in se je moralo zateči v ilegalno, sem bila prepričana, da bi bila potreben nek legalen forum, ki bi vršil nalogo politične vzgoje med ženskami [...] Treba bi bilo izbrati borbeno pot [...] Tako sem pristala na sodelovanje. Pripravljalni odbor, to sta bili Lojzka Štebi in Cirila Pleško in jaz, je poskrbel za agitacijo tako, da smo imele že ob ustanovnem občnem zboru kar lepo število članic, predvsem iz vrst učiteljic. Vse so bile kar navdušene nad ustanovitvijo društva in njegovim programom.« Glej: Vode, *Spomin in pozaba*, 127.

501 Glede biografskih podatkov Alojzije Štebi glej: Verginella, Štebi, Alojzija (Lojzka), 530–533; Drnovšek, Alojzija Štebi: borka, 188–209.

502 Po besedah Angele Vode je na poslovnih seji za svojo naslednico predlagala Cirilo Pleško, tako naj bi društvo še naprej sledilo dotedanjim smernicam. »Toda Malči Prijatelj je v imenu večine izjavila, da odklanjajo Cirilo kot predsednico, ker je premalo slovensko in preveč jugoslovansko (srbsko) orientirana. Glej: Vode, *Spomin in pozaba*, 140.

503 Ob isti priložnosti je prišlo tudi do izbora ostalih funkcionar – Ema Peče je postala blagajničarka, Vera Albreht, Pavla Hočevnar, Karla Modic, Marija Mohorčič, Jožica Novak in Stana Šturm pa odbornice. V nadzorni odbor sta prišli Mira Engelmann in Anica Levec. Glej: »Rad ženskih pokreta«, *Ženski pokret*, 12 (1931), št. 1/2, 2.

504 K organizaciji dogodka je privabil tudi druga slovenska ženska društva. Uspeh je bil po poročanju prirediteljic baje sijajen, dvorana Mestnega doma, v kateri je potekala prireditev, prepolna. K temu je že predhodno prispevala temeljita propagandna akcija, ki jo je skupaj z Ženskim pokretom organizirala prav Zveza delavskih žen in deklet. Manifestacijski zbor je z govorom, v katerem je bila poleg zahteve po ženski volilni pravici izpostavljena odgovornost žensk pri izgradnji svetovnega miru, otvorila Angela Vode. Sledili sta predavanji Cilke Krek, predstavnice »Krščanske zveze«, in Ajdiškove, predstavnice Zveze delavskih žen in deklet. Ob tem velja tudi omeniti, da je Zveza delavskih žen in deklet podobne zборе v istem času organizirala še na Jesenicah, v Bohinjski Bistrici, Zalogu, Rušah pri Mariboru in po celi Mežiški dolini. Po poročanju Ženskega pokreta so z uspešno skupno akcijo, ki je presegla ideološke delitve, slovenska ženska društva pokazala izredno politično kulturo. O dogodku je tedaj z naklonjenostjo pisal tudi ves slovenski tisk. Glej: »Naši zbori«, *Ženski pokret*, 8 (1927), št. 8, 1.

in čitalnico ter organizirati predavanja iz biologije, psihologije, etike in sociologije. Svoje humanitarne cilje so nameravale konkretizirati z akcijo za ustanovitev azila za brezposelne delavke, s skrbjo za vaje in odpuščene kaznenke, s posvetovalnico za izbor poklica, z organiziranjem varuštva za nezakonsko deco, s posvetovalnico za pravne zadeve in posvetovalnico za zdravstveno in higiensko življenje v zakonu, znotraj katere lahko domnevamo, da so si zamišljale tudi razširjanje znanja o kontracepcijskih sredstvih.⁵⁰⁵

Zastavljene cilje so zaradi gospodarske krize uresničile zgolj delno. Do leta 1932 npr. še niso uspeli ustanoviti kluba, predstaviti so morale tudi svoj »humanitarni program«, torej organizacijo posvetovalnic, je pa »imelo društvo čitalnico s precejšnjo zbirko sodobnih ženskih listov v domačem« in številnih tujih jezikih, »na razpolago so bile brošure in knjige iz feministične, mirovne, pedagoške in socialne literature«. ⁵⁰⁶ Članice Ženskega pokreta so organizirale tudi nekaj političnoizobraževalnih predavanj⁵⁰⁷ in uspešno izvajale propagandno delo. Kot vidno pridobitev »slovenskega feminizma« so beležile rubriko »Žena v sodobnem svetu« v ponedeljkovem *Jutru*,⁵⁰⁸ v okviru katere je izšlo tudi nekaj sestavkov, ki so se bolj ali manj eksplicitno dotaknili rodnostne problematike.⁵⁰⁹

Ženski pokret Ljubljana je deloval pod okriljem vsejugoslovanske Alianse ženskih pokretov, ki je septembra 1926⁵¹⁰ nastala z namenom, da pod svoje okrilje združi vse

505 »Rad ženskih pokreta«, *Ženski pokret*, 12 (1931), št. 1 tedaj 2, 2.

506 Pavla Hočevnar, »Kaj delajo naše feministke«, *Ženski svet*, 10 (1932), št. 11, 331.

507 Dokumenti pričajo, da je ljubljanski Ženski pokret številna politično-izobraževalna predavanja organiziral že leta 1927. Teme so se navezovale tako na žensko gibanje kot na obča politična vprašanja, v okviru slednjih so obravnavali parlamentarizem, demokratizem, anarhizem, socializem itn. Za leto 1930 je bil prav tako denimo v programu tematsko pestri pouk. Ta je ob vzgojnem in splošno-izobraževalnem, posegal celo v poljudno pravno in zdravniško področje. Tako so se članice Ženskega pokreta seznanile z nasledstvenim pravom, zakonodajo ob poroki in pričevanju, s higieno pred in po porodu, z ženskimi in otroškimi boleznimi, problemom pubertete itn. Angela Vode je v letu 1930 tudi predavala o odnosu med ženskami in fašizmom, Alojzija Štebi o Slovenkah v Ameriki in sodelovanju žen v občinah, Pavla Hočevnar pa je pripravila obči pregled nad ženskim vprašanjem v svetu in analizirala vloge žen v slovenski povesti. Ker je imel, po besedah Angele Vode, Ženski pokret v svojem splošnem programu tudi politično izobrazbo žen, je v Ljubljani organiziral socialno-politični tečaj. Predavanja so se delila v dva sklopa, v prvem se je razpravljalo o socialno-ekonomski ureditvi, v drugem pa o politični ureditvi držav. Teme so se gibale okoli vprašanja sodobne Rusije, marksistično-krščanskega socializma itn. Predavali so uveljavljeni strokovnjaki – dr. Gosar, dr. Ahčin, dr. Lončar, g. Urathik, dr. Bajič in prof. Mohorič-Premurjeva. Tečaj je bil, po besedah Angele Vode, dobro obiskan. Glej: AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, a.e. 567.

508 Pavla Hočevnar, »Kaj delajo naše feministke«, *Ženski svet*, 10 (1932), št. 11, 331.

509 Angela Vode, »Križa družine«, *Jutro: ponedeljska izdaja*, 18. 1. 1932, 6; »Nova mati«, *Jutro: ponedeljska izdaja*, 6. 6. 1932, 6.

510 Začetki postopnega oblikovanja »Alianse ženskih pokretov« sicer segajo v leto 1919, ko so v Beogradu in nato še v Sarajevu osnovali *Društvo za prosvetovanje žene in zaščito njenih prava*, pozneje preimenovano v Ženski pokret. Društvo, ki ga zgodovinarja Jovanka Kecman in Thomas A. Emmert štejeta za prvo jugoslovansko feministično organizacijo, je sicer delovalo pod okriljem Narodne ženske zveze, vendar si je v nasprotju z njo zastavilo veliko bolj radikalne cilje. Na ustanovnem zboru je tako predložilo resolucijo, v kateri je predlagalo, da se v kraljevini SHS uvede popolno enakopravnost spolov, pri čemer je bila seveda v ospredju zahteva po ženski volilni pravici. Kmalu so nato ženski pokreti začeli nastajati še v drugih manjših krajih v okolici, npr. v Kragujevcu, Požarevcu, Travniku, Bosanskem Brodu itn., v večjih jugoslovanskih »mentropolah« pa še niso nastali. Sicer sta se že tedaj

ženske pokrete v državi in med drugim predstavlja Jugoslavijo v mednarodnih feminističnih organizacijah.

Ob ustanovitvi Alianse je njen upravni odbor sestavljalo pet članic, ki jih je skupščina izbrala iz vrst predsednic posameznih ženskih pokretov.⁵¹¹ Prva predsednica izvršnega odbora Alianse je tako postala Alojzija Štebi,⁵¹² ki je društvu predsednikovala do leta 1934, ko jo je zamenjala dotodanja voditeljica zagrebškega ženskega pokreta dr. Mira Vodvarka-Kočonda.⁵¹³

Kot je v prvi številki novega štirinajstdnevnega glasila *Ženski pokret* zapisala Alojzija Štebi, so si članice Alianse ženskih pokretov Kraljevine SHS zastavile nalogo, »da pribore ženam v naši državi politične pravice in da dosežejo enakopravnost z moškimi ne samo v zakonih, nego tudi v družbenem življenju.«⁵¹⁴ Obenem so v nasprotju z drugimi tedanjimi večjimi ženskimi organizacijami – ki so verjetno z namenom, da bi se izognile notranjim ideološkim konfliktom in pritiskom oblasti, ostajale zgolj pri humanitarnem delu – nameravale posegati v politični diskurz in poleg strogo feminističnih obravnavati tudi druge pereče družbene tematike. Tako so se zavzemale za socialno pravičnost, pacifizem, ekonomsko neodvisnost posameznika in posameznih narodov. Po besedah zgodovinarke Jovanke Kecman Aliansa politično gledano ni bila neka čvrsta, idejno enotna organizacija.⁵¹⁵ Najbolj radikalne so bile v tem pogledu njene »omladinske sekcije«. Na nekatere izmed njih je tajno vplivala celo tedaj ilegalna Komunistična partija Jugoslavije. Tudi glavne akterke ljubljanskega Ženskega pokreta – Alojzija Štebi, Cirila Pleško Štebi in Angela Vode – so (nekaj časa) pripadale komunistom. Po drugi strani pa zgoraj opisana socialistično orientirana Zveza delavskih žen in deklet v Ženskem pokretu ni prepoznavala sebi podobne, delavske organizacije, saj jo je definirala kot »buržoazno društvo.«⁵¹⁶

---

za podobne profeministične cilje zavzemala tudi hrvaško Udruženje jugoslovenskih žena in slovensko Splošno žensko društvo. Kongres Mednarodne zveze za žensko volilno pravico, ki je potekal od 12. do 19. maja 1923 v Rimu, je za feministke iz posameznih jugoslovanskih narodov predstavljal prvi skupni nastop na mednarodnem prizorišču, kar jih je privedlo do spoznanja, da morajo, če želijo okrepiti svojo moč ob tovrstnih priložnostih, vzpostaviti intenzivnejšo medsebojno komunikacijo. Med jugoslovanskimi feministkami oziroma v beograjskem in sarajevskem Ženskem pokretu in zgoraj omenjenima hrvaškem Udruženju in slovenskem Splošnem društvu je posledično dozorela ideja o ustanovitvi skupne organizacije. Tako je 22. in 23. septembra 1923 v Ljubljani nastala *Feministična aliansa Kraljevine SHS*. Po besedah Alojzije Štebi Feministična aliansa Kraljevine SHS kljub vložnim naporom ni mogla nikakor razviti svojega dela. Temu naj bi botrovala predvsem njena preširoka baza. Sprva je namreč pod svoje okrilje sprejemala vsa društva, ki so se zavzemala za žensko volilno pravico, ne glede na njihove različne, med seboj mnogokrat izključujoče se usmeritve. Zato se je septembra 1926 na zboru v Bosanskem Brodu reorganizirala in preimenovala v *Alijanso ženskih pokretov*, s čimer je članstvo zožila le na istoimenska društva, tedaj že razširjena po vsej Kraljevini. Glej: Kecman, *Žene Jugoslavije*; Simić, *Ženski pokret: The feminist Movement*; Alojzija Štebi, »O radu Jugoslovenskih feministkinja«, *Ženski pokret*, 12 (1931), št. 9/10, 6.

511 Alojzija Štebi, »O radu Jugoslovenskih feministkinja«, *Ženski pokret*, 12 (1931), št. 9/10, 6.

512 »Sa Skupštine Alianse ‚Ženskih pokreta‘«, *Ženski pokret*, 8 (1927), št. 17, 3.

513 Kecman, *Žene Jugoslavije*.

514 Alojzija Štebi, »Našim ženam«, *Ženski pokret*, 8 (1927), št. 1, 1.

515 Kecman, *Žene Jugoslavije*.

516 *Ženski list*, 1924–1935.

Aliansa je izdajala tudi svojo revijo. V okviru srbskega Društva za prosvetovanje žene in zaščito njenih prava je sicer *Ženski pokret* mesečno izhajal že od 18. aprila 1920,⁵¹⁷ v začetku leta 1927 pa je postal glasilo Alianse, s čimer je spremenil podobo in vsebino. Izhajati je začel dvakrat mesečno v srbskem, hrvaškem in občasno v slovenskem jeziku.⁵¹⁸ Uredniški stolček je sprva zasedala Vera Jovanović, od osme številke dalje pa Alojzija Štebi in Darinka Stojanović. Uredniška politika je sledila obljubam, ki jih je Aliansa izrekla v svojem programu. Brez zadržkov so v glasilu izražali mnenja v zvezi z notranje- in zunanjepolitičnim dogajanjem, ki so ga spremljali z izrazito pacifistične perspektive. V tem kontekstu je uredništvo npr. zavračalo grobi nacionalizem in si prizadevalo za slogo med balkanskimi narodi. Nasprotovanje feminizmu je kar naravnost povezovalo s takratnim povečevanjem militarističnega duha, ki je cenil zgolj moške vrline.⁵¹⁹

Čeprav se je *Ženski pokret* često spuščal v teme, katerih si druga jugoslovanska (ženska) društva niso upala odpirati, razpravljal je denimo tudi o prostituciji in svobodni ljubezni, mu je vojvodinsko-češka intelektualka dr. Julka Chlapec Đorđević leta 1933 očitala, da je v svojih feminističnih zahtevah še premalo radikalen. Podobno kot večina takratnih mednarodnih ženskih društev naj bi namreč zanemarjal »biološki« vidik ženske podrejenosti. To pomeni, da naj bi se premalo osredotočal ravno na probleme spolno-etične narave, zlasti na potrebo po regulaciji rojstev.⁵²⁰

Dr. Julka Chlapec Đorđević, večkratna sodelavka revije *Ženski pokret*,⁵²¹ je svoj pogled na rodnostno vprašanje podrobno predstavila že leta 1930 v odmevni knjižici *Sudbina žene*, ki jo je izdala pri Delniški tiskarni v Ljubljani.⁵²² V njej se je spraševala o

517 Čeprav je povečini prinašal tekste v cirilici in se nekoliko bolj osredotočal na srbsko politično ter družbeno življenje, so občasno v njem objavljale tudi hrvaške in slovenske avtorice. Tako so Alojzija Štebi, Vera Albrecht in Marija Kmet že tedaj objavljale prispevke slovenskem jeziku. Glej: *Ženski pokret*, 1 (1919)–19 (1938).

518 Že kmalu po začetku izhajanja so se v uredništvu *Ženskega pokreta* soočali z ostro kritiko slovenskih bralk, saj naj bi po njihovem mnenju prinašalo premalo čtiva v slovenskem jeziku. Alojzija Štebi je tovrstne očitke označila kot nekoliko prerane in obrazložila, da so vsled nezadostnih materialnih sredstev predvideni obseg revije morali zmanjšati, kar je posledično privedlo do tega, da so nekatere slovenske tekste prihranili za naslednje številke. »Pomisli moramo tudi na to, da je "Ženski pokret" skupen organ vseh Ženskih pokretov v naši državi, od katerih je en sam na slovenskem ozemlju,« se je branila Alojzija Štebi, »[...] zato je tudi očitek, ki gre specielno na moj naslov, da sem "narodni izdajalec" [...] popolnoma zgrešen. Z ozirom na to, da sem predsednica Alianse Ž.P. [...] smatram za svojo dolžnost, da govorim in pišem, kadar moram govoriti in pisati kot funkcionar Alianse tako, da me lahko in hitro razume večje število žen.« Glej: Alojzija Štebi, »Ali si zaslužimo kritiko?«, *Ženski pokret*, 8 (1927), št. 4, 2.

519 Čeprav je aktivno opozarjal na nevarnosti fašizma, je tudi glede odnosov z Italijo ohranjal čim bolj miroljubno in objektivno držo. O tem denimo priča dejstvo, da je z zanimanjem objavil pismo Marice Nadlišek Bartol, ki se je morala soočiti z očitki nekega slovenskega nacionalista zato, ker je v *Ženskem svetu* objavila prispevek o italijanski pisateljici Matildi Serao. Omenjeni nestrpnost jo je z argumentom, da po nepotrebnem povečuje Italijane, razglasil za narodno izdajalko. Glej: »Nacionalistička nestrpnost«, *Ženski pokret*, 8 (1927), št. 17, 4.

520 Julka Chlapec Đorđević, »Nekoliko opažanja o feminističkoj ideologiji "Ženskog pokreta"«, *Ženski pokret*, 14 (1933), št. 3, 44–47.

521 Glede njenega intelektualnega ustvarjanja glej: Jelena Petrović, »Rod i žensko autorstvo u književnoj kulturi i javnim diskursima u Jugoslaviji između dva svetska rata«, (doktorska disertacija, ISH, 2009).

522 Chlapec Đorđević, *Sudbina žene*.

razmerju in razlikah med spoloma ter kljub nasprotnim trditvam in interpretacijam različnih avtorjev ugotovila, da sta si moški in ženska biološko gledano zelo podobna, razlikujeta se samo po spolnih organih in »generativnih« ciljih. Toda prav ta drugačnost naj bi žensko prvotno definirala in jo pahnila v podrejeni položaj. Julka Chlapec Đorđević se namreč ni strinjala s takratnim, kot bomo videli tudi feminističnim diskurzom, ki je v materinstvu prepoznaval najglobljo žensko srečo in največji potencial. Prav nasprotno je v njem podobno kot ruski avtor Anton Nemilov⁵²³ zaznala »biološko tragedijo žene«, v porodu pa »fiziološko katastrofo«, kajti kot je poudarjala, je »fizično materinstvo, ki doleti samo ženo, izzvalo mišljenje, da je ona izključno stroj za plojenje«, ⁵²⁴ jo reduciralo na, če prevzamemo pozneje uporabljeni termin Simone de Beauvoir, »drugi spol«. ⁵²⁵ Z besedami Julke Chlapec Đorđević: »Človek, človeštvo, l'homme, l'humanité, to se vselej sliši moško, nasprotno se žensko identificira z njenimi reproduktivnimi organi [...] Moški označuje celoto, ženska del.« ⁵²⁶ Skozi zgodovino naj bi se razlike med spoloma še namnožile. Z napredovanjem civilizacije se je moški vse bolj izpopolnjeval, se samostojno in svobodno razvijal, medtem ko ženska, vdana množenju vrste, ni imela te možnosti.

Citirana vojvodinsko-češka intelektuala je torej verjela, da obstajajo neke naravne ovire za ženski spol. Za družbenimi konstrukcijami ni praznine, ampak »biološka tragedija«, materinstvo, ki žensko dela pasivno, omejeno in nesvobodno. Kljub temu se je hkrati, če njene misli prevedemo v sodobni feministični diskurz, zavedala tudi razlik med »družbenim« in »biološkim spolom«. Prvotno so namreč moški svoje naravne prednosti izkoristili in jih – neupravičeno s časom – prevedli v polje družbenega. Ženska je tako poleg »biološke« morala prevzeti tudi »družbeno« odgovornost do vrste, torej vzgajati otroke. Ustvarila se je tako »t. i. intelektualna moškost in ženskost, ki [...] ni naravna, pač pa umetna zapuščina, ustvarjena s tradicijo«, ⁵²⁷ čeprav se pogosto misli nasprotno. Toda po mnenju Julke Chlapec Đorđević je to umetno, družbeno ustvarjeno razliko med spoloma mogoče zabrisati. Še bolj pomembno pa je, da je mogoče zabrisati tudi biološko razliko, in sicer prav z racionalizacijo rojstev.

Racionalizacija rojstev, torej raba kontracepcije (ne pa tudi splava, ki naj bi bil, kakor je pisala omenjena avtorica, »gnusno dejanje« in potemtakem moralno dopustno samo v skrajnosti), naj bi žensko dokončno osvobodila iz spon naravne sužnosti, bila naj bi temelj njene emancipacije. ⁵²⁸ Toda težava naj bi bila po njenem mnenju v tem,

523 Nemilov Vitalievich, *Biološka tragedija žene*.

524 Chlapec Đorđević, *Sudbina žene*, 9.

525 Beauvoir, *Drugi spol*.

526 Chlapec Đorđević, *Sudbina žene*, 9.

527 Prav tam, 13.

528 Chlapec na drugem mestu celo trdi, da je racionalizacija porodov tudi učinkovito orožje v boju proti prostituciji, saj žena ki velikokrat rodi, pri tem se sklicuje na avstrijsko feministko Roso Mayreder, za moža ni več privlačna, posledično si on najde ljubico ali pojde k prostitutkam. Glej: Chlapec Đorđević, *Kriza seksualne etike*, 76.

da so ženska društva, tudi jugoslovanska Aliansa ženskih pokretov, emancipatorni vidik racionalizacije rojstev in škodljivost esencialističnega pogleda na materinstvo zanemarjali. Julka Chlapec Đorđević je bila kritična do stališč Alojzije Štebi, predvsem do njene trditve, »da je žena v svojem najglobljem bistvu mati [in] da je materinstvo center ženskega vprašanja«. ⁵²⁹

S sklicevanjem na avtorje, kot so bili Nemilov, Stöcker, Masaryk, Perkins, Müller-Lyer, Rihel-Gerstel in Mayreder, je Chlapec Đorđević leta 1933 v *Ženskem pokretu* opozarjala na zgrešenost postavk Alojzije Štebi, ki naj bi bile v bistvu plod patriarhalne ideologije, in opozarjala na to, da bi se pristno feministično gibanje moralo boriti proti mistifikaciji materinstva. Obenem je tudi nasprotovala pacifističnim in protialkoholnim pobudam Alianse, saj je menila, da bi se ta morala povečati izključno problemom, povezanim z razmerjem med spoloma. ⁵³⁰ V naslednji številki *Ženskega pokreta* je sledila replika Alojzije Štebi, ki je v prvi vrsti poudarila, da so ji bile pripisane namere, kakršnih sama ni želela podajati. Nato se je spustila v podrobno kritiko argumentov dr. Chlapec Đorđević. Zmotila jo je zlasti nekonsistentnost njene razlage o potrebi po »moderniziranju spolnih lastnosti«, torej predlog, da bi v prihodnosti ženske morale pridobiti več moških, moški pa več ženskih spolnih lastnosti. O materinstvu je še vedno trdila, da je ženino najgloblje bistvo, kar naj bi potrjevale tudi študije raznih psihologov in biologov, zaradi česar se ji je zdelo na mestu, da se je *Ženski pokret* vztrajno zavzemal za njegovo popolno zaščito. Kljub temu je tudi sama nasprotovala rojevanju *ad infinitum*. ⁵³¹ Glede tega naj bi jo dr. Chlapec Đorđević krivila po nedolžnem.

Aliansi ženskih pokretov in tudi njeni predsednici Alojziji Štebi res ni bilo mogoče očitati, da se ni zavzemala za pozitivno rešitev vprašanja racionalizacije rojstev. Revija *Ženski pokret* je namreč že pred »sporom« z Julko Chlapec Đorđević objavljala številne krajše prispevke, ⁵³² ki so odpirali takšna ali drugačna vprašanja, povezana z rodnostno problematiko, med njimi je smiselno izpostaviti odlomek študije sprva socialistično in feministično naravnane Margaret Sanger, Američanke, ki je v svoji domovini organizirala obsežno infrastrukturo klinik, na katerih so manj premožne ženske lahko dostopale do kontracepcijskih sredstev, ⁵³³ pa tudi v slovenščini napisani ⁵³⁴ sestavek, ki je lobiral

529 Julka Chlapec Đorđević, »Nekoliko opažanja o feminističnoj ideologiji "Ženskog pokreta"«, *Ženski pokret*, 14 (1933), št. 4/5, 63.

530 Prav tam, 44–47, 62–63.

531 Alojzija Štebi, »Opažanja na "opažanja"«, *Ženski pokret*, 14 (1933), št. 6, 77–80.

532 Glej npr. Julka Chlapec Đorđević, »Borba protiv kazne za odbacivanje ploda«, *Ženski pokret*, 8 (1927), št. 16, 3; Julka Chlapec Đorđević, »Nešto k problemu racionaliziranja rađanja«, *Ženski pokret*, 9 (1928), št. 3, 3; »Viktor Margueritte, Žene in prihodnje generacije«, *Ženski pokret*, 8 (1927), št. 2, 2; Alojzija Štebi, »Ograničenje poroda«, *Ženski pokret*, 7 (1927), št. 6, 175–177.

533 Angela Vode, »Roditi, roditi...«, *Ženski pokret*, 11 (1930), št. 2, 3–4.

534 Govori v imenu uredništva.

za ustanavljanje tovrstnih klinik v državi.⁵³⁵ V letu 1928 je, podobno kot pozneje revija *Ženski svet*, *Ženski pokret* med bralkami izvedel anketo⁵³⁶ o vprašanju legalizacije umetne prekinitev nosečnosti. Med prispelimi in objavljenimi odgovori so sicer bili odločni pozivi več »krščanskih« žensk (praviloma iz Slovenije in Hrvaške) proti liberalizaciji na tem področju.⁵³⁷ Toda veliko je bilo tudi takih, ki so spremembe podpirale.⁵³⁸ Alojzija Štebi sama je na več mestih pokazala naklonjeno stališče do tega vprašanja s tem, da je afirmativno naštevala negativne učinke »nasilnega materinstva« in navajala tuje pobude glede legalizacije splava (npr. iz Švice, Nemčije, Avstrije, s Finske in Švedske, Češkoslovaške).⁵³⁹

Aliansa ženskih pokretov je svoje pretežno pozitivno stališče do reforme jugoslovanskega zakona, ki je zadeval umetno prekinitev nosečnosti, »uradno« izrazila tudi v *Statutu žene*. Leta 1937 je Mednarodna feministična aliansa za prihajajoče zasedanje Društva narodov namreč želela pripraviti podatke o statusu žensk v posameznih državah. Aliansa ženskih pokretov je v sodelovanju z Jugoslovansko žensko zvezo in Zvezo akademsko izobraženih žena pripravila pregled o pravnem, gospodarskem in socialnem položaju žensk v Jugoslaviji in ga predstavila v omenjenem *Statutu*. Opis aktualnega stanja je dopolnila s predlogi glede potrebnih pravnih sprememb. V tem okviru je zahtevala tudi spremembo 171 člena jugoslovanskega kazenskega zakonika v smeri *socialne indikacije* pri splavu.⁵⁴⁰

Čeprav se je glasilo *Ženski pokret* bolj ali manj zavzemalo za kontracepcijo in legalizacijo abortusa na podlagi nekaterih indikacij, pa se je mogoče z Julko Chlapec Đorđević strinjati, da se ni oddaljilo od mistifikacije materinstva, kar navsezadnje izpričuje omenjena replika Štebijeve na kritike vojvodinsko-češke intelektualke,⁵⁴¹ pa tudi številni drugi prispevki v reviji.⁵⁴² To seveda briše ostre ločnice poenostavljene dihotomije med zagovornicami reproduktivne svobode in feministkami, ki so se v svojih argumentacijah močno oklepale kulta materinstva oz. maternalističnega diskurza. Da bi prepričale državo, naj zaščiti matere, so se članice Alianse na nekaterih mestih posluževale celo tako spornih teorij, kot je bila evgenika.

V razpravi o Aliansi in njenih odnosih do rodnotnega vprašanja ne gre spregledati še opusa Angele Vode, nekajletne predsednice ljubljanskega Ženskega pokreta. Ta slovenska defektologinja in publicistka je vprašanje obravnavala na Zborovanju za ureditev porodov,

535 »K vprašanju k odpravi ploda«, *Ženski pokret*, 8 (1927), št. 20, 3.

536 Udeleženke razprave na nekaterih mestih govorijo o »anketi«, na drugih mestih pa o »repliki« na stališča Julke Chlapec, ki je že v dvajsetih letih v *Ženskem pokretu* pisala v prid legalizacije splava.

537 Krščanka (Ljubljana), »K vprašanju omejitvi porodov«, *Ženski pokret*, 8 (1927), št. 19, 4; Božena Deželcić (Zagreb), »O sprečavanju ploda«, *Ženski pokret*, 9 (1928), št. 4, 2; Zlata Sessa (Dubrovnik), »Ka anketi o nekažnjivost pobacivanja ploda«, *Ženski pokret*, 8 (1927), št. 22, 4.

538 Glej npr. »K vprašanju k odpravi ploda«, *Ženski pokret*, 8 (1927), št. 20, 3.

539 Alojzija Štebi, »Ograničenje poroda«, *Ženski pokret*, 7 (junij 1926), št. 6, 175–177.

540 »Statut žene«, *Ženski pokret*, 18 (januar–februar 1937), št. 1–2, 6–12.

541 Alojzija Štebi, »Opažanja na "opažanja"«, *Ženski pokret*, 14 (1933), št. 6, 77–80.

542 Glej npr. Alojzija Štebi, »Ellen Key«, *Ženski pokret*, 7 (1926), št. 4, 47–151.

v več krajših prispevkih, ki so zagovarjali reformo členov glede splava,⁵⁴³ in že leta 1934 tudi v odmevni monografiji *Žena v današnji družbi*, kjer je temo postavila v kontekst tedaj aktualnih pronatalističnih in evgeničnih pobud. Tako je, spet podobno kot ostali slovenski marksisti v tistem času, spregovorila o neracionalni hkratnosti obstoja »armade brezposelnih« na eni in propagande za dvig rojstev na drugi strani. Slednjo naj bi v svoji sprevrženosti osmišljajl zlasti fašistični imperializem,⁵⁴⁴ ki je stremel k nadprodukciji človeškega materiala za vojno v škodo slovenskega naroda.⁵⁴⁵

Rodnostni problematiki se je Angela Vode nato posvetila tudi v *Spolu in usodi*.⁵⁴⁶ V tem »razvpitem delu«, ki je izzvalo žaljive očitke nekaterih⁵⁴⁷ konservativnih listov, češ da zaničuje družinske vrednote, je ponovno opozorila na nevarnosti fašističnega pronatalizma in nemške evgenike. V poglavju, ki je tematiziralo spolno harmonijo med partnerjema, je nadalje, podobno kot Julka Chlapec Đorđević v eni od svojih razprav, izpostavila ženski odpor do spolne združitve, ki naj bi čestokrat izviral iz strahu pred ponovno nosečnostjo.⁵⁴⁸ Podobno kot dr. Julka Chlapec Đorđević je v *Spolu in usodi* Angela Vode tudi povsem jasno, na podlagi opažanj, ki jih je predstavil Nemilov, poleg družbenih opozorila na biološke razlike med spoloma. Za materinstvo je tako trdila, da pomembno vpliva na žensko usodo. Vendar je ta vpliv predstavila v bolj pozitivni luči kot omenjena srbska avtorica. Tako je zapisala: »Naravna in zdrava ženska ne jemlje svojega poroda tragično, razen v izjemnih primerih. Nasprotno [...] žensko materinstvo ni tragedija, marveč izpolnjenje najglobljega hrepenenja, ki korenini v človeški naravi.«⁵⁴⁹

Seveda je tudi Angela Vode priznavala, da v nekaterih posebnih družbenih okoliščinah prihod otroka ni sreča, temveč prekletstvo. Rojstvo naj ne bi bilo zaželeno zlasti za zapuščene, nezakonske matere, žrtve dvojne morale in obubožane proletarke. Ker je poznala tragične zgodbe teh žensk, ki so se zaradi sile razmer morale zatekati k splavom, čeprav naj bi jim sicer škodili tako telesno kot tudi duševno in moralno, je zagovarjala idejo o razširjanju kontracepcijskih sredstev po »materinskih posvetovalnicah«. Predvsem pa je Angela Vode, pač v duhu svojega maternalističnega prepričanja, rešitev problema nezaželenih nosečnosti videla v bolj prijazni socialni politiki

543 Gl. npr. Angela Vode, »O umetnem splavu«, *Ženski list*, 9 (1932), št. 8, str. 2.; Angela Vode, »Roditi, roditi ...«, *Ženski pokret*, 11 (1930), št. 4, 3–4.

544 Vode, *Spol in upor*.

545 Prav tam, 197.

546 Vode, *Značaj in usoda*.

547 Nekateri konservativni listi in revije, npr. *Čas*, pa so o njenem delu pisali pretežno naklonjeno. Glej: Milharčič Hladnik, *Značaj in usoda*.

548 Misli Angele Vode se na tem mestu zagotovo skladajo s tezo Here Cook, ki je v ženski pasivnosti iz 19. stoletja in nekaterih segmentih »viktorijanske morale« prepoznavala prav isti problem, torej nezmožnost regulacije porodov. Glej: Cook, *The Long Sexual Revolution*.

549 Vode, *Značaj in usoda*, 63.

do (nezakonskih) mater.⁵⁵⁰ V sklepnih odstavkih *Spola in usode* je tako napisala: »V resnično pravičnem družbenem občestvu ne sme biti mater, ki bi morale zavoljo uboštva občutiti materinstvo kot tragedijo in bi morale delati v takih okoliščinah, ki bi jih ovirale v izvrševanju njihovih prirodnih nalog.«⁵⁵¹

Čeprav je Angela Vode v *Spolu in usodi* iskala manj radikalne rešitve za problem rodnostnega vprašanja kot v svojih zgodnejših tekstih, v katerih je eksplicitno pozivala tudi k delni legalizaciji splava, ter tudi nasploh v njem ni propagirala posebno radikalnih idej, je naletela na žaljive kritike s strani katoliških časopisov (*Slovenca* in *Slovenskega delavca*). Sledila je tožba, pa tudi odločno zagovarjanje s strani Akademsko izobraženih žen in deklet⁵⁵² – še zadnje organizacije, ki je leta 1933 poleg predstavljene Zveze delavskih žen in deklet in Ženskega pokreta sodelovala na Zborovanju za ureditev porodov.

Zveza akademsko izobraženih žena

Po prvi svetovni vojni so se začele intenzivno pojavljati ideje o internacionalnem povezovanju intelektualk,⁵⁵³ ki so se nato leta 1920 uresničile z ustanovitvijo Mednarodne zveze akademsko izobraženih žena. Novoustanovljena organizacija je odtlej skrbela za izmenjavo akademskih in srednješolskih profesorice ter njihovih idej. Poleg tega se je borila proti brezposelnosti visoko kvalificiranega ženskega kadra, ki je tedaj na Zahodu (npr. v ZDA ali v Avstriji) že postajal problem. Za študentke je razpisovala štipendije, ki so jim omogočale študij v tujini, ter jih tudi na splošno tako moralno kot materialno podpirala.

Njeni dobronamerni cilji so kmalu obrodili sadove: do leta 1929 so se ji pridružila društva iz petintrideset držav.⁵⁵⁴ 11. decembra 1927 se je tudi v Jugoslaviji osnovalo Udruženje universitetki obrazovanih žena s sedežem v Beogradu. V Ljubljani, Zagrebu, Novem Sadu, Skopju, Sarajevu in pozneje še v Užicu, Kragujevcu in Šabcu pa so delovale njegove sekcije. Za prvo predsednico so določili Paulino Lebl-Albala, prevajalko in profesorico za književnost na Univerzi v Beogradu. Cilji jugoslovanskega združenja so se seveda skladali z nameni njegove mednarodne matične organizacije. Izobraženkam je dajalo možnost, da javno izpostavljajo svoje interese, in jim pomagalo pri njihovem znanstvenem delu.⁵⁵⁵ Čeprav se je združenje zavezalo, da bo vzdrževalo distanco do

550 V tem kontekstu Sabina Žnidaršič Žagar govori o njenih odločnih prizadevanjih za »legalizacijo materinstva«. Glej: Žnidaršič Žagar, *Novo materinstvo*, 327–338.

551 Vode, *Značaj in usoda*, 273.

552 Glede tožbe in spora glej: Milharčič Hladnik, *Značaj in usoda*, 7–52.

553 Pomembni pobudnici sta bili Caroline Spurgeon, angleška literarna kritičarka in profesorica na Bedford Collegeu, ter Virginia Crocheron Gildersleeve, dolgoletna dekanja ameriškega Bernard Collegea.

554 Milana, »Deset godina rada internacionalne federacije univerzitetki obrazovanih žena«, *Ženski pokret*, 11 (1930), št. 7/8, 4.

555 Tako je denimo razpisalo 3000 din nagrade za pripravo študije z naslovom "Naše znamenite žene XIX. veka". Njegove podpore so bile pogosto deležne tudi študentke. Poleg tega je pomagalo pri sklepanju vezi s strokovnjakinjami iz tujine. Seveda so članice jugoslovanskega Udruženja odtlej sodelovale na kongresih Mednarodnega

političnih vprašanj, se je v sodelovanju z drugimi ženskimi društvi javno mnogokrat zavzemalo tudi za splošne feministične cilje in si prizadevalo za razširjanje pacifizma.

Slovenska oziroma ljubljanska sekcija Društva akademsko izobraženih žena je bila ustanovljena 7. oktobra 1931. Sprva ji je predsednikovala dr. Ana Zalokar, žena že omenjenega ginekologa Alojza Zalokarja, vendar je pozneje odstopila, njeno mesto pa je nato zasedla pravnica dr. Fini Ahačič Grosman. Leta 1935 se je vodstvo ponovno zamenjalo. Za predsednico so članice društva izvolile Olgo Grahor Škerl, ostale odbornice so bile še dr. Eleonora Jenko Groyer, prof. Ljuba Kozina, Dora Vodnik, prof. Maria Leben, dr. Valerija Valjavec in dr. Fini Grosman. Leta 1938 je ob ponovnih volitvah predsedniško mesto prevzela dr. Angela Piskernik.

O delovanju ljubljanske sekcije Društva akademsko izobraženih žena je zaradi pomanjkanja virov malo znanega. Poročilo, ki je bilo leta 1939 napisano v okviru monografije ob desetletnici jugoslovanskega Udruženja, navaja, da so se v začetku tridesetih let slovenske oziroma ljubljanske članice vsebinsko ukvarjale zlasti s tremi vprašanji, in sicer z zakonom o spolnih boleznih, o katerem bo več govora v nadaljevanju, z reformo zakonskega prava in končno tudi s spremembo 171. člena kazenskega zakonika. Njen odbor je namreč, kot že poudarjeno, prav tedaj sklenil, da se odzove povabilu Zveze delavskih žen in deklet ter se pridruži Zborovanju za ureditev porodov.

Nekateri indici kažejo, da vse članice niso podpirale te odločitve. Delni legalizaciji abortusa se je upirala še zlasti prva predsednica ljubljanske sekcije, zdravnica Ana Zalokar, ki je nato odstopila z vodstvene funkcije ravno zato, ker je društvo sprejelo sklep, da se bo pridružilo omenjenemu zborovanju.⁵⁵⁶ O kontradiktornih stališčih sekcije glede splava priča tudi dejstvo, da je to pozneje, verjetno leta 1934, od državnega tožilca zahtevalo, naj časopisju prepove »dobro prikrito reklamo za škodljiva abortivna sredstva«,⁵⁵⁷ kar je tožilstvo nato uresničilo. Zadnji odločitvi sicer morda ni botrovala načelno odklonila drža do umetne prekinitve nosečnosti, ampak zgolj iskreno prepričanje o škodljivosti ali/in neučinkovitosti konkretnih reklamiranih preparatov.

Nesoglasje glede rodnostnega vprašanja znotraj ljubljanske sekcije je izviralo iz dejstva, da Zveza akademsko izobraženih žena ni nastala na podlagi neke idejnopolitične usmeritve (kot denimo Zveza delavskih žen in deklet), pač pa je imela za cilj povezovati vse univerzitetno izobražene ženske v državi in skrbeti za njihove interese. V slovensko sekcijo so se združile tako levo usmerjene, npr. Fini Ahačič Grosman, Ljuba Prenner in Olga Grahor, kot tudi katoliško usmerjene intelektualke, npr. Amalija Šimec, Melita

---

združenja akademsko izobraženih žena. Septembra 1928 je dr. Jelica Petrović prisostvovala srečanju v Madridu, leto pozneje pa Pauline Lebl-Albala in Guga Vlajić Zamboni kongresu v Ženevi. Glej: »Aktivnost udruženja unversitetski obrazovanih žena«, *Ženski pokret*, 9 (1928), št. 5, 4.

556 Albala, ur., *Deset godina rada*, 62.

557 Prav tam.

Pivec in Dora Vodnik. Prav slednja je o abortusu v okviru »Ženske ure« govorila celo na radiu;⁵⁵⁸ o vsebini in tendencah tega predavanja sicer ni bilo mogoče najti poročila, tako da ne vemo, ali je legalizacijo abortusa podpiralo ali zavračalo.

Glede tega vprašanja so bile neenotne tudi druge sekcije jugoslovanske Zveze akademsko izobraženih žena, npr. beograjska, v okviru katere je delovala znana ginekologinja Vilma Janiševa Rašković, ki se je leta 1935 na odmevnem zdravniškem kongresu v nasprotju z resolucijo zdravnikov bolj ali manj izrekla proti *socialni indikaciji* in kmalu po njegovem zaključku o regulaciji rojstev na povabilo slovenske sekcije predavala tudi v Ljubljani, kjer je ponovno nasprotovala delni legalizaciji abortusa.⁵⁵⁹

Nasprotno stališče kot dr. Janiševa Rašković so zavzele številne druge članice beograjske sekcije, o čemer priča nanje naslovljeno pismo dr. Julke Chlapec Đorđević, ki se je radostila nad dejstvom, da se je vse več ženskih organizacij v letu 1935 pridruževalo resoluciji zdravnikov v prid racionalizaciji porodov.⁵⁶⁰ Razprava se je nato nadaljevala naslednje leto, ko naj bi srbske članice Zveze akademsko izobraženih žena organizirale celo poseben kongres, na katerega naj bi bila vabljena tudi druga ženska društva (denimo Ženski pokret),⁵⁶¹ vendar iz raziskanih virov ni mogoče razbrati, kakšni so bili njihovi sklepi; tudi v knjižici, ki natančno opisuje delovanje vseh sekcij, ni vesti o tem kongresu. Omenja pa navedena knjižica, da je sekcija Novi Sad na pobudo dopisa ljubljanske sekcije – ki je želela spodbuditi razpravo o raznih vprašanjih v zvezi seksualnim življenjem žensk – organizirala komisijo pravic, ki je proučila vprašanje zakonskih pravic, in komisijo zdravnic, ki je proučila vprašanje splava (o zadnjem vprašanju je pripravila tudi anketo in jo razdelila med svoje članice). Tudi sarajevska sekcija poroča o tem, da se je v tridesetih letih ukvarjala s problemom umetne prekinitve nosečnosti.⁵⁶²

Društvo akademsko izobraženih žena kljub svojim v večini primerov dokaj naprednim stališčem ni pomembno vplivalo na slovenski feministični milje, saj je bilo njegovo delovanje oziroma delovanje njegove ljubljanske sekcije, ki je imela denimo leta 1933 le šestdeset članic, po pričevanju Angele Vode vseskozi dokaj šibko.⁵⁶³ Druga društva in revije so v obdobju med obema vojnama usmerjala tok slovenskega feminističnega diskurza. Toda ta so se, kakor bomo videli v naslednjem poglavju, glede rodnostnega vprašanja pogosto zavijala v molk oziroma zavzemala »nevtralno« pozicijo.

558 Prav tam.

559 Glej poglavje Mnenje stroke, 61–62.

560 IAB 1024, Udruženje univerzitetni obrazovanih žena – sekcija Beograd, a.e. 10, 20. 12. 1935, št. 107.

561 Prav tam, leto 1936, št. 18.

562 Albala, ur., *Deset godina rada*, 62.

563 AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, t.e. a.e. 567, 10600/79–81.

Molk in nevtralna drža

Splošno žensko društvo, Jugoslovanska ženska zveza in reviji Ženski svet ter Žena in dom

Pri analizi stališč, ki jih je medvojni ženski/feministični milje vzpostavljala do rodnostnega vprašanja, ne gre zaobiti države Splošnega ženskega društva (SŽD). To prvo, dolgo let edino ter v nekaterih pogledih tudi feministično slovensko žensko društvo je bilo ustanovljeno leta 1901 in je delovalo vse do leta 1945. Osredotočalo se je na (tudi politično) izobraževanje žensk, namenjeno pa je bilo vsem Slovenkam ne glede na stan, poklic in politično pripadnost. Sprva naj bi po besedah Nataše Budna Kodrič delovalo nesistematično in mnogostransko. »Vzrok je bil v pretirani gneči raznovrstnih profilov in hotenj članstva«, vendar so se sčasoma »stvari izčistile, najpozneje po prvi svetovni vojni je [...] postalo sodobno liberalno usmerjeno žensko društvo«. ⁵⁶⁴ Predsednikovala mu je Franja Tavčar, in sicer vse do svoje smrti leta 1938, nato je vodstveno pozicijo prevzela Minka Govekar, poprej njegova dolgoletna tajnica.

Splošno žensko društvo (SŽD) se, čeprav je v obdobju med obema vojnama sodelovalo pri mnogih akcijah, organiziranih z namenom, da bi se izboljšal (pravni) položaj slovenskih oziroma jugoslovanskih žensk, ⁵⁶⁵ Zborovanju za ureditev porodov ni pridružilo. Tako je sklenilo na redni seji, ki je potekala 4. aprila 1933 in na kateri so prisostvovala predsednica Franja Tavčar, Minka Govekar, Romana (?) Vasič, Ogorela (Ogorelec Iva?), Valeska Vetter, Ana Lebar, Žnideršič (Žnidarčič Mira?), Jakobina Žitek, Marija Lindtner, Ivanka Leskovic, Vika Kraigher, Kreber in Vida (?) Lapajne. O podrobnejših razlogih, ki so članice odvrnili od sodelovanja na zborovanju, se lahko seznanimo iz odlomka zapisnika omenjene seje:

»Ga. Govekarjeva prečita obširen referat o akciji Z.Ž.D., ki je sklicala 18. 3. 1933 v delavski zbornici anketo za ureditev porodov na podlagi socialne indikacije ter predložila resolucije v tem pogledu. Po prečitnem referatu se vname debata o tej zelo kočljivi stvari, ter se je svarilo pred prenapljenem koraku. Vrste se razni predlogi: ga. Lebarjeva, da se po ambulatorijih vpelje event. odprava, ter sporočajo navodila za preprečitev. Ga. Govekarjeva poroča o slučaju, kjer je 4 otrokom v 4 letih sledil 5., ter da niso hoteli zdravniki ničesar storiti, kljub prošnjam in intervencijam. Ga. predsednica opozarja na splošno pokvarjenost mladine, ter opozarja na zlorabe tega zakona, ki bi se gotovo vršile, ter bi ženo še bolj ponižale. Ga. Gov. prečita še odd. referata, ki govori o osnutku zakona, izdelanega po dr. Meisnerju, škol. ministru, ki pravi, naj se pri odpravi plodu ozira ne samo na medicinske, evgenične, tudi na socialne razloge. Po vsem tem se glasuje: odbornice Spl. ž. d. glasujejo za točko 4) odprava... se soglasno odobri. Odbornice odklonijo razen dveh

⁵⁶⁴ Budna Kodrič, (*Slovensko*) *splošno žensko društvo*, 74.

⁵⁶⁵ Prav tam.

(Govekar,⁵⁶⁶ Kretič) točko 3, katere pred javnostjo ne bi mogle zagovarjati, ker je vsa zadeva vse premalo preštudirana, zato odbor Spl. ž. dr. predlaga Z.d.ž.: a) da stopijo v stik z zdravnicami in babcami, to predlaga ga. Govekarjeva [...], ki imajo mnogo izkustva na tem polju. b) da se obrnejo na zdravniško zbornico, na juriste in sociologe, ki naj preštudirajo s svojih strani ter jim tako pomagajo reševati to težko vprašanje. Ako bodo same hotele rešiti ga, bodo gotovo naletete na splošen odpor zlasti z verske strani. (Predlog ge. Tavčarjeve). c) podprle bodo njih brošuro, ki bo obravnavala seksualno higieno. (Nakupile in razpečevale).«⁵⁶⁷

Navedeni vir služi kot dobro izhodišče pri ugotavljanju, zakaj se mnoga slovenska ženska društva niso javno opredelila za (delno) legalizacijo abortusa. Tako npr. kaže, da nekatere članice SŽD, še zlasti njegova predsednica, v tovrstnih reformah kazenskega prava niso prepoznavale sredstva za osvoboditev, pač pa, paradoksalno, sredstvo za zaslužnjevanje žensk. Na tovrstno nezaupljivost je brez dvoma vplivalo že večkrat izpostavljeno splošno razširjeno mnenje, da bi zaradi aseksualne ženske narave možnost »brezskrbne« spolnosti koristila zgolj moškim. Na skorajšnjo frigidnost žensk so v 19. stoletju, pa tudi na začetku 20. stoletja pristajale številne evropske feministke, kar posredno izkazuje že izpostavljeno ameriško gibanje za »prostovoljno materinstvo«, ki je eno prvih artikulacij »reproduktivnih pravic« vezalo na žensko zahtevo do vzdržnosti v zakonu nasproti ne-nasitni spolni sli moža.⁵⁶⁸

Trdno zakoreninjene predstave o naravi ženskega spolnega občutenja pri samih ženskah so v katoliških deželah izhajale iz čustvene vzgoje znotraj verskega imaginarija, ki je izpostavljajal pomen deviške čistosti in hkrati kulta Marijinega materinstva,⁵⁶⁹ kar jasno izpričujejo tudi nazori katoliških moralistov,⁵⁷⁰ med drugim predstavljeni v enem izmed zgornjih poglavij. Hkrati pa so se predstave o ženski skorajšnji »aseksualnosti« vezale tudi na neko povsem realno stvarnost, v kateri je seks zaradi nenehnih porodov, splavov in nalezljivih spolnih bolezni za žensko resnično predstavljal odvratno nevarnost. Kakor v svoji študiji izpostavlja Linda Gordon, »frigidne ženske« niso bile nevedne

566 Minka Govekar (roj. 1874, v Trebnjem na Dolenjskem) se je izobrazila za učiteljico, pozneje se je ukvarjala tudi z urednikovanjem, pisateljevanjem in prevajanjem. Njen bodoči mož, Fran Govekar, jo je seznanil s feminističnimi in socialističnimi avtorji in avtoricami, npr. z Adelhaide Popp in Augustom Beblom. Minka Govekar se je sama definirala kot liberalno usmerjena feministka, vendar je vzpostavila tesnejše stike tudi s socialistično in komunistično usmerjenimi posameznicami in društvi. Leta 1901 je sodelovala pri ustanovitvi Slovenskega splošnega ženskega društva. Pozneje, že v tridesetih letih 20. stoletja, je od Franje Tavčar prevzela vodilno vlogo v slovenskih ženskih društvih. O njeni biografiji glej: Jeraj, *Minka Govekar*, 144–154; Leskošek, *Minka Govekar*, 134–138.

567 ZAL 285, Splošno žensko društvo, a.e. 10.

568 Glej poglavje Od neomaltuzianizma in reproduktivnih pravic nazaj k »življenjski moči naroda«, 73–74.

569 Glede omenjenih problemov glej: Accati, *Pošast in lepotica*.

570 Glej npr. tudi: Polajnar, *Pfij! To je gerdo!*.

ali nevrotične, ampak so se preprosto racionalno odzivale na svoje družbeno, materialno in biološko definirane možnosti.⁵⁷¹ Ideja o obstoju ženske spolne želje, če nekoliko poenostavimo, je zato le počasi prodrla v feministični diskurz, kar seveda velja tudi za slovenski prostor. Še v obdobju med obema vojnama so le redke Slovenke pisale afirmativno o (ženski) spolnosti. Celó v očeh nasprotnikov »radikalna« Angela Vode je npr. pisala o »drugačnosti« ženske seksualne potrebe, jo prepoznavala v kontekstu romantičnega ljubezenskega čustvovanja in želje po materinstvu in jo tako postavila nekako v nasprotje z moškim spolnim nagonom.⁵⁷²

Toda vrnimo se k SŽD in njegovemu pogledu na rodnostno problematiko. Poleg prepričanja o možnosti moškega spolnega izkoriščanja je na njegovo držo do legalizacije splava vplivalo to (če beremo med vrsticami zgornjega vira), da se društvo s tovrstnim problemom ni upalo soočiti samo (oziroma zgolj v sodelovanju z nekaterimi drugimi ženskimi društvi), temveč je iskalo oporo pri raznih sociologih, zdravnikih, pravnikih itn., kar kaže na politično težo mnenja strokovnjakov pri rodnostnem vprašanju. Mnogi izmed teh, med njimi celo diplomirane babice, pa se zaradi pronatalističnih teženj niso strinjali z legalizacijo abortusa.

Takšna drža kaže na zaostalost slovenskega okolja v primerjavi s takratnimi trendi v drugih razvitejših evropskih državah, kjer je v povezavi s tematiko abortusa zaznati odmik od trdnega naslanjanja na »znanstvene avtoritete«. V Nemčiji npr. so v obdobju med obema vojnama argumentacije glede umetne prekinitve nosečnosti iz poprej strogo medicinsko-moralnega in političnega govora v veliki meri tedaj že prešle v popularno kulturno sfero. O temi so pisali poljudne spise in preproste zgodbe ter snemali filme. Spremenjeni načini komunikacije in jezika pa naj bi se hkrati povezovali tudi z zamenjavo spola in razreda (avtorjev) v smislu odmika od moških pravnikov, zdravnikov in drugih strokovnjakov k ženskam iz nižjih slojev.⁵⁷³ Samo nove, bolj poglobljene raziskave, predvsem v polju (ženske) beletristike, bi morda lahko jasno in dokončno odgovorile na vprašanje, če je mogoče tovrstne diskurzivne premike v obdobju med obema vojnama (ali pozneje) zaznati tudi na Slovenskem. Morda bi trende v smeri »popularizacije« tematike splava lahko iskali v že obravnavanih poljudnih člankih v *Ženskem listu*, ki so jih pisale ženske iz vrst delavstva. Po drugi strani pa odzivi SŽD jasno kažejo, da so se feministične argumentacije tedaj (še) močno opirale na pretežno

571 Gordon, *The moral property*.

572 »Dekletu še davno ne pomeni ljubezen isto kot spolnost, tudi potem ne, ko se je že poponoma jasno zaveda. V tem je razlika med žensko in moškim, čigar ljubezen se hitro in določeno usmeri na spolni odnos, dočim prevladuje v dekletu nedoločeno hrepenenje, da bi jo imel nekdo rad, da bi zanj pomenila bitje, na katero bo z veseljem navezal svoje življenje. Vsa čustva, ki jih poraja ljubezen, se pri dekletu izlivajo v hrepenenje po sreči, ki prevzema vse njeno telesno-duševno bistvo, a ji k temu ni potrebno neposredno spolno doživetje [...] Ženska se po spolnemu združenju navadno še bolj naveže na moškega, med tem ko se moški ženske kaj hitro naveliča, če je ‚dosegel svoj namen‘. Morda temelji to ženino nagnjenje k stalnosti v bistvu njene narave, v materinstvu ...« Glej: Vode, *Značaj in usoda*, 118.

573 Usborne, *Cultures of abortion*.

mizogini znanstveni (medicinski in pravni) diskurz. Prav ta drža pa je slovenske feministke morda dodatno oddaljila od bolj radikalne zahteve o pravici do umetne prekinitve nosečnosti.

Še bolj kot mnenje raznih strokovnjakov pa je SŽD, kakor deloma izpričuje zgornji vir, v pogledu na rodnostno vprašanje kajpada zaviral strah pred odzivom konservativnih elementov, ki so bili med drugim prisotni tako v slovenskih kot tudi jugoslovanskih ženskih organizacijah, s katerimi je denimo moralo iskati konsenz na kongresih pomembne vsejugoslovanske Narodne ženske zveze (pozneje preimenovala v Jugoslovansko žensko zvezo, JŽZ). Da je bilo dogovarjanje s temi težavno celo pri bistveno milejših pobudah kot glede spremembe spolnih in reproduktivnih norm, priča npr. dogajanje na ljubljanskem kongresu leta 1922, na katerem je, kakor navaja Nataša Budna Kodrič, SŽD neuspešno »zahtevalo druginjski dodatek tudi za nezakonske otroke državnih uslužbenk«, in sicer zaradi protesta konservativnih društev v organizaciji.⁵⁷⁴

Čprav je bil v slovensko sekcijo Narodne ženske zveze poleg SŽD in številnih drugih društev⁵⁷⁵ včlanjen »radikalni« ljubljanski Ženski pokret in sta v njenih vrstah delovali feministično naravnani Alojzija Štebi in Angela Vode, je torej bolj ali manj jasno, da se pobude za delno legalizacijo abortusa znotraj njegovih okvirov zaradi tovrstne vrednotne heterogenosti niso mogle uveljaviti. Na to kaže tudi razprava, ki je sledila Zborovanju za ureditev porodov in o kateri v svojih *Spominih* bežno poroča Angela Vode: »[P]riprave na zborovanje so mi prinesle veliko razočaranja. Pri širši seji JŽZ sem stavila predlog in ga utemeljila z najbolj kričočimi primeri. Toda naletela sem na odpor. Predsednica Tavčarjeva je imela pomisleke, češ da se bo to zlorabljal, naš narod je pa maloštevilen, zato se mora množiti, množiti. Dr. Zalokarjeva je kar divje protestirala in rotila ženske, naj se ne spuščajo v te stvari [...] tudi zastopnica Zveze akademsko izobraženih žen je protestirala in trkala na dobra srca Slovencev, ki naj pomagajo ubogim dojenčkom brezposelnih mater. Skratka: odpovedale so nam sodelovanje na zborovanju, ni pa odpovedala Zveza delavskih žen in deklet.«⁵⁷⁶ Tudi ostala (ohranjena in pregledana) poročila o delovanju JŽZ ne razkrivajo, da bi se ta posebno javno zavzemala za racionalizacijo porodov (niti v obliki razširjanja znanja o kontracepcijskih sredstvih ne). Morda je tovrstne tematike obravnavala tajno, jih skrivala za

574 Budna Kodrič, Serše, ur., *Splošno žensko društvo*.

575 Leta 1937 je bilo v sekcijo Dravske banovine JŽZ včlanjenih že vsaj 22 društev: Društvo diplomiranih zaščitnih sester, Društvo diplomiranih babic, Društvo magistratnih uradnic, Dom učiteljic, Kolo jugoslovanskih sester Celje, Kolo jugoslovanskih sester Vojnik, Kolo jugoslovanskih sester Slovenj Gradec in Kolo jugoslovanskih sester Trbovlje, Klub Ptt uradnic (ta se leta 1937 sicer razide), Žensko društvo v Mariboru, Splošno žensko društvo v Ljubljani, TED Antena Ljubljana, Zveza gospodinj, Zveza gospodinjskih pomočnic, Zveza akademsko izobraženih žena, Ženski pokret, Ženski svet, Gospodinjska šola za gostilničarsko gospodinjstvo, Dom visokošolk, Ženska sekcija JNAD Jadran, Akademski agrarni klub Njiva, sekcija Ljubljana, Klub jugoslovanskih akademikov Maribor. Glej: AS 1666, Minka Govekar, akt B VII-VIII.

576 Vode, *Spomin in pozaba*, 159.

naslovi predavanj, kot je denimo »Kaj mora vedeti vsaka žena«,⁵⁷⁷ vendar lahko glede tega, po za zdaj raziskanih virih sodeč, le ugibamo. So pa problem upadanja rodnosti, podobno kot članice Ženskega pokreta, zagotovo izpostavljale tudi slovenske članice JŽZ, ko so hotele opozoriti na potrebo po socialni zaščiti družin. Tako so leta 1935 v protestu »na ministra za finance proti znižanju draginjskih doklad javnih nameščen-
cev« npr. izrecno napisale, da sprememba zakonodaje »naravnost sili rodbinske očete in matere k čim večjemu omejevanju števila otrok«. ⁵⁷⁸ Tudi ženske, združene v okviru JŽZ, so torej diskurz o »beli kugi« na nekaterih mestih uporabljale kot, če si sposodim izraz zgodovinarke Ann Taylor Allen, nekakšno retorično orožje v boju za druge ženske pravice, predvsem za zaščito materinstva. ⁵⁷⁹

Podoben odnos kakor najbolj množična slovenska ženska društva in organizacije je do rodnostnega vprašanja vzpostavila tedaj najbolj brana ⁵⁸⁰ slovenska ženska revija *Ženski svet*, ki je začela izhajati leta 1923 v Trstu. Ker je *Ženski svet* na začetku moral soobstajati s fašističnim režimom, sovražnim hkrati do slovenskih narodnih pobud in do feminizma, ni objavljajl radikalnejših vsebin. Leta 1928 pa so po tem, ko so v Italiji ukinili vsa slovenska društva, tisk revije preselili v Ljubljano, zatem pa se je v Ljubljano preselila tudi njena urednica, Pavla Hočevar. Z zamenjavo lokacije je *Ženski svet* pridobil na (feministični in socialni) drznosti in globini, čeprav se niti pozneje, kakor pravi Katja Mihurko Poniž, ni nikoli profiliral kot prava feministična revija, in to čeprav so pri njem »sodelovale tedaj najbolj napredne publicistke (Angela Vode, Marja Borštnik, Lojzka Štebi) in literarne ustvarjalke«. ⁵⁸¹ Nagovarjal je zlasti »ženske s podeželja in meščanke«, ⁵⁸² šele pozneje tudi izobraženke.

Zaradi tovrstne umerjenosti in previdnosti tako ni presenetljivo, da je v nasprotju z *Ženskim listom* in *Ženskim pokretom* v veliki meri zaobšel tudi tedaj kontroveržno rodnostno problematiko. O Zborovanju za ureditev porodov ⁵⁸³ denimo sploh ni poročal. Vprašanja kontracepcije in splava se je revija izjemoma dotaknila samo v recenzijah nekaterih knjig, med drugim v recenziji brošure Rezi Kropar o Knaus-Oginovi metodi, ⁵⁸⁴ konec leta 1935 pa je s prispevkom, ki ga je napisala Olga Grahor, pospremila zgoraj omenjeno predavanje Vilme Janiševe Rašković, za katero je v nasprotju s poročanjem

577 AS 1666, Minka Govekar, akt B VIII.

578 Prav tam, akt B VII-VIII.

579 Allen Taylor, *Feminism and motherhood*.

580 Med tedanjimi ženskimi časopisi je dosegel najvišjo naklado in najdaljšo dobo izhajanja.

581 Marinč, *Enakopravnost spolov*, 118–120.

582 Prav tam, 48; Mihurko Poniž, *Odkar dobivam Ženski svet*, 118–120.

583 Kakor je v svojih spominih zapisala Angela Vode »...[č]lankov o tem... niso bili pripravljani sprejeti [...] (tudi »Ž. svet« ne.)«. Glej: Vode, *Spomin in pozaba*, 160.

584 R.J., »Rezi Kropar: Teorija o dnevih plodnosti in neplodnosti«, *Ženski svet*, 16 (1938), št. 5, 125.

Babiškega vestnika in *Zdravniškega vestnika* vendarle trdila, da naj bi deloma dopuščala socialno indikacijo za splav.⁵⁸⁵

Do pomembnih sprememb je sicer nato prišlo leta 1936, ko so mesečno izhajali odgovori na anketo o legalizaciji abortusa. Revijo je v tem času urejala Olga Grahor, ki je tudi sama na več mestih bolj ali manj eksplicitno pokazala naklonjenost tovrstnim vsebinam.⁵⁸⁶ Čeprav je uredništvo *Ženskega sveta* s poudarkom, da njegov namen »ni bil podati kakršnokoli lastno mnenje«,⁵⁸⁷ do odgovorov na anketo deklarativno še vedno ohranjalo nevtralno držo, je posredno kljub vsemu vendarle izpostavilo nekatere pomembne argumente za legalizacijo splava. Od osemnajstih anketirancev, med katerimi je bilo 15 žensk in 4 moški, se jih je namreč kar 11 odločno izreklo za socialno indikacijo, le 4 pa so bili proti, večina se jih je tudi zavzela za širjenje kontracepcijskih sredstev. Dejstvo, da so k anketi pristopile osebe različnih družbenih slojev, je morda celo odprlo pot utemeljevanjem, ki se niso strogo vezala na vprašanje materialne bede in razredne nepravčnosti (ki so jo v zagovor splava skorajda izključno izpostavljale socialistično in komunistično orientirane avtorice/avtorji), ampak so upoštevala tudi druge okoliščine, spričo katerih so se bile ženske bolj ali manj prisiljene odrekati materinstvu.⁵⁸⁸ »M. G.«, študentka filozofije, je tako npr. napisala, »da bi bile zelo redke take žene, ki bi se branile otrok, če bi bilo njihovim otrokom zagotovljeno človeka vredno življenje, če bi kljub otrokom lahko vršile svoj poklic in končno, če bi bil otroku oče mož, ki bi ga ljubile (tu je pogosto vzrok »komodnosti« žen iz tistih krogov, kjer pri zbiru moža odloča denar in položaj).«⁵⁸⁹ Sicer pa je, vnovič tudi v *Ženskem svetu*, skrb za socialno ogrožene matere ostajala prvenstvena točka razprave. Revija je namreč svojo anketo zaključila z naslednjimi besedami: »[D]omala vsi [...] nasprotniki in zagovorniki legalizacije, poudarjajo veliko važnost in nujno potrebo vsestranske, popolne zaščite matere in otroka, ker je to edina možnost, da se zajezi strašni val splavov, najsi bodo legalni ali ilegalni. In to se nam zdi najvažnejša pozitivna stran te ankete: da je izzvenela v močan klic po socialni reformi, predvsem pa po zaščiti ene izmed najvažnejših socialnih funkcij – materinstva.«⁵⁹⁰

Podobne argumente je leto zatem v *Ženskem svetu* izpostavljala Katja Černe in hkrati podala še kritiko fašističnega pronatalizma, v katerem je, kot nekateri drugi slovenski avtorji,⁵⁹¹ prepoznavala predvsem težnje po zunanji ekspanziji, ki neposredno ogroža slovenski narod. Nato je nekoliko besed v zagovor delne legalizacije splava posvetila tudi ženski reproduktivni svobodi, s čimer se je vpisala med razmeroma maloštevilne

585 Olga Grahor, »Važno žensko vprašanje«, *Ženski svet*, 13 (1935), št. 12, 281–284.

586 Prav tam.

587 »Anketa, važno žensko vprašanje«, *Ženski svet*, 14 (1936), št. 7/8, 174.

588 Za bolj natančne podatke o anketi glej: Leskošek, *Zavrnjena tradicija*, Žnidaršič Žagar, *Podoba in pojavnost*.

589 »Anketa, važno žensko vprašanje«, *Ženski svet*, 14 (1936), št. 4, 87.

590 Prav tam, 174.

591 Petrič Karel, »Življenjska moč naroda«, *Zdravje: priloga Prerodu*, 10 (1934), 63; Vode, *Spol in upor*, str. 197.

posameznice, ki so, kot že večkrat poudarjeno, tako pri nas kakor tudi v tujini v prvi polovici 20. stoletja povsem neposredno artikulirale to pravico.⁵⁹²

Še nekoliko bolj previdno kot *Ženski svet* (1930–1941) je temo »tajnih splavov« obravnavala druga slovenska »ženska« revija, ki je izhajala v obdobju med obema vojnama – *Žena in dom*. *Žena in dom* je bila sicer precej priljubljena periodična publikacija, ki pa po besedah Milene Mohorič ni imela »kulturnozgodovinskih ambicij«, saj naj bi s svojo površnostjo želela zgolj ugajati plitkemu okusu meščanskih in malomeščanskih žensk.⁵⁹³ Posledično ni posegala v radikalno feministične vsebine. Ko jo je leta 1936 v rubriki »Vprašanja in odgovori« neka bralka prosila, da izrazi svoje mnenje glede umetnega splava, se je neposrednemu odgovoru izmaknila s komentarjem: »To vprašanje je preresno, da bi ga mogli s površnimi članki in z objavo različnih mnenj stvarno obdelati.^[594] Ko se bodo drugi listi o tej stvari izpisali, bomo skušali to kočljivo vprašanje objasniti v knjigi.«⁵⁹⁵

Kljub opisanemu zadržanemu stališču pa tudi revija *Žena in dom* ni mogla ravnodušno spregledati tragičnih poročil o spodletelih »odpravah plodu«. Tako je še istega leta v kratkem sestavku s pomenljivim naslovom *Trpljenje žen* pisala o smrti mlade vdove po »tajnem splavu«. Ob zgodbi ni moralizirala o zgrešenosti tovrstnih dejanj kot mnoge druge slovenske (ženske) revije v tistem času, pač pa je prispevek sklenila z naslednjim, dokaj umestnim komentarjem: »Človek se nehote vpraša: ali bi tisti ljudje, ki bi mlado ženo mirno obsodili, ako bi bila ostala živa, mladi ženi z otrokom vred pomagali do eksistence?«⁵⁹⁶ Pomenljivo je tudi, da so prav na straneh *Žene in doma* oglaševali irigatorje ter da, kot že poudarjeno, je v okviru njene založbe izšla knjižica spolnega reformatorja Maxa Hoddana *Ali prinaša otroke res štorcklja?*⁵⁹⁷ »Tržna usmerjenost«, če nekoliko špekuliramo, ji torej ni branila, kot so to namigovalle nekatere avtorice, da bi se vsaj podtalno in prikrito približala nekaterim bolj radikalnim idejam. Ravno nasprotno: ker je trend med prebivalstvom mimo vseh moralnih zapovedi s strani cerkvenih in posvetnih oblasti vendarle šel v smeri racionalizacije porodov, se je temu (morda v želji po gospodarski uspešnosti) vsaj deloma prilagajala, čeprav je do vprašanj, povezanih z umetno prekinitvijo nosečnosti, poprej deklarativno prevzela nevtralno držo.

Protireakcija

Kakor kažejo zgoraj citirani dokument SŽD in drugi viri, so se feministične organizacije rodnostnega vprašanja rade ogibale tudi zato, ker jih je skrbel odziv klerikalcev.

592 Katja Černe, »Populacijska politika nekaterih držav«, *Ženski svet*, 15 (1937), št. 5, 118–119.

593 Milena Mohorič, »Sodobni slovenski ženski listi«, *Ljubljanski zvon*, 52 (1932), št. 11/12, 715.

594 Najbrž je pri tem merila na ankete, ki so prav v istem času izhajale v *Ženskem svetu*.

595 »Za splav in proti splavu«, *Žena in dom* 7, št. 4 (april 1936): 131.

596 »Trpljenje žen«, *Žena in dom*, 7 (maj 1936), št. 5, 200.

597 Hodann, *Ali prinaša otroke res štorcklja*.

Dogodki po Zborovanju za ureditev porodov pričajo, da njihovi strahovi vsekakor niso bili brezpredmetni. Katoliško ženstvo je namreč kot odziv na akcijo Zveze delavskih žen in deklet, Ženskega pokreta in Zveze akademsko izobraženih žena v juniju istega leta organiziralo »protizborovanje«, na katerem je po besedah *Slovenca* 1200-glava množica⁵⁹⁸ žena sprejela resolucijo, ki je zahtevala »najstrožjo kazen – (za premišljen umor) – za izdelovalce, prodajalce in kupovalce preventivnih sredstev – ki odvajajo zakon od njegovega bistvenega namena ter enako kazen za časopisno in drugo propagando in reklamo, ki priporoča taka sredstva«.⁵⁹⁹ Na zborovanju katoliškega ženstva so nastopili teolog Josip Ujčić, publicistka Milica Grafenauer in Anica Lebar, predsednica Slovenske ženske krščanske zveze in urednica *Vigreda*, katoliške ženske revije, ki je že poprej neštetokrat pisala proti legalizaciji abortusa.⁶⁰⁰

Josip Ujčić je poudarjal načela okrožnice papeža Pija XI. in svaril pred krizo družine, posebej je izpostavil tudi nacionalno čustvovanje ob problemu padanja rodnosti in predlagal, da »Cerkev in država z združenimi močmi [...] odvrneta strašno škodo, ki grozi ne le družini, temveč tudi državi«.⁶⁰¹ Njegov govor je po poročanju *Slovenca* pospremil »frenetični aplavz«.⁶⁰² Po Ujčiću je nastopila še Milica Grafenauer, ki pa, kakor kaže vir, ni pretirano izpostavljala problema »odprave plodu«, ampak se je bolj osredotočila na idejo o pravičnejši razdelitvi resursov in podpori številčnim družinam. Sicer je nato v svojem govoru obsodila tudi »moralno oporečno učiteljstvo«, ki si je upalo propagirati tako etično nesprejemljiva dejanja, kot je splav, in brez soglasja staršev kvarilo mladino, kar je Angela Vode občutila kot osebno žalitev in njen govor slikovito obeležila tudi v svojih spominih: »Toda naslednji teden je bil ogenj v strehi; klerikalke so ves teden besnele in kuhale napad na zborovalke, naslednje nedelje so pa sklicale velik shod v unionsko dvorano in nas napadale. Vodila je zastopnica slovenske katoliške družine M. Grafenauerjeva, ki je bila posebno gorka meni in se je v svojem govoru javno čudila, kako da trpi oblast, take učiteljice v prosvetni službi, ki kvarijo našo mladino. Zelo veliko obtožb je bilo izrečenih na naš račun, tudi iz strani takih žensk, ki so se pozneje prelevile ... Kar osebno so me napadale. Jaz pa sem vsako vprašala: ‚Zakaj pa imate vi samo enega otroka?‘ To jih je najbolj prizadelo, meni pa je odleglo.«⁶⁰³

»Protizborovanje« ni bil edini dogodek, na katerem je Milica Grafenauer pisala o rodnostni problematiki. Temo je odprla v reviji *Mladika* pa tudi v dveh monografskih publikacijah o življenju v zakonu in družini. Njene argumentacije so tudi tu sledile liniji popolnega zavračanja legalizacije splava in kontracepcije ter ohranjanja (ženske) čistosti

598 »Zdrava družina – trdna država«, *Slovenec*, 12. 6. 1933, 1.

599 Prav tam.

600 AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, a.e. 567, akt 10600/99.

601 Katoliške žene za svetost zakona, *Slovenec*, 15. 6. 1933, 3.

602 Prav tam.

603 Vode, *Spomin in pozaba*, 160.

pred poroko. V nasprotju z nekaterimi drugimi katoliškimi avtorji ni odobraval niti (periodične) abstinence znotraj zakona, če je na to pristajala samo ženska.⁶⁰⁴

Nasprotovanje oblastnemu diskurzu?

V odgovoru na diskurz, ki je ženski odvzemal nadzor nad lastnim telesom, jo reducirjal na vlogo matere, bi pričakovali morda še maloštevilno, vendar kljub vsemu jasno zahtevo po reproduktivni svobodi. Vendar nam slovenski viri iz prve polovice 20. stoletja ne kažejo tovrstne slike. Čeprav so nekatere posameznice in društva zahtevala delno legalizacijo splava, so to pogosto argumentirala samo v kontekstu *socialne indikacije*, torej le z opozarjanjem na brezizhoden položaj, v katerem so se znašle revne matere s številnimi otroki. Niso pa skorajda nikoli izrazile prepričanja, da imajo ženske inherentno pravico odkloniti nosečnost, pravzaprav z izjemo redkih posameznic niso niti verjele, da bi pri nekaterih takšna želja sploh lahko obstajala, pač pa so skupaj z ostalimi udeleženci razprave o rodnostnem vprašanju pisale, da naj bi jih v splav vedno silile samo nepremostljive zunanje sile.⁶⁰⁵ Številne (slovenske) ženske organizacije pa so celo sledile strogim pronatalističnim argumentacijam in popolnoma odklanjale liberalizacijo na tem področju. Bi potemtakem lahko zaključili, da do druge svetovne vojne ni bilo resnih sil, ki bi se zoperstavljale vseprisotni »mistifikaciji materinstva« in se zavzemale za reproduktivno svobodo? So bile takratne feministke popolnoma podrejene oblasti, podvržene »lažni zavesti«? Ali pa niso vzpostavile odločne kontrapozicije le zaradi pretirane previdnosti (npr. zaradi strahu pred političnimi silami, kakršno je predstavljala Rimskokatoliška cerkev, ali »stroko«)?

Foucaultovi koncepti pripomorejo k temu, da na zgornja vprašanja ne odgovorimo s skrajnim pesimizmom, in nam obenem pomagajo pojasniti in interpretirati paradoks zapletenega odnosa med pronatalizmom in feminizmom. Če na tem mestu parafraziram besede Jane Sawicki, ki sledi Foucaultu, bi lahko rekli, da noben diskurz ni totalen, ampak večpomenski in plurivokalen. Je mesto konfliktov in izpodbijanj, zato lahko ženske prilagodijo njegov jezik svojim lastnim namenom. Sicer resda nimajo popolnega nazora nad njim, toda enako velja za moške.⁶⁰⁶ Diskurz, ki je izvorno mizogin, lahko postane mesto odpora.

Te trditve seveda postanejo razumljive šele, ko jih umestimo v kontekst Foucaultove razlage o odnosu med oblastjo in uporom. Po njegovi teoriji oblast ni represivna, pač pa produktivna, poleg tega je nihče ne poseduje, ampak »se uporablja in izvaja z organizacijo, podobno mreži«.⁶⁰⁷ Zato se ne širi od zgoraj navzdol ter iz centraliziranega vira, iz »enotnega žarišča«, pač pa prihaja od spodaj. Tvorijo se »v vsaki točki in

604 Grafenauer, *Ljubezen, zakon, družina*; Grafenauer, *Iz dubovnega življenja družine*.

605 Gl. npr. Gordon, *The moral property*.

606 Sawicki, *Disciplining Foucault*.

607 Foucault, *Vednost – oblast – subjekt*, 140.

vsakem trenutku»⁶⁰⁸ in je potemtakem vseprisotna. Zaradi tovrstnega pojmovanja Foucault ne priznava univerzalnega binarnega boja, kakršnega izpostavljajo npr. radikalne feministke v smislu nadvlade patriarhata ali marksisti v smislu diktata vladajočega razreda,⁶⁰⁹ kajti po njegovem mnenju »ne obstaja dvojno in vseobsegajoče nasprotje med vladajočimi in vladanimi«. ⁶¹⁰ »Oblast, če je ne pogledamo preveč od daleč, ne dela razlike med tistimi, ki jo izključno posedujejo in zadržujejo, in temi, ki je nimajo in se ji podrejajo. Oblast moramo razumeti kot nekaj, kar kroži, ali bolje, kot nekaj, kar deluje samo v obliki verige.«⁶¹¹ Prav zaradi njene izmuzljivosti pa moremo pričakovati, da se bo nenehno srečevala z odporom, kajti prav tako, kot so številne točke oblasti, so številne tudi točke upora. »Tako kot mreža odnosov oblasti končno oblikuje gosto tkivo, ki gre skozi aparate in ustanove, ne da bi se točno umestilo v njih, prav tako gre tudi rojenje točk upora skozi družbene slojevitosti in posamezne enote.«⁶¹² To načelo seveda velja tudi za diskurz, za govor. Kakor podarja Foucault: »Govori, prav tako kot molčanja, niso enkrat za vselej podvrženi oblasti ali obrnjeni proti njej. Treba je priznati, da gre za kompleksno in nestalno igro, v kateri je govor lahko orodje in hkrati učinek oblasti, pa tudi ovira, spotika, točka odpora in izhodišče na neko nasprotno strategijo [...] govor prenaša in proizvaja oblast, krepi jo, pa tudi uničuje, izpostavlja, jo dela krhko in omogoča njeno zajezitev.«⁶¹³

Foucaultovo razlago je mogoče preslikati tudi na diskurzivno polje, ki se je vezalo na regulacijo prebivalstva. Pokazati je namreč mogoče, da sta pronatalizem in evgenika, s katerima se je praviloma napajala oblast, če so ju na posebne načine artikulirale ženske, lahko delovala v službi odpora. Njune zahteve po večjem številu in kakovosti prebivalstva so denimo feministkam pogosto nudile retorično orožje pri promoviranju zaščite materinstva, s katero so na svoj način vendarle utirale pot ženski emancipaciji. O boljši predporodni in poporodni skrbi, boljših zdravstvenih in higienskih razmerah se v tem oziru sicer praviloma res ni govorilo kot o cilju samem po sebi, temveč kot o sredstvu za izboljšanje biološke kvalitete in kvantitete naroda. Kljub temu so tovrstni premiki v mnogočem, s tem ko so dejansko dolžnost materinjenja diskurzivno preoblikovali v pravico, ne glede na družbeni razred in stan, pripomogli k boljšemu položaju žensk.⁶¹⁴ In čeprav je klic po pronatalistični intervenciji v osrčju družine ženskam zagotovo škodil, jim je obenem na neki način tudi koristil, saj je ponujal izgovor, da so opozorile na slabe razmere v zasebnem. Če na tem mestu nekoliko pretiravamo, bi torej lahko trdili, da jim

608 Foucault, *Zgodovina seksualnosti*, 90.

609 Sawicki, *Disciplining Foucault*.

610 Foucault, *Zgodovina seksualnosti*, 91.

611 Foucault, *Vednost – oblast – subjekt*, 140.

612 Foucault, *Zgodovina seksualnosti*, 93.

613 Prav tam, 97.

614 Simons, *Foucault's mother*, 179–211.

je v polju oblastnega govora omogočal artikulirati zahtevo, da je »zasebno tudi politično«. Seveda, kakor poudarjajo številne avtorice, je tovrstna politika zanimanja za zasebno pomenila tudi nove vsiljive oblike nadzora. Poleg novih pravic je ženskam nalagala tudi nove odgovornosti. Govoriti o subverzivnih učinkih preteklega »feminističnega« priskrivanja pronatalizma oziroma maternalistične politike zato pomeni, če se izrazimo nekoliko ekspresivno, krmariti med Scilo in Karibdo.

Toda znotraj biopolitičnega diskurza lahko prepoznamo še druga mesta, s katerih so ženske širile odpor. Kot poudarja Robert A. Nye, so široko zastavljene kampanje za dvig kvantitete in kvalitete rojstev v prvi polovici 20. stoletja ponujale subverzivno iztočnico zato, ker so z namenom, da bi ženske bolje pripravile na porod ali jih obvarovale spolnih bolezni, posredovale tudi znanje o drugih vidikih spolnosti. To širjenje znanja o spolnosti pa je posameznicam paradoksalno omogočalo, da so se naučile omejevati tudi svoje potomstvo. Podobno, toda še bolj izrazito subverzivnost je ponujala tudi evgenika. Številne feministke so namreč z »evgeničnim« izgovorom, da želijo omejevati število podhranjenega (in potemtakem v zdravstvenem smislu baje »manjvrednega«) potomstva, upravičevale neposredno možnost širjenja kontracepcije vsaj med obubožane sloje.

Učinkovanje »biopolitičnega« govora je bilo (in ostaja) torej večpomensko, spremenjalo se je, če ponovno parafraziram Foucaulta, v skladu »s shemo sprememb, ki so jih odnosi moči vsebovali že v svojem delovanju«, ⁶¹⁵ kar je mogoče potrditi še z drugimi, bolj presenetljivimi primeri znotraj teme reprodukcije. Priznati je pravzaprav treba, da tudi zahtevi po dostopu do kontracepcijskih sredstev in možnosti splava, še posebno v času izrazite dvojne morale, nista imeli vselej inherentno emancipacijske vloge. Npr. kakor so verjele nekatere slovenske feministke, članice SŽD (podobne zgodbe pa, kot bomo videli v nadaljevanju, izpričujejo tudi kazenski spisi o abortusih), so se moški možnosti abortusa često posluževali zato, da bi lažje »spolno izkoriščali žensko«. Z njim so se namreč v precej številnih primerih izognili odgovornostim starševstva in zakona po tem, ko so svojo zapeljanko v spolne odnose zvalili prav z obljubami o poroki. ⁶¹⁶ Zatiranje

615 Foucault, *Zgodovina seksualnosti*, 95.

616 Tudi dandanes diskurz, ki odgovorno rabo kontracepcije postavlja nasproti nenačrtovanemu materinstvu, še posebno če se vanj vključujejo »rasistični« centri moči, lahko deluje kot oblastni govor, saj, kakor poudarja Miheana Panu, pomaga ustvarjati definicijo »patološke črne nezakonske matere«, ki v nasprotju z belko ni zmožna povsem premišljeno in odgovorno načrtovati potomstva. (Ne)raba kontracepcije s strani samskih žensk torej zdaj pomaga risati ločnico med »normalnim« in patološkim »drugim«, s tem da se, v nasprotju s stanjem z začetka 20. stoletja, ko so omejevanje rojstev povezovali s patološkostjo, normalno veže na rabo kontracepcijskih sredstev. Podobno oblastno strategijo je, po mnenju številnih avtorjev in avtoric, mogoče prepoznati tudi v imperialističnih prizadevanjih širitve kontracepcije v tretji svet. Navidezno emancipacijski govor urejevanja porodov v tem kontekstu v resnici skriva evgenične težnje po zaježitvi naraščanja prebivalstva industrijsko manj razvitih držav in je potemtakem povezan s strahovi »Zahoda« po številčni prevladi »drugega«. Poleg tega se nekatere feministke proti nekaterim oblikam kontracepcije postavljajo tudi zato, ker v njih prepoznajo oporo pretirani medikalizaciji. Redno jemanje tabletk naj bi namreč ženske postavljalo pod nepretrgano, vsakodnevno nadzorovanje s strani medicinskega aparata in tako prispevalo k dodatni patologizaciji njihovih reproduktivnih teles. Glej: Panu, *Governing „others“*, 260–280; Simons, *Foucault's mother*, 179–211; Albury, *The Politics of Reproduction*.

kontracepcije je deloma vsekakor način konsolidiranja moške nadvlade, v posameznih obdobjih in situacijah pa deloma deluje tudi kot obrambna strategija žensk, kot metoda, s katero pokušajo prisiliti moške, da prevzamejo odgovornost za svoje spolno vedenje.⁶¹⁷

Diskurzivni fenomeni, povezani z rodnostnim vprašanjem, se torej v določenih primerih kažejo kot večpomenski. Kako bodo delovali, ni odvisno samo od njihovih inherentnih pomenov, temveč predvsem od tega, kdo je tisti, ki v določenem trenutku upravlja z njimi, in kdaj.

(Z)možnosti in znanje

V prejšnjih poglavjih smo poskušali spoznati, kako so avtorji in avtorice različnih političnih smeri in poklicnih profilov obravnavali problem »tajnih splavov« oziroma vsesplošne regulacije rojstev. Analizirali smo, kako so gledali na vzroke in posledice tovrstnih praks in kje ter kakšne rešitve so predlagali. Videli smo, da je bila vednost, ki so jo predstavljali, razpršena in močno odvisna od njihovega ideološkega ozadja. V pričujočem poglavju bomo sintetično (v obrisih) predstavili, kaj lahko na podlagi že opravljenih raziskav – predvsem natančne analize ustnih in ostalih virov, ki jo je opravila dr. Irena Rožman, in tiskanega gradiva (npr. spolnih priročnikov, notic iz časopisja) – sklepamo o znanju in možnostih, ki jih je imelo slovensko prebivalstvo glede regulacije rojstev v obdobju med obema vojnama. Predvsem nas bo zanimalo vprašanje spolne vzgoje in dostopnosti, razširjenosti in učinkovitosti različnih kontracepcijskih sredstev. Abortivnih praks na tem mestu ne bomo obravnavali, saj jih bomo podrobneje predstavili v naslednjem poglavju, podali bomo le grobo statistično oceno naraščanja njihovega števila v obdobju med obema vojnama in vse bolj pogosto prisotnost obravnave tovrstnih praks.

Spolna vzgoja

Do konca tridesetih let je v slovenščini izšlo že nekaj spolnih priročnikov, »učbenikov«, knjižic in poglavij. Leta 1936 je npr. lahko slovenska zainteresirana publika prvič v svojem maternem jeziku prebirala odmevno delo *Popolni zakon* nizozemskega ginekologa Theodoorja Hendrika van de Veldeja⁶¹⁸ in že leta 1929 knjižico *Večni greh ljubezni med moškim in žensko*, ki jo je napisal Eugen Zugen.⁶¹⁹ V istem obdobju je bila v slovenščino prevedena tudi Forelova monografija *Spolno vprašanje*. Tovrstna dela so opisovala funkcijo spolnih organov in razlagala pomen spolnega občevanja, prikazovala nevarnosti

617 Gordon, *The moral property*, 3.

618 Van de Velde, *Popolni zakon*.

619 Zugen, *Večni greh ljubezni*.

spolnih boleznih ter občasno tudi bralstvu svetovala glede poti do spolnih užitkov. Zaradi »naturalistično« natančnega in hkrati seksualnosti naklonjenega opisovanja so si nako-pala srdito jezo nekaterih moralistov. Če zaupamo besedam Marjana Bohoriča, naj bi prav van de Veldejev priročnik »del naše javnosti« tako obsojal, da ga nekatere knjižnice niso smele izposojati. Na podobno averzijo naj bi naleteli tudi Forelovo *Spolno vprašanje*, Žgečeva knjižica *Ali spolna vzgoja res ni potrebna?*, zlasti pa delo Angele Vode *Spol in usoda*, o katerem smo že razpravljali.⁶²⁰

S še večjo težavo kot v čtivo »za odrasle« so se spolne vsebine prebijale v učne načrte oziroma knjige, namenjene otrokom in mladostnikom. Medtem ko so npr. v sosednji Italiji že leta 1912 uvedli predmet *igiene sessuale* (spolna higiena),⁶²¹ na Slovenskem pred letom 1933 po besedah Henrika Tume ne najdemo niti enega šolskega učbenika, ki bi se dotaknil tovrstnih vsebin,⁶²² čeprav so nekateri avtorji zagovarjali drugačen odnos do spolnega vprašanja. Kot poudarja Irena Rožman, je postala »spolna vzgoja središče žolčnih razprav«⁶²³ že na prelomu stoletja, najbolj pa so se tovrstne polemike razvnele v tridesetih letih 20. stoletja. Mnenja katoliških avtorjev na eni in liberalnih avtorjev na drugi strani so se razhajala glede vprašanj, kdaj in kako naj se spolne vsebine razodene mladostnikom ter komu naj bo poverjena ta naloga. Po oceni omenjene avtorice so katoliki »zagovarjali individualno spolno vzgojo, in sicer le v skrajnem primeru, ko je spolni nagon že prebujen«.⁶²⁴ Prerano razlaganje naj bi le dodatno spolno razvnelo otroke. Menili so tudi, da je najbolj primerno, če jim o spolnosti razlagajo zdravniki. Liberalno usmerjeni avtorji so, nasprotno, »zagovarjali preventivno spolno vzgojo, po možnosti individualno, kadar gre za intimna vprašanja, na splošno pa morajo vsi otroci dobiti znanje o spolnosti v šoli«.⁶²⁵

Prizadevanja liberalno, pa tudi marksistično usmerjenih avtorjev so v tridesetih letih vendarle obrodila nekatere precej konkretne sadove v obliki knjižic in brošur o spolnih vprašanjih za odraščajočo mladino. Med njimi gre še posebej omeniti prevod kratke razprave znanega nemškega »seksualnega pedagoga« Maxa Hodanna *Ali prinaša otroke res štorcklja?*, ki je bila zaradi svoje natančne in nazorne, vendar hkrati preprosto napisane vsebine razumljiva celo otrokom,⁶²⁶ ali knjižico že omenjenega domačega avtorja Marjana Bohoriča *Spolno življenje*. Kako težko so se progresivne ideje o spolnosti uveljavljale v slovenskem prostoru, priča odziv, na katerega je Bohoričevo

620 Bohorič, *Spolno življenje*.

621 Černigoj, *Kupida je spoznala*, 96–117.

622 Henrik Tuma, »Spolni problem«, *Svoboda*, 5 (junij–julij 1933), št. 6/7, 273–278, 312–318.

623 Rožman, *Prolog v problematiko*, 399.

624 Prav tam, 401.

625 Prav tam, 401–402; mnenja slovenskih avtorjev in avtoric glede spolnega vprašanja in spolne vzgoje je v svoji monografiji natančno razdelala tudi Meta Remec, glej: Remec, *Bakb, tobak in Venera*.

626 Hodann, *Ali prinaša otroke res štorcklja?*

delo naletelo celo v liberalnem časopisju, ki je v splošnem knjižico ocenilo kot nepri-
merno za mladino.⁶²⁷

V obdobju med obema vojnama so torej izšli nekateri priročniki in učbeniki, ki na spolnost niso gledali kot na greh. Kljub temu se je njihova svobodomiselnost, tako kot v primeru Tume, praviloma končala, ko so prišli do vprašanj samozadovoljevanja in homoseksualnosti, ki so jih še vedno interpretirali kot škodljive in gnusne prakse. Dokaj zadržani so bili tudi pri podajanju razlag in pojasnjevanju kontracepcijskih metod in sredstev. Le nekatera izmed zgoraj navedenih del so namenila obširna poglavja problemu spolne zaščite in še ta so povečini kontracepcijo omenjala zgolj v povezavi s preprečevanjem nalezljivih spolnih bolezni. Že uvodoma je tako mogoče s precejšnjo gotovostjo predpostavljati, da se je slovensko prebivalstvo o kontracepcijskih sredstvih le s težavo seznanjalo tako, kot je bilo to mogoče v nekaterih drugih državah, v katerih so se prav tedaj prek izobraževalnih javnih občil organizirale obsežne akcije o *birth control*. Toda znanje o metodah za preprečevanje nosečnosti se je verjetno širilo tudi prek drugih kanalov, npr. s pomočjo ustnega izročila, pa tudi (prepovedanih) reklamnih oglasov. Kljub skopim podatkom v spolnih priročnikih verjetno tako tudi slovenski pari niso popolnoma tavalni v temi.

»Pretrgano sožitje« in (periodična) abstinenca

Več mednarodnih raziskav nakazuje, da je med najpomembnejše neposredne kontracepcijske metode, ki so bile v Evropi v uporabi pred izumom moderne kontracepcije (torej hormonskih tabletk in kondomov iz lateksa), mogoče prištevati *coitus interruptus* oziroma »prekinjeno občevanje«. Gre za preprosto tehniko, pri kateri moški poskrbi za ejakulacijo zunaj ženskih genitalij, pri tem pa ne uporablja nobenih dodatnih sredstev oziroma pripomočkov. Evropsko prebivalstvo naj bi tehniko poznalo že več stoletij oziroma naj bi jo zaradi njene preprostosti znova in znova na novo »izumljalo«. ⁶²⁸

Hera Cook v svoji izčrpni raziskavi o »dolgi seksualni revoluciji« v Angliji z opiranjem na (avto)biografske vire znanih angleških podpornikov uravnavanja rojstev sicer deloma demantira te ugotovitve. Po njenem mnenju se je znanje o metodi prekinjenega spolnega odnosa iz Francije na Otok preneslo šele v 19. stoletju. Hkrati tudi dokazuje, da do prvega občutnega znižanja rodnosti v Angliji ni prišlo toliko zaradi povečane uporabe *coitus interruptus* ali različnih mehanskih in kemičnih kontracepcijskih sredstev, ki so bila v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja še precej neučinkovita, kolikor zaradi abstinence. Zlasti med srednjimi sloji so se začela širiti načela neke »viktorijske

627 »Marjan Bohorič, Spolno življenje«, *Jutro*, 2. 7. 1940, 4.

628 McLaren, *History of Contraception*; Santow, *Coitus interruptus*.

morale«, ki je pred zakonom zahtevala (žensko) čistost, nato pa delno vzdržnost. Omenjena zgodovinarica trdi, da v nasprotju s splošnim prepričanjem tovrstna načela niso v celoti izhajala iz »zunanjih pritiskov«, pač pa jih je tvorila intrinzična želja žensk po zmanjšanju števila mučnih in nevarnih porodov, ki je v končnem tudi pripeljala do znižanja rodnosti.⁶²⁹

Glede poznavanja tradicionalnih kontracepcijskih metod na Slovenskem gre morda zaupati Henriku Tumi, ki je že v letih pred prvo svetovno vojno navajal, da naj bi bilo na kmetih v rabi *pretrgano soitje* (torej prekinjeno občevanje). Ne vemo sicer, ali je do omenjenih ugotovitev prišel (samo) na podlagi opazovanja razmer v slovenskem prostoru, saj se je v nadaljevanju svojega sestavka o tej metodi oprl na tujo literaturo, predvsem na nemškega zdravnika dr. Baumana, po katerem naj bi se *pretrganega soitja* posluževali zlasti neporočeni ljudje.⁶³⁰ V vsakem primeru je nato tudi v tridesetih letih brez kakršnegakoli navajanja tujih avtorjev zapisal, da je *coitus interruptus* »bil [...] dobro znan in v navadi med našim [poudarila avtorica] kmetским ljudstvom. Kmetški fant, ki se ga ni znal posluževati in je oplodil dekle, je bil svojim tovarišem v posmeh.«⁶³¹ Na podlagi omenjene izjave lahko sklepamo, da je imel Tuma res v mislih spolne prakse v slovenskih krajih. Kljub temu njegova izvajanja za našo analizo niso zadostna, saj se navezujejo samo na določen segment prebivalstva – na neporočene pare s podeželja. Vprašati se moramo, če je bil *coitus interruptus* v rabi tudi med slovenskimi poročenimi pari, ki so v obdobju med obema vojnama že začeli vse bolj omejevati število porodov, ter če se je te tehnike posluževalo tudi sicer precej maloštevilno nekmečko prebivalstvo. Čeprav je »pretrgano občevanje« enostavno, seveda ni v celoti zanesljivo,⁶³² poleg tega so tedaj številni domači ter v slovenščino prevedeni spolni priročniki vneto razlagali o njegovi nevarnosti za duševno in telesno zdravje spolnih partnerjev,⁶³³ kar je morebiti ljudi odvracalo od njegove uporabe in so potemtakem raje posegli po drugih metodah za regulacijo porodov. Glede spolnih praks poročenih parov s podeželja veliko povedo izsledki intervjujev, ki jih je na Dolenjskem, natančneje v župniji Velike Brusnice, opravila Irena Rožman. Po njenih ugotovitvah »med zakonci župnije Velike Brusnice nista bila v navadi niti prekinjeni odnos niti spolna vzdržnost. Prekinjeni spolni odnos je bil odvisen od moške dobre volje, ker pa so, po pričevanju, bili do načrtovanja družine brezbrizni, ta metoda ni bila razširjena. Postopoma naj bi se uveljavila šele v 50. letih 20. stoletja, kar je ženske prisililo, da so se načrtovanja otrok lotile po svoje. Na splošno so se z različnimi izgovori izogibale spolnim odnosom, npr. namenoma so bedele pozno v noč, dokler ni mož zaspal in tako pozabil na svojo potrebo, le pogumnejše so moža brez sprenevedanja

629 Cook, *The Long Sexual Revolution*.

630 Henrik Tuma, »Seksuelni problem«, *Naši zapiski*, 8 (1911), 110; 10 (1913), 16–17.

631 Henrik Tuma, »Spolni problem«, *Svoboda*, 5 (junij–julij 1933), št. 6/7, 313.

632 Različne študije npr. ocenjujejo njeno neuspešnost med 38 in 10 %. Glej: Cook, *The Long Sexual Revolution*, 49.

633 Remec, *Bakh, tobak in Venera*.

zavrnilo, zavrnitev se je navadno končala s preprirom. Svoj cilj so možje skušali doseči z grožnjo prešuštva.«⁶³⁴

Podobne prakse izpričujejo tudi podatki ankete, opravljene na vzorcu 111 žensk, rojenih v letih od 1912 do vključno 1934 in prav tako živelih v župniji Velike Brusnice. Med anketirankami sta namreč samo dve potrdili, da sta z možema prakticirali metodo prekinjenega spolnega odnosa, in ena, da sta uporabljala kondom.⁶³⁵

Ustavimo se še nekoliko pri vprašanju spolne abstinence, za katero Hera Cook trdi, da je v Angliji v preteklih stoletjih vplivala na znižanje rodnosti zlasti med srednjimi sloji, na kar naj bi kazal tudi splošno razširjeni buržoazni predsodek o množičnih delavskih družinah kot moralno sprevrženih. Če omejevanja porodov namreč ne bi pogosto enačili ravno s spolno vzdržnostjo, se tovrstne samodejne povezave med številčnostjo otrok in »nemoralo« ne bi ustvarile.⁶³⁶ Toda, ali bi lahko tovrstni vzorec iskali tudi pri slovenskem meščanstvu? Precejšnja nezaupljivost do ostalih metod in vzporedno navdušenje, s katerim so na Slovenskem sprejeli prav Knaus-Oginovo odkritje, bi lahko nakazovala, da so tudi tu v spolni abstinenci prepoznavali eno najbolj sprejemljivih in najbolj logičnih sredstev za preprečevanje rojstev, strategijo, ki je bila najbližje takratni emocionalni kulturi, in to ne zgolj zaradi vpliva cerkvenih nauk. Resda so jo zaradi skladnosti s krščansko moralno propagirali zlasti katoliški avtorji, toda navdušenje zanjo je pogosto seglo onstran ideoloških nasprotij. Morda ne pretiravamo, če zapišemo, da je bilo v obdobju med obema vojnama prav tej metodi posvečeno največ bodisi v slovenščini napisanih bodisi v slovenščino prevedenih priročnikov o kontracepciji.⁶³⁷ Celó že omenjeni Marjan Bohorič, ki je zavzel izrazito liberalno stališče do vprašanja spolnosti, saj se v nasprotju s številnimi sodobniki ni zgražal niti nad »onanijo« in je tudi kritiziral neupravičeno zaničevanje homoseksualcev, je v svoji knjižici pisal o »periodični abstinenci« kot eni najvarnejših, najcenejših in najbolj naravnih kontracepcijskih metod.⁶³⁸

Bohoričevo vneto zagovarjanje periodične metode ne preseneča pretirano, če upoštevamo njegov pogled in pogled še drugih, tudi liberalno usmerjenih slovenskih in tujih avtorjev, na primernost ostalih tedaj dostopnih kontracepcijskih metod. Kondome so npr. ocenjevali kot drage, stali naj bi od 3 do 5 dinarjev, in nezanesljive. Vrh tega pa naj bi še zmanjševali naslado. Ljudje naj bi jih v simbolnem smislu povezovali z nemoralo,

634 Rožman, *Spolno življenje*, 341.

635 Prav tam, 342.

636 Cook, *The Long Sexual Revolution*.

637 O pomenu Knaus-Oginove metode na Slovenskem in ocenjevanju ostalih kontracepcijskih metod glej tudi: Žnidaršič Žagar, *Podoba in pojavnost žensk*; Remec, *Bakh, tobak in Venera*.

638 Bohorič, *Spolno življenje*, 60–61.

zunajzakonskim spolnim občevanjem in prostitucijo.⁶³⁹ Pesarji⁶⁴⁰ so veljali za nepraktične, v nekaterih primerih za nevarne in spet za zelo drage, zaradi česar naj bi si jih lahko privoščila le redkokatera Slovenka. Izpiranje nožnice z irigatorjem in pomožnimi sredstvi, kakor je denimo kinin, naj bi imelo sicer sloves cenovno ugodnega sredstva, toda hkrati naj bi bilo manj priročno, »saj se vrši spolna združitev često v takšnih razmerah in okoliščinah, da je izpiranje nožnice popolnoma nemogoče«,⁶⁴¹ poleg tega naj bi bilo skoraj povsem neučinkovito.⁶⁴²

Mnenja o neprimernosti različnih kontracepcijskih sredstev še zdaleč niso izvirala samo iz moralnih predsodkov, pač pa pogosto iz tedanjih realnih materialnih in tehničnih zmožnosti ter, kot predpostavlja Hera Cook, posebne čustvene kulture prebivalstva. Spomnimo se, da je v obdobju med obema vojnama redkokatero gospodinjstvo imelo takoj pri roki čisto, tekočo vodo oziroma kopalnico, zaradi česar je bilo izpiranje nožnice v resnici izredno nepraktično. Kondome pa so v Evropi, v nasprotju z ZDA, kjer so že počasi uvajali lateks, do petdesetih let proizvajali iz manj elastične gume ali ribjega mehurja.⁶⁴³ Posledično niso bili tako zanesljivi. Tudi prebivalstvo se je težko čustveno navadilo na nespontanost pri spolnem odnosu, ki so jo prinašala tovrstna sredstva.⁶⁴⁴

Kljub temu so posamezni slovenski avtorji, npr. Henrik Tuma ali Jernej Demšar, promovirali rabo kondomov, še posebno kot zaščito pred spolnimi boleznimi.⁶⁴⁵ Sorazmerno pogosto pojavljanje reklam za prezervative v liberalnih medijih tudi priča o njihovi dostopnosti znotraj slovenskega prostora. Dobiti jih je bilo mogoče skoraj v vseh lekarnah, po pošti, in, kot je zgroženo poročal *Slovenec*, pri navadnih krošnjarijih.⁶⁴⁶ Kot priljubljena znamka se omenja zlasti »Olla-gumi«.

---

639 Herzog, *Sexuality in Europe*.

640 Medicinski obroček za oporo nepravilno ležeče maternice ali za preprečevanje spočetja.

641 Bohorič, *Spolno življenje*, 60–61.

642 Glede ocenjevanja različnih kontracepcijskih sredstev v različnih priročnikih, ki so v obdobju med obema vojnama izšli v slovenskem jeziku, glej: Adam, *Zablode ljubavnega življenja*; Bohorič, *Spolno življenje*; Holländer, *Kako naj se žena obvaruje spočetja*.

643 Meta Remec v svoji knjigi podrobno opisuje, kako se je ta kontracepcijska metoda razvila v zadnjih stoletjih, glej Remec, *Bah, tobak in Venera*.

644 Cook, *The Long Sexual Revolution*.

645 Demšar, *Spolne bolezni*; Henrik Tuma, »Spolni problem«, *Svoboda*, 5 (junij–julij 1933), št. 6/7, 273–278, 312–318.

646 »Proti krošnjarstvu«, *Slovenec*, 13. 10. 1933, 7.

? 12-13!
"OLLA"
 GUM...?
 Do 11. decembra 1938 L. je v prigrizniški varščini L. izšla na foto-
 cemplovanju 13 kondomov OLLA, to-
 rovi I KOMAD VEČ. Kupujte sa-
 mo varščice po 1 kovanec, ker imate o-
 lčno garancijo in velik pritransk.

+ "OLLA" GUM...?!
 MANJSKREBI - VEČVSEČJA

Takisto antiseptično pripravljena
"OLLA" GUM...?
 Čuvajte svoje naj-
 večje blago —
ZDRAVJE!
 Dokazano najboljšo
 dovršena.

! OLLA!
 gumi razpoliža
Drago Rozina
Maribor
 Vetrinjska ulica št. 26.
 8-28

"OLLA" GUM...?
 DOKAZANO JE, DA JE
 PORABA OLLA - GUM-
 ME MNOGO VEČJA
 NEGO UMA OD VSAH
 OSTALIH DOMAČIH
 ZNAMK SKUPAJ, KI
 SE OBJAVLJAJE 2491

Antiseptično pripravljena
"OLLA" GUM...?
 Je bla, je in bo
 najboljše.
 Dokazano najbolj
 dovršena.

"OLLA" GUM...?
 Antiseptično pripravlan
 Kdor je pameten
 uporablja »OLLA«
 dokazano nedosegljiva!

"OLLA" GUM...?
 HVALA!
 Prosim samo orig.
 »OLLA« gumi.
 Dokazano
 najpopolnejša!

"OLLA" GUM...?
 Ako želite znan-
 nile in fino so-
 knize »OLLA« iz-
 oznite se avtor-
 nosti Dokazano L.
 najpopolnejša.

"OLLA" GUM...?
 PREIZKUSENA IN
 ZARTEČVANA OD 1890 L.

"OLLA" GUM...?
 AB »OLLA« JE
 MNOGO BOLJŠA.
 Dokazano nenad-
 krljiva. 2491

"OLLA" GUM...?
 Za vsak poedini komad
popolna garancija!
 Dokazano najdovršenejši.

"OLLA" GUM...?
 je
NAJBOLJA!
 Dokazano najpopolnejša!

"Olla" gumi
 najsigurnejša in najbolj poznana
 higijenska guma sedanosti.
 Razpoliža na drobno in debelo
 Parfumerija „URAN“ Ljubljana

"OLLA" GUM...?

Slika 3: Različni oglasi za kondome (Vir: Slovenski narod in Jutro, 1923–1940)

Prav tako je bilo na slovenskem tržišču vsaj proti koncu tridesetih let zagotovo mogoče kupiti tudi irigatorje. Čeprav so jih oglaševali kot sredstva za »žensko higijeno« in v njihovih oglasih, podobno kot v oglasih za kondome, ni zaslediti neposrednega navajanja domnevnih kontracepcijskih funkcij, lahko domnevamo, da so se prodajali tudi z namenom preprečevanja oziroma, kakor bomo videli v nadaljevanju, morebiti celo prekinitev nosečnosti.⁶⁴⁷

Žena in higiena
 Danes, ko se splošno deluje na tem, da se odstranijo slabi vplivi na človeško telo in da se ljudem pomaga do lepšega in udobnejšega življenja, je vsak nov pojav v napredku higijene sprejet z razumljivim zadovoljstvom.

S pravilnim negovanjem telesa in z dobro voljo se dá doseči mnogo več, kot si marsikdo misli. Higiena je odpravila iz civiliziranega sveta premnoge človeške nadloge prejšnjih vekov, katerim je podlegalo ljudstvo kar v trumah. Star pregovor pravi, da je čistoča pol zdravlja. Res je tako! Se več: Čistoča je temelj zdravlja, zdravje pa je največja sreča.

Proizvodnja ženskih higienskih potrebščin je obogatila tržišče z novim praktičnim higienskim pripomočkom. To je novi TITO irigator, ki ga prinašamo v sliki

S tem irigatorjem preneha stara mučna tradicija, polna težav in neprijetnosti. Novi TITO irigator se uporablja vedno le stoje. Ta način irigiranja je z ozirom na notranji ustroj ženskega organizma najboljši in najudobnejši.

TITO irigator ustreza vsem potrebam in zahtevam današnje higijene in je prava dobrina za žene. Skozi posebni odtok odvaja ta irigator vso uporabljeno vodo tako, da popolnoma obvaruje telo in oblačila, da se ne zmocijo in zamažejo.

TITO irigator ima elastično gibljivo cevko za maternico, katera se lahko poljubno regulira v vse smeri in tudi v globino, pri čemer se brezžutno prilagodi legi vagine.

Posebna naprava na cevki za maternico uduši vse sunke in tresljaje, tako da cevka med irigiranjem popolnoma miruje.

Idealna in priročna oblika tega irigatorja omogoča njegovo uporabo vselej, ne oziraje se na oblačila, prostor ali sobno temperaturo, kakor doma tako na potovanju. Manipulacija s tem irigatorjem je enostavna in zelo lahka.

TITO irigator sedi utesjen sam na svojem mestu in ne potrebuje med izpiranjem nikake ročne postrežbe. Irigiranje poteka v miru, udobno in čisto.

TITO irigator se dobi v vseh lekarnah, drogerijah, bandažnih in kozmetičnih trgovinah.

Slika 4 (Vir: Žena in dom, 10 (julij 1939), št. 7, 292)

647 »Žena in higijena«, Žena in dom, 10 (junij 1939), št. 6, 258; 10 (julij 1939), št. 7, 292.

Zasebno

Pregled razvoja zakonodaje in analiza javnega diskurza ne kažeta celotne slike o problemu abortusa. Zgodovinska pripoved, ki zaobide pričevanja tistih, katerih, če parafraziram Michela Foucaulta, vednost, argumenti in interesi ostajajo v podrejeni poziciji, je nujno omejena in pristranska, kar še posebej velja za tako intimne tematike, kot sta seksualnost in reprodukcija.⁶⁴⁸ Toda kako, se sprašuje zgodovinar Angus McLaren, je sploh mogoče raziskovati pričevanja tistih, ki zaradi subverzivnosti svojih dejanj ne želijo delovati znotraj javne sfere.⁶⁴⁹ Izredno dragocen vir za raziskovanje abortusa so kazenski oziroma sodni spisi,⁶⁵⁰ ki vsebujejo poročila s sodnih obravnjav in preiskave ter zaslišanja oseb, ki so po takratni zakonodaji zagrešile »zločin (ali prestop) odprave plodu«.

Kazenski spisi so na splošno, kakor ugotavljata Jelka Melik in Marko Žuraj, »odsev družbenih razmer [...] kažejo tudi življenje samo [...] Ob prebiranju le teh se pred nami kot na odru zvrstijo človeške tragedije, družbene drame [...] Opozarjajo na življenje ‚malih‘ ljudi in na nepravilnost ter nepoštenost ‚velikih‘. Seznanjajo nas s položajem ljudi, predvsem z njihovimi socialnimi težavami in moralnim stanjem.«⁶⁵¹ »Zadeve iz (kazenskih) sodnih spisov [so] ‚mikroprimeri‘ družbenih razmerij; individualne zgodbe, uradno sicer odklonske, evidentirane kot kriminal, a prav tako del ‚normalne‘ družbe, celo njen konstitutivni del, pač ne večinski.«⁶⁵² Sicer je pri njihovi analizi treba upoštevati številne metodološke omejitve. Konkretno pri obravnavani tematiki dejstvo, da je pred sodišče prišlo le majhno število ilegalnih abortusov, ki so tudi izstopali iz povprečja. V teh primerih je šlo skoraj nujno nekaj narobe, v nasprotnem primeru ne bi pritegnili pozornosti oblasti. Praviloma se je za abortus namreč izvedelo po tem, ko je

648 Foucault, *Zgodovina seksualnosti*.

649 McLaren, *Birth control and abortion*.

650 Sodni spisi so »temeljna enota dokumentarnega gradiva sodišč, kot tudi njihovega arhivskega gradiva«. Več o tem glej: Žuraj, *Kazenski sodni procesi*, 49, Melik, *V imenu Njegovega*.

651 Melik, *Arhivi in kazenska sodišča*, 82.

652 Žuraj, *Kazenski sodni procesi*, 8.

ženska zaradi komplikacij morala poklicati zdravnika.⁶⁵³ Poleg tega sliko o resničnem poteku dogodkov popačijo tudi možna sprenevedanja in laži prič ter vsebinski odkloni, (ne)namerno povzročeni s strani sodnih zapisovalcev. Tudi ne gre pasivno sprejemati sheme vlog in rezultatov, ki jih ponuja vladajoča ideologija pravosodnega sistema. Treba je priti onstran pozitivistične definicije kaznivega dejanja, brati med vrsticami in identificirati ideologije in vrednote, ki jih prenašajo hegemonne oblike sodnih dokumentov.⁶⁵⁴ Strinjamo se lahko z Marto Verginello, ki v spremni besedi k Ginzburgovemu odmevnemu delu *Sir in črvi* zapiše: »Arhivski viri [v tem kontekstu pa prav gotovo tudi sodni dokumenti; dodala avtorica] niso razprta okna, kot so svojčas verjeli pozitivisti, pa tudi ne nepremostljive ograde, kot mislijo nepopoljšljivi postmoderni skeptiki. Ginzburg jih je razglasil za deformirana stekla, ki kljub svoji izkrivljenosti in popačenosti omogočajo uvid v zgodovinsko realnost.«⁶⁵⁵

Zgodovinopisje z mikrozgodovinsko in diskurzivno analizo, s prijemi historične antropologije in zgodovinske kriminologije poskuša razumeti širši družbeni in kulturni kontekst, v katerem so nastajale sodne odločitve in ravnanja s pričami. Upošteva kompleksne odnose moči, ki so v posameznih okoljih opredeljevali »zločin«.⁶⁵⁶ Spol se mu pri tem ponuja kot posebna in pomembna analitična kategorija, saj so v preteklosti pravosodni sistem absolutno nadzorovali moški. Pravo je tudi različno obravnavalo moške in ženske ter tudi obratno, moški in ženske so se prava posluževali na različne načine.⁶⁵⁷

Kritične historične interpretacije morajo obenem upoštevati posebnosti družbenokulturnega konteksta. Pričujoče poglavje temelji na triinosemdesetih sodnih spisih s celjskega okrožnega sodišča, nastalih v letih 1919–1938, dvajsetih spisih z mariborskega okrožnega sodišča, prav tako nastalih v letih 1919–1938,⁶⁵⁸ in enem spisu z ljubljanskega okrožnega sodišča. Družbenokulturne razmere, v katerih so obravnavani sodni viri nastali, torej nimajo veliko skupnega z razmerami v modernih zahodnoevropskih in ameriških mestih dvajsetih in tridesetih let, o katerih pišejo številne referenčne študije in ki so tudi v obdobju med obema vojnama zaradi filmov, literature in novic iz tujine krojile predstave slovenskih nasprotnikov »bele kuge«.⁶⁵⁹

Slovensko ozemlje, ki je v dvajsetih in tridesetih letih spadalo pod Jugoslavijo, je bilo z 1.144.298 prebivalci in povprečno gostoto 72,6 človeka na kvadratni meter

653 Passerini, *Torino operaia e fascismo*, 181–224; McLaren, *Birth control*; Reagan, *When Abortion Was*; McLaren, *Illegal operations*.

654 Arnot, Usborne, ur., *Gender and crime*.

655 Verginella, *Ginzburgova partija šaba*, 251.

656 Usborne, *Cultures of abortion*.

657 Arnot, Usborne, ur., *Gender and crime*.

658 Glede slednjih glej tudi Ratej, *Zastrta bolečina*.

659 Reagan, *When Abortion Was*.

splošno gledano razmeroma redko poseljeno⁶⁶⁰ in kljub nagli industrializaciji v dvajsetih letih⁶⁶¹ pretežno ruralno, še leta 1931 se je kar 60,35 odstotkov njegovega prebivalstva preživljalo s kmetijstvom, od industrije, obrti in rudarstva je v istem obdobju živelo 21,89 odstotkov prebivalstva.⁶⁶² Imelo je, kot poudarjeno, razmeroma visoko rodno in tudi smrtnost.⁶⁶³ Toda med posameznimi regijami so se kazale znatne razvojne razlike, za katere je pomembno, da jih upoštevamo tudi pri analizi izbranih virov. Kot že zapisano, smo statistično najbolj relevanten/popoln vzorec sodnih spisov pridobili s celjskega okrožnega sodišča. Slednje je področno zajemalo 12 okrajnih sodišč, in sicer Brežice, Celje, Gornji Grad, Konjice, Kozje, Laško, Rogatec, Sevnico, Slovenj Gradec, Šmarje, Šoštanj in Vransko.⁶⁶⁴ Sodna in upravna razdelitev, na podlagi katere lahko predstavimo nekatere druge značilnosti in podatke regije, se nista popolnoma ujemali; tako je npr. sodni okraj Vransko v upravnem smislu spadal pod okraj Celje, sodna okraja Kozje in Rogatec pod okraj Šmarje pri Jelšah, sodni okraj Sevnica pod okraj Brežice in Šoštanj pod okraj Slovenj Gradec.⁶⁶⁵

Iz statistične analize ohranjenih sodnih spisov je razvidno, da je največje število žensk, ki so se pred celjskim okrožnim sodiščem zagovarjale zaradi umetne prekinitve nosečnosti, prihajalo iz okraja Celje in iz Celja mesta (Graf 2).⁶⁶⁶ Okraj Celje, če sledimo prikazom Janje Sedlaček, se je po stopnji industrializacije umeščal med nekoliko bolj razvite okraje Dravske banovine, čeprav se je z agrarno dejavnostjo še vedno ukvarjala večina njegovega prebivalstva.⁶⁶⁷ Med njegove najpomembnejše gospodarske panoge je mogoče šteti zlasti hmeljarstvo in lesno industrijo.⁶⁶⁸ Samo Celje mesto pa je spadalo med najrazvitejše dele Dravske banovine z visokim deležem industrijske dejavnosti. Tako okraj Celje kot tudi Celje mesto sta se med pretežno bolj razvita ali med najrazvitejša področja umeščala še na podlagi nekaterih drugih kriterijev. Imela sta razmeroma nizko nataliteto (okoli 26 promil že v desetletju 1921–1931) in nizek odstotek nepismenega prebivalstva. Beležila sta tudi razmeroma majhno število članov na posamezno gospodinjstvo in nizko smrtnost novorojenčkov, denimo Celje

660 *Krajevni leksikon Dravske banovine*.

661 Lazarevič, *Prebivalstvo, družba, gospodarstvo*, 34.

662 Sedlaček, *Regionalne razlike*.

663 Glej Uvod, 8–9.

664 Melik, *Kazensko sodstvo*, 26.

665 *Krajevni leksikon Dravske banovine*.

666 Po navajanju *Krajevnega leksikona Dravske banovine*, napisanega leta 1937, je v okraj Celje (vključno s Celjem mestom) spadala Spodnja Savinjska dolina (Celjska kotlina) in njeno obrobje. Zajemal je 576 kvadratnih kilometrov in štel 48.011 prebivalcev. Njegova povprečna gostota je znašala 83 ljudi na kvadratni kilometer. V samem Celju mestu (občini Celje) pa naj bi po ocenah iz leta 1935 živelo okoli 19.000 prebivalcev. Glej: *Krajevni leksikon Dravske banovine*.

667 Sedlaček, *Regionalne razlike*.

668 *Krajevni leksikon Dravske banovine*.

mesto se je z 81,21 umrlih novorojenčkov na tisoč živorojenih otrok uvrščalo tik za Ljubljano. Smrtnost zaradi tifusa in tuberkuloze pa je bila v okraju Celje razmeroma visoka oziroma povprečna glede na ostale banovinske okraje.⁶⁶⁹

Okraj Laško, v katerem beležimo tretji največji odstotek obtoženih žensk iz našega vzorca, je s 308 kvadratnimi kilometri spadal med najmanjše, toda hkrati s 108 prebivalci na kvadratni kilometer med najgosteje naseljene okraje v Dravski banovini.⁶⁷⁰ K tovrstnemu razmerju je prispevalo dejstvo, da je zajemal tudi izjemno gosto poseljene rudarske predele med Hrastnikom in Trbovljami. Laški okraj se je, podobno kot okolica Celja, po razvitosti v grobem umeščal v zgornjo polovico na lestvici vseh okrajev v Dravski banovini. Njegovo prebivalstvo se je v večini preživljalo z neagrarnimi dejavnostmi. K temu razmerju so sicer spet z naskokom prispevali rudarski predeli okoli Hrastnika in Trbovelj. Imel je tudi dobro preskrbo z vodovodom in razmeroma nizko umrljivost zaradi tifusa in tuberkuloze.⁶⁷¹ Toda hkrati v tem okraju v tridesetih letih beležimo razmeroma visoko nepismenost, umrljivost novorojenčkov in presenetljivo visoko nataliteto.

Okraja Brežice in Šmarje pri Jelšah, ki sta prav tako razmeroma dobro zastopana v naši statistiki primerov splavov, sta se, nasprotno, v obdobju med obema vojnama umeščala med manj razvita, v velikem obsegu ruralna področja banovine. Preseneti zgoj nizka nataliteta v šmarskem okraju.⁶⁷²

Vzorec z mariborskega okrožnega sodišča zajema manjše število (samo 20) sodnih spisov, zato bo za našo statistično analizo manj relevanten kot »celjski« vzorec. Koristil pa bo pri podajanju kvalitativnih ocen, saj so spisi, ki jih zaobjema, povečini izjemno obsežni. Področje Okrožnega sodišča Maribor je v Kraljevini Jugoslaviji obsegalo del (nekdanjih) zgodovinskih dežel spodnje Štajerske in Koroške in do leta 1938 Prekmurje. Tako je vključevalo 11 okrajnih sodišč,⁶⁷³ in sicer Doljno Lendavo, Gornjo Radgono, Ljutomer, Marenberg, Maribor, Mursko Soboto, Ormož, Prevalje, Ptuj, Slovensko Bistrico in Št. Lenart v Slovenskih Goricah.⁶⁷⁴ Po letu 1938, ko je bilo ustanovljeno Okrožno sodišče v Murski Soboti, se je seveda navedeno število okrajev zmanjšalo.⁶⁷⁵ Podobno kot v primeru celjskega okrožnega sodišča se tudi v primeru mariborskega okrožja sodni okraji področno niso ujemali z okraji v upravnem smislu.

669 Sedlaček, *Regionalne razlike*.

670 *Krajevni leksikon Dravske banovine*.

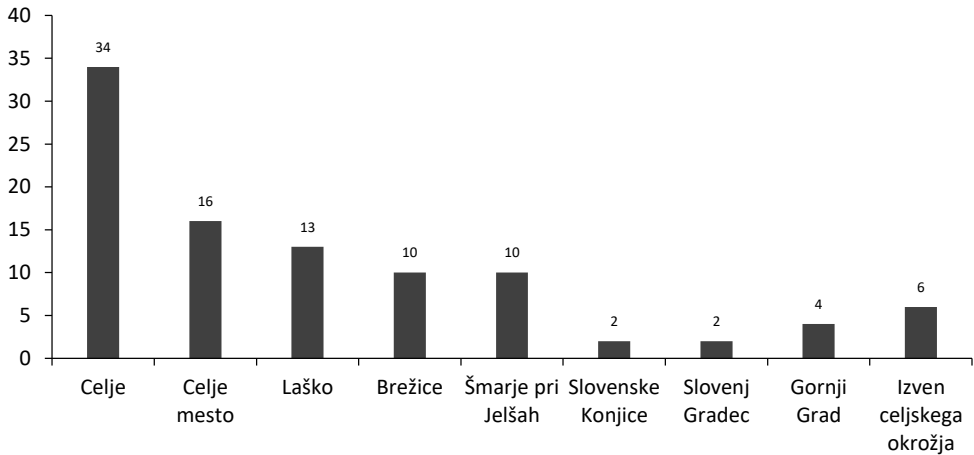
671 Sedlaček, *Regionalne razlike*.

672 Prav tam.

673 Do plebiscita je pridobilo tudi sodne okraje Pliberk, Dobrla vas, Železna Kapla in Velikovec.

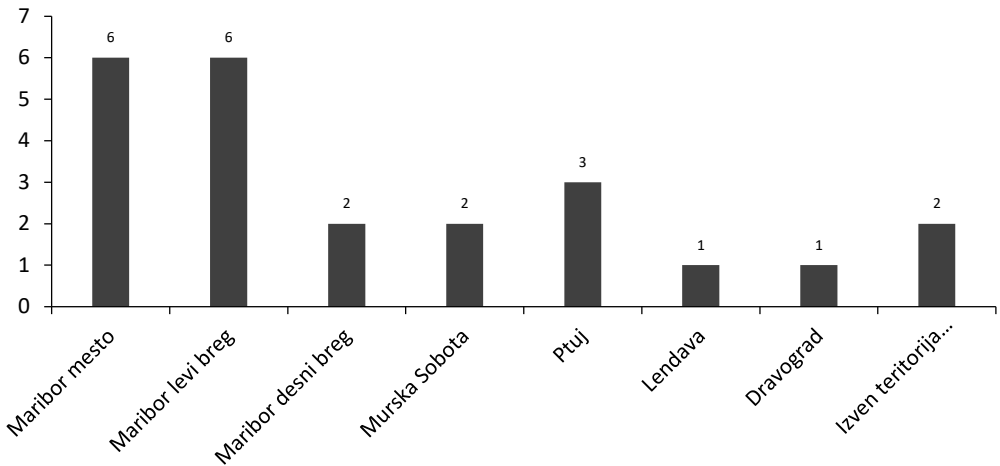
674 Melik, *Kazensko sodstvo*, 26.

675 Žuraj, *Kazenski sodni procesi*.

Graf 2: Število kazenskih primerov (gledano na osnovi bivališča ženske, ki je splavila)
(ZAC 609, Okrožno sodišče Celje; leta 1919–1939)

Na podlagi vzorca pregledanih spisov z mariborskega okrožnega sodišča smo dobili naslednja razmerja glede na bivališče žensk, ki so prekinile svojo nosečnost (upoštevane so bile tudi umrle ženske):

Graf 3: Število kazenskih primerov (gledano na osnovi bivališča ženske, ki je splavila)
(SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor; leta 1919–1939)

Največ obtoženk je torej prihajalo iz Maribora mesta in iz okraja Maribor levi breg, z dveh območij, ki sta po gospodarsko-socialni strukturi kazali precej različno podobo. Obe sta bili sicer gosto naseljeni, vendar se je v okraju Maribor levi breg večina prebivalstva ukvarjala s kmetijstvom, v okraju Maribor mesto pa se je večina prebivalstva preživljala z neagrarnimi dejavnostmi, podobno velja tudi za Maribor desni breg. Zaradi ugodne prometne lege mesta, cenene električne energije, cenenih zazidalnih površin in poceni delovne sile se je v Maribor po prvi svetovni vojni namreč začelo hitro ustanavljanje tujih tekstilnih tovarn; mesto se je tako hitro industrializiralo, da se ga je, kot piše Maja Godina, kmalu celo oprijelo ime »jugoslovanski Manchester«. Hitro so rasla mariborska delavska predmestja na desnem bregu Drave (npr. Pobrežje, Studenci, Tezno, Krčevina, Košaki in Tabor), ki so se hranila predvsem s kmečkim proletariatom iz okolice. V teh predmestjih so z določenimi izjemami, npr. Hutterjevo kolonijo, prevladovala slabe bivalne in higienske razmere.⁶⁷⁶ Tako ni presenetljivo, da je bila smrtnost dojenčkov v Mariboru, pa tudi Mariboru desni breg in Mariboru levi breg presenetljivo visoka, med najvišjimi v Dravski banovini, prav tako visoko je bilo tudi število umrlih zaradi tuberkuloze, ne pa tudi zaradi tifusa in griže. O številu rojstev za Maribor mesto nimamo natančnejših podatkov, Maribor desni breg se je uvrščal med kraje z razmeroma nizko, Maribor levi breg pa med kraje z razmeroma visoko rodnostjo glede na slovensko povprečje.⁶⁷⁷ Na posebnosti demografske slike omenjenih okrajev glede na slovensko povprečje bi sicer lahko vplival tudi povečan dotok priseljencev in priseljenc, npr. iz Primorske, in tudi ruskih pribežnikov, ki so morda prinašali tudi nove kulturne vzorce, povezane z rodnostnim vedenjem. Toda v splošnem bi torej lahko predpostavljali, da bodo zbrani primeri sodnih spisov kazali tako podobo ruralnega kot tudi pretežno urbanega, ne pa tudi visoko urbaniziranega in moderniziranega okolja iz obdobja dvajsetih in tridesetih let.

Kazni

Ob prebiranju kazenskih spisov se odpira osnovno vprašanje, kako so posamezna sodišča v konkretnih primerih interpretirala zakonodajo. So npr. v okviru predpisanih možnosti večkrat izrekala višje ali nižje kazni, koga so strožje kaznovala in katere olajševalne in oteževalne okoliščine so priznavala?

Viri s celjskega okrožnega sodišča razodevajo naslednja razmerja: v 25 ohranjenih spisih, nastalih v letih 1918–1929, torej v času, ko je veljal še avstrijski kazenski zakonik, je bilo obravnavanih 56 oseb, med temi 25 žensk, ki so splavile, 20 njihovih

⁶⁷⁶ Godina, *Iz mariborskih predmestij*.

⁶⁷⁷ Sedlaček, *Regionalne razlike*.

partnerjev, 6 izvajalcev oziroma izvajalk abortusa in še 12 tako ali drugače vpletenih oseb. Podatki presenečajo, saj je, čeprav so se predpisane kazni gibale med enim in petimi leti, vsem tem osebam celjsko okrožno sodišče dosodilo manj kot osem mesecev zapora, največkrat mesec dni (težke) ječe. Znižanje kazni je temeljilo predvsem na 54. členu avstrijskega kazenskega zakonika, ki je določal možnost olajševalnih okoliščin.⁶⁷⁸ Analizirani kazenski spisi pričajo, da je celjsko okrožno sodišče kot olajševalni okoliščini najpogosteje upoštevalo predvsem priznanje oziroma vsaj delno priznanje inkriminiranega dejanja in »neoporečnost«, torej predhodno nekaznovanost obsojenk. Nekaterim obtoženim ženskam je nadalje kazen zmanjšalo tudi zaradi »rodbinskim razmer« (slabega gospodarskega položaja), skrbi za mladoletne otroke, nizke starosti in zapeljanosti s strani partnerja. Eno obtoženko pa so obsodili samo na teden dni zapora zato, ker se je njen dokazani poskus abortusa izjalovil in je čez nekaj mesecev rodila zdravega otroka. Srečamo pa se tudi z nekaterimi primeri, v katerih so bile dosojene višje kazni, verjetno zato, ker je šlo za splave v visoki nosečnosti. Po drugi strani je sedem obtoženek sodno dvorano zapustilo brez obsodbe. Med temi so pri dveh, Karolini König⁶⁷⁹ in Katarini Klep,⁶⁸⁰ kot razlog navajali pomanjkanje dokazov, saj naj bi obtožnica slonela le na njenem priznanju pri orožniku, ki naj bi bilo v resnici, kakor sta se obtoženki zagovarjali na glavni obravnavi, le plod razburjenosti in strahu pred uradno osebo. V presojanju glede krivde Katarine Klep so dodatno upoštevali tudi zdravniški izvid, ki naj bi pokazal, da je bil njen abortus morebiti spontan. Tri oprostilne sodbe pa so, zanimivo, slonele celo na *medicinski indikaciji*, čeprav je avstrijski kazenski zakonik ni upošteval. O pravni utemeljenosti tovrstnega ravnanja v enem izmed sodnih spisov, nastalem že leta 1924, piše: »Sicer zakon nima določbe, da se sme plod nekaznivo odvzeti, če je življenje matere v nevarnosti. A strokovnjaki kakor Lamnasch in Skorss[,] stojijo na stališču, da je v takih slučajih nepremagljiva sila podana. Temu mnenju se je sodni dvor priključil[,] in to tem bolj, ker ima tudi osnutek novega kazenskega zakonika določbo, da je v takih pogojih odprava dovoljena.«⁶⁸¹

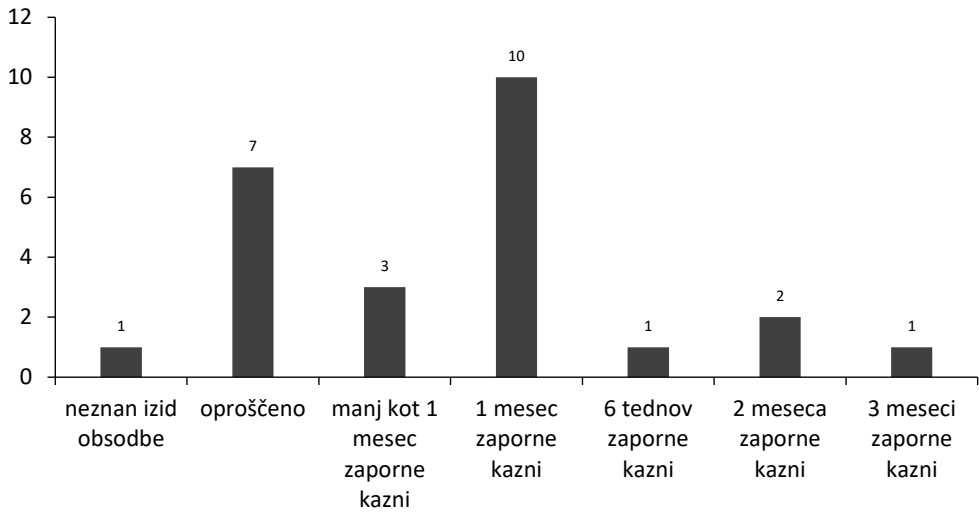
Analiza kazni dvajsetih spolnih partnerjev nosečih obtoženek je še nekoliko bolj zapletena od analize kazni zgoraj opisane skupine žensk, saj je močno odvisna od stopnje njihove (dokazane) vpletenosti v inkriminirana dejanja. V grobem jih je sicer mogoče razdeliti, prvič na tiste, ki so svojim nosečim partnerkam pri odpravi plodu samo solidarno pomagali, drugič na tiste, ki so jih k temu namerno napeljevali, in tretjič na tiste, ki so noseče

678 »Po hudodelstvih, za katera kazen ni čez pet postavljena, se zmore ječa v lahkejšo stopnjo spremeniti, temuč tudi zakoniti trpež celo pod šest mesecev skrajšati, ako se več in sicer takšnih zlajšav skupej nameri, po katerih se poboljšanje hudodelnika za trdno upati sme.« Kavčič, ur., *Kazenski zakon o hudodelstvih*, 25.

679 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 88, Vr 1177/19.

680 Prav tam, a.e. 95, Vr 801/22.

681 Prav tam, a.e. 97, Vr 107/23, 35(4).

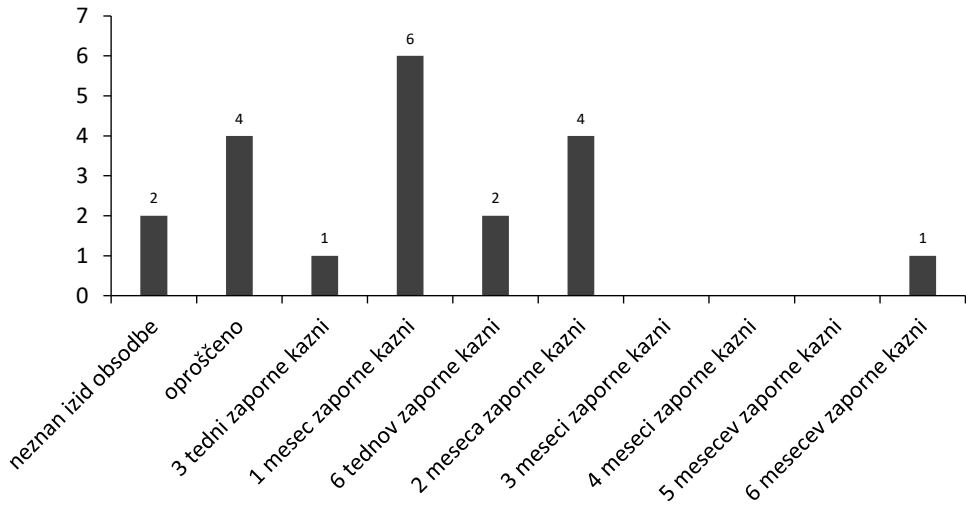
Graf 4: Kazni žensk, ki so prekinile svojo nosečnost, do leta 1919 do leta 1929
(ZAC 609, Okrožno sodišče Celje; leta 1919–1939)

ženske k temu celo prisilili. Občutno strožje kazni bi v skladu s 147. členom avstrijskega kazenskega zakonika celjsko okrožno sodišče splošno gledano morale dodeljevati zadnji skupini obtožencev, vendar primeri kažejo nekoliko bolj zamegljeno sliko. Ivana Ušena, 22-letnega sina posestnika, ki je dvakrat nasilno »pokleknil« ne trebuh pet mesecev noseče Lize Kovač z namenom, da bi ji povzročil abortus, je denimo kaznovalo samo z dvema mesecema težke ječe, postom na vsakih štirinajst dni in eno nočjo na trdem ležišču. Povrniti ji je moral tudi stroške sodnega postopka in zdravnika. Pri odmeri kazni, ki bi sicer morala biti višja, so namreč tudi v njegovem primeru upoštevali običajne olajševalne okoliščine, torej da je namero priznal in da ni bil predhodno kaznovan. Najverjetneje pa ga je sodišče blažje kaznovalo tudi zato, ker se je njegov poskus nasilnega dejanja »izjalovil«. Liza Kovač naposled ni splavila.⁶⁸² V podobno kategorijo lahko umestimo tudi sodni primer Franca Zakojnika, 26-letnega mizarjevega pomočnika, ki je prav tako poskušal pridobiti abortivna sredstva za svojo nosečo spolno partnerko, ne da bi ta za to vedela ali hotela prekiniti nosečnost. Tudi njegovo dejanje je sicer ostalo zgolj pri poskusu, saj ga je diplomirana babica, ki jo je prosil za abortivna sredstva, prijavila oblastem. Sodišče mu je zato odmerilo le mesec dni ječe z enim postom in trdim ležiščem.⁶⁸³

Često se je dogajalo, da je sodišče, zavedajoč se zabrisane meje med neposredno in posredno prisilo, partnerje, ki so noseče ženske samo nagovarjali k splavu, kaznovalo

682 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 96, Vr 198/23.

683 Prav tam, a.e. 107, Vr 664/27.

Graf 5: Kazni spolnih partnerjev od leta 1919 do leta 1929
(ZAC 609, Okrožno sodišče Celje; leta 1919–1929)

strožje ali vsaj enako kakor tiste, ki so jih do tega hoteli dovesti brez njihove vednosti ali privoljenja. O tem denimo priča sojenje proti 28-letnemu Francu Zavniku. Njegova spolna partnerica, 40-letna Terezija Petančič, je sicer abortivno sredstvo, čaj iz nagnojeve skorje, vzela prostovoljno, vendar je bilo v postopku dokazano, da jo je obtoženi k temu nagovarjal. Navsezadnje je na sodišču povsem prostodušno izjavil, da za bodočega otroka ni nameraval skrbeti. Naposled je dobil mesec in pol ječe z dvema nočema na trdem ležišču, čeprav se je, podobno kot v zgornjih primerih, tudi v njegovem slučaju poskus abortusa izjalovil.⁶⁸⁴ Nagovarjanje Franca Uranca in Alojza Gravosa⁶⁸⁵ pa, nasprotno, ni ostalo brez posledic, saj sta njuni partnerki splavili. Ne glede na to jima je sodišče dosodilo le mesec dni zavora. Povsem enako kazen je dodelilo tudi njunima partnerkama. V postopku proti Alojziju Plahuti bi bilo mogoče pričakovati, da bo sodišče postopalo ostreje, saj je njegova partnerka izgubila življenje, vendar so tudi njemu dosodili mesec dni zavora.⁶⁸⁶ Filipu Uršniku, »zapeljevalcu« Marije Letnak, pa je spet dosodilo nekoliko višjo kazen – šest tednov ječe. Morda zato, ker je bila Letnakova nekoliko slaboumna in si verjetno sama ne bi mogla ne priskrbeti abortivnega sredstva ne načrtovati tovrstnega dejanja.⁶⁸⁷ Splošno gledano so se, sodeč po analizi vrste pregledanih kazenskih spisov, ki

684 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 98, Vr 338/22.

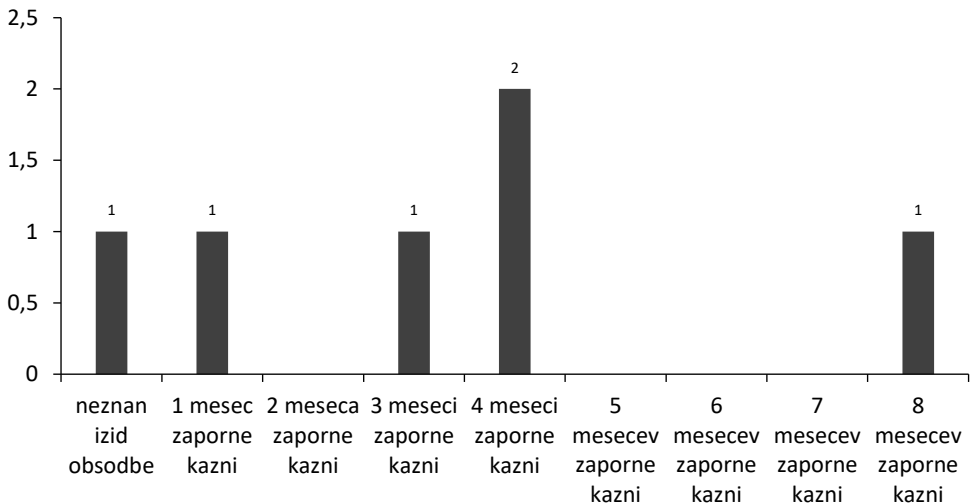
685 Prav tam, a.e. 110, Vr 140/29.

686 Prav tam, a.e. 111, Vr 379/29.

687 Prav tam, a.e. 108, Vr 76/28.

jih je celjsko okrožno sodišče obravnavalo v letih 1918–1980, torej tudi kazni za spolne partnerje gibale okoli enega meseca (v kar šestih primerih), izjemoma do dveh mesecev zapora. Izstopajo le primeri, pri katerih je poleg »zločina« odprave plodu sodišče obtožencu naprtilo še katero drugo s tem povezano kaznivo dejanje, kakor velja za sodbo proti 35-letnemu Antonu Tonjku. Poleg napeljevanja k splavu so mu namreč sodili zaradi »hudodelstva goljufije« in »javnega nasilstva«, osumljen pa je bil tudi posilstva, vendar mu ga sodišče ni uspelo dokazati.⁶⁸⁸

Poleg nosečih žensk in njihovih »zapeljevalcev« so sodne oblasti preganjale tudi izvajalce oziroma izvajalke splavov. Sicer je bilo v letih 1918–1930 med pregledanimi spisi celjskega okrožnega sodišča obravnavanih le šest tovrstnih primerov, vendar so bile kazni višje kot pri zgoraj opisanih skupinah obtožencev in obtoženk.

Graf 6: Kazni izvajalk in izvajalcev abortusov od leta 1919 do leta 1929 (ZAC 609, Okrožno sodišče Celje; leta 1919–1939).

Kot je razvidno z zgornjega grafa, je sodišče izvajalke in izvajalce abortusov kaznovalo tudi z več meseci zapora. Strožje kazni so temeljile na dejstvu, da je šlo pri obtožencih oziroma obtoženkah bodisi za povratništvo (v preteklosti so bili že obsojeni zaradi tovrstnih dejanj) bodisi za izvedbo večjega števila splavov. Jožefo Rebernak, ki ji je sodišče dosodilo osem mesecev zapora, je poleg povratništva bremenila še smrt noseče ženske. Sodišče je zato v tem primeru upoštevalo tudi 335. člen avstrijskega kazenskega zakonika, ki se je nanašal na »pregreške in prestopke zoper varnost življenja«.⁶⁸⁹ Med sodnim postopkom so namreč dokazali, da je pri abortusu uporabila »neosnaženo« telohovo korenino, da si pred njegovo izvedbo ni umila rok, zaradi česar je pravzaprav prišlo do infekcije, ki je pozneje povzročila

688 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 104, Vr 303/26.

689 Prav tam, a.e. 110, Vr 343/29.

smrt, ter da je po opravljenem splavu nosečo žensko »takoj spravila na pot«, namesto da bi jo pustila nekoliko počivati. Navedene okoliščine so tako sodnika prepričale, da je smrt ženske nastopila iz malomarnosti, zato ji je dosodil najvišjo kazen.⁶⁹⁰

Po smrti noseče ženske, pa tudi v nekaterih drugih primerih, so oblasti sprožile natančnejšo preiskavo in poleg zapeljevalcev in izvajalcev abortusov poiskale še druge v dogajanje vpletene osebe. Tako sta bila ob zgoraj navedeni Jožefi Rebernak zaradi abortusa in poznejše smrti Franciške Štrogl obsojena še zakonca Puhlin, in sicer zato, ker sta nudila prostor, v katerem je Rebernakova opravila operacijo. Terezija Puhlin je dobila mesec, Jakob Puhlin pa dva meseca zapora. Obenem je bila obsojena še Neža Homat, ki je Franciški Štrogl le posredovala informacijo o izvajalki. Zaradi manjše udeležbe jo je sodišče kaznovalo z dvema tednoma zapora.⁶⁹¹

Tudi na sodno obravnavanje tretjih oseb je torej bistveno vplivala stopnja vpletenosti v dogajanje. Če so udeleženi, kakor v primeru Neže Homat, noseči ženski zgolj posredovali informacije, so bili blažje kaznovani.⁶⁹² Težje je sodišče obravnavalo tiste osebe, ki so nekoliko bolj aktivno sodelovale pri postopku odprave plodu. Marija Vetrih je bila npr. zato, ker je »naznanila Franciški Cancel naslov Jožefe Travner in je slednjo privedla k Franciški Cancel, kjer ji je Travner odvezla telesni plod in [...] potem ta plod odnesla na gnoj«,⁶⁹³ obsojena na dva meseca zapora. Podobni kazni sta doleteli Antona Lipnika in Martina Baberška, živinska mešetarja, ki sta Marijo Kregar dovedla do babice.⁶⁹⁴ Ostreje je sodišče nadalje tudi postopalo, če so se tovrstni udeleženci s posredovanjem tako ali drugače (denarno) okoristili. Janko Jurak je bil denimo zaradi plačila glede posredovanja pri »mazaču« Antonu Gramcu (od noseče Roze Kovačič je namreč prejel 100 din) obsojen na mesec dni zapora.⁶⁹⁵

Za obdobje od leta 1930 do 1938 je bilo, še vedno v okviru celjskega okrožnega sodišča, najdenih 50 kazenskih spisov o abortusu, s pomočjo katerih lahko sledimo sodnemu postopku proti 134 osebam, med temi 51 ženskam, ki so splavile, 27 »zapeljevalcem«, 42 izvajalcem in 14 drugim vpletenim osebam. V primerjavi z obdobjem 1918–1929 je torej opaziti občutno povečanje števila obravnavanih oseb, saj se je številka več kot podvojila. V prehodnem obdobju je bilo, kakor že poudarjeno, obravnavanih samo 56 oseb. Čeprav je pri tovrstni primerjavi treba upoštevati, da pri zbranih podatkih ne gre za vse na sodišču obravnavane osebe, saj nekaterih spisov ni bilo mogoče najti, pa je kljub temu tudi ob teh številkah mogoče razbrati splošen trend porasta števila abortusov v tridesetih letih.

690 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 111, Vr 396/29.

691 Prav tam, a.e. 110, Vr 343/29.

692 Ani Hočevnar in Ani Kovačič je npr. sodišče za posredovanje informacij Rozi Kovačič glede možnosti odprave plodu prav tako dosodilo dva tedna kazni. Glej: (ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 111, Vr 396/29.

693 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 96, Vr 543/23, 2.

694 Prav tam, a.e. 99, Vr 557/24.

695 Prav tam, a.e. 111, Vr 396/29.

Večina, tj. 52 obtožb je tudi v tridesetih letih zadevala ženske, ki so splavile. Med temi je štiri obtoženke sodišče oprostilo,⁶⁹⁶ 48 pa jih je obsodilo v večini na eno- ali dvomesečno kazen. Iz zapisanega bi torej lahko sklepali, da se v primerjavi s prejšnjim obdobjem kljub spremembi zakonodaje kazni niso veliko spremenile. Toda to ne drži, saj se je z izjemo enega primera pri vseh obtoženkah upošteval 65. člen jugoslovanskega zakonika, ki je določal, da se ob določenih pogojih kazni odloži za dobo od enega do petih let.⁶⁹⁷ Večina obsojenk torej *de facto* sploh ni prišla v zapor.

Čeprav naj bi se po zakonu samskim ženskam dosegalo nižje kazni, med pregledanimi kazenskimi spisi ni mogoče opaziti tovrstnih razlik. V primerih najdenih obsojenih poročenih žensk so namreč kazni celo milejše od celotnega povprečja. Res je sicer »samski stan« pri nekaterih redkih primerih omenjen tudi med olajševalnimi okoliščinami, vendar pa se pri poročenih ženskah navajajo druga, prav tako pomembna olajševalna dejstva, npr. skrb za družino, brezposelnost moža itn. Kot olajševalno se splošno gledano pri obtoženkah poleg običajnih »priznanj« in »neporočenosti« omenja še splošna beda, zapeljevanje itn. Kakor uvodoma omenjeno, naj bi sodišče pri odmerjanju kazni upoštevalo tudi starost zarodka, vendar tega iz redkih pregledanih primerov splavov v visokih nosečnostih ni mogoče potrditi.

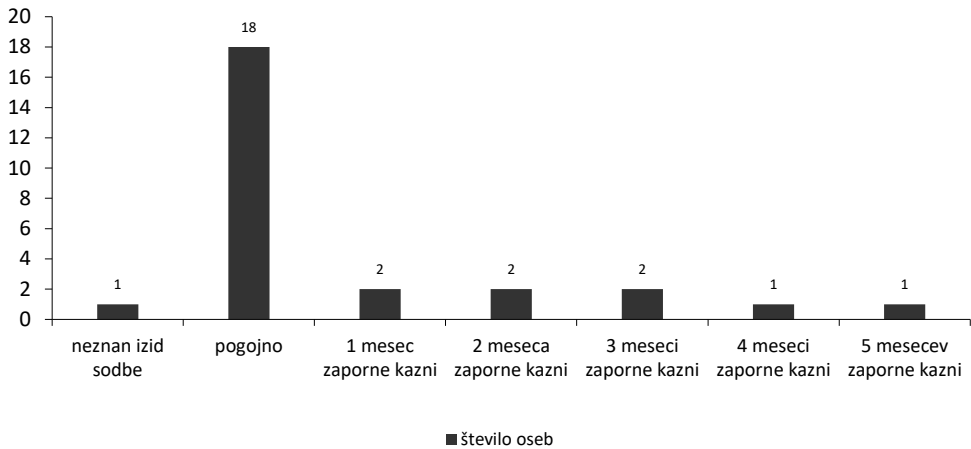
Celjsko okrožno sodišče je v tridesetih letih sodilo tudi 27 spolnim partnerjem. Kot lahko razberemo iz Grafa 7, je med temi eden zaradi pomanjkanja dokazov oziroma zaradi po izvedencih potrjene neučinkovitosti abortivnih sredstev sodno dvorano zapustil brez obsodbe, pri ostalih pa so se kazni gibale med enim in petimi meseci zavora. Najostreje je po uvedbi novega zakonika sodišče obravnavalo moške, ki so svojim partnerkam nasilno odpravili plod, kakor kaže denimo v nadaljevanju navedeni primer Ivana Kuneja, ki je dobil pet mesecev zavora.⁶⁹⁸ Strožje se je običajno tudi postopalo, če obtoženec kazni ni priznal, če je bil predhodno kaznovan ali če je partnerka zaradi abortusa izgubila življenje. Pogojno je bilo obsojenih 11 »zapeljevalcev«, predvsem tisti, za katere se je

696 Kot razlog za tovrstno postopanje se npr. v enem primeru navaja dvom o tem, da je obtoženka sploh bila noseča. Pri drugem primeru so obtoženko npr. odpustili zato, ker se je priča odrekla pričevanju, pri tretjem primeru zato, ker so medicinski izvedenci potrdili, da uporabljena kontracepcijska sredstva nimajo učinka (ne povzročajo splava), četrti obtoženki pa je bila dokazana nedolžnost.

697 Dobesedno se omenjeni člen glasi: »§ 65 [osebne in stvarne meje dopustnosti] (1) Pri obsodbi na strogi zapor do šestih mesecev ali na zapor do enega leta ali na denarno kazen sme določiti sodišče s sodbo, da se izvršitev izrečene kazni odloži za določeno dobo, ki ne sme biti krajša nego leto dni in ne daljša nego pet let, če spozna, da se da osnovano pričakovati, da se bo obsojenec v bodoče tudi brez izvršitve obsodbe vzdrževal izvrševanja kaznivih dejanj. Odlog se en dovoliko onemu, ki je bil prej pravnomočno obsojen zbog zločinstva ali v poslednjih desetih letih na kazen strogega zavora ali zavora nad mesec dni. (2) Pri tej določbi mora vzeti sodišče posebno v poštev obsojenčev starost, njega prejšnje življenje in ponašanje, neznatnost storjenega dejanja, olajšujoče okolnosti, ob katerih je bilo storjeno, kakor tudi to, ali je obsojenec pred sodiščem popolnoma in odkritosrčno priznal svoje dejanje in ali je povrnil oškodovancu stroške in storjeno škodo ali se vsaj izrazil, da jih povrne. (3) Za odlog izvršitve kazni sme postaviti sodišče pogoj, da povrne obsojenec škodo, ugotovljeno s sodbo, v roku, ki se določi s sodbo in ki ne sme biti daljši nego leto dni.« Glej: Dolenc, *Tolmač h Kazenskemu zakoniku*, 141.

698 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 104, Vr 303/26.

potrdilo, da partnerke niso nagovarjali, ampak so jim pri prekinitvi nosečnosti le nudili pomoč. Med olajševalnimi okoliščinami so pri dveh primerih upoštevali tudi dejstvo, da se je obtoženi s svojo partnerko nameraval poročiti.⁶⁹⁹

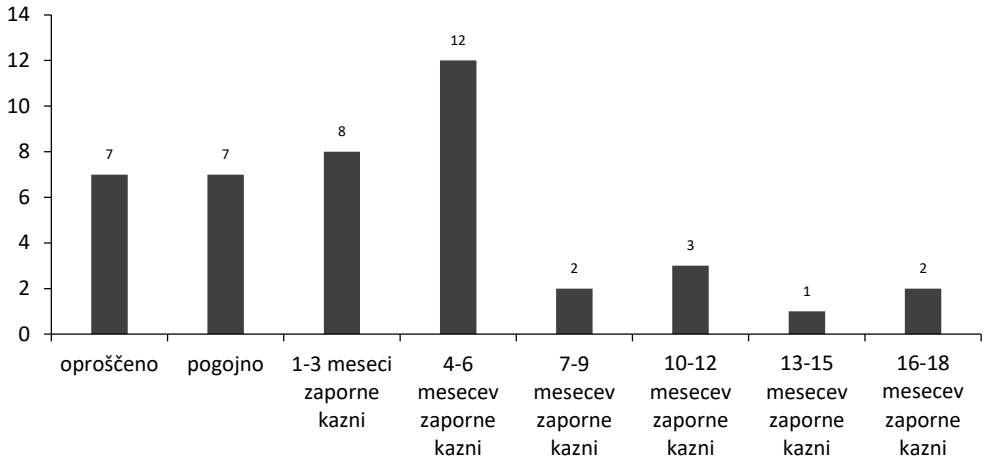
Graf 7: Kazni spolnih partnerjev od leta 1930 do leta 1938 (ZAC 609, Okrožno sodišče Celje; leta 1930–1938)

Najbolj občutno se je v primerjavi z dvajsetimi leti povečevalo število kaznovanih izvajalcev oziroma, bolje rečeno, izvajalk abortusov, čemur so verjetno botrovali natančnejši zakoni, in sicer je bilo po novem zakoniku med letoma 1930 in 1938 obtoženih kar 42, kaznovanih pa 35 tovrstnih obtoženek oziroma obtožencev. Strožje v primerjavi s starejšo zakonodajo so bile tudi njihove kazni, saj so se gibale v razponu od enega meseca do kar dveh let zapora. Pogojno je razne babice in »mazačke« sodišče kaznovalo le izjemoma, v vrsti pregledanih spisov samo v sedmih primerih. Kazni se je namreč običajno odložilo samo, če so dokazali, da izvajalka za svojo operacijo ni dobila plačila, in seveda če ni bila že predhodno kaznovana, kar pa je bilo pri osebah, ki so se tako rekoč poklicno ukvarjale z odpravo plodu, kakor kažejo pregledani spisi, malo verjetno. Vsaj 20 od 42 obtoženih žensk je v preteklosti namreč že storilo in bilo praviloma tudi kaznovano za tovrstna dejanja. Če izvajalke še niso odslužile predhodne kazni, se jim je neposredno prištela k v dotičnem primeru dosojeni kazni. Da so večkratne povratnice kaznovali z najstrožjimi kaznimi, denimo priča primer zloglasne Marije Ramšak, opisan v nadaljevanju.⁷⁰⁰ To je sicer poleg mnogih drugih abortusov in zločinov v opisanem primeru bremenilo tudi podkupovanje priče. Izredno stroge kazni so praviloma dosojali tudi tistim, ki so s svojo operacijo povzročile smrt noseče ženske, saj se je poleg 172. člena pri njih praviloma

699 Prav tam, a.e. 1163, KZP 1163/30.

700 Prav tam, a.e. X, KZP 223/38.

upošteval tudi 177. člen jugoslovanskega zakonika.⁷⁰¹ obdolžili so jih torej tudi umora iz malomarnosti. V štirih primerih smrti noseče ženske je bila ena izvajalka kaznovana s petimi meseci strogega zapora, dve z enim letom strogega zapora oziroma robije in ena z enim letom in tremi meseci zapora.

Graf 8: Kazni izvajalk in izvajalcev abortusov od leta 1930 do leta 1938 (ZAC 609, Okrožno sodišče Celje; leta 1919–1938)

V letih 1930–1940 je celjsko okrožno sodišče obravnavalo tudi 13 drugače vpletenih oseb – raznih posredovalcev in posredovalk informacij. V večini primerov jim je dosojalo pogojne kazni, če pa so se s splavom tudi sami okoristili, so bile tudi njihove kazni precej visoke. Tako je neka oseba za posredovanje med »mazačko« in več ženskami dobila celo desetmesečno zaporno kazen.⁷⁰²

Med dvajsetimi ohranjenimi kazenskimi spisi mariborskega okrožnega sodišča lahko v letih 1919–1940 sledimo obsodbam samo 11 oseb, postopki proti ostalim v teh virih navedenim osumljencem so bili zaradi pomanjkanja dokazov povečini ustavljeni že v času policijske poizvedbe ali izpraševanja prič. Skopo število podatkov zato ne omogoča statistično relevantne ocene, a kljub temu v nadaljevanju navajamo nekatere izsledke: ohranjeni kazenski spisi z mariborskega okrožnega sodišča, nastali med letoma 1919 in 1929, ko je še veljal avstrijski kazenski zakonik, pričajo o obsodbi dveh žensk, ki sta prekinili svojo nosečnost. Prvi so izrekli štirinajst dnevno zaporno kazen, drugi pa trimesečno. Verjetno je višji kazni v drugem primeru botrovalo dejstvo, da je šlo že za šestmesečni plod. Zabeležene so tudi obsodbe treh zapeljivalcev, prvi je bil obsojen na trimesečno zaporno kazen, druga dva pa na štirimesečno. Nadalje je v ohranjenih spisih

701 Dolenc, *Tolmač h Kazenskemu zakoniku*, 295–297.

702 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, KZP 586/38.

omenjena ena dvomesečna kazen, dosojena osebi, ki je pomagala povezati nosečo žensko z babico. Strožje so v Mariboru, podobno kot v celjskih primerih, postopali z izvajalci oziroma izvajalkami abortusov. Ena oseba je bila namreč obsojena na enajst mesecev, ena pa na leto dni zapor. V drugem primeru je sodišče izreklo tako visoko kazen zato, ker je prišlo do smrti dveh žensk, ki jima je obtožena opravila abortus. Po letu 1930 je bilo med ohranjenimi viri z mariborskega sodišča mogoče najti še tri obsodbe izvajalcev abortusov. V enem od teh primerov je bila dodeljena štirimesečna pogojna zaporna kazen, v drugem šestnajst mesečna zaporna kazen in v tretjem celo triletna zaporna kazen (robija). Poleg teh imamo za obdobje 1930–1940 še podatke o štirimesečni pogojni obsodbi ženske, ki je prekinila nosečnost, in šestmesečni obsodbi njenega »zapeljivalca«. ⁷⁰³

	izvajalke ali izvajalci abortusov	očetje	ženske, ki so prekinile svojo nosečnost
višina zaporne kazni – do leta 1930	1 leto	4 mesece	14 dni
	11 mesecev	3 mesece	3 mesece
		4 mesece	
višina zaporne kazni – po letu 1930 do leta 1940	4 mesece – pogojno	6 mesecev	4 mesece – pogojno
	16 mesecev		
	3 leta robije		

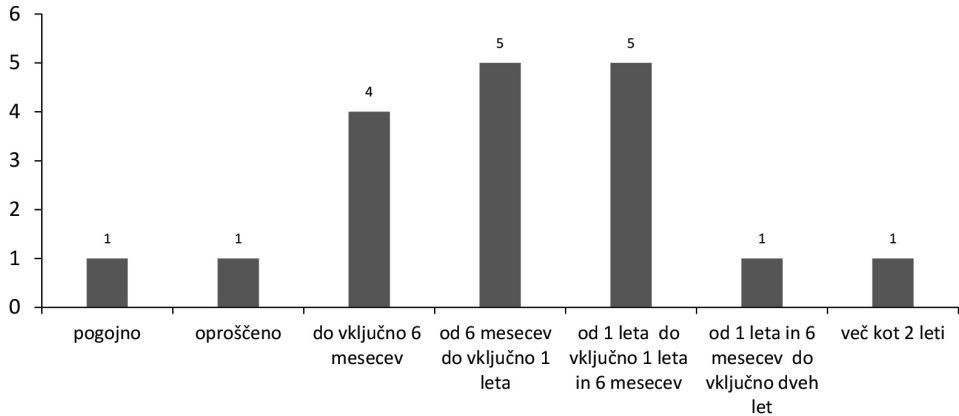
Tabela 1: Mariborsko okrožno sodišče – višina kazni za abortus (1919–1940)
(SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor; leta 1919–1940)

Prikazane informacije smo želeli vzporejati tudi s podatki o višini kazni, ki jih je v obravnavanem času predstavljala slovenska črna kronika. Omejili smo se samo na primere s slovenskega ozemlja, ki je bilo v obdobju med obema vojnama del Kraljevine SHS oziroma Kraljevine Jugoslavije, sicer pa je časopisje prinašalo tovrstne notice tudi od drugod, npr. iz Trsta, z Dunaja itn.

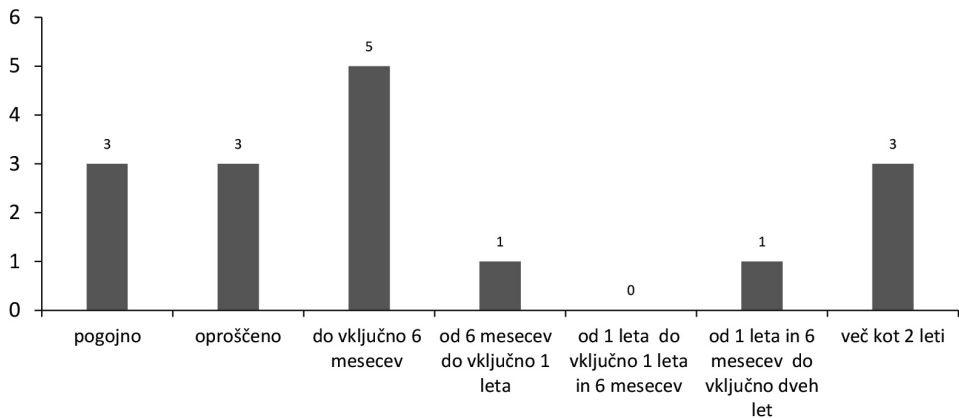
Izbrali smo 49 poročil iz črne kronike, ki so se torej navezovala na primere splavov. Od tega jih je 12 izhajalo iz dvajsetih, 37 pa iz tridesetih let. 13 primerov je obravnavalo Okrožno sodišče v Celju, 11 Okrožno sodišče v Mariboru, 2 Okrožno sodišče v Novem mestu in kar 24 Okrožno sodišče v Ljubljani, pri enem primeru kraj sojenja ni znan. Podatki iz črne kronike o višini kazni pri ženskah, ki so umetno prekinile svojo nosečnost, se skladajo s statistko iz sodnih spisov. Po navadi gre za enomesečne ali pogojne kazni.

703 SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920–1940).

Nasprotno pa so kazni za partnerje nosečih ženskih (Graf 10) in izvajalcev abortusov (Graf 9), ki jih predstavljajo časopisne novice, višje kot v sodni statistiki; verjetno zato, ker so novinarji izbirali najbolj presunljive primere, ki so se pogosto (v več kot tretjini vseh pregledanihotic) končali s smrtjo noseče ženske, bodisi zaradi grobega nasilja (tudi umora) s strani partnerja ali npr. malomarnosti izvajalca. Med izvajalci je tudi veliko povratnikov oziroma povratnic.

Graf 9: Izvajalke in izvajalci abortusov: kazni v letih 1919–1941 v slovenski črni kroniki (črna kronika – *Slovenki narod, Slovenec, Ponedeljek, Amerikanski Slovenec, Domovina, Edinost, Jutro, Nova Doba*: 1921–1938)

Graf 10: Partnerji nosečih žensk: kazni v letih 1919–1941 v slovenski črni kroniki (črna kronika – *Slovenki narod, Slovenec, Ponedeljek, Amerikanski Slovenec, Domovina, Edinost, Jutro, Nova Doba*: 1921–1938).

Ovadb

Po pričevanju takratnih zdravnikov, npr. Alojza Zalokarja, se je v obdobju med obema vojnama na Slovenskem vsaj ena četrtina ali več nosečnosti zaključila z abortusom.⁷⁰⁴ Tudi če je bilo denimo v celjskem in mariborskem okraju število abortusov precej manjše, zagotovo ni znašalo v povprečju samo 5 do 19 primerov, kolikor jih je na leto obravnavalo tam pristojno sodišče. Velika večina tajnih splavov je torej uspela ubežati državni persekuciji. To ne preseneča, saj v dogajanje vključenim (zasebnim) udeležencem/udeleženkam odkritje dejanja praviloma ni bilo v interesu. Zato se zastavlja vprašanje, kaj je pri primerih, ki sta jih obravnavala celjsko in mariborsko okrožno sodišče, pravzaprav pritegnilo pozornost oblasti. Kako je prišlo do ovadbe? Komu je razkritje abortusa prinašalo morebitne koristi? Pri odgovoru na ta vprašanja se je deloma mogoče sklicevati na tuje zgodovinarje, npr. Angusa McLarna in Luiso Passerini, ki pravita, da so pred sodišče prišli praviloma le tisti primeri, pri katerih je šlo nekaj narobe. Ženska je npr. zaradi posledic splava poiskala zdravniško pomoč in jo je bolniško osebje nato ovadilo. V mnogih primerih je bil razplet še bolj tragičen. McLaren denimo navaja, da sta med stotimi primeri, ki jih je proučil, kar dve tretjini nosečnic za posledicami splava izgubili tudi življenje. Tik pred smrtjo pa so jih predstavniki oblasti prisilili, da izdajo druge vpletene osebe, zlasti razne zdravnike, babice oziroma »izvajalce« splava.⁷⁰⁵

Proučeni primeri s celjskega in mariborskega okrožnega sodišča v nasprotju s kanadskim vzorcem in tudi slovensko črno kroniko ne kažejo tako tragične slike, saj se je le manjšina (cca 10 odstotkov)⁷⁰⁶ preiskav začela zaradi smrti noseče ženske. Kljub temu lahko z gotovostjo trdimo, da je tudi pri nas veliko število tajnih splavov prijavilo ravno medicinsko osebje, kar zlasti velja za obdobje po letu 1930, ko je kazenski zakonik od babic in zdravnikov to eksplicitno zahteval. O tovrstnih ovadbah priča tudi vsebina nekaterih⁷⁰⁷ kazenskih spisov.

Ko je npr. Marija Penič zaradi splava začela resno krvaveti in ker »krvavenje ni prenehalo, je poklicala zdravnika«.⁷⁰⁸ 1. junija 1934 so jo nato sprejeli v bolnišnico Brežice »in je že naslednjega dne šel plod od nje približno 3 mesece star brez glave in leve zgornje okončine tako, da je bilo takoj jasno, da je bil plod poškodovan s predmetom, ki se je uvedel v maternico«.⁷⁰⁹ Po ovadbi, v kateri je, kakor kaže, pomembno vlogo igral tudi izvid izvedenca, obtoženki ni preostalo drugega, kakor da je krivdo priznala.

704 Glej Uvod, 9, op. 14.

705 Passerini, *Torino operaia*; McLaren, *Illegal operations*, 797–816.

706 Med samo mariborskimi primeri je razmerje drugačno. 40 odstotkov primerov splavov iz vzorca sodnih spisov tega sodišča se je končalo s smrtjo noseče ženske.

707 Čeprav se zaradi skope vsebine večine kazenskih spisov ne da podati točne statistike, saj ni podatka, zakaj so primeri prišli pred sodišče.

708 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 127, Kzp 579/34, 1.

709 Prav tam, a.e. 127, Kzp 579/34, 1.

Obsodili so jo na mesec pogojne kazni.⁷¹⁰ Tudi Avguštino Plankov je obtožil zdravnik, ki ga je poklical njen oče zato, »ker je [...] krvavela«.⁷¹¹ Toda kljub njejovi »strokovni« ugotovitvi, da je šlo za »abortus in completus«, in priznanju, »da je bila vbrizgana v njeno maternico menda milnica«,⁷¹² je Avguština na glavni razpravi krivdo sprva zanikala, češ da mu tedaj ni povedala resnice. Vendar jo je izdalo tudi ravnanje spolnega partnerja, ki je v zdravniku vzbudil sum, ker ga je prosil, naj »tako uredi, da ne bo obtoženka trpela na ugledu«.⁷¹³ Zgodba se je naposled končala tako, da je bila Avguština obsojena na 1.000 din denarne kazni.⁷¹⁴

Nekaterim ženskam so se po umetnem splavu poleg krvavitev pokazala tudi razna vnetja in druge mnogovrstne komplikacije, še zlasti če so splavile v visoki nosečnosti. Ano Holobar so denimo po splavu sedemmesečnega plodu že v kritičnem stanju pripeljali v celjsko bolnišnico, kjer je umrla. Obdukcija njenega trupla je nato pokazala, da je »poseganje v maternico povzročilo gnojno vnetje vseh tkiv maternice, desnega jajčnika, trebušne mreže, desne ledvice in srčnih zaklopk ... Smrt je nastopila vsled oslabelosti srca kot posledica gnojenja trebušne mreže, ki je sledila okužbi maternice med izvrševanjem splava.«⁷¹⁵ Po obdukciji je osebje celjske bolnišnice ugotovitve prijavilo oblastem, te pa so nato poiskale druge vpletene osebe in jih sedem tudi obsodile. Ivan Štefančič, spolni partner Ane Holobar, je dobil dva meseca pogojne kazni, čeprav dekleta ni napeljal k dejanju, temveč ji je le naklepoma pomagal najti »mazačko« in slednji plačal za operacijo. Kaznovani sta bili tudi izvajalki abortusa. Jožefini Filipič, ta je Ani sprva za nagrado v znesku 550 dinarjev poskušala opraviti plod, je sodišče dosodilo eno leto in tri mesece strogega zapor. Ker se njena »operacija« prvič ni posrečila, je morala umri med 21. in 30. septembra 1936 še petkrat poseči v maternico, vendar vsakič neuspešno. Nato je Ana poskušala poiskati drugo pomoč. 1. oktobra 1936 se je tako odpravila k babici Amaliji Jelen, »ki je ugotovila, da izhaja iz Ane močan duh, vsled česar jo je skopala in ji nato s kovinasto iglo odprla maternico«.⁷¹⁶ Nekaj dni pozneje je postopek še enkrat ponovila, nakar je Ana Holobar dobila močne porodne popadke in nato končno rodila mrtev plod. Amalijo Jelen je sodišče za tovrstno »pomoč« obsodilo na štiri mesece zapor.

Poleg partnerja in omenjenih izvajalk abortusov so bile v tem kazenskem primeru kaznovane še štiri druge osebe. Justina Buč je dobila tri mesece zapor, ker je v času, ko je Ana poskušala odpraviti plod, slednji proti plačilu nudila zavetje in hrano,

710 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 127, Kzp 579/34, 1.

711 Prav tam, a.e. 127, Kzp 976/34, 1.

712 Prav tam.

713 Prav tam.

714 Prav tam.

715 Prav tam, a.e. 130, Kzp 605/36, 3.

716 Prav tam.

jo vozila k »mazačkam«, in pozneje, ko je Ana splavila, »mrtvorojenega otroka zavila v cunje in ga odnesla na okoliško pokopališče«. ⁷¹⁷ Imena zadnjih treh obtožencev pa so prišla na dan na zaslišanju Jožefine Filipič, ki je priznala, da je isto operacijo kakor Ani opravila še vsaj trideset drugim ženskam (!), ⁷¹⁸ med katerimi se je spomnila Berte Ambrož in Franciške Fračnik. Josip Koželj pa je bil obtožen kot zapeljivalec Berte Ambrož. ⁷¹⁹

Podoben plaz obtožb je sprožila tudi smrt Marije Strašek. To so zaradi difuznega vnetja trebušne mreine prepeljali v celjsko bolnišnico, kjer je izpovedala, »da se je že dalj časa poznala z obtoženim Cverlin Francom in da je parkrat med njima prišlo do spolnega občevanja s posledico, da je ona začetkom meseca julija 1937 postala noseča. To je povedala svojemu ljubimcu ter mu svetovala in ga prosila, da bi jo poročil, on je poroko odklanjal, češ da jo ne more in noče poročiti in jo začel nagovarjati, naj si da plod odpraviti pri babici v St. Juriju. Strašek Marija je to namero prvotno odločno zavračala, končno pa na to pristala, ker jo je Cverlin Franc neprestano nadlegoval. Odločila se je za ta korak tudi zato, ker se je bala sramote za domačo hišo. Tako je dogovorno s Cverlinom Francem v začetku septembra nekoč potovala z vlakom v St. Jurij in poiskala babico, ki ji je ime Cecilija in ima stanovanje v enonadstropni hiši blizu sejmišča in na hiši tudi napis občinske babice. Ko ji je potožila svoje težave, jo je babica vprašala[,] ali ima kaj denarja, katerega bi rabila za nakup instrumentov, ona pa ji je odgovorila, da se podvrže prekinjenju nosečnosti le pod pogojem, da bo babica izvršila operacijo brez nevarnosti za njeno življenje. Babica ji je zagotovila, da je lahko brez skrbi, ker da je ona uspešno odpravila plod tudi drugim ženskam. Naročila ji je, naj se zglesi nekaj dni kasneje zopet pri njej, nakar je Strašek Marija došla k njej v nedeljo dne 19. 9. 1937. Babica je počakala do mraka in jo položila na mizo ter ji z nekim trdim predmetom segla v maternico, ne da bi Straškova čutila posebne bolečine. Poprej pa ji je morala na njeno zahtevo dati 550.- din, kateri je denar v ta namen izročil Cverlin Franc.« ⁷²⁰ Cecilija Podplatnik je očitano dejanje priznala, vendar obenem poudarila, »da je pokojni Straškovi pred

717 Prav tam.

718 Za primer se je v tistem času zanimalo tudi časopisje in abortivno prakso Jožefine Filipič slikovito, morda nekoliko pretirano opisalo na naslednji način: »Filipičeva je bila policiji že prej dobro znana radi suma odpravljanja plodu, a ji dosedaj policija ni mogla do živega. Sedaj se je pa ugotovilo, da se je že več let bavila s tem poslom in da je z zaslužkom, ki si ga je pridobivala z uničevanjem še nerojenih življenj, prav razkošno živela. Prejšnje mesece je bilo najdenih več telesnih plodov v okolici Celja, med drugim en plod v bližini tovarne v Novi vasi, drugi pa v potoku Koprivnica. Vse to je bilo očitno delo Filipičeve. Filipičeva je opravljala svoj posel v Celju in okolici, v Škofji vasi, Vojniku in okolici in Konjicah. Mnogo žensk je zaradi odprave plodu tudi umrlo. [...] Filipičeva je imela v Novi vasi pravcat sanatorij. Svoje pacientke je imela pri sosedah, da bi tako zabrisala sledove svoje zločinske obrti. V zvezi s smrtjo Anice H. je policijo aretirala tudi neko babico, ker je Filipičevi pri delu pomagala.« Glej: »Nerojena življenja kriče po maščevanju«, *Slovenec*, 13. 10. 1936, 3.

719 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 130, Kzp 605/36.

720 Prav tam, a.e. 132, Kzp 576/37, 2–3.

odpravo zatrjevala, da je to nevarno«. ⁷²¹ Sodišče je poleg 172. člena pri njeni obtožbi upoštevalo še 177. člen jugoslovanskega zakonika, ki je določal kazen v primeru umora iz malomarnosti, in jo zato obsodilo na eno leto strogega zapor. Marijin ljubimec je svojo vpletenost zanikal, vendar sta njegovo krivdo potrdila tudi njena starša. Njunim pričevanjem je sodišče verjelo in mu dosodilo dva meseca zapor. Poleg tega pa je moral Marijini materi plačati tudi zasebno odškodnino. Po sistemu domin se je izvedelo, da je obtožena babica prekinila nosečnost tudi Mariji Robič in Ani Oprešnik, slednji pa naj bi še pred tem v isti namen neko sredstvo dala 74-letna vdova Julija Bajc. Zadnje tri so sicer zaradi pomanjkanja dokazov oprostili. ⁷²²

Čeprav lahko tudi glede slovenskih primerov predpostavljamo, da je večina splavov prišla pred sodišče zaradi prijave medicinskega osebja, pa kazenski spisi izpričujejo tudi drugačne primere. Nekatere abortuse so prijavili zvedavi sosedi ali sorodniki. O tem denimo priča pismo, ki ga je celjski policijski nadzornik Savec prejel leta 1938. V njem se »zaenkrat še ne podpisani« jezno pritožuje:

»To vam morem javiti kar se v resnici godi pri nas sosečki hiši to se nam že gnusi kaj ta nesramni Gorenjak Konrad čevljar dela tuki. Ima eno žensko, ki mu kuha in živita v divjem zakonu. Bila noseča že dvakrat žnjim enakrat 3. mesece enkrat paže 4. mesece in vedno pride ena daji plod odpravi in to gre vse v stranišče, blizo našega. Odpraviti pa ji pride tista Rebernik mati že kaznovana Rebernikove sedaj Filipičeva. Ako to ne boste upoštevali da to mi ne bomo več trpeli se obrnemo na drugo stran to se ne sme nikir goditi, zakaj ravno ta vrizač moški zihar dela kar hoče, za odpravo človeškega ploda je plačal 300 din sam vsakokrat. Večkrat se kregata in kriči kakor neumen ter predbaciva koliko ga to stane in izraža se tako nesramno da ni za poslušat, ona pa njemu vse reče kar ji pride na misel to pa mi in naši otroci ne moremo poslušat.« ⁷²³

Kakor je mogoče razbrati iz tega pisma, jeznega neznanca k ovadbi še zdaleč ni pripeljalo samo nestrinjanje s splavom, pač pa tudi neodobravanje življenjskega sloga, ki sta si ga izbrala njegova soseda. Pomembno vlogo je denimo igralo zgražanje nad hrupom in grdimi besedami ter njuno »nemoralno« življenje v »divjem zakonu«.

Na držo sosedov in znancev so vplivali še drugi zapleteni medsebojni konflikti. Abortus, ki ga je Neži Stiplovšek opravila Marija Ramšak, je bil oblastem verjetno prijavljen zato, ker je priča (in najverjetnejša ovaduhinja) Neža Grmek gojila sovraštvo do Ramšakove, saj jo je ta v času, ko sta skupaj sobivali v zaporu, obtožila »zločinstva požiga«. ⁷²⁴ Podobno naj bi ukrepala tudi Ivana Kozljanič. Prijavila je svojo lastno hčerko, da naj bi prekinila nosečnost zato, ker jo je bila ona poprej zatožila požiga bajte. ⁷²⁵

721 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 132, Kzp 576/37, 3.

722 Prav tam.

723 Prav tam, a.e. X, Kzp 262/38, 3 (15. 3. 1938).

724 Prav tam, KZP 223/38.

725 SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 121, Vr IX 1545/24.

Razne sosede, sorodnice in prijateljice se kot priče pojavljajo še v nekaterih primerih kazenskih spisov,⁷²⁶ vendar iz konteksta ni mogoče z gotovostjo razbrati, ali so te abortus tudi prijavile ali so ovadbo oddale druge osebe, ki so med postopkom ostale anonimne. Naletimo namreč tudi na primere, v katerih so odločilne (ali celo edine) priče iz sosesčine v svojih izpovedih izrecno poudarile, da ovadbe niso napisale zato, ker jih je skrbela zamera med sosedi. O tem denimo priča pismo, ki ga je na sodišče naslovila Alojzija Bobek. Slednja je namreč zapisala, da potem, ko je svoji sosedi Slavici Lapornik prečistila maternico, splava ni naznanila oblastem »radi bojazni, ker bi s prijavo povzročila silno zamero v sosesčini[,] iz katere bi se končno lahko porodilo kakšno maščevanje«.⁷²⁷

V nekaterih primerih pa do ovadbe ni prišlo samo zaradi nesoglasja med sosedi, ampak celo zaradi konflikta med obtoženima partnerjema. Vsaj tako npr. poskuša namigovati obramba Ivana Uplaznika, ki je imel razmerje z Marijo Nemec. Za Marijo naj bi se ugotovilo, da je napravila abortus, kar je orožnikom takoj tudi prostodušno priznala. K splavu naj bi jo po njenih besedah zavedel ravno Ivan Uplaznik, ki pa se je branil, da sploh ni vedel za njeno nosečnost. Obenem je tudi trdil, da se je Marija v času njunega razmerja videvala še z drugimi moškimi, zaradi česar si je poiskal drugo dekle, »zato je bila Nemčeva«, kakor je sklepal, »nanj huda in je njeno priznanje samo plod maščevanja«.⁷²⁸ Ga je torej bivša spolna partnerica res obtožila po nedolžnem? Je celo sama prijavila svoj abortus, kajti kako bi sicer prišel pred sodišče? In končno, je sploh splavila? Kakorkoli se že zdi interpretacija, da je celotna zgodba izmišljena, neverjetna, jo deloma potrjuje tudi mnenje »izvedencev«. Po strokovni oceni dr. Pavla Pehanija in dr. Jožeta Flajsa naj bi bilo namreč nemogoče, da bi splavila že drugi dan po operaciji. Težko je poleg tega odgovarjal resnici tudi način odprave plodu in še nekatere druge podrobnosti njenega pričevanja. Tako je sodišče presodilo, da v primeru obtoženke morebiti sploh ni šlo za nosečnost, ampak le za »izostanek mesečnega perila«, zaradi česar se je tako Marijo Nemec kot Ivana Uplaznika oprostilo sodbe.⁷²⁹ Zelo podobna zgodba se je ponovila še v enem izmed pregledanih primerov. Tudi Terezija Brumen je svoj abortus, v katerega naj bi jo predhodno silil partner, prijavila iz maščevanja, vsaj tako so sklepale sodne instance: »Stvar je prijavila Brumen Terezija 7. julija 1931 žandarmerijski stanici ... nedvomno radi tega, ker se je osumljenec v jeseni 1930 oženil ter se je Brumnova radi tega čutila užaljeno in osramočeno.«⁷³⁰ Pri tem se, kot kaže, ni ozirala niti na dejstvo, da bo naposled tudi sama kaznovana.

Zaradi nesoglasja med partnerjema je na dan prišla tudi prekinitev nosečnosti Frančiške Jelen. Potek tega razkritja je resnično dramatičen. Frančiška je namreč »dne

726 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 131, Kzp 422/37.

727 Prav tam, a.e. X, Kzp 27/38, 14.

728 Prav tam, a.e. 131, Kzp 370/37, 2.

729 Prav tam.

730 SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 240, Kzp 835/32, 2 (obtožnica).

13. 8. 1938 ob 3.15 uri iz griškega mosta skočila v strugo reke Savinje v nameri, da izvrši samomor. Gornja patrola je odšla na lice mesta, da utvrdi vzrok poskušane samomora in je Jelen ... izpovedala, da je bila v drugem stanju z mesarskim pomočnikom Pirnat Ivanom že tri mesece in sta enorazumno s pomočjo Oblak Marije in Juhart Frančiške odpravila plod. Med imenovanima je pa v zadnjem času nastalo neko razprtje in se je Jelen spoznala z dninarjem Fingošt Franc. Fingošt pa je postal ljubosumen na Jelen Frančiško, češ da ima še vedno ljubavne odnose z Pirnat Ivanom, ter ji napisal pismo, v katerim ji pravi, če ne pusti, odnosno prekine ljubavne odnose z Pirnat Ivanom bode njo in Pirnata ovadil, ker sta sporazumno odpravila plod.«⁷³¹ Zgodba se nato ni zaključila samo z obsodbo Frančiške Jelen, njenega bivšega partnerja in vpletene »babice«, pač pa je ta dogodek sprožil še razkritje primerov treh drugih žensk, ki so pri Oblakovi prekinile nosečnost. Vsem so nato dosodili pogojne kazni, z izjemo Marije Oblak, kateri je sodišče odredilo pet mesecev strogega zapora.⁷³²

V nekaterih primerih pa so splav prijavili celo (bivši) partnerji. Peter Podobnik je npr. abortus Jelke Zadnik naznanil z upanjem, da bo z metanjem slabe luči nanjo zmagal v tožbi, ki jo je ta proti njemu sprožila zato, ker ni hotel priznati njenega skupnega nezakonskega otroka.⁷³³

Še bolj sprevrženi so bili motivi Pavla Košenine, ki je orožnikom natvezil naslednjo zgodbo: Marija Kopriva naj bi mu povedala, da nosi njunega otroka in da želi splaviti. Pavel njene namere ni podprl, pač pa ji je celo zagrozil, da jo bo prijavil oblastem. Zagotovil naj bi ji tudi, da se bosta v primeru rojstva otroka poročila. Marija naj bi kljub temu splavila, zaradi česar naj bi se sprla. Svoje negotovanje nad dejanjem je Pavel nato izpovedal nekemu svojemu prijatelju, ta pa je zadevo prijavil oblastem. Po tej ovadbi je sodišče Marijo zaslišalo, vendar je ta krivdo vztrajno zanikala, češ da je še devica. Svojo nedolžnost je želela dokazati tudi z zdravniškim pregledom in poročilo zdravniškega izvedenca je nato res pokazalo, da je govorila resnico. Pozneje so še ugotovili, da jo je Pavel najverjetneje zatožil zato, ker se ni vdala njegovemu dvorjenju. Marija je bila naposled oproščena, Pavel pa obtožen zaradi krivega pričevanja.⁷³⁴

Različni primeri prijav abortusa, v ozadju katerih so bili (skoraj) vedno drugi konflikti in zapletena razmerja vpletenih ljudi, deloma pripovedujejo o načinih umeščanja vednosti o »tajnih splavih« v kolektivno zavest/stvarnost nekega specifičnega okolja. Kakor pojasnjuje italijanska zgodovinarica Alessandra Gissi, ki je primere splava raziskovala v še toliko bolj strogem kontekstu fašističnega režima, se je znanje o tem, kje in kako je bilo mogoče umetno prekiniti nosečnost, širilo med sosedi, sodelavci in sorodniki. Kljub temu so kriminalizacija, oblastna represija in družbeni nadzor onemogočali popolnoma

731 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, Kzp 586/38, 1.

732 Prav tam.

733 SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 121, Vr IX 1545/24.

734 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, Kzp 324/38.

odkrito razpravljanje o problemu in je bila zato praksa abortiranja zavita v posebno, kontradiktorno »kulturo molka«. Po eni strani se je zaradi kapilarne razširjenosti tovrstnih strategij, dejstva, da je šlo resnično za vsakdanjo, splošno prakso, le redkokatera oseba odločila igrati vlogo odkritega ovaduha ali priče na sodišču. Po drugi strani je prav narava inkriminiranega dejanja, njegove povezave z vprašanji seksualnosti in ženske časti, tradicionalno proizvajala »govorice«, ki so jih nato oblastni organi občasno izkoristili, da bi dokazali sicer intimna in težko dokazljiva dejanja. V Italiji v času fašizma so imele govornice še toliko večjo težo, kajti Mussolinijev režim je z represivnimi ukrepi, kot je bil »confino di polizia« – konfinacija⁷³⁵ –, dovoljeval, da so bile kaznovane tudi tiste osebe, za katere sodišče ni imelo dovolj trdnih dokazov, da bi jih na podlagi kazenskega zakonika pravnomočno obsodilo.⁷³⁶

Ugotovitve o dogajanju znotraj skrajno represivnega fašističnega režima, ki je tudi v primerih abortusov uvajal ene najostrejših sankcij v Evropi,⁷³⁷ seveda ni mogoče neposredno prenesti na slovensko okolje. Kljub temu so določeni uvidi, ki jih ponuja Alessandra Gissi, uporabni tudi za interpretacijo slovenskih primerov. Njena razlaga se sklada s številnimi komentarji v takratnih slovenskih medijih o »javni tajnosti« žensk, ki so abortirale.⁷³⁸ Gre torej prav za zgoraj nakazano paradoksalno sobivanje »molka«, torej tajnosti, z »govoricami« in benevolentnim medsebojnim informiranjem, torej »javnim«. Predstavljeni primeri ovadb, v katerih so se sosedi, sorodniki, ljubimci medsebojno diskreditirali tako, da so oblastem prinesli informacijo o storjenem inkriminiranem dejanju, torej umetni prekinitvi nosečnosti, na prvi pogled rušijo tezo o »kulturi molka«. Toda če dogajanje analiziramo nekoliko podrobneje, ugotovimo nasprotno, da tezo pravzaprav deloma potrjujejo. Splavi so se nesporno umeščali v vsakdanjo stvarnost, o njih so se širile govornice, toda običajno te govornice niso dosegle represivnih organov. Šele ko so se v mrežo informiranja o tovrstnih praksah zapletli drugi pomembni konflikti, druge strasti, maščevanje, ljubosumje, so bile nekatere osebe zadostno motivirane, da so abortus prijavile oblastem. Izkoristile so torej ločnico med javnim pregonom ter zasebnim dopuščanjem in odobravanjem, da so uveljavile svoje interese, ki so bili morda v končnem povsem nepovezani s samim dogodkom »odprave plodu« (npr. maščevanje zaradi ovadbe požiga).⁷³⁹

735 Več o splošni problematiki konfinacije ter o tem, kako je vplivala na slovensko prebivalstvo, živeče v Julijski krajini glej: Verginella, *Suba pašta, pesek*; Wohinz, Verginella, *Primorski upor fašizmu*.

736 Gissi, *Voci che corrono*.

737 Glej poglavje o pregledu zakonodaje. Glede problema ilegalnih umetnih prekinitev nosečnosti in tudi na splošno demografskega vprašanja v Italiji za časa fašizma glej tudi Passerini, *Torino operaia*, 181–224.

738 Glej poglavje Teža števila.

739 Podobno na podlagi nemških sodnih spisov razmišlja Cornelia Usborne: »The police were not always considered the hostile arm of state authority but that the working classes med use of them when it suited them.« Glej: Usborne, *Cultures of abortion*.

Intimne zgodbe obtoženk

Nekateri kazenski spisi ne odgovarjajo samo na vprašanje, zakaj je neki primer prišel pred sodišče, pač pa omogočajo tudi globlji vpogled v življenja obtoženk. Kdo so bile pravzaprav ženske, ki so se zatekale k umetni prekinitvi nosečnosti, in kakšni so bili njihovi motivi? Tako v zgodovinopisju⁷⁴⁰ kot ne nazadnje tudi v prispevkih, ki so na to temo nastajali v obdobju med obema vojnama,⁷⁴¹ se v zvezi s tem profilirata predvsem dva tipizirana odgovora. Prvi se veže na samske mladenke, sprva zapeljane, nato pa zapuščene s strani partnerjev, ki so se z abortusom skušale izogniti sramoti in bedi nezakonskega materinstva. Pri drugem profilu pa gre za poročene, po navadi nekoliko starejše ženske delavskega razreda, ki jim je zaradi neučinkovite kontracepcije prekinitve nosečnosti predstavljala način za omejevanje njihove že tako številčne in revne družine. Zgodovinarji ocenjujejo, da je prvi profil prevladoval v »starem režimu«, drugi pa je začel prevladovati – vzporedno z izrazitim povečanjem števila tajnih splavov – šele v 20. stoletju. Vzroki za to spremembo naj bi prvenstveno izhajali iz »demografskega prehoda« in modernizacijskih procesov, ki so tudi sicer prispevali k nižanju rodnosti.⁷⁴²

Da bi vsaj v grobem primerjali zgornja interpretativna modela s slovenskimi empiričnimi podatki, sta v nadaljevanju navedena stan in povprečna starost obtoženk. Med 130 ženskami,⁷⁴³ ki nastopajo v sodnih virih s celjskega in mariborskega okrožnega sodišča, je bilo kar 95 (75 odstotkov) samskih oziroma neporočenih (Graf 11), povprečno pa so bile stare od 20 do 25 let. Šele sredi tridesetih let 20. stoletja je bilo nato obtoženih nekaj več poročenih mater. Opisano nesorazmerje na prvi pogled preseneča, saj tuji zgodovinarji že za začetek 20. stoletja ocenjujejo, da so začeli prevladovati abortusi poročenih žensk; tudi slovenski tisk iz obdobja med obema vojnama intenzivno svari pred »belo kugo« oziroma opozarja na porast tovrstnega omejevanja potomstva pri poročenih ženskah. Vendar je treba na tam mestu upoštevati dejstvo, da se je z večino kmečkega prebivalstva v obdobju med obema vojnama slovenski prostor kljub vsemu še vedno umeščal med industrijsko manj razvita področja.⁷⁴⁴ Posledično so se, v primerjavi z npr. zahodnimi državami, iz katerih izhajajo referenčne raziskave, tovrstni demografski procesi začeli dogajati pozneje, zlasti po nastopu gospodarske krize, ko je bil spričo višje brezposelnosti prizadet delavski razred in je bilo še težje vzdrževati številčno družino.⁷⁴⁵ Ni torej naključje, da so nekoliko večje število primerov abortusov tudi na celjskem okrožnem sodišču obravnavali ravno v tridesetih letih.

740 McLaren, *Birth control*; Reagan, *When Abortion Was*; Angus McLaren, *Illegal operations*.

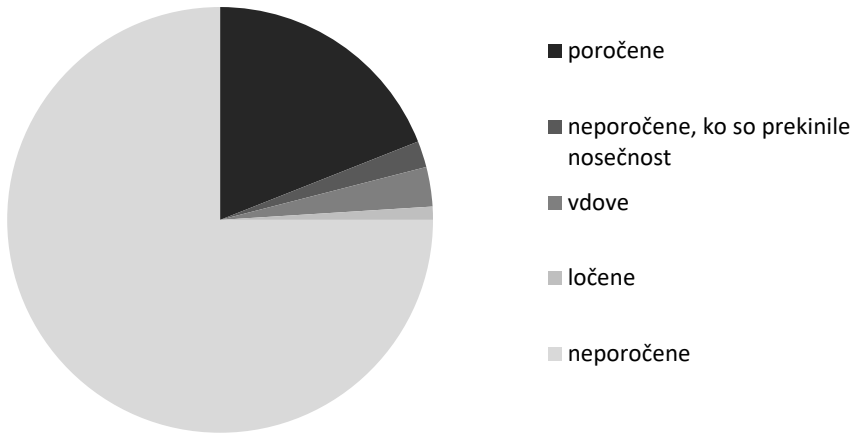
741 Glej poglavje Teža števila.

742 O tem glej Uvod.

743 Upoštevali smo tudi primere umrlih žensk.

744 Nečak, Repe, *Oris sodobne občē*.

745 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, Kzp 268/38.

Graf 11: Stan žensk, ki so prekinile svojo nosečnost iz vzorca (ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, leta 1919–1938; PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, leta 1919–1938)

Večjemu številu prijavljenih »nezakonskih« prekinitev nosečnosti zagotovo niso botrovale samo demografske spremembe, ampak je med drugim k temu najverjetneje prispevalo tudi strožje nadzorovanje in obsojanje spolnega življenja samskih žensk s strani širše skupnosti. Predpostavljati je namreč mogoče, da so zlasti na podeželju abortusi poročenih žensk lažje ostajali skriti očem javnosti, zaradi česar njihovi primeri niso tako pogosto prišli pred sodišče.⁷⁴⁶ Možnost tovrstne razlage denimo vsaj posredno potrjuje tudi primer prej opisane ovadbe anonimneža, iz katere gre razbrati, da je prijavo abortusa motiviralo ravno nestrinjanje s sosedovim »koruzništvom«.⁷⁴⁷ Še drugi vzroki so vplivali na osupljivo razliko med ovadenimi abortusi samskih in poročenih žensk. Za njihovo vsaj parcialno odkrivanje se je treba v nadaljevanju lotiti natančnejše analize dveh izpostavljenih profilov teh obtoženk.

»Kaj pa hoče ona nositi, ko je uboga služkinja«⁷⁴⁸ – *samske ženske*

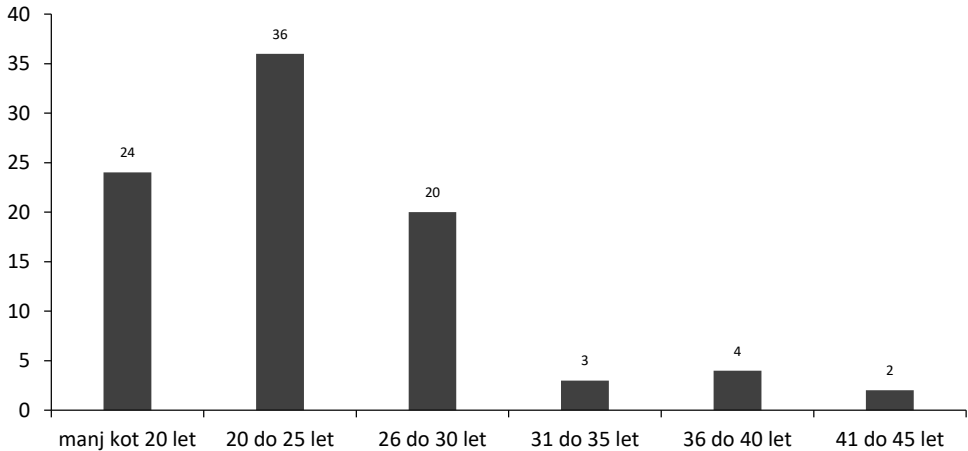
Kaj kazenski spisi povedo o samskih ženskah, ki so v obdobju med obema vojnama na Slovenskem prišle v konflikt z oblastjo zaradi prekinitve nosečnosti? Predvsem razodevajo njihovo starost, kar ni zanemarljiv podatek, saj so se hkrati z njo spreminjali tudi njihovi motivi. Ženske so splavljale skozi skoraj celotno rodno dobo. Med pregledanimi spisi je tako mogoče najti primer splava 16-letnice, kakor tudi 42-letnice. Vendar se velika večina izmed njih, kakor kaže Graf 12, umešča v skupino med 20

⁷⁴⁶ Tako predpostavlja tudi McLaren, *Birth control*.

⁷⁴⁷ Glej sodni spis ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, A.e. X, Kzp 268/38.

⁷⁴⁸ SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 294, Kzp 409/40, 33 (4).

in 25 leti starosti, kar ne preseneča, saj so ženske ravno v teh letih na vrhuncu svoje plodnosti. Hkrati pa se podatek sklada tudi z ugotovitvijo, da so v obdobju med obema vojnoma ženske pri omenjeni starosti ne glede na stan po navadi postale spolno aktivne.⁷⁴⁹

Graf 12: Število samskih žensk, ki so prekinile svojo nosečnost, po starostnih skupinah (ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, leta 1919–1938; PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, leta 1919–1938)

Skupaj s starostjo so se spreminjale tudi nekatere značilnosti profilov takih žensk. V tem kontekstu so denimo zanimive zlasti posameznice, starejše od 25 let, saj se pri njih pogosto navaja podatek, da že imajo nezakonske otroke. Jožefa Bravc je tako npr. imela že celo štiri nezakonske otroke, ko so jo pri 29 letih obtožili zaradi abortusa.⁷⁵⁰ 27-letna Marija Mihlič pa je pri 27 letih imela dva.⁷⁵¹ V nekaterih primerih so bili prav očetje nezakonskih otrok tisti, ki so jih nagovarjali k umetnemu splavu ali solidarnostno pomagali pri njem. Franciška Blatnik, 29-letna služkinja, in Leopold Ferme, 32-letni delavec, sta tako imela že dva nezakonska otroka, ko sta se ponovno soočila z nezaželeno nosečnostjo. Leopold je zato priskrbel irigator, s katerim je Franciška prekinila nosečnost.⁷⁵² Tudi Ema Juhart in njen partner sta bila že starša, ko sta bila obtožena zaradi abortusa.⁷⁵³ Pri teh primerih torej ne gre za zapeljano mladenko, ki s splavom želi zakriti sramoto nezakonskega materinstva, ampak verjetno za eno- ali

749 Rožman, *Spolno življenje*.

750 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 129, Kzp 100/36.

751 Prav tam, a.e. 130, Kzp 653/36.

752 Prav tam, Kzp 792/36.

753 Prav tam, a.e. X, Kzp 601/38.

celo dvostarševsko družino, ki z njim poskuša ubežati dodatni bedi. Čeprav so obravnavane obtoženke torej samske, predpostavljamo, da so njihovi motivi za abortus bližji tistim, ki jih študije iz nekaterih drugih držav za isto obdobje običajno pripisujejo poročenim ženskam iz delavskega sloja. V ospredju je preživetje družine oziroma že živečih otrok. To dokazujejo tudi izpovedi posameznih obtoženk: Antonija Beričič je npr. v zagovor svojega dejanja povedala, da ima že nezakonskega otroka in še tega težko shaja.⁷⁵⁴ Tudi Julijana Štifter je splav podobno opravičevala s tem, da še za njunega živečega otroka spolni partner ne skrbi.⁷⁵⁵ 42-letna Urša Lebič je prav tako svojo krivdo »zagovarjala s tem, da živi v veliki bedi s svojima dvema otrokoma, zaradi česar je storila inkriminirano dejanje v skrbi, kako bo preživljala še tretjega, za katerega ni mogla upati na kakšne alimente«. ⁷⁵⁶ Podobne razloge za abortus srečamo tudi pri vdovah, ki so imele prav tako nepreskrbljene otroke ali so živele v težkih gmotnih razmerah.⁷⁵⁷

Omenjenih razlogov ne potrjujejo samo posamezne izjave, temveč tudi splošna statistika glede materialnega položaja teh nezakonskih mater. Pri vseh gre namreč za navadne delavke, služkinje, postrežkinje, natakariče ali kuharice, za katere v sodnih spisih tudi praviloma izrecno piše, da so brez premoženja.

Kakor je razvidno iz Grafa 13, ki prikazuje poklicni status, so tudi ostale samske obtoženke, torej ne le tiste z nezakonskimi otroki, večinoma prihajale iz delavskih slojev in margine. Hkrati sodni dokumenti navajajo še druge podatke, ki pričajo o njihovih bednih razmerah, mnoge so se same rodile kot nezakonski otroci, za nekatere piše, da so bile brez staršev in brez doma.⁷⁵⁸ Beg pred materialno stisko se torej tudi pri celotni skupini »samskih žensk« kaže kot eden glavnih vzrokov za abortus. To potrjujejo tudi podatki državnega tožilstva (za leto 1935), ki jih je v začetku leta 1936 predstavilo *Jutro*: »2,5 % kaznivih dejanj odpade na odpravo telesnega plodu, reklo bi se – malo število v primeru z občim mnenjem o številu dejansko izvršenih splavov v primeru z onimi, ki so sploh kazensko zasledovani. Že opetovano je bilo ugotovljeno in danes ni možno drugega ugotoviti, kot to, da sede na zatožnih klopeh le revne žene in babice, ki so delale za nagrado, pa tudi mazači. Da je po večini maščevalnost pripomogla, da so se ta dejanja sploh odkrila, da noseče žene splavljajo radi sramu in v strahu pred zaničevanjem družbe, **glavni vzrok pa je beda** [poudarila avtorica]. Da pa na zatožnih klopeh ne srečamo strokovno kvalificiranih zdravnikov in ne premožnih žen.«⁷⁵⁹

Kljub temu ni mogoče sklepati, da so splavljale samo ženske iz nižjih družbenih plasti. Iz študij nekaterih zgodovinarjev in zgodovinarjev, pa tudi iz člankov, ki so o tej temi

754 Prav tam.

755 Prav tam, a.e. 131, Kzp 399/37. Isti sodni spis govori o primeru še ene matere dveh nezakonskih otrok, ko je v tretje zanosila in jo je njen spolni partner, ki je bil hkrati tudi oče drugih dveh otrok, začel vztrajno nagovarjati k splavu.

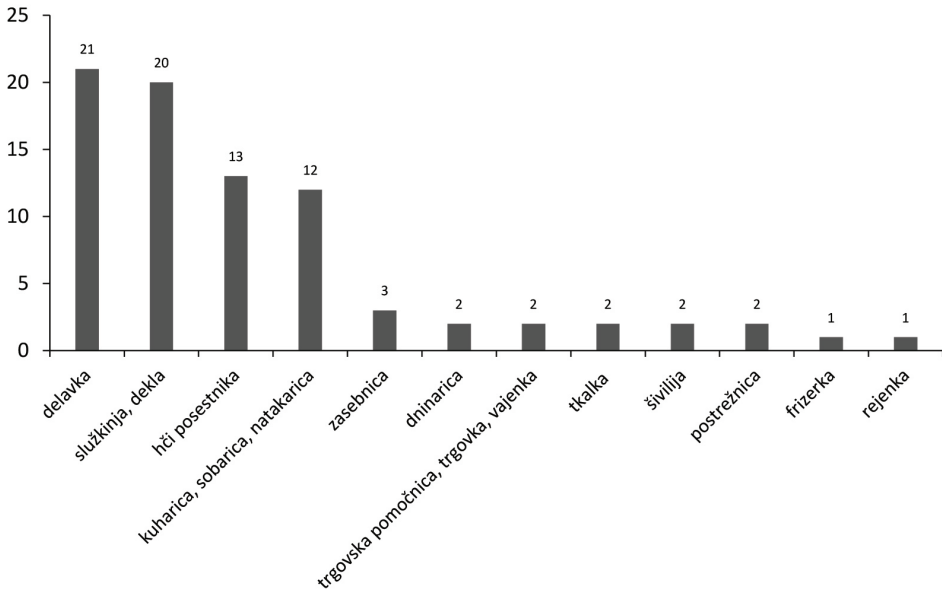
756 Prav tam, a.e. 104, Vr 913/26.

757 Prav tam, a.e. 127, Vr 579/34.

758 Prav tam, a.e. 128, Kzp 68/35.

759 »Beda, nož, morala, kriminal. Iz kriminalne statistike državnega tožilstva«, *Jutro*, 21. 1. 19, 3.

nastajali v obravnavanem obdobju, je namreč mogoče razbrati, da so se tudi premožne ženske mnogokrat odločile za prekinitev nosečnosti, vendar pa zaradi boljše usposobljenosti in diskretnosti tistih, ki so jim opravili operacijo, njihovi primeri niso tako pogosto prišli pred sodišče. Tako so sodni spisi bolj vpogled v življenja in motive žensk iz nižjih slojev kot celotne ženske populacije.⁷⁶⁰

Graf 13: Poklicni status neporočenih žensk, ki so splavile, iz vzorca (ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, leta 1919–1938; PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, leta 1919–1938)

Sicer pa Graf 13 zaobjema tudi manjšo skupino posameznic (skupino »posestniških hčera«) s praviloma višjim socialnim statusom. Vendar gre pri njih tako glede starosti, razlogov, zaradi katerih so prekinile nosečnost, kot tudi vpletenosti drugih oseb za posebno kategorijo obtoženk. O njih bo več govora v nadaljevanju.

Na podlagi zgoraj prikazanega grafa lahko sklepamo o še eni splošni značilnosti osumljenk oziroma obsojenk, in sicer da se je večina samskih žensk, o katerih pripovedujejo analizirani celjski in mariborski sodni spisi, ukvarjala s »služnostnimi poklici«, tako na podeželju kot v mestu. Podatek se ujema z ugotovitvami Sabine Ž. Žnidaršič o povezavi med visokim deležem nezakonskih rojstev in tovrstno organizacijo dela. Samskih mater je bilo največ med služkinjami, dninarkami, delavkami in deklami, in sicer ne le zaradi njihovega splošno slabšega gmotnega položaja, pač pa tudi zaradi posebnega načina življenja, povezanega z naravo dela, npr. njihove razmeroma visoke mobilnost in slabših možnosti možitve, kar je pogosteje vodilo do (kratkotrajnih) »nezakonskih« spolnih zvez.⁷⁶¹

⁷⁶⁰ Tako predpostavlja tudi: Usborne, *Cultures of abortion*.

⁷⁶¹ Žnidaršič, *Ora et labora*.

Kaj lahko še povemo o položaju slovenskih samskih mater v obravnavanem obdobju? V kolikšni meri lahko njihovo odločitev za prekinitev nosečnosti interpretiramo kot posledico njihove pomanjkljive pravne in socialne zaščite ter v kolikšni meri tudi kot posledico njihove socialne stigme?

V pravnem smislu je položaj samskih mater na Slovenskem v obdobju med obema vojnama še vedno v veliki meri urejal avstrijski *Občni državljanski zakonik* (ODZ) iz leta 1811, ki je v členu 155 določal, da nezakonski otroci ne uživajo enakih pravic kot zakonski, da nimajo pravice do očetovega priimka, plemstva, grba in drugih prednosti očetove rodovine ter dediščine. Vendar je obenem tudi zapovedal, da so za njihovo vzdrževanje odgovorni zlasti očetje. Seveda nas, kakor trdi Sabina Ž. Žnidaršič, taka določba ne sme presenetiti. Ker se je upoštevala tradicionalna delitev dela med spoloma v družini, pri kateri se je oče, kakor je med drugim razvidno tudi iz členov o splošnih dolžnostih zakoncev, postavljaj za »naravnega« vzdrževalca, »breadwinnerja« družine, se je tudi v primeru nezakonskega starševstva ODZ držal istih načel.⁷⁶² Toda na podlagi tega določila samska mati ni mogla tako preprosto izterjati plačevanja alimentov za skupnega nezakonskega otroka. Problem se je namreč pojavil pri ugotavljanju očetovstva. Kakor piše Sabina Ž. Žnidaršič, »sam pravi postopek dokazovanja nezakonskega očetovstva je določal posebni sodni red, ODZ pa je izražal zgolj splošno načelo, da je oče rojenemu otroku pač tisti, kateremu se dokaže [...] da se je združil z materjo otroka v dobi, od katere ni preteklo od njenega poroda manj kakor 180 dni in ne več kakor 300 dni, ali kdor to prizna tudi le izven sodišča (člen 163)«. ⁷⁶³ Potrebna je bila sprožitev sodnega postopka in potemtakem zadostni finančni resursi, če je mati hotela dokazati očetovstvo. Tudi v primeru, da je nezakonska mati lahko plačala za sodni postopek in odvetnika ter ji je na sodišču vendarle uspelo »obdolžiti« nezakonskega očeta in mu naložiti dolžnosti, ta od njega ni mogla izterjati alimentov, če ni imel (vidnega) premoženja.⁷⁶⁴ Premoženje je npr. lahko prepisal na druge bližnje sorodnike, ki po takratnih pravnih pravilih do otroka niso imeli dolžnosti.⁷⁶⁵ Sicer manjši vzorec sodnih primerov, ki jih je v letih 1880–1910 objavil *Slovenski pravnik*, kaže, da so samske matere od očetov, če jim je uspelo dokazati očetovstvo, vsaj v nekaterih primerih uspele izterjati alimente, kljub očetovemu oporekanju, češ da nima premoženja.⁷⁶⁶

V drugem desetletju 20. stoletja, zlasti v času prve svetovne vojne, so avstrijske oblasti, verjetno tudi zaradi vse bolj izrazite pronatalistične politike, uvedle nekaj novih regulativ, ki so izboljševale položaj nezakonskih mater. Dodalo se je npr. »določilo, po katerem je lahko tudi samo sodišče sprožilo sodno ugotavljanje očetovstva, če je ocenilo,

762 Žnidaršič, *Nezakonske matere*.

763 Prav tam, 61.

764 Prav tam, 57–63.

765 Leskošek, *Zavrnjena tradicija*.

766 Nedoh, *Nezakonsko materinstvo*.

da je bilo to »potrebno v varstvo pravic otroka«. ⁷⁶⁷ Poleg tega je bil sodno priznani nezakonski oče otroka »zavezan povrniti materi stroške poroda in pa stroške njenega vzdrževanja za prvih šest mesecev po porodu in tudi daljne izdatke, ako so potrebni vsled poroda« (člen 167). Zakonodajalec je poskušal nezakonski materi pomagati tudi tako, da je lahko od nezakonskega očeta na sodišču zahtevala znesek za »vzdrževanje, ki je potrebno otroku za prve tri mesece, kakor tudi običajen znesek za stroške (ki so povezani s porodom)« (člen 168). ⁷⁶⁸ Zakonik in sodišče sta sicer to uslugo namenjala le tisti materi, ki ni živela »nečisto«.

Seveda bomo šele na podlagi natančnejših raziskav lahko ocenili, kako in v kolikšni meri so se navedeni varovalni pravni mehanizmi dejansko uresničevali v praksi. To velja tudi za obdobje med obema vojnama, ko ni prišlo do spremembe zakonodaje in je še vedno veljal (novelirani) ODZ. Toda v vsakem primeru je mogoče predpostavljati, da so bile nezakonske matere verjetno pogosto »premalo izobražene, da bi poznale svoje pravice, ki jim jih je zagotavljal ODZ«, ⁷⁶⁹ in zato niso niti poskušale izterjati alimentov.

S pomočjo kvalitativne analize sodnih spisov lahko le posredno sklepamo o uspešnosti pravnovarstvenih mehanizmov pri spoštovanju dolžnosti nezakonskih očetov. Kot že poudarjeno, v analiziranih dokumentih naletimo na primere mater, ki niso dobivale alimentov za svoje nezakonske otroke. Podobno se za nekatere nezakonske očete navaja, da niso spoštovali tovrstnih dolžnosti. Tako se denimo za Ivana Iglarja, ki je bil med drugim osumljen napeljevanja dveh nosečih žensk k splavu, izve, da je imel nezakonskega otroka s tretjo žensko, ki pa ga, kot lahko posredno razberemo iz dokumentov, ni vzdrževal. ⁷⁷⁰

Po drugi strani vztrajnost, s katero so številni moški svoje noseče ženske napeljevali ali celo silili k splavu (več o tem v nadaljevanju), morebiti priča o njihovi zaskrbljenosti, da bi jim rojstvo nezakonskega otroka vendarle poslabšalo (gospodarski) položaj. Podobno zgovoren je tudi primer, v katerem je moški oblastem prijavil svojo bivšo spolno partnerico, češ da je v preteklosti splavila, samo zato ker je verjel, da bi mu to koristilo v »pravdi glede očetovstva«. ⁷⁷¹ Tovrstne spletke s strani nezakonskih očetov bi posredno torej lahko kazale, da postopki, ki jih je omogočal ODZ, v nekaterih primerih vendarle niso bili povsem neučinkoviti in so samskim materam pomagali pri uveljavljanju pravic.

Sicer so poleg noveliranega ODZ v obdobju med obema vojnama na Slovenskem veljale še druge regulative, ki so vplivale na položaj nezakonskih mater. Socialna zakonodaja, kot že opisano v prejšnjih poglavjih, načeloma ni delala razlik in je ščitila vse

767 Žnidaršič, *Nezakonske matere*, 57–63.

768 Prav tam, 62.

769 Prav tam, 57–63.

770 SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 121, Vr IX 1545/24.

771 Prav tam.

matere ne glede na stan. Bolj diskriminatoren pa je bil npr. zakon o vojski in mornarici, ki je častniku naravnost prepovedoval poročiti nezakonsko mater.⁷⁷² Hkrati velja poudariti, da splošno gledano Kraljevina v obravnavanem obdobju ni imela enotnega državljanskega zakonika; tako je npr. na ozemlju »razširjene Srbije«⁷⁷³ veljal srbski *Građanski zakonik* iz 19. stoletja, ki je prepovedoval dokazovanje očetovstva, zaradi česar je bil položaj nezakonskih mater še slabši kot na ozemljih, kjer je veljal novelirani ODZ. V času, ko so sestavljali skupni jugoslovanski zakonik, so se slovenske ženske organizacije vztrajno borile proti temu, da bi se patriarhalna načela srbskega *Građanskega zakonika* razširila še na ostala ozemlja Kraljevine.⁷⁷⁴ Tudi na splošno so, kakor piše Sabina Ž. Žnidaršič, »v medvojnem obdobju ženske vložile izredno veliko energije v to, da bi se pravni in socialni položaj vseh mater, posebej pa tistih najbolj deprivilegiranih, najprej poenotil, nato pa izboljšal.«⁷⁷⁵ Nekatere intelektualke so se prostovoljno odločale za samsko starševstvo, kar je najverjetneje prispevalo k postopni destigmatizaciji nezakonskih mater.⁷⁷⁶

Toda v kolikšni meri, se lahko vprašamo, so zgoraj opisane emancipatorne pobude in ideje prodrle do majhnih mest in podeželja, do zavesti samskih žensk, ki so se na zatožni klopi znašle zaradi umetne prekinitve nosečnosti? Z drugimi besedami: v kolikšni meri je v obdobju med obema vojnama na odločitev neporočenih mladenk, ki so splavile, poleg evidentne socialne stiske in civilnopravne (ne)zaščite, (še) vplivala tudi družbena stigmatizacija? Številne zgodovinske študije o primerih splava in detomora v 19. in na začetku 20. stoletja so pokazale, da se je večina samskih žensk k tovrstnim dejanjem zatekla zaradi sramote, zaradi strahu pred izgubo časti, kar so sodišča tudi bolj ali manj upoštevala kot olajševalno okoliščino. Toda bolj ko je posamezna družba vstopala v 20. stoletje in so se spreminjale norme v zvezi z nezakonskim materinstvom ter se je družbeno okolje urbaniziralo in sekulariziralo, bolj se je motiv osebne in družinske časti oz. sramote umikal v ozadje.⁷⁷⁷ To velja še zlasti za kraje s (tradicionalno) visokim številom nezakonskih rojstev, kajti moč stigmatizacije je bila najverjetneje⁷⁷⁸ »obratno sorazmerna s pogostnostjo pojava v nekem okolju.«⁷⁷⁹ V tridesetih letih oziroma med letoma 1934 in 1937, se je, če sledimo podatkom Milivoje Šircelj, odstotek nezakonskih rojstev za celotno Dravsko banovino gibal okoli 11,5 odstotkov z upoštevanjem znatnih regionalnih razlik. Najvišji odstotek nezakonskih rojstev, od 30 do 39,9 odstotkov, je bil poleg

772 Leskošek, *Zavrtnjena tradicija*.

773 Srbija, Makedonija, Kosovo.

774 O tem vprašanju glej: Sedeljšak, *Pravni položaj žensk*.

775 Žnidaršič Žagar, *Podoba in pojavnost žensk*, str. 247.

776 Leskošek, *Zavrtnjena tradicija*.

777 O pomenu »časti« pri tovrstnih kaznivih dejanjih glej npr. Di Bello, Meringolo, *Il rifiuto*; Ruggiero, *Honor, Maternity*.

778 V nekaterih okoljih, npr. v Dolini pri Trstu, pa so kljub nizkemu deležu nezakonskih rojstev (ok. 2 odstotka), kakor razlaga Marta Verginella, že v 19. stoletju kazali strpen odnos do nezakonskih mater, če le njihova razmerja niso spodjedala družbene hierarhije. Glej: Verginella, *Družina v Dolini*.

779 Žnidaršič, *Ora et labora*, 101.

okraja Dravograd zabeležen v občini Celje (Celje mesto), ki je dobro zastopana v našem vzorcu sodnih spisov. V okrajih Maribor mesto, Maribor levi breg in Maribor desni breg se je število nezakonskih rojstev v istih letih gibalo med 20 in 29,9 odstotki, prav tako v okrajih Slovenj Gradec in Ptuj mesto. V ostalih štajerskih okrajih pa se je odstotek načeloma gibal med 10,0 in 19,9 odstotki in je bil tako še vedno višji kot v večini kranjskih okrajev, v katerih odstotek nezakonskih rojstev po navadi ni presegal 10 odstotkov.⁷⁸⁰ Razmeroma visok odstotek nezakonskih rojstev na območjih, ki so vključena v vzorec sodnih spisov, bi torej lahko podpiral tezo o manj izraziti stigmatizaciji nezakonskega materinstva v obravnavanem času in okolju.

Kvalitativna analiza sodnih spisov s celjskega in mariborskega okrožnega sodišča iz obdobja med obema vojnama tudi nekoliko nakazuje to možnost. »Izguba časti« in »sramota« ter neformalni moralni nadzor s strani skupnosti v povezavi z nezakonskimi spolnimi razmerji in nezakonskimi nosečnostmi so namreč v celjskih in mariborskih primerih še občutno prisotne, vendar verjetno v manjši meri kot v prejšnjih obdobjih.⁷⁸¹ Tako se denimo v enem od spisov pojavi zahteva »zapeljane mladenke«, da ji bivši spolni partner plača odškodnino za poslabšano možnost možitve, potem ko jo je nagovoril k splavu.⁷⁸² Druga obtoženka pa si je »zaradi sramote in žalosti, ki jo je napravila staršem« v času trajanja sodnega postopka, v katerem se je znašla zato, ker je abortirala, celo vzela življenje.⁷⁸³ Po drugi strani se lahko v vzorcu seznanimo tudi z zgodbami, za katere se zdi, da je motiv sramote in stigmatizacije nezakonskih spolnih razmerij in nezakonskega materinstva kot vzrok za splav bolj ali manj obrobne pomena. Ena izmed njih se je v dvajsetih letih npr. odvijala v Mariboru. Ta »študija primera« ni vredna podrobnejše obravnave samo zato, ker je izjemno obsežna in se v nasprotju z mnogimi drugimi sodnimi spisi v vzorcu navezuje na mestno okolje, pač pa tudi zato, ker obravnava nekoliko bolje situirano družbo, kar je spet rariteta v vzorcu. Za kaj torej gre?

Iz sodnih dokumentov izvemo, da je imela Matilda Novak, 19-letna pisarniška delavka v tovarni Volta,⁷⁸⁴ spolno razmerje s svojim svakom, 40-letnim Gabrijelom Majcnom, ki je kot knjigovodja delal v istem podjetju. Posledično je leta 1920 zanosila, ker pa naj bi prav v tistem času bolehal na pljučih, je od dr. Drascha uspela pridobiti zdravniško spričevalo. Dr. Herman Kraus, ginekolog, ki ga kot osumljenca srečamo tudi v

780 Šircelj, *Rodnost v Sloveniji*.

781 Zadnje trditve lahko preverimo le posredno, saj nimamo dovolj velikega »predvojnega« vzorca sodnih spisov iz istega okolja, torej s področja celjskega in mariborskega okrožnega sodišča. Vzorec iz obdobja med obema vojnama tako lahko samo primerjamo z ugotovitvami iz referenčne literature in sodnimi spisi s tržaškega deželnega sodišča, v katerih pa je motiv »sramote« v obdobju pred 1. svetovno vojno nekoliko bolj v ospredju. Glej: Cergol Paradiž, *Il destino*.

782 SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 240, Kzp 835/32.

783 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 111, Vr396/29.

784 Izobrazila se je sicer za učiteljico.

drugih sodnih spisih,⁷⁸⁵ je nato umetno prekinil njeno nosečnost. Po tem dogodku Matilda ni več želela imeti spolnih stikov s svakom, a ker ji je ta grozil, da bo vse povedal njeni sestri, svoji ženi, sta razmerje kljub vsemu nadaljevala. Leta 1925 naj bi se tako Matilda ponovno znašla v težavah. Ohranjeni viri odpirajo več možnosti tega, kaj se je v kritičnem času dogajalo. Po prvi različici zgodbe, ki jo je predstavila sama osumljenka, naj bi tedaj namesto menstruacije dobila beli tok, zaradi česar ji je Majcen uredil obisk pri zdravniku dr. Ivanu Zorjetu. Slednji naj bi ji iz maternice izpraskal 3-tedensko nosečnost, za kar naj bi osumljenka plačala 1.500 dinarjev. Pozneje je Matilda svojo pripoved spremenila. Ni več trdila, da ji je zdravnik ugotovil nosečnost, pač pa spolno bolezen (triper). Ko je ozdravela, naj bi ponovno normalno dobila »svoje mesečno perilo«. Na resničnost tovrstne izpovedi sta kajpada prisegala tudi Gabrijel Majcen in dr. Ivan Zorje, ki bi ga prav tako lahko kaznovali, če bi se kot resnična izkazala prva različica zgodbe. Po pričevanju Maksa Ussarja pa naj bi se dogodki odvijali povsem drugače. Matilda naj ne bi ne bolehala za spolno boleznijo ne splavila v zgodnji nosečnosti, pač pa se že v osmem mesecu nosečnosti odpravila k svojemu bratu v Celje, kjer naj bi rodila otroka in ga ob prisotnosti svakinje še živega utopila in vrgla v stranišče.

V istem obdobju naj bi Majcen razmerje razkril svoji ženi. Posledično »ni bilo več miru pri hiši«⁷⁸⁶ in Matilda se je morala za nekaj časa odseliti. Odšla je v Ljubljano, da bi se naučila slovenščine in tako lažje našla službo drugje, saj ji potemtakem ne bi bilo treba delati v pisarni z Majcnom. Ko se je nato vrnila v Maribor, je začela prijateljevati s 27-letnim inženirjem Ludvikom Radilom in se z njim zaročila. Majcen, ki se je poprej nadejal, da se bo po smrti svoje bolne žene z osumljenko poročil, naj bi bil zato ljubo- sumen in naj bi pozneje ob več priložnostih različnim ljudem pripovedoval o njenem preteklem razmerju in dejstvu, da je Matilda večkrat splavila. To je razkril tudi samemu Ludviku Radilu, ki pa je Matildo kljub vsemu vzel za ženo. Poročila sta se 10. avgusta 1926. Leto zatem naj bi že omenjeni Maks Ussar podal ovadbo, češ da naj bi Matilda umorila svojega novorojenčka, Majcen pa naj bi jo k temu nagovarjal. Sodišče se ni uspelo prepričati o krivdi osumljencev, čeprav je natančno poizvedovalo o opisanem dogodku. Po eni strani je več (bolj ali manj posrednih) prič potrdilo Ussarjevo zgodbo. Po drugi strani je obstajal sum, da si je Ussar to izmislil zato, ker je gojil zamero do Majcna in njegove družine. Majcen je namreč skrbel za 23-letno varovanko, Rozo Kramaršič, ki je že šest let imela ljubezensko razmerje z Ussarjem. Družina, vključno z Majcnom, se ni strinjala s to zvezo. Ussar je namreč imel že 44 let in je bil tudi poročen, poleg tega naj bi se tudi Roza v zadnjem času zblížala s Francem Radilom, bratom moža osumljenke in »konstrukterjem« na Dunaju, zaradi česar naj bi jo po pripovedovanju nekaterih prič Ussar ustrahoval.

785 SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920-1940), a.e. 75, Vr 1187/21.

786 Prav tam, a.e. 151, Vr 837/27, 14 (24).

Čeprav je torej Matilda bodisi večkrat splavila bodisi celo morila in čeprav so vsi vedeli, da je imela kot samska mladenka spolno razmerje s poročenim moškim, je »odklonsko« ravnanje ni tako stigmatiziralo, da se ne bi mogla pozneje (dobro) poročiti. Njenega bodočega moža, ki je vrh vsega pripadal intelektualni eliti, očitno njena preteklost ni pretirano motila, čeprav je Matilda v času, ko je Majcen okoli razlagal o njenem razmerju z namenom, da bi razdril njeno zaroko, po pripovedovanju dr. Zorjeta trpela »duševne stiske« in razmišljala o samomoru. Radil je svoji ženi zvesto stal ob strani tudi, ko je zadeva prišla pred sodišče, npr. pričal njej v prid in poiskal dr. Drascha, ki je leta 1920 Matildi izstavil zdravniško spričevalo.

Še drugi indici nakazujejo, da se nekateri udeleženci teh dogodkov, o katerih se posredno ali neposredno seznanimo ob branju sodnega spisa o splavu Matilde Radil, niso pretirano zgražali nad nezakonskimi in zunajzakonskimi spolnimi razmerji. Nadzor s strani ožje skupnosti, npr. sosedov v mestu, kot je bil Maribor, očitno ni bil tolikšen, da bi se na ta način sodišče lahko dokopalo do kakršnihkoli koristnih informacij o intimnem življenju obtoženke. V prepisih dokaj številnih zaslišanj oseb, ki so leta 1925 živele v istem stanovanjskem bloku kot Matilda Radil in bi lahko opazile znake nosečnosti, se nenehno pojavlja odgovor, da se ne zanimajo za življenje svojih sosedov. Nasproten vtis o neformalnem nadzoru pa dobimo ob branju zaslišanja matere obtoženke, ki celo trdi, da je v kritičnem času svoji hčerki redno pregledovala mesečno perilo, ki pa ni tako dolgo »izostalo«, da bi se lahko sumilo na osemmesečno nosečnost. To izjavo je zaslišanka sicer morda dala zato, da bi svojo hčerko oprala krivde, in torej ni nujno resnična.⁷⁸⁷

Omemba »pregledovanja« perila se, če nadaljujemo s tematizacijo nadzora nad nezakonskimi razmerji in njihovimi posledicami, pojavi še v drugih sodnih spisih, npr. v sodnem postopku po smrti Marije Jaklin, 24-letne služkinje, ki je poskušala prekiniti svojo nosečnost z zaužitjem neke spojine. Splav je uspel, toda Marija je za posledicami krvavitve po abortusu izgubila življenje. Kot osumljenca sta bila pred sodišče privedena Franc Genc, spolni partner umrle, in sicer zaradi nagovarjanja k splavu, in Marija Radko, 34-letna »ciganka-poljedelka«, ki naj bi umrli prodala stekleničko z abortivnim sredstvom. Kot pomembna priča je v postopku nastopila tudi Hedvika Reves, 45-letna Judinja in žena trgovca, pri kateri je Marija delala kot služkinja. Tako je med drugim povedala Hedvika Reves: »Pokojna Jaklin Marija je prišla k meni v službo 1. januarja t.l. Pri perilu sem ugotovila, da pokojnica ni imela svojega rednega mesečnega čiščenja, vsled česar sem jo vprašala in rekla, da mora z njo nekaj biti, posebno še, ker se mi je zdela debelejša.«⁷⁸⁸ Marija Jaklin je svoji delodajalki odvrnila, da ni verjetno nič takega, saj večkrat izgubi menstruacijo, pozneje pa ji je vendarle zaupala resnico. Z besedami Revesove: »Sem se večkrat pogovarjala s pokojno o njenem stanju ter mi je vedno

787 SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920–1940), a.e. 151, Vr 837/27.

788 Prav tam, a.e. 219, Kzp 1512/31, str 8 (2) (Zaslišanje priče).

govorila, da bi sama rada vedela, ali je noseča ali ni, in se tožila, kaj da bode storila, če je zopet v drugem stanu, kako da bode prehranila otroka, ko ima že tako 1 nezakonskega otroka, da jo bode radi tega mati odpodila, vendar sem jo jaz tolažila s tem, da jo bode njen fant Genc še bolj gotovo poročil, če bo videl, da je z njim noseča. Glede svojega fanta se ni nikdar pritoževala ter sem opazila, da se imata rada, posebno še, ko me je prosila, da ji dovolim, da pride sem pa tja k njej dečko na obisk, kar sem dovolila, toda pod tem pogojem, da samo za toliko časa, dokler smo sami pokonci. Ponoči, pa nisem dovolila, da bi bil pri njej.«⁷⁸⁹ V navedenem pričevanju, če seveda verjamemo, da je iskreno, lahko opazujemo dinamiko odnosa med gospodarico in služkinjo, v katerem se prepletajo tako prvine nadzora in skrbi za moralo (pozornost glede »mesečnega perila«, pravila glede sestajanja s partnerjem), kot tudi prvine medsebojnega ali vsaj enostranskega zaupanja.⁷⁹⁰

Skrb za moralo in vprašanje časti ter sramote sta znotraj pregledanega vzorca še zlasti prisotna v primerih mladih osumljenk oziroma obtoženk. Gre za že zgoraj izpostavljeno skupino »posestniških hčera« ali drugih, mlajših osumljenk, ki se za splav odločijo zaradi strahu pred starši in sramote, ki bi jo prinesle domači hiši.⁷⁹¹ V nekaterih primerih se starši tudi neposredno vključijo v dogajanje, kakor priča zgodba družine Šolinc.

16-letna trgovka/vajenka Marija Šolinc je leta 1928 zanosila z mesarskim pomočnikom Josipom Sikoškom. »Ker je postala njena nosečnost ljudem očitna, *starišem pa zaradi sramote skrajno neprijetna*, je mati Alojzija Šolinc peljala svojo hčerko najprej k zdravniku dr. Maglinickiju v Št. Jur in po ugotovljeni nosečnosti vprašala, če bi se dalo dobiti sredstvo za odpravo ploda,«⁷⁹² kar je pa zdravnik zavrnil. Slednjega je nato obiskal tudi oče noseče mladenke, 42-letni valjar Jernej Šolinc, in »tarnal, češ da je njegova hči mlada, slaba in bolna in bi porod težko prenesla.«⁷⁹³ Doma pa je njej celo zagrozil, »da ne bo trpel, da bi ona porodila, in da je najbolje, če se to odpravi, ker ji sicer ne ostane drugega nego vrv ali železnica.«⁷⁹⁴ S hčerko je nato obiskal tudi drugega zdravnika. Ko je ta pri Mariji ugotovil že 16-tedensko (!) nosečnost, se je oče zelo razburil in nato ponovno »vprašal zdravnika, če bi se nosečnost hčerki glede na grozečo sramoto in z ozirom na njeno mladost ne dala odstraniti.«⁷⁹⁵ Zdravnik je odklonil. V naslednjih dneh pa naj bi Marija Šolinc, kot je sama izpovedala, padla po stopnicah in se udarila v trebuh. Pozneje

789 SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 219, Kzp 1512/31, 8 (3) (Zaslišanje priče).

790 Podobno preizpraševanje s strani delodajalke in zatajevanje s stani služkinje zasledimo še v eni od zgodb, ki bo sicer podrobneje prikazana v nadaljevanju, glej: SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920–1940), a.e. 162, Vr 811/28.

791 Glej npr. ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 132, Kzp 576/37.

792 Prav tam, a.e. 109, Vr 440/28, 15(2).

793 Prav tam.

794 Prav tam.

795 Prav tam, 15(3).

je imela neznosne bolečine in je krvavela, zaradi česar so starši poklicali zdravnika, ta pa je ugotovil prekinjeno nosečnost. Še več drugih prič, med njimi tudi spolni partner noseče mladenke, je izpovedalo njeno namero po abortiranju in napeljevanje njenih staršev. Tako se je zgodba o padcu po stopnicah zdela malo verjetna in vsa družina se je znašla na zatožni klopi. Tik pred zaslišanjem, kot je izpovedala Marija Vovk, ena izmed prič, naj bi oče Mariji v primeru ustreznega pričanja obljubil, da »ji bo dovolil odrezati si lase in nositi Bubikopf in nove čevlje«. ⁷⁹⁶ 16-letna obtoženka je verjetno zato krivdo staršev zanikala. Nato so starše kljub navedenim pričevanjem oprostili, Marijo pa obsodili na mesec ječe.

Podobno so se v dogajanje, povezano z abortusom, zapletali še drugi starši ali družinski člani osumljenih nosečih mladenk, še pogosteje pa starši njihovih spolnih partnerjev, čeprav bi težko potrdili, da so jih pri tem vodili zgolj motivi časti in sramote. Predpostavljamo lahko, da so bili v ozadju tovrstnih pritiskov s strani staršev tudi gospodarski dejavniki, še zlasti ko je šlo za zvezo z manj premožnimi spolnimi partnerji ali partnericami. Motila so jih torej, če prevzamemo izrazje Marte Verginelle, razmerja, ki so spodjedala družbeno hierarhijo. ⁷⁹⁷

Spor med Antonijo Vodenik, 39-letno omoženo trgovko, in Julijano Jesih, njeno 17-letno kuharico, bi npr. lahko bil tak primer. Julijana je namreč imela ljubezensko zvezo s 17-letnim sinom Antonije Vodenik in je nato zanosila. Ko je Antonija to izvedela, jo je pokusila nagovoriti k prekinitvi nosečnosti, vendar se je Julijana temu upirala, čeprav bi se tako morebiti izognila »sramoti« nezakonskega materinstva. Sodišče Antonije naposled ni obsodilo zaradi nagovarjanja k prekinitvi nosečnosti, ker je sumilo, da si je Julijana zgodbo izmislila, na kar so kazale kontradiktornost in nekonsistentnost njenih izjav in tudi izpovedi več prič. Morda pa je bila izpoved Julijane Jesih kljub vsemu resnična in je Vodenikova tako ravnala zato, ker ni hotela, da se njen sin trajno zveže z žensko nižjega stanu. ⁷⁹⁸

Ko razpravljamo o družbeno neenakih razmerjih kot dejavniku pri odločitvi za umetno prekinitev nosečnosti, je smiselno predstaviti še poklicni status obtoženih spolnih partnerjev oziroma »zapeljevalcev« v vzorcu. Kakor kaže Tabela 2, se ti umeščajo v zelo različne poklicne skupine. Čeprav je med njimi npr. zajetno število delavcev in rudarjev, je mnogo tudi posestnikov in obrtnikov ter celo inženir in veletrgovec.

796 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 109, Vr 440/28, 15(4).

797 Verginella, *Družina v Dolini*, 187, 191.

798 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 103, Vr 99/26. O razmerju med sinom premožne posestnice in delavko govori tudi naslednji spis: ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, A.e. 131, Kzp 370/37. V njem mati nastopa kot oseba, ki zaradi premoženjskega stanja nosečega dekleta nasprotuje zvezi.

obrtniki (tesar, kovač, čevljar, gostilničar, mlinar, brivec, mesar)	7
upravitelj, knjigovodja, inženir, veletrgovec	4
sin preužitkarja, poljedelec	3
rudarski polir	1
vojak	2
trgovski, mizarjev ali kovaški pomočnik	4
rudar	4
delavec	9
desetnik, orožnik	2

Tabela 2 (ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, leta 1919–1938; PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, leta 1919–1939)

Iz tega lahko sklepamo na presežek bogatejših »zapeljevalcev« v primerjavi z obtoženimi ženskami. To bi lahko pomenilo, da je pri obravnavanih abortusih v številnih primerih torej šlo za vzorec družbeno »neenakega« razmerja, npr. med posestnikom (oziroma posestnikovim sinom) in manj premožnim dekletom, kar lahko dokažemo tudi z nekaterimi kvalitativnimi naracijami.

O ljubezenski zgodbi med služkinjo in gospodarjevim sinom npr. pripoveduje kazenski postopek proti 24-letni Veroniki Dovršak, 30-letnemu Francu in 28-letnemu Jožefu Vasletu: »Dovršak Veronika je že 6 let služila pri Vasletovih v Zaklu [...] V zadnjih dveh letih službovanja je gospodarjev sin Vasle Franc začel z Veroniko ljubavno razmerje, ki je imelo za posledico, da je Veronika zanosila. Ko je za to zvedel Vasle Franc, je bil zelo presenečen in je prigovarjal Veroniki, naj na kakršnikoli način odpravi plod. Vasle Franc je vse to pojasnil svojemu bratu in ga prosil, naj ukrene vse potrebno, da bo Veronika rešena nosečnosti. Vasle Jožef je res šel nekoč na Vrasko k zdravniku dr. Novaku Bogdanu in ga prosil v tem oziru za pomoč. Imenovani zdravnik je bil takoj pripravljen izvršiti tozadevno operacijo [...] in je naročil Vasle Jožetu, naj pripelje Dvoršakovo k njemu. Jože je res pripeljal k dr. Novaku na Vrasko Veroniko, kateri je [...] dr. Novak segel z neko iglo v maternico in za operacijo zaračunal 1000 din. Nato se je Veronika vrnila domov in čez dva dni je šel plod od nje.«⁷⁹⁹ Zanimivo pri pričevanju je, da za abortus ni poskrbel, kot je bilo to običajno, zapeljevalec noseče ženske, temveč njegov dve leti mlajši brat, ki je bil, kakor kaže, gospodar domačije. V dokumentih je namreč, v nasprotju s starejšim bratom, opredeljen kot posestnik in kot tisti, ki »ima nekaj imovine«. Iz tega bi bilo mogoče predpostavljati, da je navedenemu napeljevanju k splavu, poleg želje Franca, da se izogne nezaželenemu starševstvu, spet

799 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 125, Kzp 750/33, 3–4.

botrovala tudi težnja po zaščiti domačega gospodarstva pred trajno zvezo s pripadnico nižjega stanu.

Sprva ljubimci, potem partnerji, napeljevalci ali nasilneži

Zdravnik dr. Vladimir Maglinicki, Helena Korošec, 26-letna dninarica, in Fram Škerlj, 41-letni posestnik, so se leta 1920 znašli pred sodiščem, ki je o njih rekonstruiralo naslednjo zgodbo. Helena Korošec in njen svak Fram Škerlj »sta po smrti žene drugoimenovanega 31. 12. 1918 začela meseca februarja 1919 spolno občevanje. Helena Korošec trdi, da se je vsled tega čutila okoli sredi meseca aprila nosečo, ker ji je perilo izostalo. Drugih znakov nosečnosti na sebi ni opazila. Ona pravi, da je svoje znake naznanila Francetu Škerlju, kateri je njej že pred občevanjem zakon obljubil bil in da je le ta v njo silil, naj odpravi plod, ker mora on k vojakom in ona sama z otrokom ne more zaostati. Ker mu je to obljubila, prinesel ji je od tretjeobtoženega, kateremu je po lastnem pripovedovanju naznanil bil, zakaj se gre, neko rjavo tekočino in neke kroglice, koje je pa le nekaj dni uživala, ker uspeha ni vidla. Ko je to Franc Škerlj od nje zvedel, prigovarjal je njej, naj si da plod odpraviti potom operacije. Ona ga je ubogala in se z njim peljala [...] k tretjeobtožencu, kateremu je naznanila, da je 6-8 tednov noseča. Le-ta je njo potem položil na neko zofo, njo v spolovilah pogledal in njej porinil dolgo iglo v maternico, in je čutila, da jo je nekje znotraj pičil tako, da je njej nekaj krvi odšlo [...] Nekaj dni kasneje čutila je, da je njej nekaj odšlo iz spolovil, kar je dala v nek zavitek in potem pokazala svoji prijateljici Mariji Lavrič. Izgledala je ta stvar kakor košček mesa, velik kot grah. Ker je potem nadaljevala spolno občevanje s Francetom Škerlj, se je čutila začetkom meseca avgusta zopet noseča. Ko je to Franc Škerlj zvedel, je njej zopet prigovarjal k odgonu ploda na enak način, trdeč, da jo vzame v zakon **le, če ni bolna**. Ona ga je tudi sedaj ubogala, se zopet z njim odpeljala k drju Maglinicki, ki je z njo vršil enako.«⁸⁰⁰ Navedeni izsek nazorno kaže, kako je obtoženec svojo ljubimko prepričeval v prekinitev nosečnosti. Opozarjal jo je npr. na to, da ne bo zmožen skrbeti za otroka, v primeru splava je obljubljal poroko, bolj ali manj samostojno je poiskal osebo, ki je splav opravila, in plačal za operacijo.

Zgoraj opisana zgodba je tipičen primer »tajnega« splava, kot je potekal na Slovenskem. Odklonilen odnos spolnih partnerjev do nosečnosti se je kot eden izmed poglavitnih razlogov, ki je samske ženske privedel do tovrstne odločitve, namreč izrecno izpostavljal kar v slabi polovici vseh pregledanih sodnih spisov, v mnogih drugih pa je bil nakazan. Vendar se je hkrati manifestiral na zelo različne načine, od katerih je bilo nato odvisno tudi to, kako je sodišče postopalo z vpletenimi obtoženci in obtoženkami. V nekaterih primerih se je zavrnitev partnerjev izražala tako, da so dekleta zapustili, v drugih primerih pa so se, kakor priča zgoraj opisani primer, tudi neposredno vpletli, torej nagovarjali k dejanju, dekleta povezali z izvajalci, plačali za abortus. Med raziskanimi primeri naletimo na zelo nenavadne načine, s katerimi so bivši ljubimci poskušali

doseči svoje cilje. Vinko Inkret je npr. svojo partnerko prepričeval tako, da je grozil z lastnim samomorom.⁸⁰¹ Podobno je ravnal tudi 35-letni Anton Tonjko, ki je celo načrtoval ustrelitev, in sicer ne le sebe, temveč tudi svoje 16-letne ljubimke. Še pred tem pa se je starševstva hotel rešiti tako, da je svojega 17-letnega hlapca neuspešno nagovarjal, da bi spolno občeval z omenjeno zapeljanko in jo tudi poročil.⁸⁰² V nezanemarljivo velikem številu so »zapeljevalci« za dosego svojih ciljev uporabljali celo neposredno fizično prisilo.⁸⁰³ Ivanu Kuneju se je npr. svojo »nekoliko duševno zaostalo« partnerico »posrečilo spraviti na dom Kunejevih, tja je tudi prispela babica Halerjeva in je nato Halerjeva s Kunejevo pomočjo proti volji Žagarjeve odpravila le-tej plod na ta način, da je posegla z glatkim predmetom ali mehkim katetrom v njeno spolovilo, kar je imelo vsled pritiska na maternično dno za posledico, da je od Žagarjeve šel plod šele nekaj dni pozneje in da je tudi krvavitev nastopila nekaj dni kasneje.«⁸⁰⁴ Marija Žagar je glede tega povedala še, da sta navedena z njo ravnala nasilno, »jo podrla na posteljo, Kunej pa se ji je usedel na nogo«.⁸⁰⁵ Svojo krivdo sta obtoženca priznala, sodišče pa je oba obsodilo na pet mesecev zapora.⁸⁰⁶ Zakaj so se nekateri posamezniki iz našega prostora tako agresivno otepali morebitnega očetovstva? Predpostavljati je mogoče, da je vsaj delno k temu prispevala prav zakonodaja z zvezi s plačevanjem alimentov, kakor jo je predvidel novelirani avstrijski *Občni državljanski zakonik*. Čeprav so tudi pri nas tedaj večino bremena morale nositi samske matere, so ob rojstvu nezakonskih otrok vsaj delne posledice čutili tudi samski očetje, kar jih je motiviralo, da so svoje ljubimke pokušali prepričati v umetno prekinitev nosečnosti.⁸⁰⁷ Sicer predstavljeni argument deloma ruši podatek, da tudi v državah, kjer je veljala nezakonskim očetom bolj naklonjena zakonodaja, zgodovinarji prav tako beležijo zgodbe, v katerih očetje pogosto nastopajo kot »nasilni zapeljevalci«.⁸⁰⁸

Toda vrnimo se k vzorcu. Medtem ko so nekateri zapeljevalci krivdo med postopkom priznali, so jo v drugih primerih vztrajno zanikali z argumentom, da jih je njihova partnerka po krivem obdolžila zato, da bi sebe oprala krivde. O tovrstnem grobem medsebojnem obtoževanju in vzporejanju dveh popolnoma različnih interpretacij dogodkov pripoveduje sodni postopek proti 26-letni natakariči Emi Juhart in 28-letnemu mehaniku Francu Obedu. Ema je na zaslišanju namreč povedala: »Z Obed Francem, brezposelnim mehanikarskim pomočnikom, sem bila noseča šest mesecev. Isti me je večkrat

801 Prav tam, a.e. 131, Kzp 275/37.

802 Prav tam, a.e. 104, Vr 477/26.

803 Prav tam, Vr 303/26.

804 Prav tam, a.e. 132, Kzp 756/37, 2.

805 Prav tam.

806 Prav tam, a.e. 104, Vr 303/26.

807 Žnidaršič, *Nezakonske matere*.

808 Reagan, *When Abortion Was*.

nagovarjal, naj jaz telesni plod odpravim, ker bi mu bil otrok v nadlego, posebno še zato, ker imam ž njim že enega otroka. Jaz pa se nisem stem strinjala in mi tudi ni bilo všeč, da bi odpravila telesni plod, ker *mi je znano, da je to kaznivo, poleg tega pa sem se tudi bala posledic*. Pred približno štirinajstimi dnevi sem povabila Obed na razgovor k Vogljar-ski brvi v Čretu, pri kateri priliki je prišlo med nama do prerekanja in končno tudi do dejanskega spopada. Obed me je tedaj dvakrat udaril s čevljem v trebuh. Radi udarca sem začela močno krvaveti in sem morala dva dni pozneje radi teh poškodb v bolnico. V bolnici sem dne 18. 8. 1938 rodila, kar je bilo posledica udarca otroka ženskega spola, ki pa je že naslednjega dne umrlo.⁸⁰⁹ Franc je nasprotno izpovedal naslednjo zgodbo: »Res je, da sem imel poznanstvo in ljubavne razmere z Juhart Emo več let in imam žnjo tudi enega nezakonskega otroka, za katerega skrbim jaz. Z ozirom na razmere, ki so v zadnjem času zavladale med nama, sem jaz prijateljstvo prekinil. Ona je namreč udana pijači in to je postalo za mene odvratno, povrh tega pa se vlačí vedno z drugimi moškimi. Postajala je nasilna in me povsod zasledovala in nisem imel mira pred njo, ker mi je povsod, kjer sem bil v službi, delala sitnosti. Povod tega je bil torej, da sem odnošaje ž njo likvidiral. Da je noseča, mi je pred nekoliko meseci povedala, jaz pa sem ji takoj rekel, da z menoj ni noseča, ampak je s kom drugim, ker gre z vsakim moškim, kateri le hoče. Mene je tedaj tudi nagovarjala, naj ji dam denar, da si bo dala odpraviti telesni plod, češ da imava že enega otroka in da drugega ne bi mogla več preživljati. Jaz sem se temu odločno uprl in nisem dal nobenega denarja, ter ji tudi nisem glede odprave sploh ničesar rekel. Da je bila v bolnišnici glede abortusa, sem zvedel, vendar jaz tega nisem povzročil. Njena izjava je neresnična, ker ji jaz nisem ničesar napravil, še manj pa, da bi jo bil sunil v trebuh ter bi s tem povzročil namenoma splav. Ona si je že večkrat odpravila. Drugo nimam pripomniti.«⁸¹⁰

Navedena citata veliko povesta o tem, kako so se spolni partnerji poskušali medsebojno diskreditirati. Franc Obed je npr. verodostojnost svoje bivše partnerke izpodbijal z opozarjanjem na njena razmerja z drugimi moškimi in namigovanjem, da je slaba mati, kar se do neke mere sklada z že na več mestih izpostavljeno dihotomijo med »dobro materjo«, ki naj bi bila normalna ženska, in »prostitutko«.

Iz ohranjenih dokumentov žal ni bilo mogoče razbrati, kako se je proces, na katerem sta bili obravnavani omenjeni pričevanji, zaključil. Tuji zgodovinarji, npr. Angus McLaren,⁸¹¹ obenem pa tudi drugi obravnavani kazenski spisi, so sicer pokazali, da so sodne instance v primerih, ko sta si pričevanji ženske in njenega spolnega partnerja nasprotovali (in z drugimi dokazi in pričevanji ni bilo možno ugotoviti, kdo od njiju govori resnico), praviloma verjele ženskam. Zaupanju v pričevanja obtoženk je botrovalo dejstvo, da so, kakor je bilo že pokazano, v mnogih primerih moški res nesporno

809 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, Kzp 601/38, 2.

810 Prav tam, 3.

811 McLaren, *Illegal operations*.

pritiskali nanje, naj splavijo. Vendar, ali je bilo tovrstno posploševanje vselej povsem upravičeno?

Leslie Reagan na podlagi proučitve ameriških kazenskih primerov z začetka 20. stoletja trdi, da ne. Nekatere ženske so namreč samostojno, brez prisile partnerjev, sprejemale odločitve glede prekinitve nosečnosti, kar zagotovo vsaj deloma ruši prevladujočo (in po mnenju avtorice v mnogih primerih škodljivo) predstavo o njihovi totalni eksploataciji in viktimizaciji, h kateri so se tedaj nagibali mnogi, med drugim tudi feministke.

Kakor trdi Leslie Reagan, pri nekaterih abortusih partnerji niso igrali vloge brezobzirnega izkoriščevalca, ampak so se v dogajanje zapletli zato, ker so želeli svoji noseči partnerki pomagati.⁸¹² Njihova zvestoba je ostala neomajna tudi na razpravi, ko bi se ob zanikanju vpletenosti morda celo izognili kazni. Med pregledanimi spisi iz našega prostora so sicer primeri tovrstne naklonjenosti in podpore redki, vendar kljub vsemu prisotni.

Naj navedem enega izmed njih. Marija Mučič se je za prekinitve nosečnosti odločila zato, ker ji je mazačka Mateja Ramšak iz kart prerokovala, da nosi trojčke (bolj podrobno o primeru v nadaljevanju). Njen partner Evgen naj bi na začetku sicer oporekal njeni nameri, da splavi, vendar je pozneje kljub temu priskrbel finančna sredstva, s katerimi je Ramšakovi plačal operacijo. Mlada ljubimca sta ostala v dobrih odnosih tudi potem, ko je njun primer prišel pred sodišče. Sodnik je med olajševalne okoliščine, ki so Evgenu znižale kazen, štel tudi dejstvo, da je imel še vedno »resne namene se z drugo-obtoženko poročiti«.⁸¹³ Tudi v nekaterih drugih primerih so partnerje blažje kaznovali zato, ker so obljubili, da se bodo z obtoženko poročili, ali jim, nasprotno, med »otežilne okoliščine« šteli to, da so odklanjali poroko.⁸¹⁴

Podobne »vzgojne« ambicije je v svoji študiji ameriških kazenskih spisov zaznal tudi Angus McLaren, zaradi česar je sklepal, da so sodišča ob izrekanju svojih sodb obenem hotela diktirati moralno. Če podamo nekoliko tvegano interpretacijo, bi lahko rekli, da je s kriminalizacijo abortusa oblast želela spodbuditi rodnost, poleg tega pa nezakonsko spolnost kanalizirati proti monogamnemu zakonu, kateremu naj bi se izogibali zlasti moški.⁸¹⁵

Tovrstno razlago deloma potrjuje tudi diskurz v tedanjem javnem tisku. Kakor je pokazala Irena Rožman, so se še v obdobju med obema vojnama katoliški in celo liberalni pisci (čeprav so slednji do neke mere vsaj zagovarjali rabo kontracepcije) na vse kriplje borili proti predzakonskim spolnim odnosom. S tem so si zadali težavno nalogo, saj je bila v 19. in v prvi polovici 20. stoletja na Slovenskem starost moških in žensk ob prvi

812 Reagan, *When Abortion Was*.

813 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 116, Kzp 1163/30.

814 Prav tam, a.e. 132, Kzp 576/37.

815 McLaren, *Illegal operations*.

poroki visoka (med 23. in 30. letom),⁸¹⁶ kar pomeni, da je bil časovni zamik med spolno zrelostjo in vstopom v zakon kar 8 oziroma 15 let. Strokovnjaki so zato izumljali številne načine, kako zatreti spolni nagon v tem času. Kakor piše Irena Rožman, so zdravniki pisali o neškodljivosti spolne vzdržnosti, v okviru Higijenskega zavoda organizirali tečaje, na katerih so »učili« o samopremagovanju, preganjali obscen tisk itn. Vendar je bila, kakor nadaljuje omenjena avtorica, spolna sla vendarle »močnejša od prepovedi in je našla izhod v nedovoljenih spolnih praksah; mladeniči so še vedno hodili k prostitutkam, število nezakonskih rojstev je naraščalo, prav tako število splavov, detomorov, spolno bolnih itn.«⁸¹⁷ Ne gre se torej čuditi, da so po neuspešnem boju v javnem tisku⁸¹⁸ glasniki oblasti svoje cilje poskušali uresničiti na sodišču, pri čemer so verjeli, da s spodbujanjem k poroki pravzaprav delujejo v interesu izkoriščenih žensk.

Pa so res delovali v njihovo dobro? Že večkrat omenjena predpostavka, da so bili vselej moški tisti, ki so se izmikali odgovornostim starševstva, je po eni strani nesporno koristila takratnim obtoženkam, saj je kazala na brezizhoden položaj, v katerem so se znašle, in opravičevala njihovo odločitev za abortus. Vendar pa jim je po drugi strani tudi škodovala, predvsem zato ker jih je prikazovala kot povsem pasivne. Predpostavljala je namreč, da so se pri odločanju za vstop v neko spolno razmerje in nato »odpravo plodu« zgolj naivno podrejele moškimi željam, »nasedale« njihovim obljubam.⁸¹⁹ Poleg tega pa je implicirala, da so se vselej želele poročiti in imeti otroke, kar je bilo pravzaprav v skladu s takratno še viktorijansko predstavo o »normalni ženski«, ki, če grobo poenostavimo, naj ne bi imela seksualnega, pač pa le materinski nagon,⁸²⁰ s čimer se je ženskam jemala možnost avtonomnih seksualnih in reproduktivnih odločitev. Pomembnost teh tihih podmen je v svoji študiji o procesih glede abortusov v Severni Karolini izrecno poudarila tudi Johanna Schoen. Po njenem mnenju je namreč upodabljanje žensk kot pasivnih objektov v zanje pomembnih naracijah ključno prispevalo h krepitvi pravnih statusov, s katerimi se jim je odrekalo reproduktivno svobodo.⁸²¹

Toda kljub temu so si nekatere ženske reproduktivno svobodo jemale same. Starševstvu in poroki so se odpovedovale kljub morebitnim nasprotnim željam spolnega partnerja. To dokazujejo tudi nekateri slovenski kazenski spisi. Naj na tem mestu navedem

816 Rožman, *Spolno življenje*, 104.

817 Prav tam, 103.

818 Glej tudi: Remec, *Bakb, tobak in Venera*.

819 Tovrstni vtis dobimo tudi ob prebiranju črne kronike v slovenskih časopisih, kjer so ljubimci vselej prikazani kot »suroveži«, »brezvestneži«, ženske pa kot naivne žrtve, ki so se zaradi prevarane ljubezni, zapeljevanja, neuresničenih obljub o poroki zatekale k splavu ali celo samomoru, glej npr. »Najdena utopljenka«, *Jutro*, 28. 6. 1929, 5.

820 Remec, *Bakb, tobak in Venera*.

821 »... depicting women as passive objects in legal narratives about an event that they had strong opinions about was crucial to the enforcement of legal statutes that denied women reproductive choices.« Glej: Schoen, *Choice and Coercion*, 152.

najbolj izrazite primere. Ivan Gradišnik je glede splava in poznejše smrti svoje partnerice Helene Brečko povedal: povedal: »[R]ajno sem [...] nameraval poročiti in sem si bil tozadevno že vse pripravil. Ona pa je poroko še odlagala, češ da bo po poroki zgubila svojo službo, v kateri da dobro zasluži«⁸²² (delala je v tovarni Hutter). Mogoče je sicer predpostavljati, da je Gradišnik lagal, vendar so tak potek dogodkov potrdile tudi številne druge priče.⁸²³ O avtonomni odločitvi ženske nadalje govori primer služkinje Julijane Pasar, ki je v svojem zagovoru na ljubljanskem okrožnem sodišču izrecno poudarila, da se je za abortus odločila zato, ker se z nekaj let mlajšim posestnikovim sinom, s katerim je pričakovala naraščaj, ni hotela poročiti.⁸²⁴ Še bolj prebrisana je bila 22-letna šivilja Jožefa Prvak, ki je v svojem pričevanju na celjskem okrožnem sodišču leta 1934 izpovedala, da jo je k prekinitvi nosečnosti nagovarjal ljubimec Josip Pesnik. Vendar se je Josip branil, da je obtoženki tako ravnanje odsvetoval, ker pa je vztrajala, se je z mazačko Marijo Ramšak dogovoril, da abortus zgolj simulira. Ko je Jožefa ugotovila, da jo imata z Ramšakovo za norca, se je odpravila k drugi, njemu neznani babici. Josip je v svojem pričevanju tudi poudaril, »da je imel vedno namen poročiti se z drugoobtoženko in je zato naročil takoj pohištvo pri mizarju [...] in prav tako si je dal delati tudi obleko. Svojo odločno namero za poroko je razodel tudi drugim, dočim je po njegovem zatrjevanju drugoobtoženka izražala celo, da ne mara otroka, ker bi ga potem ne mogla več tako »lomiti«. ⁸²⁵ Njegovo izpoved so potrdile tudi druge, po mnenju sodišča verodostojne priče. Zaradi dvomov in pomanjkanja dokazov je sodišče sicer tako Josipa kot tudi Jožefo oprostilo.⁸²⁶

Navedeni primeri torej, če verjamemo zagovoru obtožencev, dokazujejo, da se tudi nekatere Slovenke niso vselej podrejele tedaj prevladujoči spolni morali ali da vsaj pred sodiščem niso igrale vloge pasivne žrtve, ampak so, kot lahko razberemo iz zadnjega primera, celo poskušale izigrati slab zakon sebi v prid, tako da so odgovornost za inkriminirano dejanje poskušale preložiti na svojega (nedolžnega?) spolnega partnerja.

»Telo kot izkušnja«

Že na več mestih izpostavljena raziskava Cornelia Usborne je pokazala, da lahko s pomočjo sodnih virov ugotovimo, kako so ženske same percipirale svojo nosečnost in splav, pa tudi, kako so na splošno dojemale svoje telo, seksualnost, plodnost, še zlasti če so v dokumentih zabeležene tudi njihove (neposredne in dobesedne) izpovedi. Govor žensk je bil sicer vselej posredovan znotraj uradnih, medicinskih in sodnih okvirov, zaradi katerih se je njegova avtentičnost porazgubila; kljub temu lahko z

822 SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 162, Vr 811/28, 44 (1) (Zaslišanje obdolženca).

823 Prav tam.

824 SI AS 307 Deželno sodišče v Ljubljani (1749–1945), Okrožno sodišče Ljubljana, a.e. »Kzp-1933«, Kzp 169/33.

825 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 126, Kzp 216/34, 30 (2).

826 Prav tam.

njegovo pomočjo zarišemo nekatere razlike med »diskurzivnim telesom« in »telesom kot izkušnjo« (nosečih žensk), če uspemo odstraniti »manifestativni sloj« uradniškega jezika in se dokopljemo do »latentnega sloja«, v katerem leži »surovi material« izkušenj pričevalcev oziroma pričevalk.⁸²⁷

Sodni spisi iz obdobja Weimarske republike, ki jih je pregledala Cornelia Usborne, kažejo, da so se pri ženskah tradicionalne predstave, povezane s splavom in nosečnostjo, ohranjale še v 20. stoletju. Iz odgovorov obtoženk oziroma osumljenk je mogoče razpoznati nekakšen svojevrsten »Eigensinn«,⁸²⁸ trmo pri ohranjanju pojmovanj o telesnem zdravju in plodnosti/reproduktivnem ciklu, ki je bolj v sovočju z lastnimi občutenji kot z znanstvenimi dogmami oziroma soobstaja vzporedno z njimi. V polju teh tradicionalnih predstav se odpira nekakšna »siva cona«, v kateri ne vlada znanstvena gotovost, pač pa slutnje in intuitivno ravnanje.⁸²⁹ Kot že zgoraj nakazano, se v nasprotju s tistim, kar trdi medicina, zdi ženskam meja med kontracepcijskimi in abortivnimi sredstvi zabrisana in lahko prehodna, prav tako je tudi z mejo med običajnim izostankom menstruacije in nosečnostjo. Zaradi tovrstnih, iz lastnega telesa izvirajočih predstav ženske splava ne pojmujejo kot »zločina proti življenju«, v njem ne vidijo nič nemoralnega. Spodbujanje »povrnitve mesečne periode« vidijo kot naraven in nujen pojav, zanje je znak zdravega ženskega telesa, katarze, kar po omenjeni avtorici izpričuje tudi besednjak obtoženk, saj so namesto o nosečnosti vztrajno govorile o »izostanku menstruacije«, splavljenemu fetusu niso pripisovale človeške podobe, pač pa so ga opisovale kvečjemu z živalskimi ali rastlinskimi izrazi.

Po drugi strani so nekatere obtoženke do neke mere že ponotranjile medicinski pogled in nekatere predstave iz javnih medijev ter popularne kulture in tako svojo nosečnost razlagale z »modernim« besednjakom. Izražale so se kot zdravniki, medicinsko-pravna kultura pa je sčasoma pronicala v zavest žensk iz vse nižjih družbenih plasti, vse manj izobraženih. Nekatere osumljenke so znale tako dobro razpoznati znake nosečnosti, da niso potrebovale niti potrditve zdravnika, pač pa so takoj ukrepale. Tudi za te ženske lahko trdimo, da so želele vzpostaviti aktiven nadzor nad svojim telesom.

Spisi celjskega in mariborskega okrožnega sodišča ne vsebujejo zadostnega števila neposrednih pričevanj žensk, ki so splavile, da bi natančno preverili, če zgoraj predstavljene teze držijo tudi za slovenski prostor. Težko odgovorimo na vprašanje, do katere mere so Slovenke ohranjale svoj tradicionalni »Eigensinn« v povezavi z dojemanjem reproduktivnega cikla. Vsekakor so izrazi, ki kažejo na neko tradicionalno pojmovanje, npr. »izostanek mesečnega perila« ali »odprava plodu«, prisotni v sodnih dokumentih, splavljeni plod se prav tako kot v nemških primerih opisuje

827 Usborne, *Cultures of abortion*. Metodološko, še zlasti kjer govori o razlikah med manifestativnimi in latentnimi plastmi, se Cornelia Usborne sklicuje na Schulte, *The Village in Court*.

828 Glede splošne definicije koncepta Eigen-Sinn glej npr. Palmowski, *Between Conformity*.

829 Usborne, *Cultures of abortion*, 137.

v »nečloveških oblikah«, npr. o njem se govori kot o »jajcu«, »krvavi kepi«, »grahu«, »koščku mesa«⁸³⁰ itn., toda v mnogih primerih ne moremo preveriti, ali gre za dobeseden prepis izpovedi samih žensk.

Še najbolj povedne indice o tem, kako so ženske dojemale prekinitve lastne nosečnosti, morda vsebujejo (sicer spet maloštevilni) izseki, ki neposredno ali posredno govorijo o njihovem kesanju. Posamezne obtoženke so, če verjamemo iskrenosti njihovih besed, obžalovale dejanje »odprave plodu«, toda le zato, ker so vedele, »da je to kaznivo«, ali zato, ker naj bi bilo nevarno za njihovo zdravje.⁸³¹ Med pregledanimi sodnimi spisi ne zasledimo velikokrat, da bi se katera ženska po abortusu kesala zaradi njegove »grešnosti«. ⁸³²

Odsotnost tovrstnih občutkov je v izrazitem nasprotju z javnim diskurzom, ki so ga, kot zgoraj opisano, večinoma obvladovali (katoliški) očitki o umetni prekinitvi nosečnosti kot grehu in umoru ter nemoralnem, nedopustnem, gnusnem⁸³³ in ne nazadnje tudi za žensko psihološko mučnem dejanju. V sodnih spisih o abortusih le redko naletimo na omembo boga, umora ali greha. Tudi predstavniki oblasti običajno ne uporabljajo tovrstnega besedišča in med izpovedmi umirajočih žensk se želja, da pokličejo duhovnika, pojavi samo v enem primeru.⁸³⁴ Sicer ni mogoče izključiti, da v vzorcu traktati o veri, grehu itn. umanjajo zato, ker za sodišča preprosto niso bili relevantni, in so ženske v svoji zasebnosti dejansko izkazovale taka čustva. Kljub temu preseneča velika diskrepanca med molkom o tovrstnih vprašanjih v sodnih dokumentih na eni strani in »javnim« »moralnim« obsojanjem splava na drugi. Obsojanjem, ki se, kakor smo videli, še zdaleč ni omejevalo samo na konservativno usmerjene avtorje, pač pa so mu do neke mere sledile celo feministke. Spet se torej lahko strinjamo z ugotovitvami Corneliae Usborne, da se temeljna dihotomija problematike splava v preteklosti ni vezala na boj med

830 Glej npr. ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 98, Vr 183/20.

831 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, Kzp 601/38, 2.

832 Do podobnih zaključkov je ob analizi sodnih spisov in ob ustnih pričevanjih nekaterih informatork (delavk), ki so splavile v času fašizma, prišla tudi Luissa Passerini, in sicer njihov odnos do (zgodnjega) splava ni izkazoval občutkov krivde, kakor je to značilno za ženske, ki so splavile v zadnjih desetletjih. Temu je verjetno (poleg neizbežnosti poseganja po tovrstnih drastičnih metodah v odsotnosti učinkovitejših kontracepcijskih metod) botrovala tudi pogostost spontanov abortusov v predfašističnem obdobju zaradi naporov, zdelanosti in drugih škodljivih dejavnikov na delovnem mestu. Govorica v mnogih primerih kaže na brezkrivno (neskesano?) držo. Izražanje na procesih priča o občutku olajšanja (»očiščena(čista)«, »razrešena«) ali o telesnem stanju, podobnem menstruaciji, ki zadeva samo ženske: »potegniti dol ustavljeno kri«. Toda Lusija Passerini ob izpovedi ene informatork – tu se pokaže prednost rabe ustnih pričevanj v primerjavi z drugimi viri, npr. tudi sodnimi spisi – vendarle zazna občutke psihološke travme ob spominu na dejanje splava, ki pa so potisnjeni v nezavedno, npr. omenjena informatorka se spomni na splavljeni človeški fetus moškega spola vsakič, ko zagleda razbito jajce. Ista ženska se zaradi dejanja umetne prekinitve nosečnosti pozneje tudi izpove pri duhovniku. Glej: Passerini, *Torino operaia*, 181–224, 208.

833 Spomnimo se, da o splavu kot gnusnem dejanju govori tudi »radikalna« feministka Julka Chlapec Đorđević, Glej poglavje Upor, 101.

834 SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 277, Kzp 608/38.

nasprotniki in zagovorniki njegove legalizacije (»pro life« in »pro choice«), temveč na javno in pravno prepoved ter zasebno sprejemljivost tovrstnih dejanj.⁸³⁵

Poročene ženske

Abortusov poročenih žensk je bilo, sodeč po obravnavnih kazenskih spisih, najmanj, saj jih je med vsemi pregledanimi samo dobro šestino. Iz podatkov mariborskega in celjskega okrožnega sodišča glede tega ni opaziti pomembnih razlik, le za spoznanje več poročenih žensk lahko zasledimo med mariborskimi primeri, vendar bi za bolj točno primerjavo potrebovali večje število spisov iz tega sodnega okrožja.

Podatki o vzrokih, zaradi katerih so se omožene ženske na Slovenskem odločale za abortus, se skladajo z ugotovitvami tujih avtorjev. Pri večini se torej kot razloga za splav navajata revščina in veliko število otrok.⁸³⁶ Tako je npr. 32-letna Jožefa Brance v zagovor svojega kaznivega dejanja izpovedala, »da jo je k temu prisilila beda [...] ker je žena rudarja, ki dela trikrat tedensko in ima še tri otroke.«⁸³⁷ Elizabeta Pavlič, delavka v Stopniku, je pri svojih 27 letih imela že šest otrok, ko je s svojim možem ponovno zanosila. »Ko ji je povedala Blatnik Antonija, da zna odpraviti telesni plod Šoštar Katarina[,] je isto prosila, naj tudi njej odpravi. Šoštarjeva je prišla konec februarja na njen dom, kjer ji je odpravila [...]. Od nje ni zahtevala nikake nagrade.«⁸³⁸

Med dvaindvajsetimi poročenimi ženskami, ki so splavile, se tudi pri drugih omenjajo tovrstne težave. Da jih je k splavu silila revščina, deloma potrjuje tudi njihov poklicni oziroma socialni status, ki je razviden z Grafa 14 (vključeni so tudi vsi trije primeri žensk, ki so bile v času prekinitve nosečnosti še samske, in trije primeri vdov). Ženske se niso odločale za abortus samo zaradi velikega števila otrok, ampak v nekaterih primerih tudi zato, ker niso hotele pustiti svoje družinskemu gospodarstvu prepotrebne službe (ni torej naključje, da je v grafu 14 večje število delavk), kakor npr. izpričuje primer tkalke, ki je v nasprotju z možem stalno in dobro zaslužila. Podobno kot zgoraj navedena Helena Brečko je tudi ona delala v tkalnici Hutter⁸³⁹ in prejela mesečno

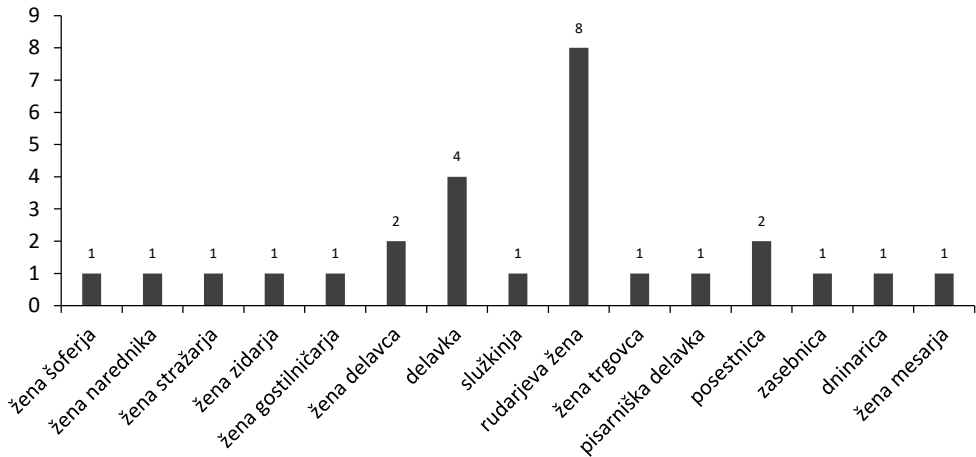
835 Usborne, *Cultures of abortion*.

836 McLaren, *Illegal operations*.

837 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 128, Kzp 182/35.

838 Prav tam, a.e. 131, Kzp 399/37.

839 Že drugič v sodnih spisih zasledimo tkalnico Hutter, vedno v povezavi s strahom žensk, da bi z rojstvom otroka izgubile službo v tej tovarni. Determiniranost obtoženk, da obdržijo delovno mesto, je mogoče pojasniti s splošno dobrimi pogoji dela v tkalnici. Kakor pojasnjuje Maja Godina, je šlo v podjetju *Hutter in drugi*, ki je bilo ustanovljeno leta 1926 in je npr. leta 1940 zaposlovalo 1600 delavcev, »za manj izrazite oblike izkoriščanja in ti tovarnarji so si pridobili sloves najbolj 'socialnih' delodajalcev v Mariboru [...] Potrebno je omeniti, da je Hutter z delavskimi hišicami, stanovanjskim blokom in podpornim skladom zaposlene zelo vezal na svojo tovarno [...] Hutter je s svojimi produkti (klot, svila, hlačevina) dosegel na tržišču neprimerno večji profit kot drugi mariborski tovarnarji, zato so najvišje mezde v njegovi tovarni tudi razumljive.« Glej: Godina, *Iz mariborskih predmestij*, 21–22.

Graf 14: Poklic poročenih žen iz vzorca oziroma poklic njihovega moža (ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, leta 1919–1938; PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, leta 1919–1938)

900 din, zaradi česar je družina »živela v kolikor toliko ugodnih razmerah«, ⁸⁴⁰ dokler ni v drugo zanosila. Ker se je zavedala, da bi nadaljnja nosečnost ogrozila njeno delovno mesto, je (baje brez vednosti moža) nosečnost prekinila.

Poleg takšnih in drugačnih razlogov, povezanih z gmotno stisko, so se nekatere poročene ženske, kakor izpričujejo viri, za abortus odločale tudi zaradi šibkega zdravja. Pri njih je torej prišla v poštev *medicinska indikacija*, kar so sodne oblasti naposled tudi upoštevale – zaradi česar niso bile obsojene –, čeprav to še ni bilo zakonsko dovoljeno (*medicinsko indikacijo* je namreč uvedel šele jugoslovanski kazenski zakonik). Tako se med boleznimi, ki so jih zdravniki šteli kot zadosten razlog za prekinitev nosečnosti, omenjajo npr. obolelost ledvic, jetika in zožena medenica. Sicer se pri skoraj vseh takih primerih postavlja vprašanje, ali je bila indikacija strogo medicinsko gledano upravičena ali pa so jo zdravniki in noseče ženske bolj ali manj uporabili zgolj kot »zaščito« v primeru, da bi oblasti izvedele za izvedbo splava (več o tem v nadaljevanju).

Nekatere ženske so splavile tudi zato, ker so poskušale zakriti sledi zunajzakonskega razmerja. ⁸⁴¹ Terezija Kosmač se je v taki situaciji znašla, ko je njen mož služboval kot rudar v Franciji. Ker jo je skrbelo, kako se bo odzval, ko bo prišel domov, je abortirala. ⁸⁴²

840 SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920–1940), a.e. 274, Kzp 760/37.

841 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 131, Kzp 135/37; prav tam, a.e. 132, Kzp 576/37.

842 Prav tam, a.e. 131, Kzp 228/37.

Če pogledamo kazenske spise, ki se nanašajo na abortuse poročenih žensk v celoti, pa najbolj izstopa podatek, da niti v enem primeru niso resneje poizvedovali glede »krivde« moža. V dveh ali treh spisih je sicer omenjeno, da mož ni vedel oziroma se ni strinjal z namero svoje žene, da splavi.⁸⁴³ Vendar, ali je to res? Povsem verjetno je namreč, da so delavci, zavedajoč se možnosti dodatne bede, ki bi v družini nastala zaradi povečanja števila otrok, aktivno podpirali odločitve svojih žena. A po mnenju Angusa McLarna, ki je do podobnih zaključkov prišel na podlagi kanadskih primerov, se oblastna politika za vpletenost moža ni toliko zanimala. Bolj jo je skrbela subverzivnost poročene ženske, kar je v nasprotju s postopanjem v primerih nezakonskih spolnih razmerij, pri katerih se je, kakor že poudarjeno, ravnanje ljubimca sankcioniralo.⁸⁴⁴

Morda pa možje res niso vedeli, da nameravajo njihove žene splaviti. Umetna prekinitev nosečnosti je v preteklosti, če sledimo nekaterim zgodovinskim in antropološkimi študijam, npr. že izpostavljeni raziskavi Irene Rožman, ostajala metoda regulacije rojstev, s katero so operirale izključno žene, njihovi možje se v ta problem niso pretirano vmešavali.⁸⁴⁵ Tako se tudi v sodnih postopkih niso pojavljali v vlogi obtožencev, pač pa v vlogi prič ali celo tožečih strank proti izvajalcem abortusov, zlasti ko so njihove žene zaradi splava izgubile življenje. Že omenjena tkalka Marija Grozl svojemu možu ni povedala, da bo splavila, bojda zato, »ker on na to sploh ne bi pristal«.⁸⁴⁶ Sama se je odpravila k zobozdravniku Levcu. S seboj je vzela tudi svojega otroka, »da bi cela stvar zgledala manj sumljiva«.⁸⁴⁷ Ker je nato dolgo ni bilo domov, je njen mož odšel za njo. Našel jo je ležati na zofi pri dr. Levcu, kateremu je moral plačati 200 din. Po tem, ko je prejel zahtevani znesek, se je zobozdravnik umaknil, Marijin mož, Grozl, pa je svojo soprogo vprašal, kaj se je zgodilo. »Žena Marija je [...] s sklenjenimi rokami prosila, da naj molči, dati je moral njej roko in obljubiti, da bo molčal, ko je njej to obljubil, mu je zaupala, da je bila noseča in da je šla k dr. Levcu, kateri je njej plod odpravil.«⁸⁴⁸ Pozneje je Marija umrla za posledicami splava. Po njeni smrti je Grozl odšel k dr. Levcu in mu očital storjeno. Zobozdravnik ga je prosil, naj o njegovi vpletenosti molči, in mu zato tudi plačal trikrat po 2.500 din. Ker je Grozl še vedno grozil, mu je nato obljubil še dodanih 20.000 din. Mož je sprva sprejel ponujeno podkupnino. Toda zadeva je kljub vsemu prišla pred sodišče in Grozl je takrat pričal proti vpletenemu

843 Glej npr. ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 131, Kzp 211/37. Gre za preiskavo, ki jo je sprožila smrt Marije Strnad, o kateri naj bi se sumilo, da naj bi že poprej sama splavila. Mož naj ne bi o tem nič vedel, kot osumljenki v spisu nastopita dve drugi ženski.

844 McLaren, *Birth control*, 319–40.

845 Rožman, *Spolno življenje*; Passerini, *Torino operaia*, 181–224.

846 SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920–1940), a.e. 274, Kzp 760/37, str. 9 (2). (gosp. Preiskovalnemu sodniku – OBRAZLOŽITEV).

847 Prav tam.

848 Prav tam, 8(1). (Žandarmerijska stanica Košaki – Državnemu tožilstvu Maribor).

zobozdravniku. Povedal je celotno zgodbo, razkril je tudi njune pogovore o podkupovanju. Dr. Levč je vse tajil, češ da je Marija prišla k njemu že po opravljenem splavu. Proces se je kljub temu zaključil z obsodbo zobozdravnika na štiri mesece pogojne kazni in 500 din povračila.⁸⁴⁹ Pozneje je Grozl proti njemu sprožil tudi civilni postopek; med drugim je zahteval »v smislu § 1327 ODZ [...] odškodnino na izgubljeno pomoč v gospodinjstvu, ker [...] ne more sam oskrbovati otroka in mora zato plačevati žensko pomoč«.⁸⁵⁰ Sodnik je odločil v korist Grozla in Levču dosodil 22.500 din poravnave. Podobne očitke moža do izvajalke oziroma izvajalca abortusa po smrti žene zasledimo še v nekaterih drugih sodnih spisih.⁸⁵¹

O izvajalcih in izvajalkah abortusov

Če so javni diskurz in pravna besedila nesojenim materam včasih vendarle priznavala status žrtve in jih na ta način vsaj delno razbremenjevala krivde ob »odpravi plodu«, pa tega ni mogoče trditi za izvajalke in izvajalce abortusov. Podoba izkoriščevalskega mazača oziroma še pogostejše mazačke je v obdobju »tajnih splavov« vztrajala kot dogma, na katero je pristajala celotna zahodna kultura, sledimo ji tako v črni kroniki obskurnega slovenskega časopisja kot v hollywoodskih filmih.⁸⁵² Toda, ali ta podoba ustreza resnici? Je izvajalke abortusov resnično mogoče enačiti z brezvestnimi kriminalci ali, nasprotno, z usmiljenimi »modrimi ženskami«? Tuji zgodovinarji so sestavili zgodbe, v katerih so prikazali svetlo plat teh oseb in v tem kontekstu njihovo pretirano »demonizacijo« opisovali kot posledico različnih interesov več družbenih skupin: prvič zdravnikov, ki so si z izpostavljanjem nestrokovnosti in včasih zlonamernosti »mazačev« in »mazačk« bojda večali avtoriteto na področju medicine, drugič nasprotnikov regulacije rojstev, ki so tako poskušali pokazati na nevarnost in kriminalno naravo vseh prekinitev nosečnosti, in tretjič celo zagovornikov legalizacije splava, ki so z opisovanjem nevarnosti »mazaških« splavov slednje hoteli pripeljati v bolj varno, strokovno in čisto okolje bolnišnic. Negativne posledice »tajnih splavov« in zlorabe s strani »mazačev« so često predstavljali kot glavni argument proti temu, da je abortus potisnjen v ilegalo.⁸⁵³

Sodni spisi delno razkrivajo tudi profile oseb, ki so opravljale tajne splave. Tako lahko z njihovo pomočjo odgovorimo, do kolikšne mere so udeleženci javnega diskurza pretiravali v obsojanju »mazačk in mazačev«.⁸⁵⁴ Hkrati spisi govorijo o drugih vidikih

849 Prav tam.

850 Prav tam, a.e. 591, Po 61/39, str. 1(2). (Pravica revnih! Okrožno sodišče, Maribor).

851 Prav tam, a.e. X, Kzp 1370/30.

852 »Smrtna žrtev bele kuge«, *Jutro*, 26. 4. 1938, 5; Solinger, *The Abortionist*, 4.

853 Usborne, *Cultures of abortion*.

854 Kakor piše Jaša Drnovšek, odpirajo ustna pričevanja drugačen pogled na zastavljeno vprašanje, saj lahko

njihovega življenja in njihovega tajnega »poklica«. Med primeri s celjskega okrožnega sodišča je mogoče bolj ali manj natančno izslediti 70 izvajalcev abortusov, med katerimi je bilo 8 moških in kar 48 žensk, 13 nosečnic pa je izpovedalo, da so same prekinile svojo nosečnost. Pri zadnjih ni mogoče izključiti, da so ščitile kako drugo osebo, ki jim je pomagala pri operaciji, saj tuji viri govorijo o tovrstnih primerih. V kazenskih spisih z mariborskega okrožnega sodišča je omenjenih vsaj 14 različnih izvajalcev in izvajalk abortusov, med temi 7 žensk in prav toliko moških.

Pregledano gradivo daje precej točne podatke o poklicnem statusu izvajalk oziroma izvajalcev abortusov. Med moškimi gre v petih primerih za zdravnike, v enem za osebo, ki se je izdajala za zdravnika, v enem za zobozdravnika in hkrati bivšega zdravnika, v šestih primerih so se izvajalci izdajali za partnerje nosečih žensk in eden je bil celo »zidarski polir«. Med ženskami je omenjenih samo deset (diplomiranih) babic. Podatki ne presenečajo. Kakor že poudarjeno, sta slovenska babiška šola in babiški strokovni časopis v obdobju med obema vojnoma ostro nasprotovala splavom.⁸⁵⁵ Tudi če se babice niso podrejele tovrstni doktrini in so kljub temu izvajale abortuse, so njihova dejanja prej ostala v senci kot dejanja ostalih mazačev, saj so zaradi večje usposobljenosti redkeje storile napako, ki bi jih pripeljala na zatožno klop. Obenem lahko sklepamo, da so ženske, v sodnih registrih zabeležene kot »mazačke«, pogosto v resnici bivše babice, ki so po razkritju nelegalne dejavnosti izgubile licenco.⁸⁵⁶

Pri drugih izvajalkah gre za ženske različnih statusov in poklicev (med njimi srečamo tako navadne delavke kot tudi žene zlatarjev), ki pa so se, kakor izpričujejo številni kazenski spisi, s prekinitvijo nosečnosti večinoma vendarle ukvarjale »obrto-ma«. Veliko je bilo »žen rudarjev«, čemur se ne gre čuditi, saj so pod celjsko okrožno sodišče spadale tudi Trbovlje z veliko koncentracijo nekmečkega prebivalstva, med katerim naj bi bile umetne prekinitve nosečnosti bolj pogoste. Glede tega je zgovorna tudi ocena, ki jo je v eni izmed sodnih obravnav verjetno izrekel sodnik ali tožilec, in sicer, da je »sodno znano, da se v Trbovljah povzroča največ splavov in da se s tem bavijo predvsem ženske, ki niso babice«.⁸⁵⁷ Veliko število žensk, ki so se poklicno ukvarjale s prekinitvijo nosečnosti, je bilo celo večkrat kaznovanih,⁸⁵⁸ kar zgovorno priča o tem, da so kljub razmeroma strogim sankcijam še naprej dolgo opravljale svoj »poklic«. Nekatere izmed njih so to znanje celo prenašale iz roda v rod.⁸⁵⁹ Za Jožefino Filipič

---

zaobidejo oblastne mehanizme še bolje kot kritična analiza kazenskih spisov. Izvajalke in izvajalci abortusov, ki se ob analizi sodnih spisov lahko kažejo v podobi »brezvestnih mazačev«, z ustnimi viri dobijo nekoliko bolj kompleksno podobo. Več o tem v: Drnovšek, *Če bi vsi vstali*.

855 Glej poglavje Mnenje stroke, 66–67.

856 Usborne, *Cultures of abortion*.

857 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, Kzp 430/35, str. 24(2) (sodba).

858 O tem pričajo tudi vesti iz črne kronike.

859 Podobno na podlagi nemških virov ugotavlja tudi Cornelia Usborne (*Cultures of abortion*).

naj bi bilo tako, kakor so leta 1936 povedali na sodišču, znano, da je že leta 1932 prevzela »obrt« od svoje matere, odtlej pa naj bi prekinitev nosečnosti izvedla na kar 32 ženskah.⁸⁶⁰ Podobno naj bi sodišče sklepalo za Alojzijo Učakar, 24-letno ženo rudarja iz Trbovelj. Tudi njo naj bi izučila lastna mati, ki se »obrtoma ukvarja z odpravo telesnega plodu«.⁸⁶¹

O splavljanju kot obrti priča tudi nenavaden primer iz Ljubljane, za katerega nimamo ohranjenih sodnih dokumentov, pač pa notico iz časopisja. Gre za 3-letnega bivšega rudarja iz Idrije, ki je živel v Orlovi ulici blizu Dolenjskega kolodvora (Dolenjske ulice). Kakor piše *Jutro*, je ta v »svojem stanovanju [...] sprejemal pacientke in paciente, ki so prihajali iz mesta in dežele v tolikem številu, **da si je kmalu nabral večjo klientelo, kakor se lahko z njo ponašajo v tej dobi krize najboljši zdravniki** [poudarila avtorica]. Razen za umetne abortuse je slovel tudi kot specialist za razne notranje bolezni, ki jih je lečil po Knajpovi metodi. Kakor je sam zatrjeval na policiji, je pred kratkim ozdravil nekega poštnega uslužbenca, ki si je bil nakopal pljučnico in so že vsi zdravniki obupali nad njim. Pri hišni preiskavi so našli razne instrumente, kakršne rabijo ginekologi, aretiranec pa je vztrajno tajil, da bi se bavil s splavi. [...] Kakor zatrjujejo padarjeve sosedo, je v zadnjem času sprejel v svoji ‚ordinaciji‘ do 40 žensk, ki so prišle zaradi odprave plodu. Neizprašani doktor je zaračunaval za takšno operacijo po 300 do 1000 din, kakor so se mu zdele premoženjske razmere pacientk, in je na ta način služil prav lepe denarje. Največ njegove klientele je bilo pač iz siromašnih slojev, predvsem kmečkih deklet, delavk in služkinj. **O nenavadni spretnosti priča dejstvo, da pri vsej svoji razsežni praksi ni imel nobene večje nezgode** [poudarila avtorica], vsaj takšne ne, da bi bila prišla oblastvom na uho.«⁸⁶²

Izkušenosť in poklicni status oseb, ki so opravljale tajne splave, sta najverjetneje vplivala tudi na ceno storitve. Medtem ko so zdravniki in diplomirane babice ter nekatere zelo znane »mazačke« za abortus računale od 400 do 1.000 ali več dinarjev, so se pri drugih cene gibale med 100 in 300 din. Šlo je torej za precej dobre zaslužke, če upoštevamo, da so npr. ženske tedenske plače v eni izmed takratnih tovarn (Saturnus) znašale le 164 din.⁸⁶³ Še bolj natančno sliko o višini plačila dobimo ob navedbah, ki jih je Marko Žuraj predstavil v svoji splošni analizi kazenskih spisov mariborskega okrožnega sodišča. Leta 1936 naj bi bil npr. po »izračunih inšpekcije dela in delavske zbornice v Ljubljani eksistenčni minimum enega človeka 622 din na mesec, za štiričlansko družino pa 1587 din.«⁸⁶⁴

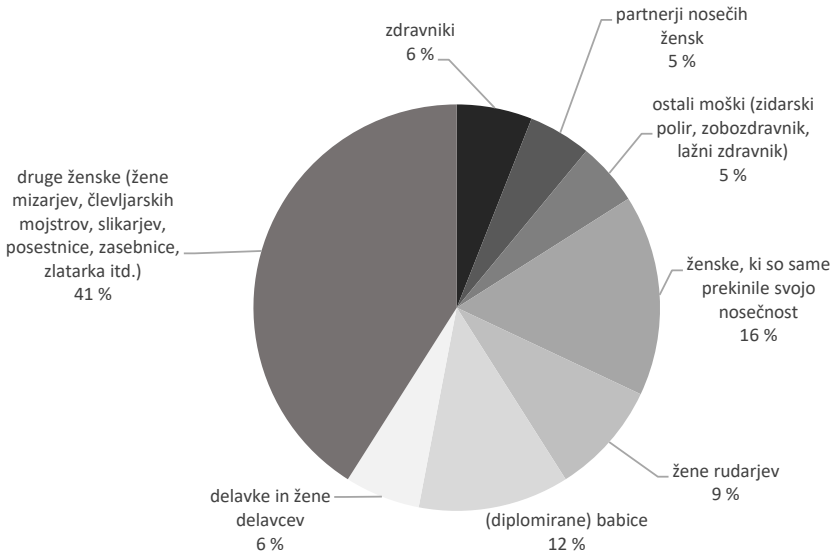
860 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 130, Kzp 605/36.

861 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 128, Kzp 206/35, str. 30(2) (sodba).

862 »Mladi padar-specialist za ženske«, *Jutro*, 25. 7. 1935, 3.

863 Kecman, *Žene Jugoslavije*, 54.

864 Marko Žuraj navaja še druge podatke glede cen storitev in potrebščin v tridesetih letih v Kraljevini Jugoslaviji: »Povprečni urni zaslužek tekstilnega delavca se je junija 1935 gibal med 18 dinarji (najnižji) in slabimi 4 dinarji (najvišji); oba podatka sta za mariborski tovarni. Mesečni zaslužek se je v istem letu gibal med 600 in 700 dinarji;

Graf 15: Poklicni status izvajalk in izvajalcev abortusov (v odstotkih)
(ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, leta 1919–1938; PAM 0645,
Okrožno sodišče Maribor, leta 1919–1938)

Seveda »nagrade« za abortus niso bile fiksne, pač pa so jih izvajalci najverjetneje prilagajali tudi inflaciji in materialnemu statusu osebe, ki so ji pomagali. Kot pričajo viri, nekatere nosečnice niso imele dovolj denarja, da bi plačale za splav, zato so se bodisi »glihale« za nižjo ceno bodisi so pri izvajalki zastavile katerega izmed svojih dragocenih predmetov. Antonija Požek je denimo od 23-letne Marije Rehar zahtevala 150 din, ker pa ta takrat ni imela toliko denarja, ji je začasno pustila gojzarje in krznen ovratnik.⁸⁶⁵ Višina zahtevanega zneska se je spreminjala tudi glede na starost ploda (za abortuse v zgodnji nosečnosti se je običajno zahtevalo nižje plačilo) in glede na v postopku uporabljena sredstva. Če je šlo le za zaužitje čaja, ne pa tudi za dejansko poseganje v maternico, so noseče ženske pri izvajalki pustile manj svojega premoženja.

Toda o kakšnih sredstvih za prekinitev nosečnosti pravzaprav govorijo celjski in mariborski podatki? Tovarniški, prav za ta namen izdelani predmeti se v pregledanih virih, če izvzamemo splave, ki so bili pod *medicinsko indikacijo* opravljene pri zdravniških, pojavljajo izjemno redko. Eden tedaj najbolj razširjenih pripomočkov za prekinitev

tudi tu so bil velike razlike med delodajalci. Najemnina za delavsko stanovanje, ki je obsegalo sobo in kuhinjo, se je npr. leta 1930 gibala med 200 in 300 dinarji, tisti, ki so imeli srečo, so zanje plačevali 150 din.« Glej: Žuraj, *Kazenski sodni procesi*, 128. Glej tudi: Kresal, *Tekstilna industrija*; Godina, *Iz mariborskih predmestij*.

865 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 132, Kzp 792/37.

nosečnosti – kateter – se npr. izrecno omenja samo v enem primeru.⁸⁶⁶ Res je sicer treba upoštevati tudi dejstvo, da vse nosečnice na zaslišanju niso znale točno opisati instrumentov, s katerimi so babice posegale v njihovo maternico – pogosto govorijo samo o »misteriozni mašini«,⁸⁶⁷ »nekem predmetu, ki je podoben kleščam«, gumijastem predmetu, cevki, gumiju itn. Možno je torej, da so se za netočnimi izrazi skrivala nekatera tehnološko bolj sofisticirana sredstva. Vendar so kljub temu prevladovali »naravni«, zeliščni pripomočki ali razni vsakdanji predmeti (igle, klini). Ena najbolj razširjenih metod za sprožitev splava je na Celjskem bila, kakor kažejo kazenski spisi, poseganje v maternico s telohovo korenino, saj je omenjena v kar četrtini vseh primerov, čeprav se v enem izmed primerov zdravniški izvedenec izreče, »da v literaturi ni najti, da bi se uporabljala korenina teloha kot abortium«. ⁸⁶⁸

Poleg telohove korenine so izvajalke abortusov uporabljale tudi peteršiljevo korenino, neki »črn koren« in kurje pero. Med »neorganskimi« pripomočki pa se, kakor že omenjeno, pojavljajo igle in klini ter razni irigatorji za vbrižgavanje milnice. Poleg pripomočkov, s katerimi so izvajalke neposredno posegale v telo nosečnice, da bi sprožile splav, so se kot abortivna sredstva nadalje uporabljali tudi raznorazni napitki, pogosto prav tako narejeni iz »domačih zelišč«, npr. iz žafrana, kuhanega v vinu. Poleg tega se omenjajo čaj iz nagnojeve skorje, kroglice iz kinina, razna odvajalna sredstva, železno vino, kroglice Eisenpil, čaj iz rabarbare itn.

Pogosto poseganje po »domačih zeliščih« seveda potrjuje trdoživost tradicije in storožimskih praks. Znanje o abortivnih sredstvih, če na tem mestu nekoliko špekuliramo, se je najverjetneje prenašalo iz roda v rod in od ust do ust. Prav tako se je od ust do ust najverjetneje prenašala tudi pomembna informacija o tem, kje je mogoče najti izvajalce in izvajalke abortusov. Medtem ko so v večjih mestih tedaj, kakor pišejo tuji zgodovinarji in zgodovinarke, mazači in mazačke svoje usluge morali, seveda prikrito, oglaševati po časopisih,⁸⁶⁹ so na Slovenskem zaradi manjše koncentracije prebivalstva tovrstne vesti lažje neposredno krožile med prebivalstvom.⁸⁷⁰ To potrjujejo tudi kazenski spisi, v katerih se prav pogosto pojavi informacija, da so noseče ženske za izvajalko abortusa vedele zato, ker je v domačem okolju splošno znana po tem, da se bavi s tovrstnim poklicem. A kdaj so nosečnice morale vseeno romati v bolj oddaljene kraje, da so dosegle svoj cilj. Na Karolino König, 25-letno »zasebnico« iz Brežic pri Celju, je padel sum, da je babico poiskala celo v

866 Prav tam.

867 Prav tam, a.e. 111, Vr 396/29.

868 Prav tam, a.e. 131, Kzp 370/37, 32 (sodba).

869 Solinger, *The Abortionist*.

870 Podobno v svoji analizi glede abortusa na podlagi sodnih dokumentov iz nemških vasi ugotavlja tudi Usborne, *Cultures of abortion*, 181–224.

oddaljenem Zagrebu,⁸⁷¹ Katarina Klep, 40-letna vdova iz Liboj, pa v Ljubljani.⁸⁷²

Občasno so, kakor že poudarjeno, za povezavo med izvajalci in njihovimi strankami skrbeli plačani posredovalci oziroma posredovalke informacij. Stvari so šle v nekaterih državah celo tako daleč, da lahko govorimo, tako Luisa Passerini, o pravi »industrializaciji abortusov«⁸⁷³ v večjih urbanih centrih. Ponekod so se v postopke začele vpletati organizirane kriminalne združbe. V ZDA so se npr. formirali pravi podtalni sindikati. Zaposlovali so posameznike, ki niso le skrbeli, da so nosečnice našle pot do izvajalcev abortusov, pač pa so tudi množično podkupovali policiste, če so se približali razkritju njihove organizacije, in grozili »nezadovoljnim« strankam ter konkurenci. Neki izvajalec je v tridesetih letih vodil celo verigo ilegalnih klinik za abortus, raztresenih po zahodni obali ZDA, in jih, kakor pojasnjuje Rickie Solinger, organiziral po načelih taylorizma. Zaposlil je zdravnike, ki so morali izvajati prekinitve nosečnosti po istem postopku, podobno so bile opremljene tudi vse njihove ambulante.⁸⁷⁴

Na Slovenskem niso obstajale prave združbe, ki bi v podzemlju »regulirale« to področje, kljub temu pa v kazenskih spisih zasledimo zametke organiziranosti vsaj na ravni »mazač–posredovalec informacij«. Leta 1938 je celjsko okrožno sodišče npr. obravnavalo štiri primere umetne prekinitve nosečnosti, ki jih je opravila Marija Oblak, 47-letna posestnica iz občine Teharje. Marija svojega posla ni vodila sama, pač pa ji je pri tem pomagala njena svakinja Frančiška Juhart, ki ni le povezovala »strank« z omenjeno babico, temveč tudi nudila prostor za izvedbo splava.⁸⁷⁵ Za svoje sodelovanje je od nosečih žensk dobila po 20 din, od 100 do 160 din so nato te pustile še pri babici. Frančiška Juhart se je na sodišču zagovarjala, da se je vse skupaj zgodilo zgolj po naključju potem, ko je ženskam povedala, da pozna osebo, ki se ukvarja z odpravljanjem plodu: »Čim so dekleta zvedela, da vem za tako žensko, mi niso dale več miru [...] Obljubile so tudi, da bodo plačale kolikor bo treba, tako da sem se končno uklonila in šla k Oblakovi [...] Oblakova se je sicer vsakokrat branila in odklanjala zaproseno dejanje, vendar sem ji pa toliko časa prigovarjala, da je slednjič pristala na mojo prošnjo.«⁸⁷⁶ Kateri motiv je Marijo in Frančiško prvenstveno vodil v tovrstno dejavnost? Navedeno pričevanje sugerira, da ju je prej kot dobičkaželjnost vodilo usmiljenje do nosečih žensk, toda ali je to res? Podobno se lahko vprašamo pri mnogih drugih primerih, ki so prišli pred celjsko ali mariborsko okrožno sodišče, v katerih sta se obtožena ženska in mazačka medsebojno diskreditirali.

871 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 88, Vr 1177/19.

872 Prav tam, a.e. 95, Vr 801/22.

873 Passerini, *Torino operaia*, 181–224.

874 Solinger, *The Abortionist*.

875 O podobnem »tandemu« dve brezposelnih mladih delavk, od katerih je ena poiskala »stranke«, druga pa opravljala operacije, priča še nek drug primer s Celjskega, ki je prišel na dan prav tako v letu 1938. O njem poroča črna kronika. Glej: »Smrtna žrtev bele kuge«, *Jutro*, 26. 4. 1938, 5.

876 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, Kzp 586/38, 7 (Zaslišanje obdolženca).

Več tujih študij je pokazalo na pomen sodelovanja med ženskami in na kapilarno razpredenost ženskih mrež, prek katerih je bilo v prvi polovici 20. stoletja mogoče priti do izvajalk splavov oziroma do abortivnih in kontracepcijskih sredstev in znanj. Kot piše Luisa Passerini, prenos sicer, »skoraj nikoli ni potekal med materjo in (nosečo) hčerko, še manj med ženskami različnih družbenih razredov (kot da bi bilo nadzorovanje rojstev pri delavkah posledica prilagoditve [...] modelom, ki so jih predhodno sprejeli srednji sloji). Znanje se je širilo med sodelavkami [v tovarnah], prijateljicami in sosedami, ki so zgradile neformalno mrežo okoli ‚izkušenih žensk‘ in babic.«⁸⁷⁷

Cornelie Usborne je podrobno raziskala kroženje tovrstnih informacij v okolju nemške vasi, kjer je sicer že prihajalo do brisanja meje med urbanim in ruralnim. Zaradi drobljenja posesti, nastajanja malih kmetij in posledičnih dnevnih migracij v mesta v iskanju zaslužka se je tu oblikovala nekakšna dvojna delavsko-kmečka eksistenca (»arbeiterbäuerliche Doppel-existenz«). Omenjena avtorica je v nemških vaseh potrdila obstoj solidarnostnih mrež, ki so omogočale nemoteno kroženje informacij o splavu, toda v nasprotju z npr. ameriškimi študijami v njih ni prepoznala neke ločene »ženske kulture«. V mrežo naj bi bili namreč intenzivno vključeni tudi spolni partnerji in možje nosečih žensk.

Slovenski podatki so spet nekoliko bližje zaključkom, ki jih je predstavila nemška avtorica. V večini primerov iz vzorca so bili prav (nezakonski) spolni partnerji tisti, ki so povezali nosečo žensko z izvajalko in po možnosti tudi plačali operacijo. Občasno naletimo tudi na nekakšno sočustvovanje in solidarnostno pomoč med samimi moškimi, kakor priča zgodba Josipa Resnika, 33-letnega voznika pošte iz Kozjega. Josip je pri nekem krošnjarju za 150 din kupil abortivno sredstvo, ki naj bi ga potem posredoval Alojzu Korenu. Ta ga je nato izročil svoji noseči ljubimki Antoniji Likošek. Zadeva je nekako prišla pred sodišče in Josip se je zagovarjal, češ »da je dejanje storil iz usmiljenja do Koren Alojza, ki je bil radi nosečnosti močno deprimiran in si je stvar silno gnal k srcu.«⁸⁷⁸ Ker je dejanje ostalo pri poskusu in zaradi njegovega baje prostodušnega priznanja, je sodišče Resniku dosodilo tri tedne ječe. Morda so obtoženega k temu, da je pomagal svojemu prijatelju, pripravili drugačni motivi, npr. da je sam zaslužil s kupčijo in si je pretvezo o »usmiljenju« izmislil zato, da bi ga sodišče blažje kaznovalo. Morda pa je njegova izpoved resnična. V vsakem primeru zgodba jasno govori o prenosu znanja glede abortivnih sredstev na relaciji ljubimec–prijatelj–krošnjar, torej treh moških.

Po drugi strani so zametki specifično »ženske kulture« informiranja o možnostih umetne prekinitve nosečnosti v slovenskem vzorcu vidni zlasti pri poročenih ženskah in med delavkami (večjih) tovarn, kar se ne nazadnje sklada z ugotovitvami Alessandre Gissi, da so bili prav industrijski obrati z veliko koncentracijo ženske delovne sile

877 Passerini, *Torino operaia*, 210.

878 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 111, Vr 379/29, 22 (2) (sodba).

ugodna gojišča za kroženje tovrstnih informacij (torej za obveščanje o tem, kje in kako je bilo mogoče priti do izvajalk oziroma izvajalcev abortusov).⁸⁷⁹ Sicer pa je bila dostopnost do splavov na splošno odvisna še od drugih dejavnikov, npr. premoženja in »kulturnega kapitala« nosečih žensk, ki so, kot že večkrat izpostavljeno, vplivali tudi na to, koga so prosile za pomoč: »mazačke«, neizkušene sodelavke in sorodnice, babice ali zdravnike.

Zdravniki kot izvajalci abortusov

Prav posebno »kategorijo« med izvajalci abortusov so predstavljali zdravniki. Kot že podrobno opisano, so se zdravniki, zlasti ginekologi, aktivno vključevali v javno razpravo o tem vprašanju, nekateri kot nasprotniki, drugi kot zagovorniki legalizacije abortusa. Toda kako so primere splavov reševali v praksi in kako so njihovi poklicni kolegi in sodne oblasti z njimi postopali v primeru suma, da so tajno izvajali tovrstno delo?

Cornelie Usborne je na podlagi nemških sodnih primerov ugotovila, da so bile sodbe in izvedenska mnenja, ki so jih podajali drugi zdravniki v primerih, ko se je sodilo njihovim poklicnim kolegom, znatno subjektivna. Krojili so jih medsebojni konflikti, zavist in želja po obračunu s konkurenco, v drugih primerih pa poklicna solidarnost do obtožencev in zaščita s strani nekaterih vplivnih patronov. Tako verjetno ni naključje, da so zdravnikom, ki so jim sodili zaradi »tajnih splavov«, v povprečju izrekli nižje kazni kot drugim izvajalcem in izvajalkam abortusov.⁸⁸⁰

Med osumljenci oziroma obtoženci v našem vzorcu se ne srečamo z večjim številom ljudi z uradno medicinsko izobrazbo. Mariborski sodni spisi npr. razkrivajo sodni pregon petih zdravnikov, in sicer dr. Franca Podkoritnika, dr. Franca Stramola, dr. Benjamina Ipavca, dr. Ivana Zorjeta, dr. Antona Levca in v dveh različnih primerih še dr. Hermann Kraussa.⁸⁸¹ Med njimi sta se izključno z ginekologijo oziroma »ženskimi boleznimi« ukvarjala le dr. Hermann Krauss in dr. Benjamin Ipavec, pri ostalih so v sodnih dokumentih zabeležene druge specializacije, pri dr. Levcu zobozdravstvo,⁸⁸² pri dr. Francu Stramolu verjetno vojaška medicina.⁸⁸³

Analiza navedenih primerov potrjuje ugotovitve Cornelie Usborne, da so zdravniki iz sodnih obravnav izšli bolje kot ostali izvajalci in izvajalke abortusov. Le ena od zgoraj naštetih oseb je bila pravno-močno obsojena, in sicer zobozdravnik Anton

879 Gissi, *Voci che corrono*, 133–150.

880 Usborne, *Cultures of abortion*.

881 SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 184, Vr 1230/29; prav tam, a.e. 90, Vr 1900/21; SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 169, Vr 168/29; prav tam, a.e. 75, Vr 1187/21; prav tam, a.e. 274, Kzp 760/37; prav tam, a.e. 151, Vr 837/27.

882 Prav tam, a.e. 274, Kzp 760/37.

883 Prav tam, a.e. 90, Vr 1900/21.

Levc.⁸⁸⁴ Pri treh se je sodni pregon zaključil s pripoznanjem, da so bolj ali manj ustrezno postopali na temelju *medicinske indikacije*. Sodišče sicer praviloma ni nemudoma in brez težav sprejelo tega stališča. Vsi primeri so namreč iz dvajsetih let. Tedaj je veljal avstrijski kazenski zakonik, ki v nasprotju z jugoslovanskim zakonikom ni določal, da mora vsaka medicinsko indicirana umetna prekinitve nosečnosti pred tričlansko zdravniško komisijo. Sodeč po virih so si zdravniki, ki so hoteli opraviti medicinsko indiciran splav, praviloma pridobili samo še eno, sicer dovolj prepričljivo spričevalo drugega zdravnika. Toda če se je primer znašel pred sodiščem, je lahko kljub temu prišlo do dodatnih zapletov, saj v obravnavanem obdobju niso imeli popolnoma jasnih meril glede tega, katere bolezni in stanja sploh upravičujejo *medicinsko indikacijo*. O tem denimo priča zapleten postopek proti Hermannu Kraussu, za katerega se je izvedelo, da je leta 1920 izvedel umetno prekinitve nosečnosti dvema ženskama, in sicer prvi, Antoniji Gradišnik, zato, ker naj bi imela ožjo medenico, in drugi, Elizabeti Piberčnik, zaradi bolezni ledvic. Sodna izvedenca sprva nista potrdila upravičenosti njegovega ravnanja, čeprav se je dr. Krauss tako pri prvem kot tudi pri drugem primeru dodatno zavaroval s pridobitvijo dveh spričeval drugih zdravnikov (dr. Nauwirtha in dr. Stramol). Izvedenca sta menila, da ima Antonija Gradišnik le malenkostno zoženo medenico in da bi potemtakem lahko normalno rodila ali pa bi bilo v najslabšem primeru treba porod umetno sprožiti v osmem mesecu nosečnosti. Tudi bolezensko stanje Elizabete Piberčnik naj ne bi zahtevalo medicinsko indiciranega splava. Vrh vsega sta ugotovila, da sta bili predhodno pridobljeni spričevali povsem brez vrednosti, saj zdravnika sploh nista preiskala navedenih nosečih žensk, pač pa sta mnenji podala bolj ali manj na slepo. Tako se je dr. Krauss (in pozneje tudi dr. Stramol) znašel pred sodiščem.

Na glavni razpravi je nato sodnik kljub vsemu izrekel oprostilno sodbo, saj je na novo poklicani sodni izvedenec, dr. Benjamin Ipavec, ki je v enem od poznejših spisov sam nastopal kot osumljenec v kazenski zadevi glede abortusa,⁸⁸⁵ potrdil, da starejša medicinska šola uči tako, kot je ravnal obtoženec. Poleg tega naj bi pri ravnanju dr. Kraussa umanjkal motiv škodoželjnosti in dobičkaželjnosti in še drugi dejavniki, ki bi upravičevali obsodbo. Kraussov primer je sicer sodišče nato (tako kot še nekatere druge podobne primere)⁸⁸⁶ poslalo Zdravniški zbornici. Kako je nato postopala Zdravniška zbornica, (še) ni raziskano.⁸⁸⁷

Vprašamo se lahko, ali je dr. Krauss v izhodišču verjel, da je telesno oziroma bolezensko stanje obeh mladih samskih žensk resnično zahtevalo umetno prekinitve nosečnosti,

884 Glej poglavje Poročene ženske, 174–175.

885 SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 169, Vr 168/29.

886 Podobno so postopali tudi z dr. Stramolom, ki je napisal spričevalo za Elizabeto Piberčnik, glej: SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 90, Vr 1900/21.

887 Prav tam, a.e. 75, Vr 1187/21.

ali si je *medicinsko indikacijo* izmislil zgolj za pretvezo in sta Elizabeta Piberčnik in Antonija Gradišnik hoteli splaviti iz drugih razlogov (npr. zaradi socialne stiske). Morda sta zdravniku plačali, morda je postopek izvedel zastoj v veri, da splav ni moralno sporen poseg, pa četudi je ženska zdrava.

Vsekakor je *medicinska indikacija* vsaj do uvedbe jugoslovanskega kazenskega zakonika predstavljala nekakšno »sivo cono«, znotraj katere so se zdravniki, ki so jih ženske prosile za prekinitve nosečnosti, načeloma bolj prosto gibali kot ostali izvajalci in izvajalke abortusov. Tako so se lahko izognili sankcijam, tudi če je dejanje prišlo pred sodišče. Seveda so jih morali pri tem podpreti drugi kolegi, medicinski izvedenci, ki so nato presojali o ustreznosti njihovega postopanja.

Modre ženske, babice, mazačke

Večina nosečnic, s katerimi se seznanimo v vzorcu sodnih spisov, je splavila pri t. i. »mazačkah«, babicah ali bivših babicah. Profil »babice« oziroma ženske, ki je znala ravnati z (ženskimi) reproduktivnimi organi, je, kakor ugotavljajo številne historične in antropološke študije, v zavesti ljudi vzbujal nenavadne predstave in nasprotujoče si občutke, povezane z njihovo pojavo moči. Empirični podatki iz različnih držav kažejo, da so bile to suverene in iznajdljive posameznice, ki so rušile spolne stereotipe. Običajno so bile starejše, že v menopavzi, gospodarsko neodvisne, izhajale so iz vseh družbenih plasti, vendar zlasti iz nižjega srednjega sloja. Občasno so svojo nelegalno dejavnost splavljanja povezovala še z drugimi dejavnostmi, npr. s prerokovanjem iz kart. Tako so se približale ženskemu občinstvu in lažje pridobile zaupanje.⁸⁸⁸

Zgornjo sliko potrjujejo tudi slovenski podatki, še zlasti razgibane zgodbe o tistih mazačkah, ki so se zaradi umetne prekinitve nosečnosti celo večkrat znašle pred celjskim ali mariborskim okrožnim sodiščem. Naj navedemo nekatere.

Marijo Ramšak je denimo celjsko okrožno sodišče do leta 1938 obsodilo vsaj 24-krat (petkrat zaradi abortusa).⁸⁸⁹ Njeno ime pa je zabeleženo že v sodnem spisu iz leta 1924, ko je neka obtoženka, 26-letna služkinja Justina Buč, izpovedala, da ji je Ramšakova kot abortivno sredstvo prodala kroglice Eisenspillen, za katere pa so sodni izvedenci presodili, da niso povzročile splava. Najbrž zato Ramšakove takrat niso privedli pred sodišče.⁸⁹⁰ Toda že leta 1930 se je zgodba zanjo iztekla bolj neugodno. Tedaj je Marija Ramšak že kot 38-letna delavčeva žena in mati sedmih otrok naletela na mlad neporočen par, Danico Mučič, 19-letno »zasilnico«, in Evgena Ušaja, 25-letnega posestnikovega sina. Sodni dokumenti ju označujejo kot

888 Glede podobe babice glej: Rožman, *Spolno življenje*; Gissi, *Voci che corrono*; Solinger, *The Abortionist*.

889 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. X, KZP 223/38, 10.

890 Prav tam, a.e. 98, Vr 432/24.

italijanska državljana. Ob priliki je Ramšakova noseči Danici prerokovala iz kart (!), da bo rodila trojčke. Danico je napoved prestrašila in tako sta se z Ramšakovo dogovorili, da ji bo prekinila nosečnost, za kar naj bi ji plačala 477 din. Toda prvič je bila operacija neuspešna, zato je Danica Ramšakovi ponovno plačala 177 din s prošnjo, da ponovi postopek. Dekle spet ni splavilo. Postopek sta ponovili še tretjič s ponovnim plačilom 120 din. Končno je operacija uspela. Danica je splavila, vendar so jo zaradi krvavitv morali odpeljati v bolnišnico. Tako se je njeno dejanje znašlo na sodišču. Na sodišču je Ramšakova krivdo priznala, povedala je tudi, da je izvedbo umetne prekinitve nosečnosti prvič in drugič zgolj simulirala z uporabo vate, vazelina in v klavnici kupljene krvi. Obsodili so jo na tri mesece zapora, tudi zato, ker je v preteklosti storila kaznivih dejanj. Danico Mučič in Evgena Ušaja so pogojno obsodili na mesec dni zapora.⁸⁹¹ Pozneje, leta 1934,⁸⁹² je Marija Ramšak podobno goljufijo s simuliranjem splava opravila še na drugi ženski, leta 1935⁸⁹³ in 1938 pa jo ponovno obtožijo kot izvajalko »prave« umetne prekinitve nosečnosti. Naj podrobneje predstavimo drugega od teh spisov.

Neža Stiplovšek je pred orožniki izpovedala, da ji je Marija Ramšak opravila splav, vendar je Ramšakova krivdo vztrajno zanikala, »češ da je ovadba plod sovraštva in da vse izvira iz strani neke Grmek, s katero sta se spoznali v zaporu.«⁸⁹⁴ Kljub temu so jo privedli na zatožno klop. Na glavni razpravi, pa je – presenetljivo – tudi Neža zanikala svojo prvotno izpoved in trdila, da naj bi ji prekinitve nosečnosti opravila neka druga, neznana ženska, zato so Ramšakovo oprostili. Vendar je nato državni tožilec, ki je dobro poznal spletke znane celjske mazačke, zahteval revizijo, v kateri je dokazal, da je Marija Ramšak Nežo vztrajno nadlegovala s prošnjo, naj njeno vpletenost v inkriminirano dejanje zataji. Podan je bil sum, da jo je celo podkupovala. Tako so jo naposled obsodili na dve leti robije. Toda Ramšakova je ponovno zahtevala revizijo – tokrat je celo podkupila ženske, ki so trdile, da je Neža nosečnost prekinila sama, denar, ki ga je bila dobila od partnerja za delo »mazačke«, pa zapravila za novo obleko. To se je nato izkazalo za neresnično, več prič pa naj bi na sodišču Ramšakovo celo slišalo, kako je na Nežo vpila: »Prokleta kurba, vsaj si ti kriva, da sem obsojena, zakaj si vedno hodila s svojim fantom k meni radi odprave.«⁸⁹⁵ Ramšakova je torej brez pomislekov poskusila z lažnimi izjavami drugih žensk diskreditirati osebo, ki je bila poprej pripravljena pričati pod krivo prisego samo zato, da bi jo oprala krivde.⁸⁹⁶

891 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 1163, KZP 1163/30.

892 "Glej stran 340 in sodni spis". Referenca naj ostane: ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 126, Kzp 216/34.

893 Prav tam, a.e. 128, KZP 208/35.

894 Prav tam, a.e. X, KZP 223/38, 20–21.

895 Prav tam, 82.

896 Za primer se je tedaj zanimalo tudi časopisje, glej npr. »Dve leti robije za odpravo telesnega plodu«, *Jutro*, 28. 1. 1938, 4.

Podobno iznajdljivo in trmasto v svojem odnosu do sodnih oblasti se je obnašala še ena izvajalka abortusov, Marija Vele. Marija Pegemaň se je rodila v Ljubljani leta 1862. Ljudsko šolo je obiskovala v Mariboru, nato je opravila petmesečni babiški kurz. Po končanem šolanju se je poročila z Veletom, železniškim delavcem, ki je kolikor toliko dobro zaslužil. Ko so jo leta 1916 prvič pripeljali pred sodišče, je bila stara že 54 let in je živela v Limbušu pri Mariboru. Zaradi abortusa, ki ga je opravila ženski v četrtem mesecu nosečnosti, so jo obsodili na tri mesece zapora in ji po 30 letih babiškega dela prepovedali opravljati njen poklic.

Veletovo sta obsodba in izguba službe očitno še bolj motivirali, da se je naprej ukvarjala s »tajnimi splavi«. Leta 1921 se je tako ponovno znašla pred roko pravice. Ker je šlo za abortus v pozni nosečnosti in ker je bila že predhodno kaznovana, jo je sodišče obsodilo na eno leto zapora. Velejeva je po obsodbi krivdo še vedno zanikala in v tem smislu tudi zahtevala revizijo, v kateri se je branila, češ da je Kramersičeva, žena, kateri naj bi izvedla splav, v času storjenega delikta trpela za duševno boleznijo »delirium tremens«, bila naj bi namreč kronična alkoholičarka, zaradi česar naj bi bilo njeno pričevanje glede obiska mazačke neverodostojno. Dogodke bi si lahko bodisi izmislila bodisi jih celo halucinirala. Sodišče njeni prošnji ni ugodilo, kljub temu pa sta »z ozirom na njeno nedolžno rodbino, katera bi ob daljši kazni gospodinje nedvomno hudo trpela«, ⁸⁹⁷ njeno kazen znižala z enega leta na osem mesecev zapora. Toda Veletova se ni sprijaznila z izrečeno sodbo in je ponovno zahtevala revizijo. Tokrat je stavila predvsem na svojo domnevno duševno bolezen (težka histerična nevrastenija) in revmatizem, ki naj bi ji že dlje časa povsem branila opravljati tako težka opravila, kot je izvedba umetne prekinitve nosečnosti. Zaradi duševne bolezni, ki je z vso silo izbruhnila še posebno v času mazačkine »periode«, naj bi pogosto izgubila razsodnost, zato naj ne bi bila odgovorna za svoja dejanja. Njeno bolezensko stanje so tedaj potrdili tudi soseda in 35-letna hčerka ter spričevala dveh avstrijskih zdravnikov, pri katerih naj bi se zdravila. Vendar sta nato izvedenca iz ljubljanske umobolnice, dr. Ivan Jurečko in dr. Ivan Zoran, podala nasprotno mnenje, torej da je Marija Vele duševno popolnoma zdrava, zato kljub izpovedim prič sodišče ni obnovilo kazenskega postopka. Sledila je ponovna neuspešna pritožba Marije Vele, nato pa trikratna prošnja za odlog kazni. Naposled so se odgovorni sodniki očitno naveličali prerekanja s to telesno močno, »samovoljno in samozavestno žensko«, ⁸⁹⁸ kakor sta jo v enem izmed izvidov označila sodniška izvedenca, in ji izrekli amnestijo. ⁸⁹⁹

V Mariboru je poleg Marije Vele delovala še ena mazačka s podobnim imenom in famo. Leta 1928 je Antonija Krejnič, žena žandarmerijskega narednika, odkrila krvavo perilo in krvavo posteljo v sobi svoje služkinje, Elze Dejčman. Ta se je izgovorila, da je začela krvaveti, ker je vzdignila težek zaboj, čemur pa njena gospodinja ni verjela in jo

897 SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor, a.e. 71, Vr 338/21, 84 (6).

898 Prav tam, 94 (3) (izvid).

899 Prav tam.

je še naprej izpraševala o dogodku. Dekle se je vseskozi branilo z molkom. Ko se ji je stanje še poslabšalo, so jo prepeljali v bolnišnico. Izkušeni zdravnik, ki je bil že vaje tovrstnih epizod, je takoj ugotovil, da gre za umetni splav. Tudi njemu se Elza »sprva ni hotela izpovedati. Že moribundna pa mu je končno priznala, da je bila pri neki ženski, pri neki Welle«,⁹⁰⁰ ki živi v Mariboru. Več ni uspela povedati, saj je kmalu zatem umrla. Izvedenci niso mogli točno določiti vzroka smrti, verjetno je nastopila zaradi odpovedi srca po napačno izvedenem splavu.

Čeprav dekle ni razkrilo točnih podatkov o izvajalki abortusa, so oblasti vedele, kam naj usmerijo raziskavo. V istem času je namreč za posledicami splava v porodnišnici umrla še ena ženska, Helena Brečko, in vsi indici so kazali, da je šlo v obeh primerih za isto mazačko, 41-letno Marijo Wölle. Marija Wölle je bila rjavolasa ženska srednje postave in šibkega zdravja. S svojim možem, ki je bil poštni poduradnik, in tremi šolo-obveznimi otroki je prebivala na Kettejevi ulici 7 v Mariboru. Po poizvedovanju oblasti ni imela premoženja in je bila predhodno že enkrat kaznovana.

Wöllejeve v obtožnici nista bremenila samo splava zgoraj omenjenih žensk, pač pa še abortus, ki ga je leta 1926 s pomočjo iste metode (gumijasta cev) opravila svoji bivši sošolki Mariji Gretič, ki je bila prav tako privedena na zatožno klop. Zaradi treh prekinitev nosečnosti, od katerih sta se dve končali s smrtjo noseče ženske, povratništva in nepriznavanja krivde so Marijo Wölle obsodili na 11 mesecev poostrene ječe z enim trdim ležiščem na teden. Kazen je bila sicer nato zaradi njene nosečnosti preložena na obdobje po porodu. Wöllejeva je med tem prosila za popolno pomilostitev, pri čemer se je sklicevala na svojo nosečnost, skrb za štiričlansko družino, šibko zdravje in revščino, vendar ji sodišče ni ugodilo. Na podlagi amnestijskega ukaza, izdanega 10. avgusta 1929, so ji nato kazen vendarle znižali na tri mesece zopora. Zaprlji so jo 27. februarja 1930 in izpustili slaba dva meseca pozneje.⁹⁰¹

Toda siromašna mati štirih otrok, ki se je ravno v tistem času ločevala od moža,⁹⁰² se je očitno kmalu zatem ponovno vrnila k svoji »obrbi«, saj so jo že leta spet 1932 ovadili zaradi suma »odprave plodu«. Tokrat je podlegla prošnjam 33-letnega inženirja Bogomirja Kocbeka, ki jo je vztrajno nagovarjal, naj prekine nosečnost njegovi ljubimki Hermini Spas, in tudi ta jo je rotila, naj ji pomaga. Marija Wölle se je tako odpravila na njen dom »ter ji tam potisnila gumijasto cevko, katero je preje dezinficirala v lizolu, v maternico, za kar ji je Spasova izročila 300 din.«⁹⁰³ Znana mariborska mazačka je na sodišču v nasprotju s prvim primerom krivdo priznala in obsodili so jo na šest mesecev zopora.⁹⁰⁴ Le ugibamo lahko, ali se je nato začasno prenehala ukvarjati s svojo podtalno

900 Prav tam, a.e. 162, Vr 811/28, 6 (1).

901 Prav tam, a.e. 162, Vr 811/28.

902 Prav tam, a.e. 294, Kzp 409/40.

903 Prav tam, a.e. 162, Vr 811/28, str. X.

904 Prav tam, 90.

obrtjo ali pa je zgolj postala bolj previdna, saj se za njo v sodnih spisih za dobrih pet let izgubijo sledi. Leta 1937 pa so jo ponovno obtožili zaradi istega zločina in jo naposled obsodili na eno leto robije. Zgodba se je še dvakrat ponovila leta 1939. Toda tudi takrat ni bilo zadnjič, da je tedaj že petdesetletna mazačka, ki je živela na delavski ulici 5 v Mariboru, prišla v konflikt s sodnimi organi.

Leta 1940 je pozornost oblasti pritegnila smrt mlade služkinje Pavle Šprah, ki je izkrvavela zaradi splava. Obdukcija in cevka, ki so jo našli v sobi pokojne, sta pokazali, da je šlo za umetno prekinitev nosečnosti. Zdravniški izvedenec je sklepal, da je bila »cevka uvedena v maternično duplino povsem strokovnjaško, ker ni nastala nobena poškodba. To tuje telesce je v maternici povzročilo dražljaje, radi česar so nastali krči iz maternice, ki so dovedli do splava. Splav pa ni potekal redno in so se pojavile komplikacije s tem, da se posteljica ni popolnoma odločila. Ker se zaradi izostalih delov maternica ni primerno skrčila, je nastala smrtonosna krvavitev«. ⁹⁰⁵ Marija Očko ter več drugih sosed in sosedov je izpovedalo, da so nekaj dni pred tem videli pet mesecev nosečo Pavlo Šprah in njeno prijateljico Frančiško Lah, kako sta šli proti stanovanju Marije Wölle. Frančiška Lah naj bi med tem, ko je čakala na pokojno, ki se je zadržala pri Wöllejevi, neki ženski rekla: »Kaj pa hoče ona nositi, ko je uboga služkinja.« ⁹⁰⁶ Tako so Marijo Wölle znova pripeljali pred sodišče, toda krivde ji naposled niso uspeli dokazati, saj sta njen sin in hčerka pričala, da tistega dne ni imela obiskov. Poleg tega naj bi se v poslopju, kjer je bivala, več žensk ukvarjalo z »odpravo plodu«. Kot posredovalko v dogajanju je tako sodišče obsodilo samo Frančiško Lah, ki pa je takoj zatem zahtevala revizijo. Ta je zanimiva zato, ker podrobneje prikazuje razmerja in konflikte, v katere so se tedaj zapletale mariborske mazačke. Da bi Lahovo oprala krivde, je namreč obramba uspela rekonstruirati naslednjo zgodbo: Marija Očko naj bi v kazenski zadevi igrala »veliko večjo vlogo, kakor [...] priča. Ona je to kazensko postopanje do podrobnosti naravnost organizirala. Oprezala je za Šprahovo in Lahovo, ko sta šli mimo njenega stanovanja na biciklju, vohunila je cele pol ure pri Lahovi, zbobnala je Pačuha Feliksa in Resića Milana v pravo vohunsko službo. Resić Milan je moral kar dvakrat v hišo, da ji prinese željeno poročilo, kam je šla pok. Šprahova v hiši. Poskrbela je, da se je zapisala številka biciklja. Alarmirala je isti dan in drugi dan vso okolico in skrbela za največjo publiciteto dogodka«. ⁹⁰⁷ Po mnenju obrambe naj bi bil celoten načrt plod večletnega sovraštva Marije Očko do Wöllejeve. Očkova je priložnost za maščevanje iskala vse od leta 1932, ko se ji je Marija Wölle zamerila zato, ker ni izvlekla cevčice, ki jo je bila prej potisnila v maternico z namenom prekinitve nosečnosti. Poleg tega naj bi se Očkova pozneje tudi sama ukvarjala z izvajanjem tajnih splavov, torej se je hotela znebiti konkurence. Sodišče je ocenilo, da ta predzgodba ni relevantna za potek dogodkov, zato je v ponovni razpravi poleg Lahove

905 SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920–1940), a.e. 294, Kzp 409/40, 20 (2).

906 Prav tam, 33 (4).

907 Prav tam, 35 (3) (Obrazložjenje revizije in priziva).

naposled obtožilo še Marijo Wölle. Ker je h kazni prištelo še mesece, ki jih ta ni odslužila, jo je obsodilo na kar štiri leta robije.⁹⁰⁸

Analizirani sodni spisi le občasno pripovedujejo o »mazački« kot o benevolentni, skrbni in požrtvovalni osebi, kot jo slika ameriško in zahodnoevropsko (feministično) zgodovinopisje. Toda ne moremo zanemariti učinkov diskreditacije s strani drugih obtožencev ali celo prič, ki so se z omalovaževanjem izvajalk in izvajalcev abortusov morebiti osebno okoristili, kot tudi ne moremo zanemariti interesov oblasti po njihovi demonizaciji. Verjetno je tudi, da so ženske, ki so splavile, pogosto zaščitile »dobre izvajalke« in se te zato v sodnih spisih sploh ne pojavljajo kot osumljenke.

Telo kot mesto discipliniranja in telo kot mesto upora

Če sklenemo razpravo o opisu dogajanja v »zasebni« sferi, lahko zapišemo, da se je tragičnost kriminalizacije abortusa bolj kot v konkretnih kaznih, ki niso bile tako stroge, kot bi lahko pričakovali glede na zakone, kazala v težavah, s katerimi so se ženske spopadale zato, ker so rešitev morale iskati v ilegali. Razne goljufije izvajalk in izvajalcev abortusov, slabe higienske razmere, v katerih so izvajali operacije, strah pred tem, da bi tudi, ko je prišlo do raznih zdravstvenih zapletov, poklicale zdravnika, ki bi izdal njihovo skrivnost, so se tako prepogosto končali tudi z njihovo smrtjo ali vsaj telesno poškodbo. Toda nevarnost ilegale ni bila edina težava, s katero so se ob konkretnih kaznih zaradi kriminalizacije abortusa morale soočiti ženske. Drugo pomembno negativno posledico tovrstne zakonodaje lahko najdemo tudi v vzgojnih in krutih nadzorovalnih mehanizmih samega preiskovalnega postopka. Kazenski spisi denimo pričajo, da so obtoženke morale prestajati invazivne zdravniške preglede, katerih izvidi so bili nato predstavljeni na sodišču,⁹⁰⁹ do potankosti so bile predstavljene tudi njihove ljubezenske zgodbe in spolno življenje. Nekateri procesi so se vlekli mesece in mesece.⁹¹⁰ Kako travmatična in sramotna je lahko bila ta izkušnja, pove primer, ko si je obtoženka zaradi stresa in sramote, ki ju je doživela med procesom, celo vzela življenje.⁹¹¹ Morda Rickie Solinger ne pretirava, ko ob opisovanju atmosfere na ameriških procesih glede splavov trdi, da so se ti pogosto sprevrgli v »kriptoporno« predstavo. »V imenu prava in javne morale so moški invocirali naga telesa žensk, njihov seks in njihovo ranljivost na način, ki se je zdel

908 Prav tam.

909 Procesi vsaj praviloma niso imeli javnega značaja, kakor navaja *Jutro*: »Naše kazensko pravo ima obzira do ugleda ljudi, ki so v tako zadevo vpleteni, ima pa tudi obzir do interesov javne morale, zato nudi možnost, da se take razprave vrše skrite pred javnostjo, čeprav bi v marsikaterem primeru javnost le služila interesom javne varnosti.« Glej: »Iz sodne dvorane. Notranjski mazač Permoser, njegova družina in ostali obsojeni zaradi odprave plodu in padarstva«, *Jutro*, 3. 5. 1936, 4.

910 SI PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor (leta 1920–1940), a.e. 71, Vr IX 338/21.

911 ZAC 609, Okrožno sodišče Celje, a.e. 111, Vr 396/29.

erotičen in zaničljiv obenem.«⁹¹²

Na ženske, ki so se na zatožni klopi znašle zaradi umetne prekinitve nosečnosti, je tako vsekakor mogoče gledati kot na žrtve patriarhalne (pravne in politične) strukture, na njihovo telo pa kot na mesto oblastnega discipliniranja. Obenem pa je nanje mogoče gledati tudi kot na upornice, glede na, če prevzamemo izrazje Foucaulta, izvorni »subverzivni potencial njihovega ilegalizma« – same »odprave plodu«.

Kakor ugotavlja Cornelia Usborne in hkrati do neke mere dokazujejo tudi slovenski podatki, so v dvajsetih in tridesetih letih zdravniki, pravniki, politiki in Cerkev impornirali svoje buržoazne norme o pomenu spočetja, nosečnosti in splava, materinstva kot ideala ženskosti in stebra državne moči. Zasebno dogajanje med delavci in delavkami pa kaže na povsem drugačno stvarnost. Še zlasti proletarske ženske so se držale svojih alternativnih, do neke mere subverzivnih oblik vedenja in znanja. Ohranjale so svoj poseben »Eigensinn«.

Poleg tega so samske posameznice v kontekstu »tajnih splavov« kazale upor do družbenega reda tudi zaradi svojega seksualnega vedenja. Poosebljale so namreč nezakonsko spolnost, ki ni bila v skladu s takratnim javnim idealom ženske spodobnosti. S številnimi zvijačami, s katerimi so poskušale pretentati oblast, pa so končno kazale tudi nasprotovanje ideji o ženski »naravni« pasivnosti. Toku represije se niso prepustile niti, ko je njihov primer prišel pred sodišče, pač pa so s prefinjenimi manipulacijami občasno obračale oblastni govor sebi v prid. Če sklenemo, analiza kazenskih spisov vsekakor kaže na to, da je bilo žensko telo v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja mesto discipliniranja in javnega nadzora, toda hkrati tudi mesto subjektivnih interpretacij in upora.

---

912 Solinger, *The Abortionist*, 199.

Namesto sklepa: vojno in povojno obdobje

V času druge svetovne vojne, ko se je slovenski prostor znašel pod nemško, italijansko in madžarsko okupacijo, je bila umetna prekinitev nosečnosti še vedno potisnjena v ilegalo. Italija in Nemčija sta, kot že nakazano, za splav zaradi grobe pronatalistične politike predvidevali strožje kazni kot Kraljevina Jugoslavija. Tako je tudi slovensko časopisje poročalo o primerih izvajalk in izvajalcev abortusov, kaznovanih z izjemno visokimi kaznimi, tudi s petimi leti prisilnega dela. Katoliško časopisje je hvalilo strožjo hrvaško⁹¹³ in italijansko zakonodajo⁹¹⁴ in podobno kot v medvojnem obdobju še naprej pisalo o »beli kugi« kot neizmernem grehu, »ki ga ne morejo nobene socialne ali zdravstvene razmere, nobeno pomanjkanje in revščina, celo nobena smrt spremeniti v dovoljeno dejanje.«⁹¹⁵ »Meddržavno« in »državljansko« vojno je predstavljalo kot kazen, ki je slovensko ljudstvo prizadelo zaradi razširjenosti splava.⁹¹⁶

Protipartizanska propaganda je temo »kriminalnih splavov« občasno izkoriščala tudi za diskreditacijo nasprotnikov. Po navedbah v *Slovencu* in *Slovenskem domu* naj bi »rdeči zdravniki« po nizki ceni opravljali splave,⁹¹⁷ na osvobojenem ozemlju pa naj bi se nemorala, spolne bolezni in »bela kuga« razširile že v tolikšni meri, da je bil primoran ukrepati celo odsek za zdravstvo OF Notranjsko. Tako naj bi velevalo njegovo vodstvo: »Vsem zdravnikom in bobicam! V zvezi z okrožnico šte. 206 odsek za zdravstvo pri PSNOS vam sporočamo, da je vsako odpravljanje telesnega plodu strogo zabranjeno in

913 *Slovenec* je pozdravljal zakonodajo NDH, ki je v primeru splava predvidevala smrtno kazen. Glej: »Bela kuga in smrtna kazen«, *Slovenec*, 18. 6. 1941, 3; glej tudi »Iz življenja v hrvatski državi«, *Jutro*, 2. 10. 1941, 3; »Reorganizacija zdravstvene službe na Hrvatskem«, *Jutro*, 16. 10. 1941, 3.

914 V *Slovenskem domu* tako beremo: »Italijanski kazenski zakon določa za zločine odprave telesnega plodu prav stroge kazni. Italijanski zakonodajalec je v bistvu stremel za tem, da obvaruje narod pred belo kugo, in prav italijanska ljudska zakonodaja v prvi vrsti pospešuje zdravje in rodovitnost naroda. Tudi pri nas je umestna strožja kazenska praksa za zločine odprave plodu. Strogo naj bodo kaznovane posebno one osebe, ki se obrtoma bavijo s temi nečednimi posli.« Glej: »Obširna Krekova delavska kolonija«, *Slovenski dom*, 17. 5. 1941, 2.

915 »Zapiski«, *Bogoljub*, 41 (avgust–september 1944), 148–149.

916 Prav tam, 148.

917 *Slovenec*, 20. 1. 1945, 2; glej tudi »Krik slovenske zmelje«, *Slovenski dom*, 23. 12. 1944, 3.

se smatra kot narodni zločin. Zato prosimo gori navedene naslove, da se ne predrznejo posegati v odpravljanje telesnega plodu. Dopustno je le v izvestnih bolezenskih primerih. *Socialne indikacije* za splavljanje ni. V takih primerih je potreben pregled in pismena ugotovitev dveh zdravnikov, nakar je treba bolnico napotiti v bolnišnico. Vsak primer, ki bi se izsledil, je poleg prizadete matere izročena tudi oseba, ki bi pripomogla k temu zločinu, vojaškemu sodišču v kazenski postopek.«⁹¹⁸

Kakšno stališče je partizansko zdravstvo v resnici vzpostavilo do rodnostne problematike? Jelena Batinić npr. navaja, da je bilo v praksi (srbsko) partizansko osebje naklonjeno umetni prekinitvi nosečnosti. Nevarne okoliščine, v katerih so delovale ženske, vpletene v odporiško gibanje, naj ne bi bile združljive z materinstvom. Tako naj bi noseče partizanke spodbujali k splavu, matere pa k začasni ločitvi od svojih otrok.⁹¹⁹

Drugače piše Maja Vehar za Slovenijo. Res so zdravniki v partizanskih bolnišnicah opravljali tudi ta poseg, vendar je težko oceniti, ali je šlo za spontane ali umetno sprožene splave. Čeprav so pred vojno socialistično usmerjeni avtorji načeloma zagovarjali uvedbo *socialne indikacije*, takšno je bilo tudi stališče 5. državne konference KPJ v Dobravi pri Zagrebu leta 1940, ko je o temi spregovorila Vida Tomšič,⁹²⁰ pa so se vodilni predstavniki partizanskega zdravstva, upravniki bolnišnic in sanitetni referenti na sanitetnem oddelku glavnega štaba NOV in POS in predvsem Pavel Lunaček kot šef sekcije za bolnišnice pri sanitetnem oddelku, v času vojne oddaljili od tega stališča. V veri, da je splav nevarna operacija, ki na ženski pusti tudi psihološke posledice, je Lunaček npr. zagovarjal zgolj medicinsko, ne pa tudi *socialne indikacije*. O umetni prekinitvi nosečnosti se je celo opredelil kot o uboju živega bitja. Zagotavljal je, da je kljub težkim okoliščinam partizansko zdravstvo zmožno poskrbeti za noseče ženske.⁹²¹

Slovenski prostor so v povezavi z rodnostno problematiko v takojšnjem povojnem obdobju v nekaterih vidikih zaznamovali pomembni prelomi, v drugih kontinuitete, v tretjih pa vračanje, ponovitev vzorcev, ki so bili značilni za prvo povojno obdobje, čeprav se je družbenopolitični kontekst z ustanovitvijo socialistične Jugoslavije spremenil.

Podobno kot po prvi svetovni vojni in podobno kot tedaj v mnogih drugih državah⁹²² je bilo tudi v jugoslovanskem oziroma slovenskem povojnem diskurzu, družbi in politiki mogoče prepoznavati težnjo po kompenzaciji demografskih izgub iz vojnega

918 »Glasovi iz gozda in od drugod«, *Slovenski dom*, 11. 11. 1944, 3.

919 Batinić, *Motherhood and the Yugoslav*.

920 Rožman, *Reproduktivne pravice žensk*.

921 Res je slovensko vojno partizansko zdravstvo organiziralo tudi različne oblike porodne pomoči, ki so bile namenjene ne le civilnemu prebivalstvu, pač pa tudi nosečim partizankam. Pod taktirko Božene Grosman - Vide, upravnice bolnišnice Spodnji Hrastnik, je leta 1944 vzpostavilo celo partizansko porodnišnico. Kljub težkim pogojem, pomanjkljivi oskrbi s sanitetnim materialom, hrano in vodo, je bila smrtnost novorojenčkov v porodnišnici relativno nizka (5,6 odstotka). Glej: Vehar, *Odnos partizanskega zdravstva*.

922 Glej npr. Gembrics, Theuke, Heinemann, ur., *Children by Choice?*; Bimbi, *The Family Paradigm*; Bracke, *Family planning, the pill*; Mesner, *The abortion conflict*.

obdobja, ki se je kmalu odražala tudi v številkah. Rodnost v Sloveniji je leta 1939 znašala 21,6 promilov, v času druge svetovne vojne se je nato brez dvoma zmanjšala, vendar je v povojnem kompenzacijskem obdobju spet narastla. Leta 1950 je znašala že 34,5 promilov. To rahlo zviševanje je sicer nato upadlo do leta 1954, ko je bila rodnost že nižja kot leta 1939.⁹²³

Zgodnejši zgodovinski pregledi predpostavljajo, da socialistična Jugoslavija v prvem povojnem obdobju ni imela jasno izoblikovane demografske politike,⁹²⁴ naj sodobnejše študije pa zagovarjajo drugačno tezo: da se je jugoslovanska partijska elita po vzoru SZ⁹²⁵ na začetku jasno zavezala pronatalizmu, čeprav ga je poskušala hkrati uskladiti s svojo zavezanostjo emancipaciji žensk. Podobno kot takoj po prvi svetovni vojni Kraljevina Jugoslavija je zdravstveno in zdaj tudi delovno zaščito žensk v času nosečnosti in po porodu zagotovila v ustavi,⁹²⁶ tudi javni diskurz je poudarjal vlogo matere.⁹²⁷ Kmalu po vojni so se tako začele vrstiti institucionalne in civilnodružbene pobude, usmerjene v zaščito mater in otrok,⁹²⁸ ki jih je v slovenskem prostoru motiviralo tudi veliko število vojnih sirot in visoka umrljivost dojenčkov. Kakor navaja Maja Vehar, se je umrljivost dojenčkov v letu 1949 v zahodnih in severnoevropskih državah že spustila na 3–5 odstotkov, med tem ko je v LRS vztrajala pri 9,5 odstotka. Visoka je bila še vedno tudi umrljivost šolskih in predšolskih otrok.⁹²⁹ Tako so slovenske oblasti na terenu organizirale zdravstvene postaje, domove in dispanzerje za ženske, v okviru katerih so odkrivali in zdravili ženske bolezni, skrbeli za zdravstveni nadzor žensk po porodu, uvajali kontracepcijo in reševali težave z neplodnostjo. Delovale so posvetovalnice za nosečnice, materinske šole, patronažne sestre, babice so obiskovale matere na domu in jih izobraževale v pravilni negi. Pomembno vlogo v prvih povojnih pobudah za zaščito materinstva je, spet podobno kot po prvi svetovni vojni, odigrala organizacija Antifašistična fronta žensk (AFŽ),⁹³⁰ ki je že leta 1945 na podeželju osnovala zunajbolnišnične porodnišnice oziroma mesta, kjer so lahko ženske rodile v bolj-ših pogojih. Vsa ta prizadevanja so v nasprotju s prizadevanji v prvem povojnem obdobju kmalu obrodila sadove. Do srede petdesetih let je že večina porodnic v LRS rodila s pomočjo zdravstvenega osebja, umrljivost dojenčkov se je vztrajno nižala, leta 1956 je znašala že 4,48 odstotka leta 1968 2,68 odstotka, danes znaša 0,21 odstotka in je ena najnižjih v Evropi!⁹³¹ Kljub temu so v petdesetih letih še vztrajale nekatere težave, ki so onemogočale

923 Šircelj, *Rodnost v Sloveniji*.

924 Bogdan, *Reproductive regulation*.

925 Glede pronatalizma v Sovjetski zvezi glej npr.: Hoffmann, *Mothers in the Motherland*.

926 Bogdan, *Reproductive regulation*.

927 Batinić, *Motherhood and the Yugoslav*; Verginella, *Ženska obrobja*.

928 Jeraj, *Slovenke na prebodu*.

929 Vehar, *Vzgoja za starševstvo*.

930 Jeraj, *Slovenke na prebodu*.

931 Vehar, *Spolna vzgoja*.

hitrejši napredek. Porodne prakse so bile po analizi AFŽ leta 1952 še vedno vpete v tradicijo in vraževerje, premalo mater je obiskovalo zdravstvene ustanove. Starševska vzgoja se je sprva osredotočala zgolj na matere, ne pa tudi na očete.⁹³² Delovno aktivne ženske so ostajale preobremenjene tudi zato, ker je porodniški dopust trajal še vedno zgolj 90 dni, mreža vrtcev pa se je šele vzpostavljala.⁹³³

Takojšnje povojno obdobje, kljub deklarativni zavezanosti socializma k enakopravnosti moških in žensk ter nenazadnje tudi pridobitvi ženske volilne pravice, ni prineslo liberalizacije zakonodaje glede abortusa. Čeprav je število kriminalnih splavov (podobno kot v predhodnih obdobjih) ostajalo visoko, so jugoslovanske oblasti to vprašanje potiskale ob stran. Časopisje je o splavu poročalo celo manj kot v medvojnem obdobju. Podobno kot v nekaterih drugih socialističnih državah, npr. v Nemški demokratični republiki,⁹³⁴ so se razmeroma redki članki, ki so naslavljali to vprašanje, skoraj v celoti umeščali v medicinski diskurz: o splavu so pisali zdravniki, npr. ginekolog Pavel Lunaček, in svoja stališča opirali izključno na pronatalistične,⁹³⁵ še pogosteje pa na medicinske argumentacije. Liberalizaciji umetne prekinitve nosečnosti v smeri *socialne indikacije* so zdravniki nasprotovali zato, ker so jo smatrali za nevarno operacijo.⁹³⁶ O problemu splava ni v svojih revijah (npr. *Naši ženi*, *Ženi danas* ipd.) tik po vojni poročala niti AFŽ.⁹³⁷ Če ostanemo pri slednji organizaciji, je simptomatsko za povojno obdobje, a po svoje tudi enigmatično pismo »Sterbanove«, ki je leta 1945 priromalo na naslov Glavnega odbora AFŽ Slovenije: »Žene podpiramo svetost in srečo materinstva. Zahtevamo strogo kazen za odpravo telesnega plodu, radi komodnosti in vitkosti ženske postave. V novi Titovi Jugoslaviji bo dano našim bodočim otrokom srečno življenje, bodoče matere ne dela bodočnost otroka nobene skrbi, kakor je bilo to v predaprilski Jugoslaviji, ko nihče ni skrbel za otroke revnih družin in za nezakonske otroke. Mnogo nesrečnih deklet je obupalo pred rojstvom svojega otroka, druge so jih v duševni zmedenosti pomorile postale na stopnicah. Taki primeri se v naši novi Jugoslaviji ne bodo več zgodili. Zasigurana

932 Vehar, *Vzgoja za starševstvo*; Bogdan, *Reproductive regulation*.

933 Bogdan, *Reproductive regulation*; Simić, *Who should care*.

934 Glej npr. Gembries, *Birth Control*.

935 »Umetni splav – družabno zlo«, *Ljudski tednik*, 13. 3. 1947, 12.

936 Po drugi strani so z medicinskimi argumenti tudi nasprotovali še konservativnejšemu stališču, ki ga je v tistem obdobju gojila slovenska Rimskokatoliška cerkev. Polemika med slovenskimi ginekologi in slovenskim cerkvenimi dostojanstveniki se je posebej razplamtela, ko so prvi reagirali na okrožnico, ki jo je v imenu slovenskega škofijskega ordinariata leta 1952 pripravil g. Vovk. Okrožnica je obsodila *medicinsko indikacijo* za abortus, ki je bila v slovenski zakonodaji v veljavi že od leta 1930, v praksi pa, kot smo pokazali, že prej. Ginekologi in zdravniki, med katerimi se je znašel že predvojni zagovornik liberalizacije splava Jože Potrč, so s konkretnimi primeri iz prakse dokazovali, da z upoštevanjem *medicinske indikacije* rešujejo življenja žensk. Polemiko so izkoristili tudi za ideološki obračun s slovenskimi cerkvenimi dostojanstveniki, ki zdaj obsojajo smrt fetusa, v obdobju vojne pa so sodelovali s fašističnimi morilci in blagoslavljali orožje. Glej: Jože Potrč, »O medicinski indikaciji splava«, *Ljudska pravica*, 7. 6. 1952, 3.

937 Bogdan, *Reproductive regulation*.

je bodočnost zakonskih in nezakonskih otrok. Stari predsodki so za vedno odstranjeni. Naj živi nova fed. dem. Jugoslavija.«⁹³⁸ Kako resno je mogoče jemati to pismo? Gre zgolj za odraz povojne režimske propagande ali za glas »od spodaj«, ki se je odmaknil od vse-splošnega odobravanja splava s strani »malih ljudi«, posebno žensk v medvojnem času? Bi avtorica liberalizaciji splava lahko nasprotovala iz lastnih čustvenih vzgibov, ki so izvirali iz optimističnega vzdušja povojnega obdobja, želje po vrnitvi v neko novo, zdaj še, kakor je upala, izboljšano normalo?

Zasledimo še drugi primer, ki priča o prvi povojni klimi v širši javnosti, ki očitno ni bila naklonjena splavu, vsaj ko je bilo treba obračunati z ideološkimi nasprotniki. Leta 1947 se je namreč na Okrožnem sodišču v Celju odvil proces, na katerem so bili dva patra in samostanska služkinja obsojeni zaradi umetne prekinitev nosečnosti. Primer naj bi po mnenju slovenskega prorežimskega tiska kazal na pokvarjenost in nemoralo samostana, ki naj bi se mu ljudstvo postavilo po robu: »Med vsem potekom razprave se je pred sodiščem zbrala vedno večja množica ljudstva, ki je zvečer demonstrativno odšla pred kapucinski samostan, kjer je zahtevala zaplembo samostana in njegovo preureditev v otroško igrišče.«⁹³⁹

A to »ljudsko« nasprotovanje splavu vsekakor ni bilo vsesplošno niti takoj po letu 1945 in se je potem v naslednjem obdobju umikalo v ozadje. V petdesetih letih je število splavov naraščalo tudi v Jugoslaviji: Dobrivojevič Tomić ocenjuje, da so se številke v petdesetih letih gibale okoli 250.000 abortusov letno.⁹⁴⁰ V Sloveniji je medicinsko osebje leta 1957 po podatkih, ki jih je zbiral Higijenski zavod v Ljubljani, na vsak četrti porod prijavilo en splav, realne številke neodkritih »tajnih splavov« pa so bile gotovo še znatno višje.⁹⁴¹ Črna kronika je vse bolj pogosto prinašala vesti o primerih žensk, ki so zaradi ilegalnih abortusov izgubile življenje ali resno ogrozile svoje zdravje.⁹⁴² Za jugoslovansko zdravstvo so zapleti po tovrstnih posegih predstavljali vse večje finančno breme in celo dovedli do prezasedenosti bolnišnic.⁹⁴³ Zgovorno je dejstvo, da so denimo leta 1953 v Jugoslaviji (nedokončani) abortusi predstavljali 75,9 odstotkov ginekoloških primerov v bolnišnicah. Pogosto so se ti za žensko končali neugodno. Med letoma 1937 in 1952 je bila npr. na ginekološko-porodniški kliniki v Ljubljani smrtnost pri porodih okoli 1,48 odstotkov, smrtnost pri splavih pa 7,93 odstotkov.⁹⁴⁴ Jugoslovanskemu političnemu vrhu je tako postajalo jasno, da javni linč proti osebam, ki so ilegalno opravljale tovrstne operacije,⁹⁴⁵ in zdravstvena ter socialna pomoč

938 SI AS 1800, Glavni odbor antifašistične fronte žena Slovenije, t.e. 7.

939 »Nemorala v kapucinskem samostanu v Celju«, *Slovenski glas*, 2 (1947), št. 27, 10.

940 Dobrivojevič Tomić, *Za željeno roditeljstvo*; Dobrivojevič Tomić, *Trajnost i promena*.

941 Vehar, *Spolna vzgoja*.

942 »Ali ni škoda mladih življenj?«, *Slovenski poročevalec*, 15 (1954), št. 184, 4.

943 Vehar, *Spolna vzgoja*.

944 Prav tam.

945 »Ali ni škoda mladih življenj?«, *Slovenski poročevalec*, 15 (1954), št. 184, 4.

materam ne zadoščajo za rešitev problema. Potrebni so bili nadaljnji ukrepi. Od leta 1948 do 1951 je bilo na temo organiziranih več zdravstvenih posvetov, vendar so se mnenja ginekologov ter tudi partijskega vodstva razlikovala in so se tudi spreminjala skozi čas.⁹⁴⁶ Če je še leta 1953 Kongres ginekologov Jugoslavije nenaklonjeno gledal na kontracepcijo, je že leta 1955 spremenil svoje stališče in »kontracepcijo proglasil kot edino profilaktično metodo«.⁹⁴⁷ Vzporedno se je rahljala tudi zakonodaja, ki je obravnavala umetno prekinitev nosečnosti. Kazenski zakonik iz leta 1951 je pomenil prvi korak v smeri legalizacije splava, saj je na predlog poslanca Pavla Lunačka⁹⁴⁸ opustil kaznovanje noseče ženske. Skoraj takoj zatem, leta 1952, so z Uredbo o postopku za dovoljeno odpravo plodu (Ur. L. FLRJ) v Jugoslaviji vpeljali npr. še *socialno-medicijsko, pravno-etično* in *evgenično indikacijo*.⁹⁴⁹ Pojasnila glede tako opredeljenih indikacij so bila ohlapna in prepuščena presoji posameznih zdravnikov oziroma komisijam, ki so jih sprva sestavljali trije zdravniki, od katerih je moral biti eden specialist ginekologije,⁹⁵⁰ in so v bolnicah in na klinikah odločale glede upravičenosti splava v primeru posameznih prosilk.⁹⁵¹ Ker je število ilegalnih splavov še naprej naraščalo, so različne skupine znotraj medicinskega kroga predlagale nadaljnje spremembe zakonodaje. Medtem ko so nekateri zagovarjali še uvedbo *socialne indikacije*, so drugi, nasprotno, zahtevali ponovno kaznovanje noseče ženske.⁹⁵²

Tako enim kot drugim se je v svojem znamenitem referatu leta 1954 v imenu žensk po robu postavila Vida Tomšič, ki je med drugim poudarila tudi pomen razvijanja in uveljavljanja kontracepcije.⁹⁵³ Njen odziv je pomemben predvsem zato, ker so sicer razprave glede splava tedaj skoraj izključno potekale na elitnih konferencah zdravnikov in v političnem vrhu, mnenje in izkušnje žensk oz. ženskih organizacij pa so pri tem ostajale v ozadju. Tako se je izmenjevanje informacij, ki je npr. potekalo med različnimi oddelki AFŽ in partijskimi zdravniki – tako Branka Bogdan – v petdesetih letih osredotočalo izključno na vprašanje smrtnosti mater in otrok ter materinskega zdravja, na redka vprašanja v zvezi s splavom, ki so jih članice AFŽ naslavljale na

946 Leskošek, *Zgodovina boja*.

947 Vehar, *Spolna vzgoja*.

948 Rožman, *Reproduktivne pravice žensk*.

949 Rožman, *Geneza pravice*.

950 Rožman, *Reproduktivne pravice žensk*.

951 Umetne prekinitev nosečnosti, utemeljene na podlagi zakonskih indikacij, so do začetka petdesetih let predstavljale le majhen delež (1,8 odstotka) vseh abortusov, ki so jih od dvajsetih let do začetka petdesetih let obravnavali na ljubljanski ginekološko-porodniški kiniki. Do leta 1952 se je ta delež povečal na 7,3 odstotka vseh obravnavanih abortusov. Leta 1959 so, kakor piše Maja Vehar, dovoljeni splavi na ozemlju LRS predstavljali več kot 50 odstotkov evidentiranih splavov, 10 let pozneje pa 69 odstotkov. Glej: Vehar, *Spolna vzgoja*.

952 Prepoved splava so z resolucijo podprli tudi na pomembnem kongresu ginekologov in porodničarjev Jugoslavije leta 1953. Glej: Rožman, *Reproduktivne pravice žensk*. Resolucija je v javnosti naletela na vvelik odpor. Glej: Vehar, *Spolna vzgoja*.

953 Vida Tomšič, »Ali je legalizacija splava sprejemljiva rešitev«, *Ljudska pravica*, 17. 01. 1954, 2.

zdravnike, ni bilo odziva.⁹⁵⁴ Javno angažirane Slovenke, npr. Marija Sedlaček, Božena Grosman in tudi Vida Tomšič, v petdesetih letih sicer praviloma niso javno podpirale popolne legalizacije splava. Pri tem so izpostavljale argumente, ki so jih nekoč zagovarjale nekatere pomembne predstavnice predvojnega ženskega gibanja. Pisale so o naravnem hrepenenju po materinstvu in o legalizaciji splava kot sredstvu za spolno izkoriščanje žensk.⁹⁵⁵

Sčasoma je jugoslovanski politični vrh izoblikoval bolj liberalno stališče do možnosti legalizacije abortusa. Medtem ko so zdravniki npr. poudarjali pomen negativnih zdravstvenih posledic splava, je oblast upoštevala tudi socialnoekonomsko dimenzijo problema, predvsem dejstvo, da so zaradi zdravstvenih komplikacij po splavu ženske izostajale z dela, koristile bolniško odsotnost itn., kar jugoslovanskemu gospodarstvu ni koristilo.⁹⁵⁶

Po Branki Bogdan naj bi čedalje bolj naklonjeno stališče države do liberalizacije splava in kontracepcije pogojevali tudi zunanjepolitični preobrati in mednarodno povezovanje. Takoj po drugi svetovni vojni je Jugoslavija sledila strogemu pronatalističnemu zgledu Sovjetske zveze, po sporu z Informbirojem leta 1948, predvsem pa po Stalinovi smrti (1953) in z začetkom samoupravnega sistema pa se je od njega distancirala. Zakonodajni in institucionalni premiki v smeri večanja reproduktivne svobode žensk in dekriminalizacije abortusa so od zgodnjih petdesetih let dalje predstavljali pomemben del te nove jugoslovanske ideološke evolucije in geopolitične umestitve, ki je predvidela posebno pot socializma in tudi sodelovanje z znanstveniki in organizacijami z Zahoda, med drugim ZDA. Jugoslavija se je navzven želela kazati kot zgled državam v razvoju. Državam tretjega sveta je posredovala reduktivno tehnologijo in znanja iz ZDA. V tem duhu je leta 1963 postala pridružena članica, leta 1972 pa članica International Planned Parenthood Federation (IPPF), v ZDA osnovane mednarodne organizacije, ki je na globalni ravni promovirala načelo načrtovanja družine⁹⁵⁷ in jo je SZ kritizirala kot sredstvo ameriške hegemonije.⁹⁵⁸

Vzporedno je načelo načrtovanja družine vse bolj pridobivalo na veljavi tudi v Sloveniji. Pomembno prelomnico sta v tem kontekstu pomenila leta 1961 ustanovljena Znanstveno-raziskovalni oddelek za vprašanje abortusa in kontracepcije kot posebna enota Klinične bolnišnice za porodništvo in ginekologijo, ki ga je vodila Lidija Andolšek Jeras, in koordinacijski odbor za načrtovanje družine, iz katerih se je potem leta 1967 v Ljubljani oblikoval Inštitut za načrtovanje družine.⁹⁵⁹ Slednjega je jugoslovansko

954 Bogdan, *Reproductive regulation*.

955 Več o tem Vehar, *Spolna vzgoja*.

956 Dobrivojević Tomić, *Za željeno roditeljstvo*; Dobrivojević Tomić, *Trajnost i promena*.

957 Bogdan, *Reproductive regulation*.

958 Bracke, *Family planning, the pill*.

959 Leskošek, *Zgodovina boja*.

ministrstvo koncipiralo kot osrednje preizkusno mesto za reproduktivno tehnologijo, ki so jo razvijali v Jugoslaviji ali pa jo vanjo uvažali.⁹⁶⁰ Omenjeni inštitut je sicer lahko gradil na osnovah, ki so jih v povezavi s tem področjem postavili že predhodno. Prve posvetovalnice za kontracepcijo v Jugoslaviji so osnovali leta 1955 prav v Sloveniji.⁹⁶¹ Leta 1958 so ustanovili komisijo za prevencijo splava in kontracepcijsko službo, ki vodi vso dejavnost na tem področju od organizacijsko-operativne do posvetovalno-propagandne. Veliko so v tem času tudi investirali v razvoj in distribucijo diafragme,⁹⁶² ki zaradi zapoznele industrializacije Jugoslavije ni potekal brez težav. Leta 1964 so potem na že omenjenem inštitutu za načrtovanje družine začeli predpisovati hormonsko kontracepcijo.⁹⁶³ Uvajanje kontracepcije je bilo uspešnejše v gospodarsko razvitejših republikah države (zlasti Sloveniji in Hrvaški) in veliko manj v slabše razvitih, kjer je rodnost ostajala visoka, visoko pa je ostajalo tudi število ilegalnih splavov.

Čeprav so zagovornice in zagovorniki načela načrtovanja družine (podobno kot v drugih državah) tudi pri nas kot alternativo nelegalnim splavom promovirali ravno kontracepcijo, pa so se hkrati zavedali potrebe po sproščanju restriktivne zakonodaje. Ilegalni splavi so tedaj namreč še vedno predstavljali resno zdravstveno tveganje. Kot piše Maja Vehar, so na začetku šestdesetih komplikacije spremljale 20,5 odstotkov nedokončanih ilegalnih splavov in samo 2,8 odstotkov dovoljenih in strokovno opravljenih splavov.⁹⁶⁴

Leta 1960 so tako jugoslovanske oblasti sprejele zakonodajo, po kateri je bilo mogoče prekiniti nosečnost zgolj iz socialnih razlogov, torej v primeru težkih osebnih, družinskih in materialnih okoliščin. Komisije, ki so pri posameznih primerih ocenjevale opravičljivost *socialne indikacije* in ki so od leta 1958 vključevale tudi socialne delavce oz. delavke, so postajale bolj razumevajoče, saj so, kakor piše Sara Rožman, splav odobrile v 98 odstotkih.⁹⁶⁵ Slovenske komisije naj bi sicer veljale za strožje⁹⁶⁶ kot denimo srbske, kar je številne Slovenke motiviralo, da pomoč poiščejo v Beogradu. Ščasoma se je z vprašanjem abortusa začelo ukvarjati vse več akterjev in akterk, poleg zdravnikov tudi strokovnjaki s področja sociale in gospodarstva, o temi so od petdesetih let vse bolj pogosto pisale jugoslovanske ženske revije, v šestdesetih letih je posvete na temo organizirala Konferenca za družbeno

960 Bogdan, *Reproductive regulation*.

961 Več o tem Vehar, *Spolna vzgoja*.

962 Leta 1955 se začne domača proizvodnja diafragme v podjetju Sava. Glej: Vehar, *Spolna vzgoja*.

963 Dobrivojević Tomić, *Za željeno roditeljstvo*; Dobrivojević Tomić, *Trajnost i promena*; Bogdan, *Reproductive regulation*.

964 Vehar, *Spolna vzgoja*.

965 Analiza prošelj, ki so jih obravnavale omenjene komisije, izpričuje podobno sliko kot sodni primeri iz predvojnega obdobja. Na eni strani so posebno skupino prosilk predstavljale ponavadi prvič noseče samske ženske in mladoletnice, ki so se za splav odločale iz strahu pred starši ter zaradi družbene stigme nezakonskega materinstva. Drugo skupino so predstavljale poročene ženske z otroki, ki so abortus uporabljale kot metodo za uravnavanje rojstev, med njimi so bile tako številne povratnice. Glej: Rožman, *Geneza pravice*; Leskošek, *Zgodovina boja*. Podrobno o statističnem pregledu dela komisij tudi v Vehar, *Spolna vzgoja*.

966 Vehar, *Spolna vzgoja*.

aktivnost žensk, nekakšna okrnjena naslednica prehodno ukinjene Zveze ženskih društev. Pozneje je v njenem okviru nastal že omenjeni Koordinacijski odbor za načrtovanje družine. O abortusu so razpravljale tudi patronažne sestre in socialne delavke, katerih vloga v komisijah za odobritev splava je postajala vse bolj pomembna.⁹⁶⁷ Leta 1969 so jugoslovanske oblasti sprejele Resolucijo Zvezne skupščine o načrtovanju družine in Splošni zakon o prekinitvi nosečnosti, ki sta bila potem podlaga za leta 1974 v jugoslovanski in nato slovenski ustavi zapisano pravico glede svobodnega odločanja o rojstvu otrok; ti sta potem nadalje leta 1977 omogočali sprejem zakona, po katerem se je umetna prekinitve nosečnosti v prvem trimesečju ne glede na okoliščine izvajala na zahtevo noseče ženske.⁹⁶⁸ V Sloveniji se je v naslednjih desetletjih zaradi vse bolj uspešnega uvajanja kontracepcije in širjenja načel spolne vzgoje število zdaj legalno opravljenih splavov začelo postopoma zmanjševati. Javno mnenje pa je postajalo vse bolj naklonjeno tej svoboščini.

Jugoslavija je na poti legalizacije abortusa in kontracepcije vse od zgodnjih petdesetih let skladno z izpostavljeno zavezanostjo posebnemu tipu socializma prehitela države v sosesčini. V Italiji in Avstriji sta npr. vpliv Rimskokatoliške cerkve v politiki in iskanje konsenza med levimi in desnimi političnimi silami v parlamentu kljub volilni pravici žensk dolgo onemogočala, da bi se za liberalizacijo splava zavzemala katerakoli večja politična stranka. Po drugi svetovni vojni je bilo zaradi povojne želje po vrnitvi v normalo, povojnega optimizma, izboljšanjih gospodarskih razmer in kulturnega vpliva ZDA v obeh državah tudi žensko gibanje oslABLJENO, kult materinstva in ideologija družine, skupaj z visoko področnostjo in rodnostjo, pa sta dosegla svoj vrhunec. Kljub temu so tudi znotraj tovrstnih tradicionalističnih razmer, zavezanih strogemu pronatalizmu, obstajale kontradikcije. Število ilegalnih abortusov je ostajalo visoko in je z leti še naraščalo, v Italiji med drugim tudi zato, ker je kot ostanek fašistične zakonodaje do sedemdesetih let ostala v veljavi tudi prepoved prodaje kontracepcijskih sredstev (z izjemo kondoma).⁹⁶⁹ V Avstriji se je zaradi posebne politične kulture, kakor pojasnjuje Maria Mesner, boj za legalizacijo splava potem nekje od sredine šestdesetih let dalje zvečine odvil znotraj strankarskih struktur in ne toliko s pomočjo civilnodružbene iniciative, kakor je značilno denimo za ZDA in mnoge druge zahodnoevropske države. Avstrijske socialne demokratke, ki so se lahko naslonile na predvojno agitacijo o reproduktivnih vprašanjih, so od sredine šestdesetih let začele bolj odločno lobirati znotraj stranke, ki je tako leta 1972 sprejela resolucijo za liberalizacijo abortusa in nato leta 1974 uspešno predlagala zakon, ki je omogočal abortus na zahtevo ženske. V sedemdesetih letih je te spremembe vendarle podprlo tudi vse glasnejše žensko gibanje.⁹⁷⁰ V Italiji pa so prvi odmik od strogega povojnega pronatalizma vodile organizacije, ki svojih zahtev niso

967 Leskošek, *Zgodovina boja*.

968 Sedmak, *The abortion policy*.

969 Bimbi, *The Family Paradigm*; Bracke, *Family planning, the pill*; Mesner, *The abortion conflict*.

970 Mesner, *The abortion conflict*.

utemeljevale na reproduktivnih pravicah žensk, pač pa na neomaltuzianizmu, in so se povezovale z že omenjeno mednarodno organizacijo IPPF. Zagovorniki širjenja načel načrtovanja družine, ki so svoje delo povezovali tudi z zoperstavljanjem komunizmu, so v italijanskih somišljenikih prepoznali pomembne sogovornike, saj je Italija ležala na obrobju zahodnega sveta in je imela močno komunistično stranko ter nenazadnje tudi visoko rodnost. Italijanska komunistična stranka je po drugi strani zaradi vpliva Sovjetske zveze pobude za načrtovanje družine sprva zavračala, saj jih je povezovala z ameriško globalno agendo o podjarmljenju držav v razvoju. Pozneje je njeno žensko krilo vendarle začelo zagovarjati pravico do abortusa in kontracepcije na temelju načela ženske telesne integritete in reproduktivne svobode. V sedemdesetih letih sta boj za reproduktivne pravice v Italiji odločno nadaljevala radikalno (radikalna stranka) in feministično gibanje. Vse te pobude so leta 1972 končno pripeljale do odprave zakona o prepovedi kontracepcije, od leta 1978 pa je tudi v Italiji abortus v prvem trimesečju omogočen na zahtevo noseče ženske.⁹⁷¹ Tako italijanska kot avstrijska zakonodaja sta kljub omenjeni legalizaciji še danes bolj restriktivni glede tega vprašanja kot slovenska zakonodaja. V Avstriji npr. umetne prekinitve nosečnosti ne krije zdravstvena zavarovalnica in bolnice v posameznih krajih je ne izvajajo,⁹⁷² v Italiji zdravniki lahko operativni poseg zavrnejo na temelju ugovora vesti.⁹⁷³ Podobno restriktivno zakonodajo imajo nekatere bivše republike Jugoslavije.

Razpad Jugoslavije je razpravo o umetni prekinitvi nosečnosti in drugih reproduktivnih svoboščinah v vseh bivših republikah namreč postavil na nove tirnice. Po zadnjih balkanskih vojnah se je izraz »bela kuga« ponovno množično pojavljal v hrvaškem, srbskem in tudi bosansko-muslimanskem tisku ter ponovno tudi označeval moralno paniko zaradi nižanja natalitete. Kot da ne bi od prve svetovne vojne minilo že skoraj stoletje, so razpravo na vseh straneh spremljali enaki strahovi o demografski premoči vojnega sovražnika, pogojevani s strani predhodnega etničnega čiščenja, krivdo pa so nacionalisti pripisovali razvajanosti ali pretirani emancipaciji žensk. Vrstili so se pozivi k zaostritvi zakonodaje glede splava in kontracepcije. A vsa ta demagoška svarila niso uspela zaustaviti trenda nižanja natalitete. Takoj po vojni na Hrvaškem in v Bosni ter po Natovem napadu na Srbijo je v vseh teh državah – podobno kot po obeh svetovnih vojnah – res sledil rahel dvig rodnosti. Toda temu so bolj kot pronatalistični pritiski botrovali drugi razlogi, predvsem optimistično prepričanje, da bo po vojni tragediji končno sledila vrnitev v normalo. V poznejših letih pa se je v vseh bivših jugoslovanskih republikah trend nižanja natalitete nadaljeval s še večjo hitrostjo. Agresivni državni pronatalizem se je izkazal za povsem nemočnega pred dejavniki, ki

---

971 Bracke, *Family planning, the pill*.

972 Mesner, *The abortion conflict*.

973 Glej npr. The complicated state of abortion access in Italy, <https://www.npr.org/2022/06/09/1103884804/the-complicated-state-of-abortion-access-in-italy?t=1659033231363> (dostop: 29. 7. 2022).

v težkih povojnih razmerah potem mlade ljudi odvrčajo od starševstva. Kot so pokazale etnološke raziskave, so ti dejavniki predvsem neurejene bivanjske razmere, visoka stopnja brezposelnosti, posledice življenja v begunstvu in težnja po odselitvi iz države, pa vse tiste specifične travme, ki se vežejo na vojno nasilje in na dejstvo, da so številne ženske postale vdove.⁹⁷⁴

Slovenski prostor so po osamosvojitvi zaradi le nekaj dni trajajoče vojne zaznamovale seveda v mnogočem drugačne okoliščine, kot to zaradi uničujočih vojn velja za srbski, bosanski in hrvaški prostor. Kljub temu so se v tranzicijskem času tudi pri nas pojavili podobni pronatalistični pritiski s strani krščansko in nacionalistično naravnanih akterjev, ki so ogrožali že pridobljeno pravico do splava. Kakor navaja Mencin Čeplak, so se že v drugi polovici osemdesetih let začela vrstiti nacionalistična svarila o izumiranju slovenskega naroda, ki so jih spremljale zahteve po večji rodnosti. Nasprotovanje pravici do abortusa so promotorji nacionalističnega diskurza umeščali v kontekst simbolnega reza s socialistično preteklostjo. Polemika se je najbolj izostrila leta 1991 ob sprejemanju slovenske ustave, predvsem okoli njenega 55. člena, ki določa, da je odločanje o rojstvu otrok svobodno.⁹⁷⁵ Kljub pritiskom s strani Rimskokatoliške cerkve in desno usmerjenih strank v parlamentu so ženske z odločno parlamentarno in tudi civilnodružbeno pobudo uspele ubraniti člen in tudi njemu priloženo ustavno pojasnilo, ki izrecno pojasnjuje, da je ta pravica vezana tudi na pravico do abortusa.⁹⁷⁶ V naslednjih letih so se pojavljale še nekatere agresivne iniciative, ki so v Sloveniji poskušale omejiti dostop do abortusa, vendar so bile kljub znatni medijski in finančni podpori zaenkrat neuspešne. Tudi statistične ocene v okviru meritev slovenskega javnega mnenja kažejo, da državljani in državljanke Slovenije v večini trdno podpirajo pravico do splava. Javna naklonjenost do te pravice je večja, kot je bila npr. v šestdesetih letih 20. stoletja, ko so začeli spremljati mnenje o tovrstnih vprašanjih, in tudi v primerjavi z npr. mnenjem v ostalih bivših republikah Jugoslavije, v sosednji Avstriji in Italiji.⁹⁷⁷ V primerjavi z npr. Hrvaško, kjer se ginekologi in ginekologinje v zadnjih letih izogibajo opravljanju umetnih prekinitev na osnovi ugovora vesti, ostajajo v Sloveniji tovrstni postopki primerno dostopni. Po ocenah, ki sta jih pripravili dve mednarodni organizaciji (International Planned Parenthood Federation's European Network (IPPF EN) in European Parliamentary Forum for Sexual and Reproductive Rights (EPF)), se je Slovenija v letu 2021 umeščala med države z razmeroma dobrim dostopom do varnega legalnega abortusa.⁹⁷⁸ Ob tem velja poudariti, da število

974 Jensen; Helms, *The „White Plague“*.

975 Mencin Čeplak, *V bojih za dostopnost*.

976 Bahovec, *Abortus – pravica do izbire*.

977 Ule, Kurdija, *Kakšno je vaše stališče*.

978 Vir: <https://www.euronews.com/2021/09/28/which-country-in-europe-ranks-worse-for-access-to-abortion>, (dostop: 27. 4. 2022).

umetnih prekinitev nosečnosti v Sloveniji od začetka osemdesetih let vztrajno pada, saj imajo ženske v državi dobro urejen dostop do kontracepcije.⁹⁷⁹

V mednarodni historiografiji se je uveljavil model pojasnjevanja postopkov legalizacije abortusa v drugi polovici 20. stoletja, ki postavlja jasne ločnice med trendi na Zahodu in v socialističnih državah. V zahodnih državah naj bi legalizacijo abortusa uresničil predvsem feminizem drugega vala, močno civilnodružbeno gibanje, ki se je krepilo od šestdesetih let. V socialističnih državah naj bi se proces legalizacije splava sicer začel prej kot na Zahodu, vendar naj bi bil voden s strani države, od zgoraj navzdol, žensko gibanje naj tu ne bi igralo pomembne vloge.⁹⁸⁰ Zaradi odsotnosti ali manjše pomembnosti feminističnega aktivizma in prevelike povezave z državnim socializmom naj bi bile zlasti v tranzicijskem obdobju devetdesetih let reproduktivne pravice v bivših socialističnih državah še posebej ogrožene. Skrajni primer tovrstnega »backlasha« je gotovo Poljska, ki je po drugi svetovni vojni med prvimi državami v Evropi legalizirala abortus, zdaj pa ima eno najbolj restriktivnih zakonodaj na svetu. Slovenska zgodovina boja za pravico do abortusa je še en izmed primerov, ki zapletejo pripoved o jasni dihotomiji med zahodnim in vzhodnim modelom legalizacije abortusa. Res se je tudi v Sloveniji, podobno kot v številnih drugih socialističnih državah, postopek legalizacije abortusa začel prej in je bil v veliki meri spodbujen s strani političnega vrha, vendar bi težko zaključili, da ženski angažma v tej zgodbi o (zaenkrat) permanentnem uspehu ni igral pomembne vloge. Različne uspešne manifestacije javnega pa tudi zasebnega ženskega upora je, kot sem pokazala v pričujoči monografiji, mogoče prepoznati že pred drugo svetovno vojno ter jim slediti z večjim ali manjšim zamikom nato po vseh političnih preobratih in tranzicijah v naslednjih odbojih vse do leta 1991, ko je prav odločna skupna mobilizacija žensk na vseh nivojih družbe in politike⁹⁸¹ uspela preprečiti, da se vrnemo v čas, ko so zaradi želje po obrambi lastne telesne integritete tudi v našem prostoru vsakodnevno umirale ženske.

---

979 Buda, *Pravica do splava*.

980 Prajerova, *Developing the new socialist*; Dudova, *Regulation of abortion*.

981 Bahovec, *Abortus – pravica do izbire*.

Summary

This publication focuses on the issue of abortion in Slovene lands in the interwar period. In the Kingdom of Yugoslavia, as in other European countries, the interwar period was marked by pronatalist and eugenic initiatives by the authorities and other influential social groups, concerned with the decreasing quantity and quality of the population and the increasing number of criminal abortions.

The first section of the book briefly presents some information regarding the demographic trends in the interwar period as well as legal developments regarding the subject of abortion from a longer temporal perspective. The focus is especially on the Austrian Penal Code of 1852 and Yugoslavian Criminal Penal Code of 1930, and revealing the continuities and changes in the regulation of abortion.

The next section concentrates on the analysis of public discourse on the problems of depopulation and criminal abortion in the Slovene media of the interwar period. As is shown, the argumentations regarding the subject depended heavily on the professional, political and ideological backgrounds of the authors. As in many other countries, conservative authors influenced by the Catholic Church were the more fervent opponents of the legalisation of abortion, while socialist authors were in favour of legal changes that would allow abortions in specific circumstances.

The last part of the publication deals with the intimate stories of women who had abortions, and those of people (midwives, doctors, etc.) who performed illegal abortions. For that purpose I researched some of the resources of the district courts held in the archives in Ljubljana, Maribor and Celje, and collected about 120 cases of abortion charges. These documents enabled me to answer questions such as: For which reasons did women have illegal abortions? What were the fees for illegal abortionists? Which objects and substances were used to perform these abortions? What were the reasons for bringing these cases to court?

Literatura in viri

Literatura

- Accampo, Elinor A., The gendered nature of contraception in France, Neo-Malthusianism, 1900–1920. *Journal of interdisciplinary history*, 34 (2003), 235–262.
- Accati, Luisa, Pošast in lepotica: oče in mati v katoliški vzgoji čustev. Ljubljana: Studia humanitatis, 2001.
- Adam, Paul, Zablode ljubavnega življenja. Zagreb: Neva, 1929.
- Albala, Pauline (ur.), Deset godina rada Udruženja univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji: 1928–1938. Beograd: Udruženje univerzitetski obrazovanih žena u Jugoslaviji, 1939.
- Albury, Rebecca M., The Politics of Reproduction: Beyond the Slogans. Sydney: Allen & Unwin, 1999.
- Allen Taylor, Ann, Feminism and motherhood in Western Europe, 1890–1970. The maternal dilemma. New York: Palgrave Macmillan, 2005.
- Ambrožič, Mitja in Ivo Pirc, Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije v Sloveniji 1922–1936: spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani. Ljubljana: Higijenski zavod, 1938.
- Amon, Smilja, Tisk in politika v Jugoslaviji (1918–1941). Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 1996.
- Anderson, Harriet, Utopian Feminism: Women's Movements in Fin-de-Siècle Vienna. New Haven, Conn.: Yale University Press, 1992.
- Arnot, L. Margaret in Cornelia Osborne (ur.), Gender and crime in modern Europe. London: UCL Press, 1999.
- Bahovec, Eva (ur.), Abortus – pravica do izbire?!: pravni, medicinski, sociološki, moralni in politični vidiki. Ljubljana: Skupina »Ženske za politiko«, 1991.
- Baloutzova, Svetla, Demography and Nation: Social Legislation and Population Policy in Bulgaria, 1918–1944. Budapest: CEU Press, 2010.

- Bashford, Alison, *Internationalism, Cosmopolitanism, and Eugenics*. Alison Bashford in Philippa Levine (ur.), *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*. Oxford: Oxford University Press, 2010, 154–172.
- Batinić, Jelena, *Motherhood and the Yugoslav communist state in the revolutionary era, 1943–1953*. Hester Barron in Claudia Siebrecht (ur.), *Parenting and the state in Britain and Europe, c. 1870–1950*. Cham: Palgrave Macmillan, 2017.
- Beauvoir, de Simone, *Drugi spol*. Ljubljana: Krtina, 2013.
- Bebel, August, *Ženska in socializem*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1960.
- Bello, Di Giulia in Patrizia Meringolo, *Il rifiuto della maternità: l'infanticidio in Italia dall'Ottocento ai giorni nostri*. Pisa: ETS, 1997.
- Bimbi, Franca, *The Family Paradigm in the Italian Welfare State (1947–1996)*. *South European Society and Politics*, 4 (2009), št. 2, 72–88.
- Bland, Lucy in A. Hall, Lesley, *Eugenics in Britain: the view from the metropole*. Alison Bashford in Philippa Levine (ur.), *The Oxford Handbook of the History of Eugenics*. Oxford: Oxford University Press, 2010, 213–227.
- Bogdan, Branka, *Reproductive regulation in socialist Yugoslavia: a social and cultural history (doktorska disertacija)*. Monash: Monash University, 2019.
- Bögel Dodič, Metka, *Profesor dr. Božo Škerlj*. *Antropološki zvezki* 4 (1996), št. 4, 9–13.
- Bohorič, Marjan, *Spolno življenje: kratek oris zdravega in nezdravega spolnega življenja za spolno zorečo mladino (v puberteti) in za ostale starejše ljudi*. Ljubljana: Dezi-derij, Mizerit, 1940.
- Borisov, Peter, *Ginekologija na Slovenskem od nastanka do 80. let 20. stoletja*. Ljubljana: SAZU (MT), 1995.
- Bracke, Anne, *Family planning, the pill, and reproductive agency in Italy, 1945–1971: From “conscious procreation” to “a new fundamental right”?* *European Review of History: Revue européenne d'histoire*, 29 (2022), št. 1, 88–108.
- Bras, Hervé Le, *Kri in gruda, pregled teorij migracij v XX. Stoletju*. Ljubljana: *Studia humanitatis*, 2003.
- Brenko, Aida, *Bijela kuga*. *Etnološka istraživanja*, 1 (2006), št. 11, 51–64.
- Brown, Peter, *Telo in družba. Spolno odrekanje v zgodnjem krščanstvu*. Ljubljana: *Studia Humanitatis*, 2007.
- Brooke, Stephen, *A New World for Women? Abortion Law Reform in Britain during the 1930s*. *American Historical Review* 106 (2001), št. 2, 2001, 431–459.
- Bucur, Maria, *Eugenics and Modernization in Interwar Romania*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press, 2002.
- Buda, Tanja, *Pravica do splava (diplomska naloga)*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2017.
- Budna Kodrič, Nataša, *(Slovensko) splošno žensko društvo. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše (ur.), Splošno žensko društvo: 1901–1945. Od dobrih deklet do feministk*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003, 74–97.

- Budna Kodrič, Nataša in Aleksandra Serše (ur.), *Splošno žensko društvo: 1901–1945. Od dobrih deklet do feminist.* Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003.
- Buerkle, C. Wesley, *From Women's Liberation to Their Obligation: The Tensions Between Sexuality and Maternity in Early Birth Control Rhetoric.* *Women and Language*, 31 (2008), št. 1, 27–34.
- Carlson, Elof Axel, *The Unfit: The History of a Bad Idea.* New York: Cold Spring Harbor Laboratory Press, 2001.
- Canning, Kathleen, *The Body as Method? Reflections on the Place of the Body in Gender History.* *Gender & History*, 11 (1999), št. 3, 499–513.
- Cergol Paradiž, Ana, *Il destino delle madri nubili negli atti processuali sugli infanticidi e sugli aborti tra il 1860 e il 1910 nell'area triestina.* *Qualestoria (Sconfinamenti storiografici e attraversamenti di confine)*, 44 (2016), št. 1, 81–98.
- Cergol, Ana, *Senčna stran znanosti: evgenika v slovenski preteklosti in človeški genetiki sodobnih ter prihodnjih generacij (diplomska naloga).* Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2008.
- Cergol Paradiž, Ana, *V oteti deci je zaloga za našo močno in silno državo – skrb za zaščito otrok v prvi Jugoslaviji.* Aida Škoro Babič idr. (ur.), *Zgodovina otroštva.* Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012, 266–277.
- Chlapec Đorđević, Julka, *Sudbina žene.* Ljubljana: Delniška tiskarna, 1930.
- Cook, Hera, *The Long Sexual Revolution: English Women, Sex, and Contraception, 1800–1975.* Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Cook, J. Rebecca in Bernard M. Dickens, *Abortion law in Commonwealth countries.* *International Digest of Health Legislations*, 30 (1979), št. 3, 395–502.
- Cvirn, Janez, *Najdenišnice – nagrada za lahkomiselnost in nemoralnost: o ukinjanju najdenišnice v Ljubljani v šestdesetih letih 19. stoletja.* *Prispevki za novejšo zgodovino*, 52 (2012), št. 2, 7–44.
- Černigoj, Meta, *»Kupida je spoznala, preden je srečala matičarja«, Slovenski in italijanski avtorji o problemih spolnosti v dobi meščanstva.* *Zgodovina za vse*, 16 (2009), št. 2, 96–117.
- Čulinović, Ferdo, *Žena u našem krivičnom pravu.* Beograd: Štampa »Globus«, 1934.
- David, P. Henry, *Abortion in Europe, 1920–91: A Public Health Perspective.* *Studies in Family Planning*, 23 (1992), št. 1, 1–22.
- Demšar, Jernej, *Spolne bolezni: z ilustracijami.* Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1919.
- Dettling, Joseph, *Gerichtlich medizinische Beiträge zur Frage des arteficiellen Abortes.* Zürich: Buchdruckerei Stafa, 1924.
- Dienel, Christiane, *Das 20. Jahrhundert (I). Frauenbewegung, Klassenjustiz und das Recht auf Selbstbestimmung der Frau.* Robert Jütte (ur.), *Geschichte der Abtreibung: von der Antike bis zur Gegenwart.* München: C.H. Beck Verlag, 1993, 140–168.

- Dienstvorschriften für Hebammen: erlassen mit der Verordnung des k. k. Ministeriums des Innern vom 10. September 1897. Wien: K. k. Hof- und Staatsdruckerei, 1897.
- Dixon Mueller, Ruth, *Population policy and women's right's, Transforming Reproductive Choice*. Westport, Connecticut, London: PRAEGER, 1993.
- Dobaja, Dunja, Položaj žensk in otrok v programih političnih strank v Sloveniji v letih 1918–1929. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 52 (2012), št. 2, 97–112.
- Dobaja, Dunja, Socialna in zdravstvena zaščita mater in otrok v letih 1919–1939 na območju Dravske banovine. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 50 (2010), št. 3, 7–26.
- Dobaja, Dunja, *Za blagor mater in otrok: zaščita mater in otrok v letih 1919–1941*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Dobrivojević Tomić, Ivana, Trajnost i promena. Abortusna kultura, liberalizacija propisa i pokušaji seksualne edukacije stanovništva Jugoslavije (1918–1991). *Prispevki za novejšo zgodovino*, 59 (2019), št. 3, 113–131.
- Dobrivojević Tomić, Ivana, *Za željeno roditeljstvo. Državna politika Jugoslavije u oblasti planiranja porodice 1945–1974. Istorija 20. veka*, 36 (2018), št. 1, 119–132.
- Dolenc, Bogdan, Josip Ujčić. Marjan Javornik idr. (ur.), *Enciklopedija Slovenije (zv. X)*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988), 20.
- Donohue, A. George, *Leading population theories since Malthus*. *AKD Quarterly*, 20 (1950), št. 3/4, 12–18.
- Doubek, Barbara, *Die strafhistorische Entwicklung der Abtreibung in Österreich (doktorska disertacija)*. Dunaj: Rechtswissenschaftlichen Fakultät der Universität, 1997.
- Dragaš, Bogoljub, *Osnove sodobne zaščite otrok v Sloveniji*, *Kronika slovenskih mest*, 3 (1936), št. 2, 115–123.
- Dragaš, Bogoljub, *Zaščita mater, dojenčev in predšolskih otrok. Kje stojimo z zaščito mater in otrok?* Ivo Pirc (ur.), *Zdravstvene prilike in delo higijenske organizacije v Sloveniji 1922–1936: spomenica ob petnajstletnici Higijenskega zavoda v Ljubljani*. Ljubljana: Higijenski zavod, 1938, 28.
- Drnovšek, Darinka, Alojzija Štebi: borka za pravice žensk in mladine. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše (ur.), *Splošno žensko društvo: 1901–1945. Od dobrih deklet do feministk*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003, 188–209.
- Drnovšek, Jaša, *Če bi vsi vstali, bi bil polhn Rancerebar otruk! Primer Filomene Permoser, izvajalke splavov*. *Zgodovina za vse*, 29 (2022), št. 1, 81–100.
- Duby, Georges in Michelle Perrot, *Storia delle donne. Il Novecento*. Roma, Bari: Laterza, 2001.
- Dugac, Željko in Ingrid Marton, *Kada žena ženi pomogne-naudi: Sankcioniranje ilegalnih pobačaja između 1920-tih i 1940-tih godina*. Suzana Miljan (ur.), *Na rubu zakona: društveno i pravno neprihvatljiva ponašanja kroz povijest*. Zagreb: Hrvatski studiji Sveučilišta u Zagrebu, Biblioteka Dies historiae, 2009, 107–114.

- Dudová, Radka, Regulation of Abortion as State – Socialist Governmentality: The Case of Czechoslovakia. *Politics and Gender*, 8 (2022), št. 1, 123–144.
- Dukovski, Darko, Istra 'spod ponjave. Povijesni erotikon istarski od kraja 19. do početka 21. stoljeća. Pula: DHK, 2016.
- Đurin, Sanja, Change of intimacy – change of society: politics of sexuality in Croatia (doktorska disertacija). Ljubljana: ISH, 2010.
- Emmert, Thomas A., Ženski pokret: The feminist Movement in Serbia in the 1920s. Sabina P. Ramet (ur.), *Gender politics in the Western Balkans, women and society in Yugoslavia and the Yugoslav successor states*. University Park: Pennsylvania State University Press, 1999, 33–50.
- Ewen, Britta Isabelle Mc, Viennese sexual knowledge as science and social reform movement (doktorska disertacija). Los Angeles: University of California, 2003.
- Ferenc, Tone, Nacistična »evtanazija« v Sloveniji leta 1941. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 15/16 (1978), št. 1/2, 103–122.
- Ferenc, Tone, Viri o rasnih pregledih Slovencev pod nemško okupacijo. *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, 34 (1994), št. 2, 231–244.
- Foucault, Michel, Nadzorovanje in kaznovanje: nastanek zapora. Ljubljana: Krtina, 2004.
- Foucault, Michel, Vednost – oblast – subjekt. Ljubljana: Krtina, 2008.
- Foucault, Michel, Zgodovina seksualnosti. Volja do znanja. Ljubljana: Škuc, 2000.
- Foucault, Michel, Zgodovina seksualnosti. Ljubljana: ŠKUC, 2010.
- Galeotti, Giulia, Storia dell'aborto. Bologna: Il Mulino, 2003.
- Gembries, Ann-Katrin, Birth Control as a National Threat? Pronatalist Discourses on Abortion in France and Germany (1920s–1970s). Ann-Katrin Gembries, Theresia Theuke in Isabel Heinemann (ur.), *Children by Choice? Changing Values, Reproduction, and Family Planning in the 20th Century*. Oldenbourg: De Gruyter, 2018, 21–56.
- Gembries, Ann-Katrin, Theresia Theuke in Isabel Heinemann (ur.), *Children by Choice? Changing Values, Reproduction, and Family Planning in the 20th Century*. Oldenbourg: De Gruyter, 2018.
- Gissi, Alessandra, Parteiros e controle da natalidade na europa do século xx. *Gênero*, 6 (2005), št. 1, 2, 11–41.
- Gissi, Alessandra, Voci che corrono. Levatrici, procurato aborto e confino di polizia nell'Italia fascista. *Quaderni storici*, 41 (2006), št.1, 133–150.
- Godina, Maja, Iz mariborskih predmestij: o življenju in kulturi mariborskih delavcev v letih od 1919 do 1941. Maribor: Obzorja, 1992.
- Gordon, Linda, The moral property of women, a history of birth control politics in America. Urbana, Chicago: University of Illinois Press, 2007.
- Goršič, France, Socialna zaščita otrok in mladine. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1921.

- Grafenauer, Milica, *Iz duhovnega življenja družine*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1938.
- Grafenauer, Milica, *Ljubezen, zakon, družina*. Gorica: Goriška Mohorjeva družba, 1934.
- Grayzel, Susan R., *Women's Identities at War. Gender, Motherhood, and Politics in Britain and France during the First World War*. Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1999.
- Grossmann, Atina, *Reforming sex: the German movement for birth control and abortion reform, 1920–1950*. New York, Oxford: Oxford University Press, 1995.
- Gruber, Helmut, *The “New Woman” Realities and Illusions of Gender Equality in Red Vienna*. Helmut Gruber in Pamela Graves (ur.), *Women and Socialism, Socialism and Women: Europe between the Two World War*. New York: Berghahn Books, 1998, 56–94.
- Handrahan, Lori, *Conflict, Gender, Ethnicity and Post-Conflict Reconstruction*. *Security Dialogue*, 3 (2004), št. 4, 429–445.
- Harris, Ruth, *The “Child of the Barbarian”: Rape, Race and Nationalism in France during the First*. *Past & Present*, 141 (1993), 170–206.
- Heinsohn, Gunnar in Otto Steiger, *Uničenje modrih žensk: prispevki k teoriji in zgodovini prebivalstva in otroštva*. Ljubljana: Študentovska organizacija Univerze, 1993.
- Herzog, Dagmar, *Sexuality in Europe. A Twentieth-Century History*. New York: Cambridge University Press, 2011.
- Himes, Norman E., *The place of John Stuart Mill and of Robert Owen in the history of english Neo-Malthusianism*. *Quarterly Journal of Economics*, 42 (1928), št. 4, 627–640.
- Hodann, Max, *Ali prinaša otroke res štoklja?* Ljubljana: Zal. »Žena in Dom«, 1937.
- Hodgson, Dennis in Susan Cotts Watkins, *Feminists and Neo-Malthusians: Past and Present Alliances*. *Population and development review*, 23 (1997), št. 3, 469–523.
- Hoffmann, David L., *Mothers in the Motherland. Stalinist Pronatalism in Its Pan-European Context*. *Journal of Social History*, 1 (2000), št. 34, 35–54.
- Holländer, Michael, *Kako naj se žena obvaruje spočetja in nosečnosti?* Zagreb: Neva, 1927.
- Ireni Saban, Liza, *From ‘race hygiene’ to ‘national-productivist hygiene’*. *Journal of Political Ideologies*, 16 (June 2011), št. 2, 169–193.
- Javornik idr. (ur.), *Enciklopedija Slovenije*, vol. 2. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1988, 330.
- Jensen, Han, *The Development of T. R. Malthus's Institutional Approach to the Cure of Poverty. From Punishment of the Poor to Investment in their Human Capital*. *Review of Social Economy*, 57 (1999), št. 4, 450–465.
- Jensen, Stef, in Elissa Helms, *The »White Plague«. National-demographic Rhetoric and its Gendered Resonance after the post-Yugoslav Wars*. Christine Eifler in Ruth Seifert (ur.). *Gender Dynamics and Post-Conflict Reconstruction*. Frankfurt

- am Main, Berlin, Bern, Bruxelles, New York, Oxford, Wien: Peter Lang, 2009, 219–243.
- Jeraj, Mateja, Slovenke na prehodu v socializem: vloga in položaj ženske v Sloveniji 1945–1953. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2005.
- Jeraj, Mateja in Minka Govekar, »Duša« Splošnega ženskega društva. Nataša Budna Kodrič in Aleksandra Serše (ur.), Splošno žensko društvo: 1901–1945. Od dobrih deklet do feministk. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2003, 144–154.
- Jurić Pahor, Marija, Narod, identiteta, spol. Trst, Gorica: ZTT = EST, Grafica Goriziana, 2000.
- Jütte, Robert (ur.), Geschichte der Abtreibung: von der Antike bis zur Gegenwart. München: C. H. Beck Verlag, 1993.
- Kacin Wohinz, Milica in Marta Verginella, Primorski upor fašizmu: 1920–1941. Ljubljana: Društvo Slovenska matica, 2008.
- Kecman, Jovanka, Žene Jugoslavije u radničkom pokretu i ženskim organizacijama: 1918–1941. Beograd: Narodna knjiga, Institut za savremenu istoriju, 1978.
- Kline, Wendy, Building a Better Race. Gender, Sexuality, and Eugenics from the Turn of the Century to the Baby Boom. Berkeley: University of California Press, 2002.
- Knežević Hočevar, Duška in Božo Škerlj, Slovene Anthropologist: Dilemmas and Controversies of an Early Professional Career. Tatjana Tomazo Ravnik (ur.), Antropološki zvezki 4. Ljubljana: Društvo antropologov Slovenije, 25–34.
- Knoppers, Bartha Maria, Isabel Brault in Elizabeth Sloss, Abortion Law in Francophone Countries. *The American Journal of Comparative Law*, 38 (1999), št. 4, 889–922.
- Kobe, Peter, Avgust Munda. Marjan Javornik idr. (ur.), Enciklopedija Slovenije (zv. 7). Ljubljana: Mladinska knjiga, 1993, 236.
- Koren, Evald, Govekar, Zola in V krvi. *Slavistična revija*, 21 (1973), št. 3, 281–321.
- Kos, Dušan, Zgodovina morale. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015–2016.
- Kos, Dušan, Zgodovina morale 2. Ljubezenske strasti, prevare in nasilje ter njihovo obravnavanje na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.
- Košir, Matevž, Sabat v čarovniških procesih – evropski fenomen na Slovenskem od 16. do 18. stoletja. Oto Luthar in Vojislav Likar (ur.), *Historični seminar II*. [Glasovi]. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 1997, 123–142.
- Kozič, Alenka, Detomor pred sodišči v Poitiersu, Trstu in Gorici 1860–1865 (diplomsko delo). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2011.
- Krajevni leksikon Dravske banovine: krajevni repertorij z uradnimi, topografskimi, zemljepisnimi, zgodovinskimi, kulturnimi, gospodarskimi in tujskoprometnimi podatki vseh krajev Dravske banovine. Ljubljana: Uprava Krajevnege leksikona Dravske banovine. Ljubljana: Tiskarna Slovenija, 1937.

- Krašovec, Antonija, 30-letnica ustanovitve »Zveze Delavskih žena in deklet«. *Naša žena*, 14 (1954), št. 7, 293–294.
- Kreft, Bratko, *Življenje za človeka, portret dr. Jožeta Potrča*. Maribor: Založba Obzorja, 1970.
- Kregar, Tone, Abortus od antike do danes. *Zgodovina za vse*, 1 (1994), št. 2, 92–97.
- Kresal, France, *Tekstilna industrija v Sloveniji*. Ljubljana: Borec, 1976.
- Kyovsky, Rudi, Maltuzianizem slovenskega meščanstva ob začetku delavskega gibanja pri nas. *Socialistična misel*, 2 (1954), št. 7, 764–776.
- Kuhar, Martin in Stella Fatović Ferenčič, Prostitutes and criminals: beginnings of eugenics in Croatia in the works of Fran Gundrum from Oriovac (1856–1919). *Croatian Medical Journal*, 53 (2012), št. 2, 185–197.
- Kveder, Zofka, *Misterij žene*. Kisovec: Multima, 2012.
- Kveder, Zofka, *Njeno življenje*. Maribor: Založba Obzorja, 1980.
- Langer, William L., The Origins of the Birth Control Movement in England in the Early Nineteenth Century. *Journal of Interdisciplinary History*, 5 (1975), št. 4, 669–686.
- Lazarevič, Žarko, Na poti v moderno v vmesnih časih. Marko Štepec (ur.), 1918–1941. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2011, 24–33.
- Lazarevič, Žarko, Prebivalstvo, družba, gospodarstvo pri Slovenci v tridesetih letih. Peter Vodopivec in Joža Mahnič (ur.), *Slovenska trideseta leta*. Ljubljana: Slovenska matica, 1997, 33–43.
- Leskošek, Vesna, Zgodovina boja za reproduktivne pravice v Sloveniji. Ana Kralj idr. (ur.), *Pravica do abortusa*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2021, 107–148.
- Leskošek, Vesna, Minka Govekar (1975–1950): Učiteljica, prevajalka, publicistka in aktivistka za pravice žensk. Alenka Šelih idr. (ur.), *Pozabljena polovica*. Ljubljana: Založba Tuma, 2007, 134–138.
- Lönne, Friedrich, *Das Problem der Fruchtabtreibung vom medizinischen, juristischen und nationalökonomischen Standpunkt*. Berlin: Julius Springer, 1924.
- Macnicol, John, Welfare, wages and the family: child endowment in comparative perspective, 1900–50. Roger Cooter (ur.), *In the Name of the Child: Health and Welfare, 1880–1940*. Routledge, 1992, 244–276.
- Marcuse, Julian, *Die Fruchtabtreibung in Gesetzgebung und ärztlichem Handeln*. München: Richard Pflaum, 1925.
- Marhold, Barbara, *Ema Deisinger in slovenska pedagogika med obema vojnama (diplomska naloga)*. Maribor: Univerza v Mariboru, 2008.
- Marinč, Miha, *Enakopravnost spolov v ženskih revijah na Slovenskem v obdobju med obema vojnama (diplomsko delo)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2010.

- Marx, Karl, *Kapital: kritika politične ekonomije*. Ljubljana: Sophia, zavod za založniško dejavnost, 2012.
- McLaren, Angus, *Birth Control and Abortion in Canada, 1870–1920*. *The Canadian historical review*, 59 (1978), št. 3, 319–340.
- McLaren, Angus, *Contraception and Its Discontents: Sigmund Freud and Birth Control*. *Journal of Social History*, 12 (1979), št. 4, 513–529.
- McLaren, Angus, *History of Contraception: From Antiquity to the Present Day (Family, Sexuality & Social Relations in Past Times)*. Oxford: Basil Blackwell, 1992.
- McLaren, Angus, *Illegal Operations: Women, Doctors, and Abortion, 1886–1939*. *Journal of Social History*, 26 (1993), št. 4, 797–816.
- Melik, Jelka, *Arhivi in kazenska sodišča*. *Arhivi*, 12 (1999), št. 1/2, 82.
- Melik, Jelka, *Kazensko sodstvo na Slovenskem: 1919–1929: s posebnim ozirom na arhivsko gradivo Deželnega sodišča v Ljubljani*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1994.
- Melik, Jelka, *V imenu Njegovega Veličanstva Kralja*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2000.
- Melik, Živa, *Slava Kristan Lunaček (1898–1978). Zdravnica, začetnica šolske medicine*. Alenka Šelih idr. (ur.), *Pozabljena polovica: portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Založba Tuma, 2007, 335–337.
- Mencin Čeplak, Metka, *V bojih za dostopnost varnega abortusa*. Ana Kralj idr., *Pravica do abortusa*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2021, 149–175.
- Micklewright, F. H. Amphlett, *The Rise and Decline of English Neo-Malthusianism*. *Population Studies*, 15 (1961), št. 1, 32–51.
- Mihurko Poniž, Katja, *Evine hčere: konstruiranje ženskosti v slovenskem javnem diskurzu 1848–1902*. Nova Gorica: Univerza v Novi Gorici, 2009.
- Mihurko Poniž, Katja, *Materinstvo kot umetnostni motiv in njegova upodobitev v povesti Samorastniki*. *Jezik in slovstvo*, 46 (2000), št. 1/2, 5–17.
- Mihurko Poniž, Katja, *Odkar dobivam Ženski svet ne poznam več malodušnosti*. *Zgodovina za vse*, 16 (2009), št. 2, 118–132.
- Milharčič Hladnik, Mirjam, *Značaj in usoda (spremna beseda)*. Angela Vode, *Značaj in Usoda*. Zbrana dela Angele Vode, II. knjiga. Ljubljana: Krtina, 1999, 284–286.
- Mills, Sara, *Michel Foucault*. Routledge: London, 2003.
- Mizrachi, Elizabet, *Eugenics and the Welfare State in Sweden: The Politics of Social Margins and the Idea of a Productive Society*. *Journal of Contemporary History*, 39 (2004), št. 3, 333–352.
- Moder, Janko, *Dr. Valentin Meršol in slovenski veliki teden*. Celje: Celjska Mohorjeva družba, 2005.
- Mohr, James C., *Abortion in America. The Origins and Evolution of National Policy*. Oxford: Oxford University Press, 1979.

- Munro, Vanessa E., On Power and Domination. Feminism and the final Foucault. *European Journal of Political Theory*, 2 (2003), št. 1, 79–99.
- Nećak, Dušan in Božo Repe, Oris sodobne občine in slovenske zgodovine: učbenik za študente 4. letnika. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2003.
- Nedoh, Martin, Nezakonsko materinstvo (seminarska naloga). Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2011.
- Nemilov Vitalievich, Anton, Biološka tragedija žene. Beograd: Grafika, 1940.
- Neyer, Gerda, Die Entwicklung des Mutterschutzes in Deutschland, Österreich und der Schweiz von 1877 bis 1945. Ute Gerhard (ur.), *Frauen in der Geschichte des Rechts: von der frühen Neuzeit bis zur Gegenwart*. München: Beck, 1997, 744–758.
- Oset, Željko, Recepcija evolucijske teorije in enciklike *Quanta Cura*. Prispjevki za novejšo zgodovino, 49 (2009), št. 2, 7–20.
- Palmowski, Jan, Between Conformity and Eigen-Sinn: New Approaches to GDR History. *German History*, 20 (2003), št. 4, 494–502.
- Panu, Mihnea, Governing “others”, The (m)other subject in the US family planning discourses. *Journal of Language and Politics*, 9 (2010), št. 2, 260–280.
- Passerini, Luisa, *Torino operaia e fascismo*. Bari: Laterza, 1984, 221.
- Perovšek, Jurij, Politične stranke ter idejne, socialnogospodarske in narodnopolitične usmeritve v slovenski družbi v letih 1918–1929. Jurij Perovšek (ur.), *Programi političnih strank, organizacij in združenj na Slovenskem v času Kraljevine SHS (1918–1929)*. Ljubljana: Arhivsko društvo Slovenije, 1998, 5–20.
- Perovšek, Jurij, Temeljne značilnosti političnega in kulturnega življenja Slovencev v prvi Jugoslaviji. Marko Štepec (ur.), *1918–1941*. Ljubljana: Muzej novejšje zgodovine Slovenije, 2011, 14–23.
- Petrović, Jelena, Rod i žensko autorstvo u književnoj kulturi i javnim diskursima u Jugoslaviji između dva svetska rata (doktorska disertacija). Ljubljana: ISH, 2009.
- Pick, Daniel, *Faces of degeneration: a european disorder, c. 1848–1918*. New York: Cambridge University Press, 1996.
- Polajnar, Janez, »Pfu! To je gerdo!«: k zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva. Celje: Zgodovinsko društvo, 2008.
- Polajnar, Janez, Vpliv alkohola in degeneracija naroda med obema svetovnjima vojnama. *Zgodovina za vse: vse za zgodovino*, 15 (2008), št. 2, 109–119.
- Porter, Dorothy, *Health, civilization, and the state: a history of public health from ancient to modern times*. New York: Routledge, 1999.
- Prajerova, Andrea, Developing the new socialist Czechoslovak state: abortion, eugenics and the politics of choice between 1945 and 1962. *Canadian Slavonic Papers*, 61 (2019), št. 2, 203–224.
- Promitzer, Christian, Trubeta Sevasti in Marius Turda (ur.), *Health, Hygiene and Eugenics in Southeastern Europe to 1945*. Budapest, New York: CEU Press, 2011.

- Quine, Maria Sophia, *Population Politics in Twentieth Century Europe: Fascist Dictatorships and Liberal Democracies*. London: Routledge, 1996.
- Radford Ruether, Rosemary, *Women, Reproductive Rights and the Catholic Church*. *Feminist Theology*, 16 (2008), št. 2, 184–193.
- Ratej, Mateja, Dr. Jakob Hodžar – poslanec slovenske ljudske stranke v Narodni skupščini v letih 1925–1929. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 52 (2012), št. 1, 53–66.
- Ratej, Mateja, *Zastrta bolečina: abortus na območju Maribora med svetovnim vojnama*. *Časopis za zgodovino in narodopisje*, 91 (2020), št. 2/3, 39–51.
- Reagan, Leslie J., *When Abortion Was a Crime. Women, Medicine, And Law in The United States, 1867–1973*. Los Angeles, Oxford, Berkeley: University Of California Press, 1997.
- Remec, Meta, *Bakh, tobak in Venera: grehi in skušnjave v dolgem 19. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.
- Remec, Meta, *Posilstva v času prve svetovne vojne*. *Zgodovina za vse: vse za zgodovino*, 25 (2018), št. 1, 5–30.
- Riddle, John M., *Eve's herbs: a history of contraception and abortion in the West*. Cambridge, Massachusetts, London: Harvard University Press, 1997.
- Rosa, Diana De, *Il baule di Giovanna: storie di abbandoni e infanticidi*. Palermo: Sellerio editore, 1995.
- Rožman, Irena, *Peč se je podrla: kultura rojstva na slovenskem podeželju v 20. stoletju*. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 2004.
- Rožman, Irena, *Prolog v problematiko spolne vzgoje na Slovenskem v 20. stoletju*. Aida Škoro Babić idr. (ur.), *Zgodovina otroštva*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012, 401–402.
- Rožman, Irena, *Reproduktivne zaznave (rokopis)*.
- Rožman, Irena, *Spolno življenje in kultura rojstva na Dolenjskem od 2. polovice 19. stoletja do 2. svetovne vojne (doktorska disertacija)*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2001.
- Rožman, Sara, *Geneza pravice do umetne prekinitve nosečnosti v nekdanji Jugoslaviji*. *Ars & Humanitas*, 3 (2009), št. 1/2, 301–325.
- Rožman, Sara, *Reproduktivne pravice žensk in širjenje polja avtonomije na primeru Slovenije (doktorska disertacija)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2011.
- Ruggiero, Kristin, *Honor, Maternity, and the Disciplining of Women: Infanticide in Late Nineteenth-Century Buenos Aires*. *The Hispanic American Historical Review*, 72 (1992), št. 3, 353–373.
- Santow, Gigi, *Coitus interruptus and the control of natural fertility*. *Population Studies*, 49 (1995), št. 1, 19–43. Sawicki, Jana, *Disciplining Foucault: feminism, power, and the body*. New York, London: Routledge, 1991.

- Schoen, Johanna, *Choice and Coercion, Birth Control, Sterilization and Abortion in Public Health and Welfare*. North Carolina: The University of North Carolina press, 2005.
- Schulte, Regina, *The Village in Court: Arson, Infanticide, and Poaching in the Court Records of Upper Bavaria, 1848–1910*. New York: Cambridge University Press, 1994.
- Sedeljšak, Mirjam, *Pravni položaj žensk v civilnopravnem kontekstu med habsburško monarhijo in Kraljevino Jugoslavijo (diplomska naloga)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2011.
- Sedlaček, Janja, *Regionalne razlike v Dravski banovini*. Žarko Lazarevič in Aleksander Lorenčič (ur.), *Podobe modernizacije: poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2009, 79–111.
- Sedmak, Mateja, *The abortion policy historical background: a comparative analysis between Slovenia and Republic of Ireland (magistrska naloga)*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 1997.
- Selišnik, Irena, *Med kritiko in proslavo: zgodovinsko spreminjanje praznovanja žensk*. Borec, 61 (2009), št. 657/661, 236–251.
- Selišnik, Irena, *Prihod žensk na oder slovenske politike*. Ljubljana: Sophia, 2008.
- Selišnik, Irena in Ana Cergol Paradiž, *Spremembe v uradniškem poklicu in njegova feminizacija*. Aleš Gabrič, Igor Grdina in Mateja Režek (ur.), *Slovenski prelom 1918*.
- Selišnik, Irena in Ana Cergol Paradiž, *Women's Sexual Morality and the First World War in Slovenia*. Anita Dremel idr. (ur.), *Kako će to biti divno! Uzduž i poprijeko. Brak, zakon i intimno građanstvo u povijesnoj i suvremenoj perspektivi*. Zagreb: Centar za ženske studije, 2015.
- Sharp, Ingrid in Matthew Stibbe, *Aftermaths of War: Women's Movements and Female Activists, 1918–1923*. Leiden, Boston: Brill, 2011.
- Simić, Marina in Ivan Simić, "Who should care about our children?": Public childcare policy in Yugoslav socialism and its Serbian aftermath. *Journal of Family History*, 44 (2009), št. 2, 145–158.
- Simons, Jon, *Foucault's mother*. Susan J. Hekman (ur.), *Feminist Interpretations of Michel Foucault*. Pennsylvania State University Press, 1996, 179–211
- Skerk, Niyala, *Ženska in zločin, krivka ali žrtev?: o kriminalni zgodovini žensk v 2. polovici 19. stoletja (na podlagi analize sodnega dogajanja na Deželnem sodišču v Trstu v letih 1866–1871 (diplomsko delo)*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2012.
- Slatkin, Wendy, *Maternity and sexuality in the 1890s*. *Woman's Art Journal*, 1 (1980), št. 1, 13–19.
- Solinger, Rickie, *The Abortioneer: A Woman Against the Law*. University of California Press, 1996.
- Stankov, Ljiljana P., *Vaspitna uloga ustanova za zaštitu dece i omladine u Srbiji (1919–1941) (doktorska disertacija)*. Beograd: Univerza v Beogradu, 2011.

- Stele, Tina, Rojevanje otrok v ljubljanski porodnišnici od velikonočnega potresa dalje (diplomsko delo). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2013.
- Stenografske beleške Zakonodavnog odbora Narodne skupštine Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca: redovan saziv za 1926/27. god. Knj.: (od I predhodnog do XXVII redovnog sastanka): pretres zakonskog predloga o vrhovnoj državnoj upravi i o kaznenom zakoniku. Beograd: Narodna skupština Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1927).
- Šircelj, Milivoja, Rodnost v Sloveniji od 18. do 21. stoletja. Ljubljana: Statistični urad Republike Slovenije, 2006.
- Taylor Allen, Ann, *Feminism and Motherhood in Western Europe, 1890–1970: The Maternal Dilemma*. New York: Palgrave Macmillan, 2005.
- The Columbia Encyclopedia, Sixth Edition. New York: Columbia University Press, 2003, 28413.
- Testen, Petra, »Kaj pa ti počenjaš, ljuba mi ženica? ... Ako čuvaš v sebi novo bitje, misli da je v njem najina prihodnost.« Aida Škoro Babič idr. (ur.), *Zgodovina otroštva*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012, 358–371.
- Turda, Marius, *Modernism and Eugenics*. London: Palgrave Macmillan, 2010.
- Turda, Marius in Paul J. Weindling (ur.), *Blood and homeland. Eugenics and racial nationalism in central and Southeast Europe, 1900–1940*. Budimpešta, New York: CEU Press, 2007.
- Ule, Mirjana in Slavko Kurdija, »Kakšno je vaše stališče glede abortusa?«: slovensko javno mnenje o abortusu v časovni in primerjalni perspektivi. Ana Kralj idr., *Pravica do abortusa*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV, 2021, 176–213.
- Usborne, Cornelia, *Cultures of abortion in Weimar Germany*. New York, Oxford: Berghahn Books, 2007.
- Usborne, Cornelia, *The politics of the body in Weimar Germany: women's reproductive rights and duties*. London: Macmillan, 1992.
- Valenčič, Vlado, O ženitni svobodi in njenih omejitvah od fevdalizma do liberalizma. *Zgodovinski časopis*, 22 (1968), št. 3/4, 225–260.
- Vehar, Maja, *Odnos partizanskega zdravstva do spolnega in reproduktivnega zdravja na Slovenskem. Retrospektive: znanstvena revija za zgodovino pisje in sorodna področja*, 2 (2019), št. 1, 8–35.
- Vehar, Maja, *Spolna vzgoja v Sloveniji od spremembe družbenopolitičnega sistema po drugi svetovni vojni do konca 60. let (doktorska disertacija)*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, 2021.
- Vehar, Maja, *Vzgoja za starševstvo na Slovenskem v obdobju 1945–1955*. *Annales, Series Historia et Sociologia*, 30 (2020), št. 1, 133–146.
- Verginella, Marta, *Družina v Dolini pri Trstu v 19. stoletju*. *Zgodovinski časopis*, 44 (1990), št. 2, 171–197.

- Verginella, Marta, *Ženska obrobja. Vpis žensk v zgodovino Slovencev*. Ljubljana: Delta, 1996.
- Verginella, Marta, *Suha pašta, pesek in bombe: vojni dnevnik Bruna Trampuža*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004.
- Verginella, Marta, Štebi, Alojzija (Lojzka) (1883–1956). Francisca de Haan, Krassimira Daskalova in Anna Loutfi (ur.), *A biographical dictionary of women's movements and feminisms in Central, Eastern, and South Eastern Europe: 19th and 20th centuries*. Budimpešta, New York: CEU Press, 2006, 530–533.
- Verginella, Marta, *Ginzburgova partija šaha (spremna beseda)*. Carlo Ginzburg, Sir in črvi: svet nekega mlinarja iz 16. stoletja. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2010, 237–255.
- Verginella, Marta in Igor Pribac, *Brownova zgodovinska freska (spremna beseda)*. Peter Brown, Telo in družba. Spolno odrekanje v zgodnjem krščanstvu. Ljubljana: Studia Humanitatis, 2007, 633–646.
- Vidovič Miklavčič, Ana, *Zveza delavskih žen in deklet*. Aleksander Žižek (ur.), *Ženske skozi zgodovino: zbornik referatov 32. zborovanja slovenskih zgodovinarjev*, Celje, 30. september–2. oktober 2004. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004, 185–188.
- Vigarelo, Georges, *Il sano e il malato. Storia della cura del corpo dal Medioevo a oggi*. Venezia: Marsilio editori, 1996.
- Vode, Angela, *Spol in upor*. Zbrana dela Angele Vode, I. knjiga. Ljubljana: Krtina, 1998.
- Vode, Angela, *Spomin in pozaba*. Zbrana dela Angele Vode, III. knjiga. Ljubljana: Krtina, 2000.
- Vode, Angela, *Značaj in usoda*. Zbrana dela Angele Vode, II. knjiga. Ljubljana: Krtina, 1999.
- Vodopivec, Peter, *Kako so ženske na Slovenskem v 19. stoletju stopale v javno življenje. Prispevek k zgodovini žensk v slovenskem prostor (1848–1900)*. *Zgodovina za vse*, 1 (1994), št. 2, 30–40.
- Vodopivec, Peter, *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Vrečer, Nesa, *Literarno ustvarjanje Slovenk pred in med prvo svetovno vojno (seminarska naloga)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2013.
- Weeks, Jeffrey, *Sex, politics and society. The regulation of sexuality since 1800*. New York, Longman Group: LTD, 1989.
- Wingfield, Nancy M., *The World of Prostitution in Late Imperial Austria*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Yeomans, Rory, *Of "Yugoslav Barbarians" and Croatian Gentlemen Scholars: Nationalist Ideology and Racial Anthropology in Interwar Yugoslavia*. Marius Turda in Paul J. Weindling (ur.), *Blood and Homeland. Eugenics and Racial Nationalism in Central and Southeastern Europe 1900–1945*. Budapest, New York: CEU, 2007, 83–122.

- Yuval Davis, Nira, *Spol in nacija*. Ljubljana: Sophia, 2009.
- Ziherl, Slavko, Zdenka Čebašek Travnik in Zvonka Zupanič Slavec, *The Extermination of Psychiatric Patients in Occupied Slovenia in 1941*. *International Journal of Mental Health*, 36 (2007), št. 1, 99–104.
- Zweiniger Bargielowska, Ina, *Managing the Body: Beauty, Health, and Fitness in Britain, 1880–1939*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
- Zalar, Vita, *Meščanska dobrodelna dejavnost pred in med prvo svetovno vojno na področju skrbi za otroke in mladino s poudarkom na participaciji žensk (seminarska naloga)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2013.
- Zalokar, Jurij, *Potovanje skozi čas: iz preteklosti v prihodnost z rodbinama Kos in Zalokar: biografije in zgodovina*. Radovljica: Didakta, 2004.
- Zelić, M., *Sredstva protiv začeća u cilju regulacije rađanja*. M. Zelić idr. (ur.), *Naučni rad XVI godišnji skupa jugoslovenskog lekarskog društva*. Beograd, 1935, 282–326.
- Zupan, Matic, *Z roba kriminologije: Foucault*. *Varstvoslovje*, 10 (2008), št. 1, 72–87.
- Zupanič Slavec, Zvonka, *Bela kuga – tuberkuloza in zgodovinski pogled na stoletni zdravstveni boj proti njej v svetu in na Golniku, program za medicinske sestre in zdravstvene tehnike, 4. golniški simpozij, Golnik, Brdo pri Kranju, 14.–15. oktober 2005*. Golnik: Bolnišnica, Klinični oddelek za pljučne bolezni in alergijo, 2005.
- Zupanič Slavec, Zvonka, *Javno zdravstvo 20. stoletja in njegov soustvarjalec dr. Bojan Pirc*. Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije; Inštitut za varovanje zdravja RS, 2007.
- Zupanič Slavec, Zvonka, *Razvoj javnega zdravstva na Slovenskem med prvo in drugo svetovno vojno in njegov utemeljitelj dr. Ivo Pirc (1891–1967)*. Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2005.
- Zwitter, Fran, *Prebivalstvo na Slovenskem od XVIII. stoletja do današnjih dni*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1936.
- Žnidaršič, Sabina Ž., *Biološki samomor naroda*. Lenca Bogovič in Zoja Skušek (ur.), *Spol: Ž.* Ljubljana: KUD France Prešeren, Institutum Studiorum Humanitatis – ISH, 1996, 146–162.
- Žnidaršič, Sabina Ž., *Nezakonske matere: objektivno gledano je lahko tudi malo veliko*. *Delta: revija za ženske študije in feministično teorijo*, 3 (1997), št. 1/2, 57–63.
- Žnidaršič, Sabina Ž., *Ora et labora – in moči, ženska! Pregled demografije dežele Kranjske in pridobitnosti žensk v desetletjih 1880–1910*. Ljubljana: založba *cf, 2000.
- Žnidaršič, Sabina Ž., *Novo materinstvo: novi pogledi na matere in njihovo materinjenje od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne*. *Annales: anali za istrske in mediteranske študije*, 13 (2003), št. 2, 334.
- Žnidaršič, Sabina Ž., *Podoba in pojavnost žensk v območju javnega, na Kranjskem, od sredine 19. stoletja do 2. svetovne vojne (doktorska disertacija)*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, 2002.

Žuraj, Marko, Kazenski sodni procesi na okrožnem sodišču v Mariboru v letih 1930–1941 – zgodovinski vidiki (doktorska disertacija). Maribor: Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru, 2012.

Internetni viri

Hiperemeza – resnejše obolenje v nosečnosti, značilno za prvo trimesečje, ko ženska pretirano in prepogosto bruha. (»Hiperemeza (Hyperemesis gravidarum)« (Viva). <http://www.viva.si/Bolezni/Ginekologija-in-porodni%C5%A1tvo/4396/Hiperemeza-Hyperemesis-gravidarum> (dostop: 28. 7. 2022).

The complicated state of abortion access in Italy, <https://www.npr.org/2022/06/09/1103884804/the-complicated-state-of-abortion-access-in-italy?t=1659033231363> (dostop: 29. 7. 2022).

<https://www.euronews.com/2021/09/28/which-country-in-europe-ranks-worse-for-access-to-abortion> (dostop 27. 4. 2022).

Mesner, Maria. The Abortion Conflict: War Versus Containment: Political Culture In Austria And In The United States. Na: https://www.demokratiezentrum.org/wp-content/uploads/2021/06/Mesner_Abortion.pdf, dostop: 27. 4. 2022.

Viri

Zakonodaja

Maria Theresia, »Statuto criminale Teresiano [Constitutio criminalis Theresiana]«. Dunaj: s. n., 1772, 240–242.

Codice de delitti e delle gravi trasgressioni Politiche. Dunaj: Gio. Tom. Nob. de Trattkern, 1803, 59–60.

Kazenski zakon o hudodelstvih, pregreških in prestopkih z dne 27. maja 1852, št. 117 drž. zakonika z dodanim tiskovnim zakonom z dne 17. decembra 1862, št. 6 d. z. ex 1863 in drugimi novejšimi zakoni kazenskopravnega obsega. Ljubljana: Društvo Pravniki, Národna tiskarna, 1889.

Metod Dolenc, Tolmač h Kazenskemu zakoniku Kraljevine Jugoslavije. Ljubljana: Tiskovna zadruha, 1929, 286.

Lavoslav Hönigsberg (ur.), Zakon o štampi: od 6. avgusta 1925: tekst zakona sa tumačenjima i postojećim sudskim rješenjima. Zagreb: Tipografije, 1926.

Državni zakonik za kraljevine in dežele v državnem zboru zastopane (1870–1918), 1885, št. 8, 35–51.

Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine.

Verordnungs- und Amtsblatt des Chefs der Zivilverwaltung in der Untersteiermark (1941–1945).

Arhivski viri

Arhiv Republike Slovenije:

AS 427, Državna bolnica za ženske bolezni v Ljubljani.

AS 1666, Minka Govekar.

AS 1931, Republiški sekretariat za notranje zadeve Socialistične republike Slovenije, a.e. 567.

AS 307, Deželno sodišče v Ljubljani (1749–1945).

AS 1800, Glavni odbor antifašistične fronte žena Slovenije.

Zgodovinski arhiv Ljubljana:

ZAL 285, Splošno žensko društvo.

Zgodovinski arhiv in muzej Univerze:

ZAMU 4, Rektorat.

Zgodovinski arhiv Celje:

ZAC 609, Okrožno sodišče Celje.

Pokrajinski arhiv Maribor:

PAM 0645, Okrožno sodišče Maribor.

Istorijski arhiv Beograd:

IAB 1024, Udruženje univerzitetni obrazovanih žena – sekcija Beograd.

Arhiv Jugoslavije:

AJ 72, Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije.

Hrvatski Državni Arhiv:

HDA 517, Higijenski zavod sa Školom narodnog zdravlja.

Časopisni viri in revije

Babiški vestnik (1929–1941)

Bogoljub: cerkveni list za Slovence (1919–1941)

Bogoslovni vestnik (1921–1941)

Čas: revija Leonove družbe (1907–1942)

Dom in svet (1891) (1902)

Domoljub: slovenskemu ljudstvu v poduk in zabavo (1919–1941)

Domovina (1921)

Edinost (1922)

Enakopravnost: neodvisen dnevnik za slovenske delavce v Ameriki (1922)

Evgenika (1935–1938)

Geografski vestnik (1928)

Glas naroda (1935–1936)

Glas nedužnih (1935)

Književnost: mesečnik za umetnost in znanost (1932–1935)

Kmetijski list: glasilo Samostojne kmetijske stranke za Slovenijo (13. 7. 1927)
 Ilustrirani Slovenec (1930)
 Jug (1901)
 Jutro (1920–1941)
 Jutro: ponedeljska izdaja (1931–1941)
 Ljubljanski zvon (1896) (1932) (1934)
 Misel in delo (1934–1941)
 Mladika. Družinski list s podobami (1924)
 Mladost (1922)
 Napredna misel: časopis za napredno kulturo (1912–1914)
 Naša doba (1930)
 Naši zapiski: socialna revija (1907–1914)
 Neodvisnost (1936–1937)
 Nova Doba (Celje) (1919–1941)
 Odmevi 2 (1933)
 Pedagoški zbornik Slovenske šolske matice 8 (1933)
 Pohod (1934)
 Ponedeljek (1929)
 Ponedeljski Slovenec (1932–1939)
 Popotnik: časopis za sodobno pedagogiko (1902–1935)
 Pravni vestnik: list za pravoslovje in pravosodje (1921–1929)
 Prelom (1934–1935)
 Proboj. Ljubljana: Konzorcij, 1938
 Slovan. Mesečnik za književnost, umetnost in prosveto (1915)
 Slovenec (1930, 1934–1935)
 Slovenka (1897–1902)
 Slovenska žena (1912/1913)
 Slovenska gospodinja (1905–1914)
 Slovenski biografski leksikon (zv. 1) (1925)
 Slovenski glasnik: lepoznavsko-podučen list 2 (1859)
 Slovenski narod (1886, 1893, 1920, 1923, 1932)
 Slovenski pravnik (1934)
 Slovenski učitelj
 Soča (1912)
 Sokolski Glasnik 2 (1920)
 Statistički godišnjak (1932–1941).
 Sodobnost: neodvisna slovenska revija (1933)
 Svoboda: delavski kulturni mesečnik (1929–1934)
 Učiteljski tovariš 1929

Uradni list deželne vlade za Slovenijo

Veda 3 (1913)

Vestnik slovenske krščansko-socijalne zveze

Vigred: dekliški list (1923–1941)

Vzajemna svoboda: ilustrirana kulturna in družinska revija (1937–1940)

Za resnico (1904)

Zdravniški vestnik (1929–1941)

Zbor : glasilo jugoslovanskega ljudskega gibanja, (1936–1938)

Zbornik znanstvenih razprav 21 (1945/1946)

Zdravlje: lekarske pouke o zdravlju i bolesi (1919–1941)

Zdravje: priloga prerodu

Ženski pokret (1919–1938)

Ženski list (1924–1935)

Ženski svet

Življenje in svet

Kazalo osebnih imen

A

Accampo, Elinor A. 75
 Accati, Luisa 109
 Accursius 14
 Adam, Paul 124
 Adams Lehmann, Hope Bridges 75
 Ahačič Grossman, Fini 69
 Ajdišek, Mici 92
 Albala, Pauline 106–107
 Albrecht, Vera 97, 100
 Albury, Rebecca M. 118
 Alermo, Sibilla 75
 Ambrož, Berta 145
 Ambrožič, Mitja 34–35
 Amon, Smilja 45–46
 Andolšek, Lidija 197
 Anker Møller, Katti 75
 Anžič-Klemenčič, Ivanka 89–90
 Arhar, Ivana 92
 Arhar, Mina 92
 Aristotel 13–14
 Arnot, L. Margaret 128
 Avguštin, svetnik 48

B

Baberšek, Martin 137
 Baher, Angela 92
 Bahovec, Eva 201–202
 Bajc, Julija 146

Baloutzova, Svetla 43
 Batinić, Jelena 192–193
 de Beauvoir, Simone 101
 Bebel, August 78, 109
 Beričič, Antonija 153
 Berstein, Alfred 79
 Bimbi, Franca 192
 Blackwell, Elisabeth 89
 Blatnik, Antonija 172
 Blatnik, Frančiška 152
 Bobek, Alojzija 147
 Bogdan, Branka 193–194, 196–198
 Bohorič, Marjan 120–121, 123–124
 Borisov, Peter 30–32, 37
 Borštnik, Marja 112
 Bracke, Anne 72, 192, 197, 199–200
 Brance, Jožefa 172
 Brault, Isabel 20, 27
 Bravc, Jožefa 152
 Breclj, Anton 47, 56, 64, 68
 Brečko, Helena 169, 172, 187
 Brezar, Štefanija 92, 95
 Brodar, Tone 82–83, 96
 Brooke, Stephen 28
 Brown, Peter 48
 Brumen, Terezija 147
 Buč, Justina 144, 184
 Buda, Tanja 202
 Budisavljević, Srdžan 24

Budna Kodrič, Nataša 41, 108, 111
Buerkle, C. Wesley 76

C

Caird, Mona 75
Cancel, Frančiška 137
Canning, Kathleen 8
Carlil, Richard 73
Carpenter, Edward 74, 79
Celarc, Mici 92
Cergol Paradiž, Ana 7, 25, 31, 33, 37, 52
Chlapec Đorđević, Julka 71, 88, 100–104,
107, 171
Cook, Hera 88, 104, 121–124
Cook, J. Rebecca 28
Cotts Watkins, Susan 75
Crede, Carl 82
Crocheron Gildersleeve, Virginia 105
Cverlin, Franc 145
Cvirn, Janez 31

Č

Čelešnik, Fani 92
Černe, Katja 113–114
Černič, Mirko 61
Černigoj, Meta 120
Čulinović, Ferdo 23, 27–28, 68, 87

D

Darwin, Charles 32
David, P. Henry 28
De Rosa, Diana 215
Dejčman, Elza 186
Demšar, Jernej 124
Deželić, Božena 103
Di Bello, Giulia 157
Dickens, Bernard M. 28
Dienel, Christiane 27
Dixon Mueller, Ruth 72, 78

Dobaja, Dunja 33–34, 37, 45–46, 76
Dobrivojević Tomić, Ivana 195, 197–198
Dolenc, Metod 21–22, 29–30, 47, 67–69,
138, 140
Dolžan, Marija 92
Donohue, A. George 72
Doubek, Barbara 13–19, 21
Dovršak, Veronika 163
Dragaš, Bogomir 33–35, 40
Drnovšek, Alojzija Štebi 97
Drnovšek, Darinka 97
Drnovšek, Jaša 175
Dudova, Radka 202
Dugac, Željko 27
Dukovski, Darko 7

Đ

Đurin, Sanja 54

E

Eleršek, Iva 92
Ellis, Havelock 74
Emmert, Thomas A. 98
Engelmann, Mira 97
Engels, Friedrich 78

F

Fatur, Bogomil 82, 96
Ferme, Leopold 152
Fettich, Oton 32
Filipič, Jožefina 144–146, 176
Fingošt, Franc 148
Flajs, Jože 147
Forel, August 25, 68, 79, 82, 119–120
Foucault, Michel 9–11, 29, 37, 58–60, 72,
88, 116–118, 127, 189
Fračnik, Frančiška 145
Freud, Sigmund 74, 83, 85

G

Galeotti, Giuglia 13–15
 Gauguin, Paul 53
 Gembries, Ann-Katrin 8, 192, 194
 Genc, Franc 160–161
 Ginzburg, Carlo 128
 Gissi, Alessandra 148–149, 181, 184
 Godina, Maja 132, 172, 177
 Goestl, Ferdo 60
 Goldman, Ema 75
 Gordon, Linda 73–76, 78–79, 88–89,
 109–110, 116, 119
 Gorenjak, Konrad 146
 Goršič, France 33–34
 Govekar, Fran 109
 Govekar, Minka 108–109, 111–112
 Gradišnik, Antonija 183
 Gradišnik, Ivan 169
 Grafenauer, Milica 47–48, 115–116
 Grahor, Olga 62, 106, 112–113
 Gramc, Anton 137
 Gravos, Alojz 135
 Grayzel, Susan R. 8
 Gretič, Marija 187
 Grmek, Neža 146, 185
 Grosman, Božena 192, 197
 Grossmann, Atina 82
 Grozl, Marija 174–175
 Gruber, Helmut 47, 68, 74, 79–80

H

Haderbolec, Vika 92
 Handrahan, Lori 7
 Harris, Ruth 7
 Heinemann, Isabel 192
 Heinsohn, Gunnar 15
 Herzog, Dagmar 124
 Himes, Norman E. 73
 Hirschfeld, Magnus 76, 82

Hitler, Adolf 82–83
 Hladnik, Miran 53
 Hočevar, Ana 137
 Hočevar, Pavla 97–98, 112
 Hodann, Max 82, 114, 120
 Hodgson, Dennis 75
 Hodžar, Jakob 24–27
 Hoffmann, David L. 193
 Holländer, Michael 124
 Holobar, Ana 144
 Homat, Neža 137
 Hönigsberg, Lavoslav 28
 beg Hrasnica, Halid 26–27

I

Iglar, Ivan 156
 Ipavec, Benjamin 182–183
 Ivakić, Jozo 54
 Ivanovna, Polonica 90

J

Jacobs, Aletta 75
 Jaklin, Marija 160
 Janiševa Raškovič, Vilma 61–62, 107
 Jelen, Amalija 144
 Jelen, Frančiška 147–148
 Jenko Groyer, Eleonora 106
 Jensen, Han 72
 Jensen, Stef 201
 Jeraj, Mateja 109, 193
 Jesih, Julijana 162
 Jevnikar, Angela 92
 Jezus Kristus 48
 Jovanović, Vera 100
 Jožef II. Habsburško-Lotarinški, cesar 17
 Juhart, Ema 152, 165–166
 Juhart, Frančiška 148, 180
 Jurak, Janko 137
 Jurečko, Ivan 186

Jurić-Pahor, Marija 8, 15
 Justin, Marij 56
 Jütte, Robert 14

K

Kacin Wohinz, Milica 149
 Kardelj, Edvard 82–83, 94, 96
 Karel V. 14
 Kavčič, Jakob 133
 Kecman, Jovanka 98–99, 177
 Key, Ellen 74, 79, 103
 Klep, Katarina 133, 179
 Kmet, Marija 100
 Knoppers, Bartha Maria 20, 27
 Kocbek, Bogomir 187
 Kokalj, Alojzij 20
 Konavli, Eda 91
 König, Karolina 133, 179
 Koren, Alojz 181
 Korošec, Anton 33, 45
 Korošec, Helena 164
 Kos, Dušan 48
 Kosmač, Terezija 173
 Košenina, Pavel 148
 Košir, Matevž 15
 Košmerlj, Alojzij 52
 Kovač, Ana 137
 Kovač, Liza 134
 Kovač, Marija 92
 Kovačič, Roza 137
 Kozič, Alenka 20
 Kozina, Ljuba 106
 Kozljanič, Ivana 146
 Koželj, Josip 145
 Kraigher, Vika 108
 Kraigher, Vito 87, 108
 Kramar, Angela 92
 Kramaršič, Roza 159
 Krašovec, Antonija 91

Krašovec, Štefanija 91
 Kraus, Herman 158, 182–183
 Kreft, Bratko 80
 Kregar, Marija 137
 Kregar, Tone 14–15, 29
 Krejnič, Antonija 186
 Krek, Cilka 97
 Kremžar, Maks 41–42, 71
 Kresal, France 177
 Kristan, Anton 91
 Kristan Lunaček, Slava 65
 Križaj, Talči 92
 Kropar, Rezi 57, 112
 Kuhar, Lovro 53
 Kunej, Ivan 138, 165
 Kurdija, Slavko 201
 Kveder, Zofka 53–54, 90

L

Lah, Frančiška 188
 Langer, William L. 73
 Lapajne, Vida 108
 Lapajne, Živko 60
 Lavrič, Marija 164
 Lazarevič, Žarko 50–51, 129
 Le Bras, Hervé 27, 44, 48–49, 72, 77
 Lebar, Ana/Anica 108, 115
 Leben, Maria 106
 Leben, Stanko 82, 96
 Lebič, Urša 153
 Legat, Liza 91
 Leskošek, Vesna 47, 93–94, 96, 109, 113,
 155, 157, 196–199
 Leskovic, Ivanka 108
 Letnak, Marija 135
 Levč, Anton 174–175, 192
 Levec, Anica 97
 Likošek, Antonija 181
 Lindtner, Marija 108

Lipnik, Anton 137
 Logar, France 65
 Lončar, Dragotin 89, 98
 Lönne, Friedrich 68
 Lunaček, Pavel 192, 194
 Luxemburg, Rosa 79

M

Macnicol, John 40
 Maglinicki, Vladimir 161, 164
 Majcen, Gabrijel 158–159
 Makovic, Anton 31
 Malthus, Thomas Robert 57, 72, 82
 Marija Terezija 16–17
 Marinč, Miha 91–92, 112
 Marton, Ingrid 27
 Marx, Karl 78
 Matevžič, Helena 92
 Mayreder, Rosa 101–102
 McEwen, Britta Isabelle 38, 68
 McLaren, Angus 85, 121, 127–128, 143,
 150–151, 166–167, 172, 174
 Melik, Jelka 127–130
 Melik, Živa 65
 Mencin Čeplak, Metka 201
 Meringolo, Patrizia 157
 Meršol, Valentin 61–62, 64
 Meršol, Viktor 62, 64
 Mesner, Maria 192, 199–200
 Micklewright, F. H. Amphlett 73
 Mihlič, Marija 152
 Mihurko Poniž, Katja 53–54, 89–90, 92, 112
 Milčinski, Fran 32
 Milharčič Hladnik, Mirjam 104–105
 Mill, John Stuart 73
 Mills, Sara 10–11
 Mlekuž, Mihael 49, 52
 Moder, Janko 64
 Modic, Karla 97

Moher, James 65
 Mohorčič, Marija 97
 Mohorič, Milena 114
 Mohr, James C. 66
 Moses, Julius 79
 Mosvovljevič, Miloš 27
 Mučič, Danica 184–185
 Mučič, Marija 167
 Munda, Avgust 65, 69
 Munro, Vanessa E. 10
 Mussolini, Benito 27, 71, 149
 Muzlovič, Alojzija 92

N

Nadlišek Bartol, Marica 90, 100
 Nečak, Dušan 150
 Nedoh, Martin 155
 Nemeč, Marija 147
 Nemilow Vitalievich, Anton 88, 101
 Neyer, Gerda 38–39
 Novak, Bogdan 163
 Novak, Jožica 97
 Novak, Matilda 158
 Nye, Robert A. 118

O

Obed, Franc 165–166
 Oblak, Marija 148, 180
 Očko, Marija 188
 Ogorelec, Iva 108
 Oprešnik, Ana 146

P

Pačuh, Feliks 188
 Palmowski, Jan 170
 Panu, Mihnea 118
 Pasar, Julijana 169
 Passerini, Luisa 28, 128, 143, 149, 171,
 174, 179–181

- Pavel, svetnik 48
 Pavlič, Elizabeta 172
 Peče, Ema 97
 Pegemaň, Marija – glej Vele, Marija
 Pehani, Pavel 147
 Penič, Marija 143
 Perkins Gilman, Charlotte 74, 102
 Perovšek, Jurij 45–46
 Pesjak, Luiza 53
 Pesnik, Josip 169
 Petančič, Terezija 135
 Petrič, Karel 59–60, 113
 Petrović, Jelena 100
 Petrović, Jelica 106
 Piberčnik, Elizabeta 183
 Pij IX., papež 14
 Pij XI., papež 52, 55–56, 115
 Pinard, Adolphe 32
 Pirc, Bojan 59
 Pirc, Ivo 35–36
 Pirnat, Ivan 148
 Pirnat, Zlata 32
 Piskernik, Angela 106
 Pivec, Melita 106–107
 Plahuta, Alojzij 135
 Plankov, Avguština 144
 Platon 48
 Podkoritnik, Franc 182
 Podobnik, Peter 148
 Podplatnik, Cecilija 145
 Polajnar, Janez 48, 83–84, 109
 Polšak, Fani 92
 Popović, Velja 24
 Popp, Adelhaide 109
 Porter, Dorothy 32
 Potrč, Jože 61, 64, 80–82, 94, 194
 Požek, Antonija 178
 Prajerova, Andrea 202
 Pratobevera, Katharina 19
 Prenner, Ljuba 106
 Prežihov Voranc – glej Kuhar, Lovro
 Pribac, Igor 88
 Prijatelj, Amalija 97
 Prijateljeva, Malči 97
 Prvak, Jožefa 169
 Puhar, Alenka 53
 Puhlin, Terezija 137
- Q**
- Quine, Maria Sophia 9, 20, 43–44,
 72–73, 75, 79
- R**
- Radil, Franc 159
 Radil, Ludvik 159–160
 Radko, Marija 160
 Rakovec, Kristina 92
 Rakovec, Marija 91
 Rakuljić Zelov, Ivo 56
 Ramšak, Danica 184
 Ramšak, Marija 139, 146, 169,
 184–185
 Ramšak, Mateja 167
 Ratej, Mateja 27, 128
 Ravnik, Margareta 92
 Reagan, Leslie J. 12, 29, 66, 128, 150,
 165, 167
 Rebernak, Jožefa 136–137
 Rehar, Marija 178
 Reich, Wilhelm 82
 Remec, Meta 7, 120, 122–124, 168
 Repe, Božo 150
 Resić, Milan 188
 Resnik, Josip 181
 Reves, Hedvika 160
 Riddle, John M. 14, 16–17, 20
 Robič, Marija 146
 Robin, Paul 74

Romih, Nežka 92
 Roussel, Nelly 74–75
 Rožman, Irena 9, 15, 31, 44, 47–48, 59,
 80, 83, 119–120, 122–123, 152, 167–
 168, 174, 184, 192, 196
 Rožman, Sara 198
 Ruether, Radford 55
 Ruggiero, Kristin 157

S

Sanger, Margaret 76, 79, 102
 Sawicki, Jana 10, 116–117
 Sbašnik, Štefanija 92
 Schoen, Johanna 168
 Schulte, Regina 170
 Sedeljšak, Mirjam 157
 Sedlaček, Janja 129–130, 132, 197
 Sedmak, Mateja 199
 Segantini, Giovanni 53
 Selišnik, Irena 7, 52, 55
 Serao, Matilda 100
 Serše, Aleksandra 41, 111
 Sessa, Zlata 103
 Sever, Septimir 13
 Sharp, Ingrid 7–8
 Sikošek, Josip 161
 Simić, Marina 99, 194
 Simons, Jon 117–118
 Skerk, Niyala 31
 Slatkin, Wendy 53
 Sloss, Elizabeth 20, 27
 Solinger, Rickie 12, 175, 179–180, 184,
 189
 Spas, Hermina 187
 Spurgeon, Caroline 105
 Srškić, Milan 24–25
 Stalin, Jósif Visaríónovič 28, 197
 Stankov, Ljiljana P. 37
 Steiger, Otto 15

Stele, Tina 36
 Stibbe, Matthew 7–8
 Stiplovšek, Neža 146, 185
 Stöcker, Helen 75, 102
 Stojanović, Darinka 100
 Stramol, Franc 182–183
 Strašek, Marija 145
 Strnad, Marija 174
 Subotić, Dušan 24, 26

Š

Šavnik, Leo 56
 Šimec, Amalija 106
 Šircelj, Milivoja 157–158, 193
 Škerlj, Božo 56
 Škerlj, Fram 164
 Šolinc, Alojzija 161
 Šolinc, Jernej 161
 Šolinc, Marija 161
 Šoštar, Katarina 172
 Šprah, Pavla 187–188
 Štebi, Alojzija 94, 98–100, 102–103,
 111–112
 Štebi Pleško, Cirila 97
 Štefančič, Ivan 144
 Štiftar, Julijana 153
 Štrogl, Frančiška 137
 Šturm, Stana 97

T

Taaffe, Eduard 38
 Tandler, Julij 68, 79
 Tavčar, Franja 108–109, 111
 Taylor Allen, Ann 32, 38, 112
 Testen, Petra 85–86
 Theuke, Theresia 192
 Tomšič, Vida 192, 196–197
 Tonjko, Anton 136, 165
 Travnar, Jožefa 137

Tuma, Henrik 69, 83–86, 94, 96,
120–122, 124
Turda, Marius 9, 61

U

Učakar, Alojzija 177
Ujčić, Josip 47–48, 67–68, 115
Ule, Mirjana 201
Uplaznik, Ivan 147
Uranc, Franc 135
Uršnik, Filip 135
Usborne, Cornelia 11–12, 44, 50–51, 60,
62, 72, 75–76, 79, 87–88, 93, 110,
128, 149, 154, 169–172, 175–176,
179, 181–182, 189
Ussar, Maks 159
Ušaj, Evgen 184–185

V

Valjavec, Valerija 106
van de Velde, Theodoor Hendrik 119–
120
Vasič, Romana 108
Vasle, Franc 163
Vasle, Jožef 163
Vehar, Maja 192–198
Vele, Marija 185–186
Vergelj, Mina 92
Verginella, Marta 51, 88, 97, 128, 149,
157, 162, 193
Vetrih, Marija 137
Vetter, Valeska 108
Vidovič Miklavčič, Ana 91–93
Vode, Angela 57, 92, 96, 98–99, 102,
104–105, 107, 110–113, 115, 120
Vodenik, Antonija 162
Vodnik, Dora 106–107
Vodopivec, Peter 53
Vodvarka-Kočonda, Mira 99

Vovk, Marija 162
Vrečer, Nesa 90
Vrhovec, Anica 92

W

Weeks, Jeffrey 10
Weindling, Paul J. 61
Wingfield, Nancy M. 7
Wölle, Marija 187–188

Y

Yuval-Davis, Nira 9

Z

Zadnik, Jelka 148
Zakojnik, Franc 134
Zalokar, Alojz 9, 22, 36, 59, 62–67, 77,
106, 111, 143
Zalokar, Ana 106
Zavnik, Franc 135
Zeitz, Luisa 79
Zelič, M. 61
Zetkin, Clara 79
Zola, Émile 53
Zoran, Ivan 186
Zorje, Ivan 159, 182
Zugen, Eugen 119
Zupanič Slavec, Zvonka 36
Zwitter, Fran 9

Ž

Žagar, Marija 165
Žitek, Jakobina 108
Živković, Ljuba 24–27, 61
Žnidaršič Žagar, Sabina 32, 35, 47, 59,
61, 105, 113, 123, 157
Žnidaršič, Mira 108
Žuraj, Marko 127, 130, 177